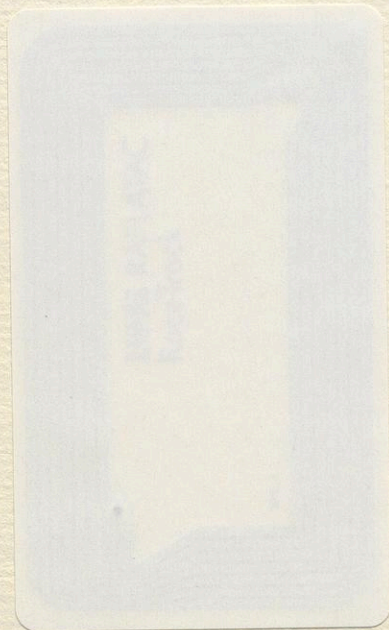
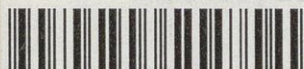

N12<522852745 021

UBTÜBINGEN

Heol

- 2 Bde. zs. binden -

COMMISSIO HISTORICA ORDINIS PRAEMONSTRATENSIS

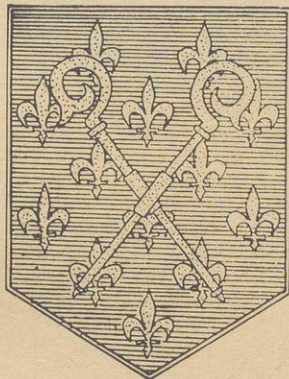
70
1994

ANALECTA PRAEMONSTRATENSIA

TOMUS LXX

1994

FASCICULUS 1-2

T

CUM SUBVENTIONE GUBERNII

„VLAAMSE GEMEENSCHAP – MINISTERIE VAN ONDERWIJS”

SECRETARIATUS REDACTIONIS ET ADMINISTRATIO:

Abdij Averbode

B-3271 AVERBODE

UNIVERSITEIT

G. 111.11.11

gh 5334

210 ✓

SUMMARIUM tom. LXX, 1994, fasc. 1-2

Articuli:

- W.M. GRAUWEN, De handschriften van de Vitae Norberti 5-101
Xavier LAVAGNE D'ORTIGUE, L'Église constitutionnelle et les prémontrés
de France de 1790 à 1792 102-132

Documentum:

- Litterae autographae Suae Sanctitatis Papae Joannis Pauli II occasione
iubilaei Circariae Bohemicae Ordinis Praemonstratensis 133-136

Miscellanea:

- G.M. VAN DER VELDEN, De plotselinge verandering van inkomsten van
de abdij van Berne in 1648 137-146
Luc JANSSENS, Dubbels van de typografieboeken A en B van de abdij
van Park in het Algemeen Rijksarchief te Brussel: een vijfde groot
kaartboek van de hand van Joris en Guiliam Subil? 147-152

Recensio:

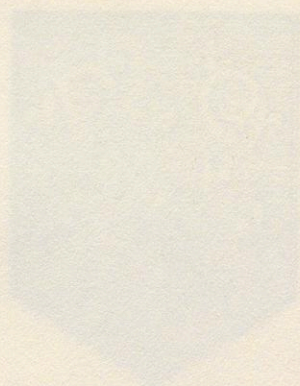
- Bernard ARDURA, *Abbayes, prieurés et monastères de l'ordre de
Prémontré en France des origines à nos jours*. Dictionnaire his-
torique et bibliographique (D.F. De Clerck, O. Praem.) 153-155

- Chronicon 156-198

ANNALE HISTORICO-STATISTICO-ADMINISTRATIVE

ANALECTA PRAEMONSTRATENSIA

ANALECTA PRAEMONSTRATENSIA

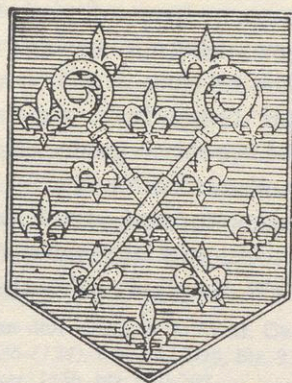

ANNALE HISTORICO-STATISTICO-ADMINISTRATIVE
DE L'UNIVERSITE DE PARIS
PUBLIEES PAR LE MINISTRE DE L'INSTRUCTION PUBLIQUE
ET DE BEAUX-ARTS
PAR M. LE DIRECTEUR DE L'INSTRUCTION PUBLIQUE
ET DE BEAUX-ARTS

COMMISSIO HISTORICA ORDINIS PRAEMONSTRATENSIS

ANALECTA PRAEMONSTRATENSIA

TOMUS LXX — 1994

CUM SUBVENTIONE GUBERNII

„VLAAMSE GEMEENSCHAP – MINISTERIE VAN ONDERWIJS”

SECRETARIATUS REDACTIONIS ET ADMINISTRATIO:

Abdij Averbode

B-3271 AVERBODE

COMMISSIO HISTORICA ORDINIS PRÆMONSTRATENSIS

ANALYTA PRÆMONSTRATENSIS

TOMUS LXX — 1991

gh 5334

De handschriften van de Vitae Norberti

1. Inleiding.

Wanneer de vraag naar de afhankelijkheid tussen de *Vita Norberti* A en B nog steeds, na vrijwel 150 jaar discussie, als omstreden en niet definitief opgelost kan gelden, dan ligt de verklaring daarvoor ongetwijfeld in het feit dat de handschriften nooit systematisch werden opgespoord en grondig bestudeerd. De handschriftenstudie werd namelijk tot op heden volledig verwaarloosd door de vele auteurs die hun mening hebben geuit betreffende de afhankelijkheid tussen *Vita A* en *B*¹⁾. Juist daarom bleven deze studies vaak zeer onvolmaakt. Zij steunden uitsluitend op uitgaven, meestal op de degelijke uitgave van Roger Wilmans in de *Monumenta Germaniae Historica*²⁾ voor wat de *Vita A* aangaat, en voor de *Vita B* op de veel minder volmaakte uitgave van de *Acta Sanctorum*, deel 1 van 6 juni³⁾, waar slechts de tekst van J.C. vander Sterre⁴⁾ werd afgedrukt, of de uitgave in de *Patrologia Latina*⁵⁾, waarin de tekst van de *Acta Sanctorum* werd overgenomen⁶⁾.

De eerste lijst van handschriften werd opgemaakt door dezelfde Johannes Chrysostomus vander Sterre in zijn uitgave van 1656⁷⁾. Hij kende blijkbaar het bestaan niet van de *Vita A*, zodat het probleem van de onderlinge afhankelijkheid door hem niet werd gesteld. Hij beschikte over zestien handschriften, die hij spijtig genoeg slechts met hun plaats van herkomst of bewaring aanduidde, nl. "*Praemonstratensis, Nostri, id est Antuerpiensis, Grimbergensis, Parcensis, Averbodiensis, Trunchiniensis, Ninivensis, Bernensis, Heyleseensis, Neomagensis, Morinensis, Steinveldensis, Knechtstadiensis, Chotiersoviensis, Marchtalensis, Wilthinensis, etc. MM.SS.*"

¹⁾ Zie de geschiedenis van deze discussie in W.M. GRAUWEN, *Norbertus, aartsbischof van Maagdenburg (1126-1134)*, Brussel, 1978, blz. 23-32.

²⁾ MGH., SS., 12, Hannover, 1856, blz. 670-703.

³⁾ Zie over de verschillende drukken hiervan, met een eigen paginering, de *Inleiding tot de Vita Norberti B*, in *Anal. Praem.*, 1990, LXVI, nr. 3-4, blz. 154-155, onder de titel: *De uitgaven*.

⁴⁾ Zie over hem N.J. WEYNS, art. *Sterre, Johannes Chrysostomus vander*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 4, Brussel, 1970, kol. 783-789, en IDEM, *Jean-Chrysostôme vander Sterre, abbé de Saint-Michel d'Anvers*, in *Anal. Praem.*, 1972, XLVIII, blz. 94-123.

⁵⁾ P.L., 170, Parijs, 1854, kol. 1235-1358.

⁶⁾ Zie over de uitgaven de *Inleiding tot de Vita Norberti B*, in *Anal. Praem.*, 1990, LXVI, nr. 3-4, blz. 151-155: nr. 12. *De uitgaven*.

⁷⁾ J.C. VANDER STERRE, *Vita S. Norberti...*, Antwerpen, 1656, in-12°, blz. 1-260.

De methode van abt vander Sterre is bewonderenswaardig voor die tijd, doch spijtig genoeg gaf hij geen handschriftenbeschrijving, noch datering, zodat de zestien hss. die hij opsomt, nu niet meer met zekerheid te identificeren zijn⁸). Bovendien lijken de varianten niet steeds nauwkeurig genoteerd en heeft hij af en toe toch gemeend de stijl te moeten verbeteren en daarom de oorspronkelijke tekst veranderd.

In het werk van Leon André Goovaerts werd achteraan het vierde deel een *Essai de bibliographie de Saint Norbert* toegevoegd door Pl.F. Lefèvre⁹), een lijst van hss. en publikaties, die enkele jaren voordien door L. Goovaerts was opgesteld¹⁰). Daarin worden enkele hss. aangeduid van de *Vitae Norberti*. Het blijkt echter duidelijk dat de auteur deze hss. niet zelf zag, doch enkel de verwijzingen uit de bestaande bibliografie overnam.

Rafaël Van Waefelghem publiceerde in zijn *Répertoire des sources...* een chronologische lijst van hss. van de *Vitae Norberti*. Hij somt zevenentwintig hss. op, doch identificeert ze slechts zeer summier met datering, plaats van herkomst en van bewaring¹¹).

Norbert Backmund ten slotte nam in zijn werk over de middeleeuwse geschiedschrijvers van de orde ook een lijst van achttien hss. op, alsook zes bewerkingen van de *Vita B* en twee verloren hss.¹²). Hij beperkte zich tot de hss. van vóór 1500. Zijn lijst is chronologisch geordend, doch wellicht slechts per eeuw en steunend op vroegere dateringen, want ook hier blijkt nergens uit dat de auteur de hss. zelf zou hebben gezien. Evenals in de vorige lijst wordt alleen de bewaarplaats, de herkomst en de datering aangeduid.

In tegenstelling tot de mening van N. Backmund dat al de hss. die abt vander Sterre opsomde nu nog kunnen gereconstrueerd worden¹³), bestaat

⁸) Dit in tegenstelling tot de bewering van N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber des Prämonstratenserordens*, Averbode, 1972, blz. 108, noot 75: "Van der Sterre bringt am Rande gewissenhaft die geringfügigsten Varianten dieser Handschriften, die alle aus dem belgisch-niederrheinischen Raum stammen, so dass wir in der Lage sind, sie dadurch alle zu rekonstruieren."

⁹) L. GOOVAERTS, *Écrivains, artistes et savants de l'ordre de Prémontré*, dl. IV, Brussel, 1909, I. *Manuscripts*, blz. 367-372.

¹⁰) Aldus zijn *In memoriam* door Pl. Lefèvre, *ibidem*, blz. 364.

¹¹) R. VAN WAEFELGHEM, *Répertoire des sources imprimées et manuscrites relatives à l'histoire et à la liturgie des monastères de l'ordre de Prémontré*, Brussel, 1930, blz. 371-372: *Vies de S. Norbert*.

¹²) N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber des Prämonstratenserordens*, Averbode, 1972, blz. 107-108.

¹³) Zie noot 8.

er o.i. geen enkele zekerheid, aangezien geen enkel van de gebruikte hss. identiek blijkt te zijn met de nu nog bewaarde. Wanneer men de varianten die vander Sterre aanduidt als afkomstig uit het *Ms. Praem.* vergelijkt met Soissons 12, blijkt dit hs. niet identiek met hetgene dat vander Sterre gebruikte. Hetzelfde geldt bij een vergelijking van het *Ms. Grimb.* van vander Sterre met het nog bewaarde 13de-eeuwse hs. van Grimbergen. Dertienmaal zijn de varianten die vander Sterre aanduidt, werkelijk aanwezig, doch achtmaal is dit niet het geval. Men kan rekening houden met een aantal verkeerde lezingen door de uitgever en het is ook bekend dat men in de 17de eeuw er niet voor terugschrok vermeende verbeteringen aan de teksten aan te brengen. Met dit alles bezitten we echter geen zekerheid omtrent de identificatie.

Dr. Gerlinde Niemeyer stelde voor het eerst omstreeks 1960 een zeer waardevolle lijst op van één A-hss. en vijfentwintig B-hss. Daarnaast vermeldde zij drie vernietigde B-hss. en achttien hss. die in de literatuur werden geciteerd, maar nu onvindbaar zijn, alsook zeven bewerkingen. Deze lijst werd opgesteld door systematische opzoekingen in de hss.-catalogen. Hij mag voorlopig als vrijwel volledig worden beschouwd. Enkel het hs. Innsbruck 329 en het fragment van de *Vita A* dat te Hamburg werd ontdekt moeten aan deze lijst worden toegevoegd¹⁴). Dr. G. Niemeyer was zo vriendelijk ons reeds in 1960 een fotokopie van deze waardevolle lijst mee te delen, die we uit waardering voor haar werk zo nauwkeurig mogelijk zullen publiceren als bijlage. Voor de hier volgende lijst werd dan ook dankbaar gebruik gemaakt van het voorbereidend werk van G. Niemeyer, hoewel voor zover mogelijk de hss.-catalogen opnieuw werden nagezien en de sedertdien verschenen catalogen toegevoegd om zoveel mogelijk gegevens over de hss. te kunnen verzamelen. De summiere lijst van G. Niemeyer (4 blz.) bood immers slechts de datering, korte gegevens over de inhoud en een verwijzing naar de handschriftencatalogen.

Dr. G. Niemeyer maakte niet alleen een lijst van hss. op, maar verzamelde ook de fotokopieën van het merendeel van deze hss. om in opdracht van het geleerd genootschap der *Monumenta Germaniae Historica* te München een nieuwe uitgave voor te bereiden. Aangezien zij wegens een ernstige ziekte deze zware opdracht niet meer kon voltooien, werden deze fotokopieën ons eind 1978 vriendelijkerwijze ter beschikking gesteld

¹⁴) Uitgave, afbeelding en commentaar in W.M. GRAUWEN, *Een fragment van de Vita Norberti A te Hamburg*, in *Anal. Praem.*, 1984, LX, nr. 3-4, blz. 153-162.

door de voorzitter der MGH., Prof. Dr. Horst Fuhrmann, met de bedoeling dat het werk van Dr. G. Niemeyer zou worden verder gezet. De hier volgende gegevens over de hss. steunen, spijtig genoeg, vrijwel uitsluitend op deze fotokopieën. Het zou immers ondenkbaar zijn heel Europa af te reizen om een volledige beschrijving van de codices te kunnen geven. Ondanks deze onvolmaaktheid en onvolledigheid van het geleverde werk, lijkt het toch noodzakelijk dit overzicht te publiceren, al was het maar om al dit tijdrovend voorbereidend werk niet verloren te laten gaan.

Het vrijwel uitsluitend werken op fotokopieën zal door de specialisten in de handschriftenbeschrijving uiteraard worden gehekeld en afgewezen. Daaruit volgen immers vele nadelen. Vooreerst heeft men geen zekerheid omtrent de oorspronkelijke afmetingen. Daarom zal naar de bestaande bibliografie moeten worden verwezen. Daarnaast beschikt men zelden over de hele kontekst van wat de codex bevatte. In het beste geval ziet men nog op de fotokopie het einde van de voorgaande tekst en het begin van de volgende. Zodoende blijven belangrijke vragen onbeantwoord, bijvoorbeeld: werd de codex integraal uit een ontleende afgeschreven en bewijst dezelfde volgorde der teksten welke codex werd gebruikt? Voor het bepalen van de onderlinge afhankelijkheid kunnen deze gegevens van doorslaggevend belang zijn.

Ondanks deze ernstige onvolkomenheden kan deze voorlopige publicatie ongetwijfeld toch een nuttig hulpmiddel zijn aangezien er tot op heden nog nooit een bruikbare lijst van *Vitae*-hss. met hun beschrijving werd gepubliceerd. Naargelang de hss. ter plaatse door specialisten zullen worden beschreven, zal men met deze gegevens de bestaande lijst gemakkelijk kunnen aanvullen en verbeteren.

Ten slotte moet hier de vraag worden gesteld waarom van de *Vita A* slechts één volledig hs. bewaard bleef, terwijl er een vijftientigtal bekend bleven van de *Vita B*. Wellicht is dat geen toeval. De centraliserende neigingen vanuit Prémontré, die sedert 1131 duidelijk aan het licht treden, kunnen hiervoor verantwoordelijk zijn. Het is niet zo ondenkbaar dat de *Vita B*, die duidelijk gunstiger staat tegenover Hugo van Fosses en Prémontré¹⁵), als een soort officiële tekst werd opgedrongen, terwijl de *Vita A* misschien van hogerhand werd afgekeurd en vernietigd. Strikte bewijzen voor deze stelling zijn tot op heden niet voorhanden. Men kan slechts verwijzen naar enkele parallelgevallen.

¹⁵) Zie daarover de desbetreffende paragrafen in de *Inleiding tot de Vita Norberti B*, in *Anal. Praem.*, 1990, LXVI, nr. 3-4, blz. 165-167: *De Vita B tegenover Hugo van Fosses*.

Het generaal kapittel van de franciscanen beval in 1266 de vernietiging van de oorspronkelijke *Vitae* van Franciscus van Assisi en verklaarde de *Vita*, opgesteld door Bonaventura, die zopas algemeen overste was geworden, tot de officiële tekst¹⁶). Tot op heden hebben zowel wereldlijke als geestelijke gezagdragers zich vaak het recht toegeëigend de geschiedschrijving te manipuleren. Als gezagsargument voor het opleggen van om het even welke verplichting binnen de religieuze gemeenschappen werd meermaals verwezen naar de wil van God of naar de wil van de stichter. Vandaar dat de bekoring groot was voor de gezagdrager om de wil van de stichter met de eigen opvatting te doen samenvallen.

Binnen de premonstratenzerorde bleef blijkbaar geen veroordeling van de *Vita A* bewaard. Wel merkt men reeds in de oudste statuten (ca. 1135-1143) een streving naar uniformiteit inzake alle liturgische boeken, alsook voor de regeltekst en het kalendarium. Zulke centralistische strevingen hebben uiteraard niet noodzakelijk met geschiedvervalsing te maken, maar men kan zich best indenken dat men, evenals voor de liturgie, ook voor de hagiografische teksten wilde legifereren. Tenslotte maakten de middeleeuwers niet zo scherp als wij het onderscheid tussen normatieve en verhalende teksten en een *Vita* had voor hen ongetwijfeld een normatief en zelfs een liturgisch karakter¹⁷). Een tussenkomst vanuit Prémontré voor het verbieden en vernietigen van de *Vita A* behoort dus zeker tot de mogelijkheden.

Mankevosstraat 71
B-1860 Meise

W.M. GRAUWEN, O. Praem.

2. Bibliografie

G. ABB en G. WENTZ, *Das Bistum Brandenburg, Germania Sacra*, I, 1, Berlijn, Leipzig, 1929, blz. 90: *Handschriften aus der Preuß. Staatsbibliothek Berlin, die der Bibliothek des Domstiftes entstammen*, nr. 18 (*Vita A*).

¹⁶) Zie G. PHILIPPART, *Les légendiers latins et autres manuscrits hagiographiques* (Typologie des sources du moyen âge occidental, fasc. 24-25), Turnhout, 1977, blz. 105, en IDEM, *Les écrits des compagnons de S. François. Aperçu de la "Question franciscaine" des origines à nos jours*, in *Analecta Bollandiana*, 1972, XC, blz. 143-166.

¹⁷) Zie G. PHILIPPART, *Les légendiers latins...*, blz. 115, en noot 231, over de refterlezing die soms een voortzetting was van de lezing gedurende de Metten.

Analecta Bollandiana, 1884, III, blz. 194-197, nr. XIV (Gent 477); 1887, VI, blz. 31-34 (Brussel, 982); 1908, XXVII, blz. 267 (Münster 329); 1981, XCIX, nr. 3-4, blz. 382 (Augsburg 19); 1989, CVII, nr. 1-2, blz. 208 (Brussel, 6717-21).

Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, 1839, VII, blz. 126 (München); blz. 408 (Brussel 982); blz. 546 (Gent); *ibidem*, 1843, VIII, blz. 74 (Soissons); blz. 489 (Brussel 982); blz. 501-502 (Brussel 6717-6721); blz. 552 (Gent); *ibidem*, 1847, IX, blz. 472 (Praag U.B. XIV. H. 9); blz. 480 (Praag, Lobkowitz 484); blz. 587 (Augsburg 17).

N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber des Prämonstratenserordens*, (*Bibliotheca Analectorum Praemonstratensium*, fasc. 10), Averbode, 1972, in -8°, XVII-357 blz.; lijst van hss. blz. 107.

K.A. BARACK, *Die Handschriften der Fürstlich-Fürstenbergischen Hofbibliothek zu Donaueschingen*, Tübingen, 1865, in -8°, 666 blz., zie blz. 307, nr. 450 (L. 90).

L. BETHMANN, *Reise durch Deutschland und Italien in den Jahren 1844-1846*, in *Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 1847, IX, blz. 587 (Augsburg, 13de eeuw).

Bibliotheca Hagiographica Latina, dl. II, K-Z, Brussel, 1900-1901, blz. 903-904, nr. 6249-6250.

T. BRANDIS, *Die Codices in scrinio der Staats-und Universitätsbibliothek Hamburg 1-110*, Hamburg, 1972, in -4°, 229 blz., zie blz. 61: Srin. 17, 21. Fragment (Vita A).

Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques des départements, dl. V. Metz-Verdun-Charleville, Parijs, 1879, in -4°, blz. 549, nr. 12 (Charleville 12).

Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements, dl. III, Parijs, 1885, blz. 75, nr. 11 (Soissons 11); blz. 75-76, nr. 12 en nr. 13 (Soissons 12 en 13).

Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements, dl. IV, Parijs, 1886, blz. 197, nr. 489 (45) (Bewerking Nancy, 18de eeuw).

Catalogue général des manuscrits des bibliothèques de France. Départements, dl. XIII, Parijs, 1891, blz. 70, nr. 4 (Pont-à-Mousson 4).

Catalogues récents de manuscrits. Deuxième série, in *Analecta Bollandiana*, 1981, XCIX, nr. 3-4, blz. 382 (Augsburg 19).

Catalogus codicum hagiographicorum bibliothecae regiae Bruxellensis. Pars I. Codices latini membranei. Tomus I, Brussel, 1886, blz. 601-603, nr. LXXXVI. Codex signatus n° 6717-21 (Mariëngaarde); *Tomus II*, Brussel, 1889, blz. 398, nr. CLXXII. Codex signatus n° 11.448 (Park).

Catalogus codicum hagiographicorum Latinorum in Bibliothecis publicis Namurci, Gandae, Leodii et Montibus asservatorum (Subsidia hagiographica, 25), Brussel, 1948, in -8°, blz. 80-83, nr. XIV, Codex signatus n° 477 (Gent).

S. COLLIN-ROSET, *Une importante bibliothèque de prémontrés: Les manuscrits de Belyal à la bibliothèque de Charleville-Mézières*, in *Lotharingia*, 1991, III, blz. 141-172, zie blz. 154 en 158 (Charleville 12).

P.J. DELESTRÉ, *Vita S. P. Norberti in archivo abbatae Grimbergensis*, in *Analecta Praemonstratensia*, 1930, VI, blz. 409-410.

J. DE MEYER, *Het archief der abdij*, in *Eigen Schoon en De Brabander*, 1958, XLI, blz. 251 (Grimbergen).

J. DE MEYER, *Grimbergen. Uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstelling "Laus Brabantiae" in de abdij Grimbergen*, 1958, Brussel, 1958, in -8°, 160 blz., zie blz. 91 (Grimbergen).

J. DENUCÉ, *Musaeum Plantin-Moretus. Catalogue des manuscrits. Catalogus der handschriften*, Antwerpen, 1927, in -8°, 304 blz.; blz. 114-115, nr. 145 (anc. 19).

A. DEROLEZ, *Inventaris van de handschriften in de Universiteitsbibliotheek te Gent*, Gent, 1977, in -4°, blz. 41, hs. 477 (S.-G. 153) (Drongen).

J. DE SAINT-GENOIS, *Catalogue méthodique et raisonné des manuscrits de la bibliothèque de la Ville et de l'Université de Gand*, Gent, 1849-1852, blz. 168-169, nr. 153 (Gent, 477, Drongen).

A. ERENS, *Les "Vitae sanctorum ord. Praem." de Denis Mudzaerts*, in *Analecta Praemonstratensia*, 1925, I, blz. 191-194.

E. FLEURY, *Les manuscrits à miniatures de Soissons étudiés au point de vue de leur illustration*, Parijs, 1865, in -fol., 163 blz., zie blz. 78-80 (Soissons 11, 13de eeuw).

H. FROS, *Bibliotheca hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis. Novum supplementum*, Brussel, 1986, in -8°, XXI-961 blz., zie blz. 668, nr. 6248-6250.

Ph.W. GERCKEN, *Reisen durch Schwaben, Baiern, die angränzende Schweiz, Franken, die Rheinische Provinzen und an der Mosel etc. in den Jahren 1779-1785, nebst Nachrichten von Bibliotheken, Handschriften, Archiven...*, dl. IV, Stendal, 1786, blz. 437 (Arnstein, 12de eeuw, verloren).

L. GOOVAERTS, *Écrivains, artistes et savants de l'ordre de Prémontré. Dictionnaire bio-bibliographique*, dl. III, Brussel, 1907, blz. 102 (Arnstein, 12de eeuw); dl. IV, Brussel, 1909, blz. 257 (Soissons 34, 35, 36 = 12, 11, 13); blz. 367-372 (lijst van hss.).

W.M. GRAUWEN, *Inleiding tot de Vita Norberti A*, in *Analecta Praemonstratensia*, 1984, LX, nr. 1-2, blz. 5-48.

W.M. GRAUWEN, *Inleiding tot de Vita Norberti B*, in *Analecta Praemonstratensia*, 1990, LXVI, nr. 3-4, blz. 123-202.

W.M. GRAUWEN, *Een fragment van de Vita Norberti A te Hamburg*, in *Analecta Praemonstratensia*, 1984, LX, nr. 3-4, blz. 153-162.

HAGIOGRAPHI BOLLANDIANI, *Anecdota ex codicibus Johannis Gielemans canonici regularis in Rubia Valle prope Bruxellas*, Brussel, 1895, in -8°, 496 blz.; blz. 255 over Antoon Geens.

A. HAIDACHER, *Studium und Wissenschaft im Stift Wilten in Mittelalter und Neuzeit*, dl. I. *Bis zur Gründung der Universität Innsbruck (1669)*, in *Veröffentlichungen des Museum Ferdinandeum*, 1956, XXXVI, blz. 5-99, zie blz. 20, noot 60, nr. 329, 13de eeuw; nr. 661, 13de eeuw, uit Wilten.

C. HALM, F. KEINZ, G. MEYER, G. THOMAS, *Catalogus codicum Latino-rum bibliothecae regiae Monacensis, tomi II, pars III*, München, 1878, in -8°, 299 blz., zie blz. 83, nr. 17.144.

M. HEFFTER, *Die Bibliothek des ehemaligen Cistercienser-Kloster Lehnin*, in *Serapeum*, 1850, XI, blz. 269.

Index of Manuscripts in the British Library, dl. VII, Cambridge, 1985, blz. 370 (Londen 15,621).

Pl. LEFÈVRE, *L'épisode de la conversion de S. Norbert et la tradition hagiographique du "Vita Norberti"*, in *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 1961, LVI, nr. 3-4, blz. 813-826, zie blz. 819 (Averbode, 17de eeuw).

P. LEHMANN, *Erforschung des Mittelalters. Ausgewählte Abhandlungen und Aufsätze*, dl. IV, Stuttgart, 1961, in -8°, 412 blz., zie blz. 40-82: *Handschriften aus Kloster Weissenau in Prag und Berlin*. Blz. 59: 48. Lobkowitz 484; blz. 80: Lobkowitz 513.

G. MADELAINE, *Histoire de saint Norbert, fondateur de l'ordre de Prémontré, archevêque de Magdebourg*, dl. I, Tongerlo, 1928 (3de uitg.), in -8°, XXX-299 blz.; zie blz. XVI en XXVII.

J. MANGEART, *Catalogue descriptif et raisonné des manuscrits de la bibliothèque de Valenciennes*, Parijs, Valenciennes, 1860, in -8°, XIV-764 blz.; zie blz. 479-480, nr. 473 (Bewerking, 15de eeuw; volgens J. Mangeart: 16de eeuw).

M. MANITIUS, *Geschichtliches aus mittelalterlichen Bibliothekskatalogen*, in *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 1906, XXXII, blz. 647-709, zie blz. 703 (Weissenau).

M. MANITIUS, *Geschichte der Lateinischen Literatur des Mittelalters*, dl. III, München, 1931, blz. 610.

Mss. de la bibliothèque de Pont-à-Mousson, in *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques de France. Départements*, dl. XIII, Parijs, 1891, blz. 70, nr. 4.

H. MARTIN, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque de l'Arsenal*, dl. II, Parijs, 1886, blz. 185, nr. 941 (53 H.L.) Recueil.

G.C. MEZGER, *Geschichte der vereinigten königlichen Kreis- und Stadt-Bibliothek in Augsburg*, Augsburg, 1842, in -8°, 132 blz.; zie blz. 59.

J.P. MIGNE, *Dictionnaire des manuscrits ou recueil de catalogues de manuscrits existants dans les principales bibliothèques d'Europe*, dl. I, Parijs, 1853, blz. 1362 (Soissons, 34, 35, 36).

H. MORETUS, *Legendaria Bodecensia minora*, in *Analecta Bollandiana*, 1908, XXVII, blz. 267 (Münster 329).

W. NEUHAUSER, *Die Bedeutung der Bibliothek für die Geistesgeschichte des Stiftes Wilten. Festvortrag anlässlich der Wiederöffnung der Wiltener Stiftsbibliothek am 17. September 1983. Mit einem Anhang. Als Manuscript vervielfältigt*, Stift Wilten, 1983, 38 blz.; zie blz. 23 (nr. 329) en blz. 24 (nr. 661).

W. NEUHAUSER, *Bibliotheca Wilthinensis. Die Wiltener Stiftsbibliothek in Vergangenheit und Gegenwart...Mit einem Kurzverzeichnis der Handschriften und der Inkunabeln* (Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, Sonderheft, 63), Innsbruck, 1988, in -8°, 278 blz.; zie blz. 98 en 109, noot 243.

W. NEUHAUSER, *Das "Opusculum compendiosum" des Wiltener Chorherren Michael Ausse, eine bisher nicht beachtete Darstellung der Gründungsgeschichte des Prämonstratenserordens*, (Fortsetzung), in *Analecta Praemonstratensia*, 1991, LXVII, nr. 1-2, blz. 53-104: Anhang: *Die Ordenshandschriften*, blz. 93-94 (hs. 329) en blz. 94-95 (hs. 661).

G.H. PERTZ, *Reise nach Böhmen, Oesterreich, Salzburg und Mähren*, in *Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 1847, IX, blz. 472 (Praag, XIV. H. 9, 1582); blz. 480 (Lobkowitz, nr. 513, 13de eeuw).

(A. PONCELET), *De Antonio Gentio in Rubea Valle canonico regulari hagiographo*, in *Analecta Bollandiana*, 1887, VI, blz. 31-34 (Brussel 982).

W. PÖTZL, *Geschichte des Klosters Irsee. Von der Gründung bis zum Beginn der Neuzeit, 1182-1501*, Ottobeuren, 1969, blz. 149, nr. 11 en blz. 218.

A. POTTHAST, *Bibliotheca Historica Medii Aevi. Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters bis 1500*, dl. II, Berlijn, 1896 (2de uitg.), in -8°, blz. 801-1749; zie blz. 1494-1496.

V. ROSE, *Verzeichniss der Lateinischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, Berlijn, 1893-1905, 4 dln. in -4°, zie dl. II, 2, Berlijn, 1903, blz. 864, nr. 805 (Vita A).

C.L. SMETANA, *The Life of St. Norbert by John Capgrave O.E.S.A. (1393-1464)*, Toronto, 1977, blz. 14 (Londen, Harleian 3935).

H. SPILLING, *Die Handschriften 2° Cod. 1-100*, (*Handschriftenkataloge der Staats- und Stadtbibliothek Augsburg*, dl. II, Wiesbaden, 1978, in -8°, XXII-198 blz., zie blz. 29-30, nr. 2° Cod. 19.

J. STAENDER, *Chirographorum in Regia Bibliotheca Paulina Monasteriensi catalogus*, Wroclaw, 1889, blz. 54, nr. 217 (329), (uit Böddecken, 15de eeuw, in 1945 verbrand).

A. STARA, *Beiträge zur Bibliographie O. Praem.*, in *Analecta Praemonstratensia*, 1930, VI, blz. 380 (Münster, Cod. 217, saec. XV).

A. STARA, *Wiltner Handschriften in der Innsbrucker Universitätsbibliothek*, in *Analecta Praemonstratensia*, 1942, XVIII, blz. 144, nr. 329 en 661.

J. TRUHLAR, *Catalogus codicum manu scriptorum Latinorum qui in C.R. Bibliotheca publica atque Universitatis Pragensis asservantur*, dl. II, Praag, 1906, blz. 2655, nr. 2654.

J.B. VALVEKENS, *Formatio theologica in abbatia Wiltinensi*, in *Analecta Praemonstratensia*, 1958, XXXIV, blz. 354.

E. VAN BALBERGHE, *Sylvain Van de Weyer et la vente des manuscrits de Parc en 1829*, in *Archief-en Bibliotheekwezen in België*, 1972, XLIII, blz. 116, nr. 10.

J. VAN DEN GHEYN, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, dl. V, *Histoire- Hagiographie*, Brussel, 1905, blz. 131, nr. 3173 (6717-21); blz. 234, nr. 17 (982); dl. VI, Brussel, 1906, blz. 460, nr. 4114 (11.448).

A. VAN DE LINDE, *Die Handschriften der Königlichen Landesbibliothek in Wiesbaden*, Wiesbaden, 1877, blz. 117, nr. 37 (Uit Arnstein, verloren).

J. VAN DER STRAETEN, *Les manuscrits hagiographiques de Charleville, Verdun et Saint-Mihiel avec plusieurs textes inédits*, (*Subsidia hagiographica*, nr. 56), Brussel, 1974, in -8°, blz. 17, nr. 12 (Charleville).

G.M. VAN DER VELDEN, *Documenten betreffende de Orde van Prémontré, verzameld door Merselius van Macharen in 1445*, in *Analecta Praemonstratensia*, 1982, LVIII, nr. 1-2, blz. 35-95, zie blz. 76-80 (samenvatting *Vita B*).

R. VAN WAEFELGHEM, *Répertoire des sources imprimées et manuscrites relatives à l'histoire et à la liturgie des monastères de l'ordre de Prémontré*, Brussel, 1930, in -8°, XVI-382 blz., zie blz. 371-372.

E. WEYRAUCH, *Geschichte und Beschreibung der königl. Stift Strahöwer Bibliothek*, Praag, 1858, in -8°, 41 blz.; zie blz. 24-25, nr. 53.

F. WILHELM, *Die historischen Handschriften der Universitätsbibliothek Innsbruck*, in *Mitteilungen des Oesterreichischen Vereines für Bibliothekswesen*, 1901, V, blz. 61vv.

R. WILMANS, *Introductio*, in *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*, dl. 12, Hannover, 1853, in -fol., blz. 667, 669-670.

M. WITTEK en Th. GLORIEUX- DE GAND, *Manuscrits datés conservés en Belgique*, dl. 5, 1481-1540, Brussel, 1987, nr. 667, nrs. 6717-21, van 1497.

B. WOZASEK en O. MANNL, *Der hl. Norbert, Stifter des Prämonstratenser-Ordens und Erzbischof von Magdeburg*, Wenen, 1914, blz. 9-10.

G. ZEDLER, *Die Handschriften der Nassauischen Landesbibliothek zu Wiesbaden*, in *Zentralblatt für Bibliothekswesen. Beiheft* 63, Leipzig, 1931, in -8°, VII-135 blz.; zie blz. 51. Hs. 37 (13de eeuw, uit Arnstein, verloren).

3. Alfabetische lijst van handschriften.

I. AMIENS, 594, 17de eeuw.

1. Bewaarplaats en signatuur:

Amiens, Bibliothèque municipale, Rue de la République, 50, BP 542, F-80005 Amiens Cedex 1, hs. nr. 594. Oude signatuur: nr. 510.

2. Herkomst en beschrijving:

Het hs. werd samengesteld door Maurice du Pré, uit S. Jean d'Amiens (o. praem. sedert 1124, rue Frédéric Petit, te Amiens).

Het is een compilatie, steunend op Soissons 11 (13de eeuw) maar met varianten uit verscheidene andere hss., dus een gecontamineerd hs.

De eigentijdse foliëring in arabische cijfers duidt de blz. 1 tot 53 aan. Op elke blz. is een duidelijk kader getrokken voor de tekstspiegel. Voor de regels echter is blijkbaar geen liniëring aanwezig. De afmetingen zijn volgens G. Niemeyer: 271 X 179 mm.

3. Inhoud:

Blz. 1: "Vita sanctissimi patris nostri Norberti, ordinis nostri Praemonstratensis institutoris et archiepiscopi Magdeburgensis. Prologus. Tanto procul dubio...". De lijst van hoofdstukken ontbreekt.

Blz. 2: "Explicit prologus. De parentibus, nativitate et adolescentia sancti Norberti. Capitulum primum. Fuit in diebus Henrici junioris caesaris augusti, Paschali summo pontifice sedis apostolicae regimen administrante, anno ab incarnatione Domini nostri Jesu Christi 1090, vir quidam Norbertus...".

Blz. 3: "De mirabili conversione ejus. Cap. secundum." Passage over Vreden aanwezig.

Blz. 4: "Sanctus Norbertus sacros ordines suscipit et mundo et pompis ejus valedicit. Cap. tertium." - De titels van de hoofdstukken werden blijkbaar door Maurice du Pré geformuleerd. Zij beantwoorden geenszins aan de titels van de oude hss.

Blz. 6: Fide clarus Norbertus araneam in calicem jam consecratum lapsam haurit. Cap. quintum." Het traditionele vijfde hoofdstuk: "Quare patiuntur sancti mala que non faciunt" ontbreekt dus.

Blz. 7: "...in Norberto eminet fides, in Bernardo Clarevallensi charitas, in Milone Taruanensi episcopo humilitas..."

Blz. 10: De twee tussenvoegingen over het taalgebruik van Norbert zijn aanwezig, zoals in Soissons 12 en 13. De foutieve lezing: "contradicentium sibi oculorum", in plaats van "clericorum" komt hier voor zoals in Soissons 13.

Blz. 32: "...non longe post ille pacis inimicus disrupto ventris thorace sedens in prandio medius crepuit..."

Blz. 46: "...insilientium Thieduz, Thieduz ingeminantes..."

Blz. 50: "Variis post mortem apparet B. Norbertus. Caput liij."

Blz. 51: "...malevolis et detractoribus non prodesse. Finis vitae sanctissimi patris nostri domini Norberti Magdeburgensis archiepiscopi. Sequebatur tam in ms. codice Praemonstratensi, ex quo superiorem vitam descripsimus, (nonnullis tantum ex alio codice Marchadiano additis) quam apud Surium, appendix fratrum Cappenbergensium, sed quia ut videtur exscripta sunt ejusmodi ex Vita B. Godefridi comitis ejusdem ecclesiae fundatoris, quam subjungimus, visum est ea heic obmittere et in predicta vita cum aliis enarrare."

Blz. 52: "Vita beatae memoriae Godefridi ex comite Cappenbergensi canonici Ordinis Praemonstratensis. Inaestimabilem beneficiorum Dei magnitudinem..."

4. Datering en paleografische kenmerken:

Het hs. werd steeds gedateerd als 17de-eeuws. Het geschrift is een klein, regelmatig en verzorgd cursief schrift. De varianten die in de marge met letters worden aangeduid tot blz. 15, zijn nog kleiner geschreven, zodat ze op de fotokopie soms vrijwel onleesbaar zijn. De afkortingstekens ontbreken vaak, wat in de 17de eeuw ook in oorkonden voorkomt.

5. Orthografie:

Blz. 2: Henrici, Paschali, Herbertus, Hadeuuidis, Haddeuuidis, Frederici;
blz. 3: Babylonis, Freden; blz. 4: euangelicus; blz. 5: byssus, Siggeber-

gense; blz. 7: clypeo, Friteslariensi, Frixlare, Cunone; blz. 8: Eja, eja; blz. 9: Hoyum; blz. 10: Burchardum Cameracensem.

6. Bibliografie:

R. VAN WAEFELGHEM, *Répertoire...*, Brussel, 1930, blz. 230 en 372 (17de eeuw).

7. Belang en opmerkingen:

Zoals de schrijver van het hs. zelf vermeldt, zie onder de hoofding: Inhoud, blz. 51, schreef hij zijn tekst grotendeels af uit een hs. van Prémontré, maar voegde enkele zaken toe uit een "codex Marchadianus", d.w.z. van Marcheroux, Sint-Nicolaas, gesticht in 1222, een hs. dat niet bewaard bleef. Blijkens diezelfde passage kende hij de uitgave van Laurentius Surius. Hij schreef dus na 1579. Hij oordeelde ten onrechte dat de *Additamenta* van Cappenberg enkel en alleen een uittreksel boden uit de *Vita Godefridi* (Zie daarover de *Inleiding tot de Vita Norberti B*, in *Anal. Praem.*, 1990, LXVI, nr. 3-4, blz. 177-182, nr. 22: *De Additamenta van Cappenberg*.) Dit gecontamineerd hs. is onbruikbaar voor een uitgave.

II. ANTWERPEN, Plantin-Moretus, 145.

1. Bewaarplaats en signatuur:

Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, Vrijdagmarkt 22, B-2000 Antwerpen, hs. 145. Oude signatuur: nr. 19 en 102, op een oud etiket. 232 (al-dus R. Van Waefelghem, blz. 372)

2. Herkomst en beschrijving:

Het hs. op papier, van 153 blz. en 4 schutbladen, 190 X 148 mm. werd geschreven in 1598 door Christoforus Outerius (van Outers) abt van de abdij van Grimbergen (Brabant). Eigentijdse foliëring in arabische cijfers van blz. 2 tot 114, maar blz. 87 werd overgeslagen bij de paginering. Geen liniëring zichtbaar. Geschreven op één kolom, met 29 tot 34 regels per blz. Omslag perkament uit een oud missaalhs. met muzieknnotatie. Op de rug een etiket met de nrs. 102 en 19. Op het tweede schutblad: "Frater Christophorus Outerius religiosus Grimbergensis. Orate non gravatibus pro fratre Bernardi Croijs. Blz. 1-110, 61 hoofdstukken. In de *Additamenta*, blz. 142-145, wordt in nr. 2 van de AA. SS., blz. 846B, het gedeelte uit de *Vita Godefridi* weggelaten. Ook de nrs. 6 (Bonland) en 7 (Augsburg) ontbreken (AA. SS., blz. 846E en F). Het gedicht ontbreekt

eveneens. De lombarden zijn meestal vier regels hoog en soms versierd met karikaturale menselijke gezichten.

3. Inhoud:

Blz. 1: "Incipit prologus in vitam sanctissimi patris nostri Norberti. Tanto procul dubio quisque fidelis..."

Blz. 2: "...quem plurimum assensio comprobasset. Finit prologus."

Blz. 3: "De Norberto et seculari eius habitu. Fuit in diebus Henrici..."
"Salicorum" ontbreekt.

Blz. 5: "Qualiter gratia Dei visitaverit eum. cap. 2." De passage over Vreden ontbreekt: "...ascensorem et erigens curvum. Tum vero sensim denique atque paulatim interior verbi Dei gladius..."

Blz. 12: "Quare patiuntur sancti mala quae non faciunt. cap. v."

Blz. 17: "In Norberto eminet fides, in Bernardo Clarevallensi charitas, in Milone Tarvanensi episcopo humilitas."

Blz. 28: "Quomodo socium suum exhortabatur. CA. xiiij."

Blz. 64: "...arreptus a demone infra secretam..."

Blz. 104: "Quomodo in Italia [sic] ivit cum Innocentio papa et Lothario rege. ca. lij."

Blz. 108: "De tribus visionibus quibus post discessum suum visus est. caput liiij."

Blz. 110: "...etiam si contigerint malevolis et detractoribus non prodesse. Finis vitae sanctissimi patris, sequitur eiusdem canonizatio facta per Gregorium .13."

Blz. 111-113 ontbreken.

Blz. 114: "Iterum sic Leonardus Chisius[?] notarius publicus in Archivio Rom. Cur. descriptus subsignavit, deinde superimpressum est sigillum Reverendissimi domini cardinalis sancti Sixti protectoris ordinis Præmonstratensis.

In transumpto sic subscriptum erat collatione facta cum literis impressis nec non uti præmittitur signatis et sigillatis, concordat præsens copia per J. vander Linden, notarium .1583.

Sequitur Vita venerabilis viri Godefridi discipuli s. pa. Norberti. Comites nobilissimi Godefridus et Ottho fundatores cēnobii nostri..."

Blz. 117: "...qua apparuerat abbatissæ Gerbergi. Sequitur Vita venerabilis Frederici eiusdem instituti abbas. Recolendę memorię Fredericus primus abbas et fundator Horti beatę Marię..."

Blz. 119: "Sequitur nomina monasteriorum ordinis præmonstrataensis per circarias distincta."

Blz. 138: "Finis nominum abbatiarum ordinis Praemonstartensis. Sequitur Libri huius Index capitum ut commodius inveniantur."

Blz. 141: "Finis et Laus sit superis. Scripta sunt a fratre Christophoro Outerio religioso Grimbergensi anno Domini 1598. Soli Deo honor et gloria."

Blz. 142: "Ex appendice canonicorum regularium Capenbergensium de nostro patre Norberto. De communi patre nos quoque..." (Met lacunes).

Blz. 145: "...in suo famulo Deum declarasse non dubito. Speculum sacerdotum. Christus sacerdotes alloquitur. Piscatores hominum, sacerdotes mei, Precones veridici, lucerna diei..."

Blz. 149: wit.

Blz. 150: "Baronius a° Christi 804 sequentem narrat historiam."

4. Datering en paleografische kenmerken:

Het hs. dateert uit 1598 (zie blz. 141). De hele tekst is geschreven in een cursief en niet zeer verzorgd 16de-eeuws geschrift. De u en de v worden door een diakritisch teken als zodanig aangeduid. De e-caudata komt regelmatig voor: blz. 1: eterne, quēdam, preterita, presentia, memorie, emulari; blz. 2: fedam, premonstratensibus, sancte vite, que, evangelice sententie; blz. 5: prepotens, reedificans, sue, renovate, divine; blz. 7: ceteros, leta, querebat, quenam; blz. 8: magne et preclare fame." Er is steeds een ligatuur tussen ct en st. De vrij frequent voorkomende schrijffouten worden met een dikke streep doorstreept.

5. Orthografie:

Blz. 1: eterne, nihil; blz. 3: Henrici, Paschali, amnistrante, Xantis, Troia, Herbertus, Haduuingis, Frederici, strennuus; blz. 4: nihil, Babilonie; blz. 7: Fredericum, prima voce, caussa, causam, causa; blz. 8: quoddam, Babilonie, sacerdocii; blz. 10: Isidorii; blz. 12: nihil; blz. 19: sathanas; blz. 20: Hoijum; blz. 22: Valentias; blz. 25: Valentianas [in de marge: Valencenas]; blz. 29: Fossam; blz. 34: Calixto; blz. 41: Nivellam; blz. 49: charitatis; blz. 57: tentationibus; blz. 60: nichilominus; blz. 69: Theobaldo; blz. 72: Vivarias; blz. 74: Tanchelmo, Antuerpia.

6. Bibliografie:

J. DENUCE, *Musaeum Plantin-Moretus...*, Antwerpen, 1927, blz. 114-115, nr. 145 (anc. 19).

R. VAN WAEFELGHEM, *Répertoire...*, Brussel, 1930, blz. 372.

7. Belang en opmerkingen:

Opmerkenswaardig is dat in dit hs. soms "causa" met dubbele s wordt

geschreven, b.v. blz. 7, wat J.C. vander Sterre ook in zijn uitgave heeft gedaan.

III. ARNSTEIN

Te Arnstein bevond zich eind 18de eeuw (1785) nog een hs. van de Vita Norberti uit de 12de eeuw, volgens Ph.W. GERCKEN, *Reisen durch Schwaben, Baiern...*, blz. 437: "Codex membr. Saec. XII. continet vitas SS. worunter auch *vita S. Norberti* in Quarto. Ein schöner Codex."

Vermeld in L. GOOVAERTS, *Ecrivains...*, dl. III, Brussel, 1907, blz. 102 (12de eeuw).

IV. AUGSBURG, 19.

1. Bewaarplaats en signatuur:

Augsburg, Staats- und Stadtbibliothek, Schaezlerstr. 25, D-86152 Augsburg, nr. 19. Volgens R. Wilmans, blz. 670: nr. 17.

2. Herkomst en beschrijving:

Het hs. stamt uit Weißenau bij Ravensburg, Württemberg, gesticht in 1141. Het werd geschreven op één kolom en door dezelfde hand. Het perkament is ruw bewerkt met veel gaten en genaaide scheuren. De haarzijde is op de fotokopie nog goed zichtbaar. De moderne foliëring in arabische cijfers duidt fol. 1 tot 91v aan. De liniëring is zichtbaar op vele folia. In tegenstelling tot sommige andere hss. werden hier slechts weinig notities in de marge aangebracht, zie b. v. fol. 49v, naast het bericht van Norberts reis naar Cappenberg, in hoofdletters: VERITAS. Volgens H. SPILLING, blz. 29: "I + 92 BL., 20 X 13,5, Süddeutschland".

3. Inhoud:

Op het fol. vóór 1r: "Constat foll. 99¹. N. XIX [19de eeuw?]; "Anno milleno centeno bis quoque deno; Sub patre Norperto fundatur candidus ordo" [cursief, 14de/15de eeuw?].

Fol. 1r: "Bibliothecae maioris Ursinensis" [d. w. z. Irsee in Beieren]. Capitula sequentis operis. De Norberto et seculari eius habitu .i."

Fol. 2r: "Versus de Norberto felice. Prologus in librum de initiis et incrementis Premonstratensium."

Fol. 2v: "Tanto proculdubio quisque fidelis..."

Fol. 4r: "...plurium assensio comprobasset. Explicit prologus. Incipit liber de Norberto et seculari eius habitu. Capitulum primum. Fuit in diebus Heinrici iunioris cesaris augosti [sic]...". "Salicorum" ontbreekt.

Fol. 11v: "In Norbberto [sic] eminent fides, in Bernardo caritas, in Milone humilitas."

Fol. 11v: "De instantia predicandi. Capitulum .v." Het vijfde hoofdstuk over het lijden ontbreekt.

Fol. 15r: De twee interpolaties over het taalgebruik van Norbert ontbreken.

Fol. 17r: "Anno igitur post incarnationem Domini nostri Jhesu Christi m^o. c^o. x^o. viii^o, mense Junio, cum adhuc esset homo Dei apud Valentianas castrum..."

Fol. 19r: "Quomodo socium suum exhortabatur."

Fol. 50r: "...medius crepuit." ontbreekt.

Fol. 60v: "...ista ablato clavorum acumine infidelitatis punctionem insinuans, ista..."

Fol. 70v: "...insilentium [sic, i. p. v. insilientium] thieduet, thieduet in geminantes, hoc est, exite, exite."

Fol. 75r: "Tercio anno sui episcopatus hec acta sunt et quinque postea sedit..."

Fol. 77r: "De contentione sepulture eius inter maiorem ecclesiam et minorem."

Fol. 78r: "De quibusdam visionibus quibus post discessum suum visus est."

Fol. 80r: "...malivolis detractoribus non prodesse. De communi patre nos quoque Capenbergenses filii ..."

Fol. 83r: "...eterna cum illo recipiamur in gloria. Incipit passio S. Mathie apostolorum electus."

Fol. 91v: "Felix Norpertus primus pater ordinis huius...nos gratia protegat. Amen. Amen. Amen."

4. Datering en paleografische kenmerken:

Volgens R. Wilmans, M. Manitius en G. Niemeyer: 13de eeuw; volgens W. Pötzl: tweede kwartaal van de 13de eeuw. De eind-s is nog soms de staande letter aan het wordeinde. De e-caudata komt nog voor: b. v. fol. 1r: Romanę curię. Het diakritisch teken komt voor op de enkele i. De verbinding or wordt soms als 02 geschreven. Vergeten woorden worden door een horizontale dubbele punt ter plaatse aangeduid en in de marge geschreven (fol. 26v).

5. Orthografie:

Fol. 1r: Romanę curię, sathanas, Valentianas, Premonstratum; fol. 1v:

Nuigella, Colonię, ecclesię, Gotefridi, Theobaldo, apud Vivario, gwerra, Thanchelmo, Antuwerpia, Norperto; fol. 4r: Heinrici, Paschasio, teutonicus, Sanctis, Herbertus, Hadwich, Hadewich; fol. 4v: Friderici, strenuus; fol. 5v: molestię; fol. 6v: euuangelicus, Paschę; fol. 7r: Fridericum, ammirans, prebspiter, subitanę; fol. 7v: supremos, Babilonię; fol. 8v: Sigebergense, dechanus; fol. 9r: ęterne, nichil; fol. 9v: Ysidori; fol. 10v: haranea; fol. 11v: Norbberto, clyppee, Liddulphum; fol. 12r: theutonicis, Frixlare, Chũnone; fol. 13r: eya; fol. 13v: Hoyum; fol. 15v: theotonice; fol. 19v: Fossas; fol. 26r: Burcardo; fol. 27r: Hierusalem; fol. 29r: Nivigellam; fol. 31r: forifeci, columpnę ecclesię; fol. 32v: ymnis; fol. 40r: Thoma, domino de Coci, Ingelranno; fol. 42v: Symonem sancti Nycholai; fol. 44r: Apolipsi; fol. 45r: Nivigelle; fol. 48r: inquit, Gotefridi; fol. 49v: Friderici; fol. 50r: Theobaldo; fol. 51v: Raddis bbona [bovengeschreven: Regensburch]; fol. 52r: Herbipolis [bovengeschreven: Wirceburch]; fol. 52v: Vivarias; fol. 53v: Tanchelmo, Antwerpia; fol. 54v: Michahelis; fol. 55v: inquit, cellulę; fol. 58r: fandtasias; fol. 59r: velud; fol. 62v: dechanis; fol. 64v: novissime; fol. 68r: Antwerpensi, Florefiensi; fol. 71r: karissimi; fol. 72v: ewangelium; fol. 75r: incolomitate; fol. 75v: Ithalam; fol. 76r: strennus; fol. 79r: karissimi, pulherrima [2X]; fol. 79v: reliquid; fol. 80r: Westfalię; fol. 81r: Elostatensi, Ipponensis; fol. 81v: Forefiam; fol. 82r: Bonlant; fol. 82v: gwerra.

6. Bibliografie:

- L. BETHMANN, *Reise durch Deutschland...*, blz. 587 (13de eeuw).
 R. WILMANS, *Introductio, MGH., SS., 12*, blz. 670 (13de eeuw).
 G.C. MEZGER, *Geschichte der vereinigten...*, blz. 59.
 M. MANITIUS, *Geschichte...*, dl. III, blz. 610 (13de eeuw).
 W. PÖTZL, *Geschichte des Klosters Irsee...*, blz. 149, nr. 11, en blz. 218.
 N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber...*, Averbode, 1972, blz. 107 (13.-14. Jahrh.).
 H. SPILLING, *Die Handschriften 2 Cod.1-100*, Wiesbaden, 1978, blz. 29 (begin 13de eeuw).
Catalogues récents de manuscrits. Deuxième série, in *Anal. Boll.* 1981, XCIX, nr. 3-4, blz. 382 (begin 13de eeuw).

7. Belang en opmerkingen:

Op te merken valt dat in dit hs. de *Passio S. Matthiae* volgt op de *Vita Norberti*, zoals in Praag, Lobkowitz, 484. De schrijfwijze is "Duits" b.

v. Fridericus, Gotefridi. Volgens H. SPILLING, blz. 29: uit Zuid-Duitsland.

V. AVERBODE, ABDIJARCHIEF.

In het Abdijarchief te Averbode, Abdijstraat 1, B-3271 Averbode, bevinden zich twee laattijdige hss. van de *Vita Norberti B*.

1. Sectio IV, hs. 137, fol. 27r-74.

Dit hs. is slechts een afschrift uit de uitgave van L. Surius, die zelf bekend de stijl veranderd te hebben.

Fol. 27r: *Vita S. Norberti archiepiscopi Magdeburgensis et primi autoris ordinis praemonstratensis a quodam eius aequali fideliter conscripta. Utrum autem in sanctis vir vitae sanctissima [sic] relatus sit, necdum compertum habeo. Stylum subinde nonnihil elimavi in gratiam lectoris.*" De proloog ontbreekt.

Fol. 71v: *Appendix monachorum Capenbergensium de Patre nostro Norberto.*

Fol. 74r: *"Interrogatio ad sanctum Norbertum."*

Fol. 74v: *"Canonizatio D. Norberti quae facta est a sanctissimo D.N. Domino Gregorio divina providentia papa decimo tertio A° 1582. Gregorius episcopus, servus servorum dei, ad perpetuam rei memoriam. Imense divine sapientie altitudo cuius inscrutabilia sunt iudicia..."*

Fol. 75v: *"Sequuntur Indulgentiae plenariae eodem tempore sub eodem pontifice concessae pro ipso festo beati patris nostri Norberti. Gregorius papa XIII. Universis Christi fidelibus presentes litteras inspecturis salutem et apostolicam benedictionem. Ad augendam fidelium religionem..."*

Fol. 156v leest men: *"Finis 1595, 24 Julii."*

2. Sectio IV, (Verzameling Gilles Die Voecht) hs. 28, fol. 29-67.

Eveneens grotendeels een afschrift uit de uitgave van L. Surius, 17de eeuw.

Fol. 18: *"Vita S. Norberti, archiepiscopi Magdeburgensis et primi autoris ordinis praemonstratensis a quodam eius aequali conscripta. Ex Laurentio Surio Carthus. Tom. 3. fol. 517.*

Fol. 19: *"Fuit in diebus Henrici..."*. Volgen 28 hoofdstukken, het 29ste wordt afgebroken onderaan fol. 25v. Fol. 26-28 zijn blanco.

Fol. 29: *"Prologus historiae vitae sancti Norberti. Tanto procul dubio cuiusque fidelis pius animus ad omnipotentis Dei..."*. Op te merken nochtans dat Surius de proloog niet afdruckte.

Fol. 30: Caput 1. De parentela eius et seculari admodum conversatione ante conversionem. Fuit in diebus Henrici...". "Salicorum" ontbreekt, alsook het bekeringsverhaal op weg naar Vreden.

Fol. 64: "Appendix Monachorum Capenbergensium de patre Norberto." Pl. LEFÈVRE, *L'épisode de la conversion...*, blz. 819 (17de eeuw), hechte wellicht, bij gebrek aan betere hss., wat te veel belang aan de afschriften van Averbode.

Beide afschriften zijn waardeloos voor een tekstuitgave.

VI. BERLIJN, 805, Ms. theol. lat. fol. 79 (Vita A)

1. Bewaarplaats en signatuur:

Berlijn, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Potsdamer Str. 33, D-10785 Berlin, Handschriftenabteilung, Ms. theol. lat. fol. 79, fol. 90r-110v. Oude signatuur: volgens R. VAN WAEFELGHEM, blz. 372: nr. 84.

2. Herkomst en beschrijving:

Uit de proosdij Sint-Pieter te Brandenburg, bij Berlijn, gesticht in 1138. Het hs. werd door dezelfde hand op één kolom geschreven, met 32 regels per fol. (behalve 33 op fol. 90r). De foliëring is modern en de liniëring is zichtbaar op vele folia. Er werd geen indeling in hoofdstukken aangebracht en de lombarden zijn dan ook zeldzaam. Op fol. 106r, bij het begin van de Maagdenburgse periode, werd een versierde hoofdletter aangebracht over zes regels hoogte.

3. Inhoud:

Fol. 90r: "Incipit vita domini Norberti Magdeburgensis archiepiscopi. Anno dominice incarnationis millesimo centesimo quintodecimo Paschasio... Huius pater Herebertus de castro Genepe iuxta silvam Ketela et mater Hadiwigis... ad locum quendam Frethen nomine...". Geen proloog, geen lijst van hoofdstukken, noch indeling in hoofdstukken in de tekst. Wel de passage over Vreden.

Fol. 102r: "Erat tunc temporis in porta ad elemosinas dandas et hospites recipiendos...". Het duivelverhaal van de portier.

Fol. 103v: "...tamen animum suum mutare noluit...dirupta ventris torace medius crepuit...".

Fol. 106r: "Anno dominice incarnationis millesimo centesimo vigesimo quinto metropolis Saxonie Parthenopolis orbata est suo anstistite."

Fol. 109r: "Acta sunt hec tercio archiepiscopatus sui anno, quinque enim annis postea sedit..."

Fol. 110r: in de marge: "Istud miraculum non est libro Lenynensi."

Fol. 111r: "...ad quam desideranter anhelat omnis anima fidelis. Incipit prefatio Leontii episcopi ad dominum Nicolaum papam. In vitam sanctissimi patris nostri Johannis archiepiscopi." Geen *Additamenta*, geen visioenen na Norberts dood, geen gedicht.

4. Datering en paleografische kenmerken:

Het hs. werd vaak als dertiende-eeuws gedateerd. Toch schijnt het eerder tot de eerste helft van de 14de eeuw te behoren, en het is wellicht vóór 1325 te plaatsen, zie daarover de *Inleiding tot de Vita Norberti A*, in *Anal. Praem.*, 1984, LX, blz. 43. De letter a heeft twee verdiepingen; de l is zonder lus maar met voetje. De eind-s is nooit meer de staande letter. Als aanleunende letters ziet men vooral or, de, do, bo en pp. Tussen s en t staat een ligatuur; een onvolledige tussen c en t.

5. Orthografie:

Fol. 90r: Paschasio, amministrante, Heinrico, Norbertus, Sanctensi, Salicorum, subdiaconus, Herebertus, Genepe, Ketela, Hadiwigis, Frethen, Segebergensi, Cononi; fol. 90v: subdiaconus, Fritherico, presbiter, mysteria; fol. 91r: Rotha, Liudolfum, Sanctensi, Vorstberg, eia, Frideslare; fol. 91v: Vorstberg, Sigebergense, Fritherico, Hoym, Egydium, yemes, Paschasio; fol. 92r: Egydio, Aurelianum, Valencianas, Burchardum Kameracensem; fol. 93r: Fossas, hostio; fol. 93v: Gemplacum; fol. 94r: Kalixtus, Paschalis; fol. 94v: Forense [i. p. v. Fossense], Rodolfi, euangelistam, karissime; fol. 95r: menbra, cottidie, karitatis; fol. 95v: sponsondit; fol. 96r: columpne; fol. 96v: nichil; fol. 97v: Helwigis, Fritherico; fol. 98r: Ewaldorum, sarchophagi; fol. 98v: Ermesindis, Namutensis, Florestie, Cysterciensium; fol. 99r: perhennitatis; fol. 99v: nichil; fol. 100r: Kotzi, Engelrando; fol. 102v: exorzizo, exorcismum, exorzizatum; fol. 103r: Westfalie, Godefridus; fol. 103v: Cappenbergenses, Kappenbergensis, Elvestadensis, Varlariensis, Fridericus; fol. 104r: Ratisponam; fol. 104v: Anscolfo, Norbrec, Norbret, Olybrium, Anduerpiam, Tanchelmus; fol. 105r: cypho; fol. 105v: fantasias, velud; fol. 106r: ymbre, karitate; fol. 106v: hostiarium; fol. 107r: sollempnia; fol. 107v: Antwerpensi; fol. 108r: karissimi; fol. 109r: Gevekenstein; fol. 109v: Ytaliam, Bithervium, Lotario; fol. 110r: strennuus.

6. Bibliografie:

- R. WILMANS, *Introductio*, blz. 667. Uitgave *ibidem*.
Bibliotheca hagiographica Latina..., dl. II, nr. 6248.
 V. ROSE, *Verzeichniss der Lateinischen Handschriften*..., dl. II, 2, blz. 864, nr. 805 (14de eeuw).
 L. GOOVAERTS, *Écrivains*..., dl. IV, blz. 368 (13de eeuw).
 G. MADELAINE, *Histoire de S. Norbert*..., dl. I, blz. XXI en XXVII (13de eeuw).
 G. ABB en G. WENTZ, *Das Bistum Brandenburg*, blz. 90, nr. 18 (geen datering).
 R. VAN WAEFELGHEM, *Répertoire*..., blz. 44 en 372 (13de eeuw).
 W.M. GRAUWEN, *Inleiding tot de Vita Norberti A*, in *Anal. Praem.*, 1984, LX, blz. 43 (1ste helft 14de eeuw, wellicht vóór 1325).

7. Belang en opmerkingen:

- Dit is het enige volledige hs. van de *Vita Norberti A*. Een fragment slechts van dezelfde tekst bleef bewaard te Hamburg. Zie daarover W.M. GRAUWEN, *Een fragment van de Vita Norberti A te Hamburg*, in *Anal. Praem.*, 1984, LX, nr. 3-4, blz. 153-162.
 Dit Berlijns hs. werd uitgegeven door R. WILMANS, in *MGH.*, *SS.*, 12, Hannover, 1856, blz. 663-703.

VII. BRUSSEL, 982

1. Bewaarplaats en signatuur:

Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert-I, Keizerslaan 4, B-1000 Brussel, Handschriftenkabinet, nr. 982.

2. Herkomst en beschrijving:

Uit Rooklooster in het Zoniënwoud bij Brussel. Het hs. werd geschreven door Antoon Geens van Rooklooster (†1543), op één kolom, met 48 tot 50 regels per fol. De oude foliëring loopt van fol. 56r tot 73 r. G. Niemeyer bracht op de fotokopie een nieuwe foliëring aan met twee cijfers verschil, nl. van 58r tot 75r. Er is geen liniëring zichtbaar. Afmetingen 270 X 197 mm. Geen proloog. In de *Addimenta* ontbreekt in nr. 2 (genezing van koorts) het gedeelte uit de *Vita Godefridi*. Geen lombarden, tenzij de F van "Fuit" op fol. 52r, over 9 regels hoogte.

3. Inhoud:

De proloog en de lijst van hoofdstukken ontbreken. De titels van de hoofdstukken staan in de marge.

Fol. 58r: "Vita b. Norberti Magdeburgensis archiepiscopi, iniciatoris ordinis premonstratensis. Fuit in diebus Henrici iunioris...". "Salicorum" ontbreekt. "...deijciens ascensorem et erigens curvum. Tum vero sensim atque paulatim...". Het bekeringsverhaal op weg naar Vreden ontbreekt dus.

Fol. 59r: "...in Norberto eminet fides, in Bernardo Clarevallensi charitas, in Milone Tarvanensi episcopo humilitas." Daarbij in de marge: "Nota".

Fol. 60r: de twee interpolaties over het taalgebruik van Norbert ontbreken.

Fol. 60v: ontbreekt: "Quomodo socium suum exhortabatur." "Anno igitur post incarnationem Domini nostri Jesu Christi M^o C^o XVIII°, mense Junio post comitum suorum ex hac vita decessum...".

Fol. 61r: "Erat enim feria tertia quando homini Dei primo indicatum est. Factum est autem mane in sequenti sabbato...".

Fol. 64r: Het hoofdstuk: "De voluntaria paupertate et prompta obedientia" ontbreekt.

Fol. 64v: in de marge toegevoegd door dezelfde hand: "erat enim Anglicus".

Fol. 66r: "De demoniaco apud superius Traiectum curato. ca. xxix."

Fol. 67v: "De itinere romano et quomodo comiti duxit uxorem. ca. 32."

Fol. 68r: "De Tanchelmo heretico in Antuerpia. ca. 34".

Fol. 68v: "De spiritu maligno quam vir Dei presensit in vase. ca. xxxv."

Fol. 72r: "...insilientium tred uz, tred uz ingeminantium, hoc est exite, exite."

Fol. 73v: "De tribus visionibus quibus post decessum suum visus est. ca. lij."

Fol. 74r: "...consortem faciat eum gaudiis felicitatis eterne et donis a Deo percepte benedictionis. De communi patre nos quoque Capenbergenses filii...".

Fol. 75r: "...spiritus malignus abcessit. Explicit vita beati Norberti Magdeburgensis archiepiscopi, fondatoris domus et ordinis premonstratensis. Metra de eodem. Felix Norbertus primus pater ordinis hujus... [Expl.] Hoc apud examen nos gratia protegat. Amen. Calendis Junii, passio Wistani regis. Sanctissimus et eximius Christi martyr Wistanus...".

Fol. 75v: "Finis vite sancti Wistani martyris; vij^o Ydus Junii. Vita servi Dei Roberti abbatis ordinis cisterciensis in Anglia. Venerabilis abbas Robertus ex provincia Eboracensi ortus...".

4. Datering en paleografische kenmerken:

Volgens Van den Gheyn en G. Niemeyer: 16de eeuw. De schrijver, Antoon Geens uit Rooklooster, stierf op 21 februari 1543 (zie *Anal. Boll.*, 1887, VI, blz. 32). Het geschrift is cursief, hoekig, dicht op elkaar geschreven en daardoor niet vlot leesbaar. De a heeft slechts één verdieping; de l heeft een voetje. Er worden veel afkortingen gebruikt.

5. Orthografie:

Fol. 58r: Henrici, Paschali, amministrante, Theutonicus, Xanctis, Herbertus, Hadewigis, Frederici, nichil; fol. 58v: prima voce, dyabolum, Sigebergensem; fol. 59v: Frixelare, Conone, Hoium; fol. 60r: Burchardum, Valencianas; fol. 60v: Fossas, Coteri [in de marge: "al.: Col-rois"]; fol. 62r: Burchardo; fol. 66v: Cappenbergenses; fol. 62v: Nivigellam, Anthonium, Pascha; fol. 63v: felix Colonia; fol. 64r: Er-mensendis, Floreffie; fol. 64v: Thoma, domino de Cosci, Ingelrammo; fol. 65v: apocalipsi; fol. 66v: Westphalie, Godefridus; fol. 67r: Capenbergense, Flostatense [in de marge door dezelfde hand: al. Eleph-statense]; fol. 67v: Rainesburg [in de marge: "Ratisponam"], Wirceburg seu Herbipolim; fol. 68r: "Vivarias, Tanchelmo, Thancelinus, Antuerpia; fol. 68v: cipho, bufonem; fol. 69v: Theobaldo, marchis; fol. 73r: Lothario; fol. 74v: Windelicam pervenit Augustam.

6. Bibliografie:

Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, 1839, VII, blz. 408; *ibidem*, 1843, VIII, blz. 489 (eind 15de eeuw).

(A. PONCELET), *De Antonio Gentio in Rubea Valle canonico regulari hagiographo*, in *Anal. Boll.*, 1887, VI, blz. 31-34 (16de eeuw).

HAGIOGRAPHI BOLLANDIANI, *Anecdota ex codicibus Johannis Gielemans* ..., blz. 255 (Ant. Geens).

J. VAN DEN GHEYN, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique*, dl. 5, blz. 234, nr. 3234 (nr. 17).

M. MANITIUS, *Geschichte der Lateinischen*..., dl. III, blz. 610.

7. Belang en opmerkingen:

Deze tekst maakt deel uit van een grote verzameling heiligenlevens, oorspronkelijk in vier delen, waarvan er slechts twee bewaard bleven, verzameld door Antoon Geens van Rooklooster. Brussel 982 bevindt zich in dl. III (mei tot augustus).

VIII. BRUSSEL, 6717-6721.

1. Bewaarplaats en signatuur:

Koninklijke Bibliotheek Albert-I, Keizerslaan 4, B-1000 Brussel, Handschriftenkabinet, nr. 6717-6721, fol. 1r-27v.

2. Herkomst en beschrijving:

Uit de abdij van Mariëngaarde bij Hallum in Friesland, gesticht in 1163/64. Volgens fol. 27v-28r werd het hs. in 1497 geschreven door frater Paulus de Monte, [Van den Berg?] afkomstig uit Sint-Winoksbergen in West-Vlaanderen, supprior en "armarius" van Mariëngaarde.

Het perkament-hs. van 122 folia, 32 X 23 mm., is geschreven op twee kolommen van elk 36 regels. De foliëring is modern; de liniëring is zichtbaar op vele folia. De titels en lombarden zijn in rood. Sommige initialen in verscheidene kleuren en versierd, doch niet bijzonder kunstvol. Op het eerste schutblad: "Pertinet monasterio Orti Sancte Marie in Frisia Premonstratensis ordinis" en evenzo op het laatste fol.: "Pertinet monasterio Orti Sancte Marie ordinis Premonstratensis in Frisia prope Helberdiam." De *Additamenta* beginnen met het eucharistiewonder te Floreffe (nr. 4 van de AA. SS.). Het gedicht werd uitgebreid.

In de *Vita* zelf ontbreken nr. 6 (Vreden), met het begin van nr. 7, 14-17 (over het lijden) en 33 (de toespraak van Norbert te Moustier).

3. Inhoud:

Fol. 1r: "Prologus in librum de iniciis et incrementis Premonstratensium. Tanto proculdubio quisque fidelis..."

Fol. 1v: "...quem plurium assensio comprobasset. De Norberto et seculari eius habitu. Anno ab incarnatione Domini nostri Jesu Christi .m°.c°.xv°. fuit in diebus Henrici iunioris augusti, Pascale...". Bovenaan kursief: "Zantis est civitas in terra Clivensi." "Salicorum" ontbreekt.

Fol. 2r: "...deiciens ascensorem et erigens curvum. Tum vero deinde sensim atque paulatim...". Het bekeringsverhaal op weg naar Vreden ontbreekt dus.

Fol. 6r: "Quomodo ibidem unum pro tribus recepit. Anno igitur post incarnationem Domini .m°.c°.xv°, mense Junio, apud Valentinas castrum..."

Fol. 6v: "Quomodo socium exhortabatur."

Fol. 8va: de naam Evermodus ontbreekt. Anthonius wordt wel vermeld.

Fol. 8v: onderaan: "tertius", ondervestaan: [quaternus].

Fol. 10r: "...felix Colonia."

Fol. 11v: "De voluntaria paupertate et prompta obedientia." In de marge: "Notate fratres capitulum istud."

Fol. 16v: "...asinum suum mutare noluit..."

Fol. 20r: in de marge: "Notate de hospitalitate."

Fol. 20v: "...ad Sclavos et Saxones. Que utraque gens ex re nomen trahit; ista scilicet ablato clavorum acumine infidelitatis punctionem insinuans; illa saxorum pondus et lapidei cordis cecitatem feritatemque contestans."

Fol. 22r: bovenaan gedeeltelijk in Griekse letters: "Norbertè".

Fol. 23r: in de marge: "Scilicet dominum Hugonem de quo supra ca^o anno igitur post incarnationem Domini M^oC^oXV^o etca."

Fol. 23vb: "...treet wt, treedt wt...", geschreven op rasuur.

Fol. 26r: "De tribus visionibus quibus post obitum visus est." In de marge: "Nota mysterium."

Fol. 26v: "...malivolis et detractoribus non prodesse. Amore tanti viri hec breviter et rugose compilavi, ut pii et rerum gestarum habeant noticiam et materiam si placet venustius dictandi copiosiusque describendi beati viri memoriam. Res apud Floreffiam gesta fuit..."

Fol. 27r: "Aliud miraculum. In vita beati Servatii legimus...". "Signum propheticum. Apud locum qui Bonlaret dicitur."

Fol. 27v: "Aliud signum. Alio quoque tempore cum esset in expeditione gloriosi regis Lotharii...". "De demoniaco liberato. Alio item tempore cum oblatus ei fuisset demoniacus..."

Fol. 27v: "...cum illo recipiamur in gloria. Amen. Finit vita beati Norberti Parthenopolitani, alias Maegdeburgensis archiepiscopi, ordinis Premonstratensis, fundatoris institutorisque invictissimi. Per fratrem Paulum de Monte, sancti /fol. 28r/ Winoci de Westflandrie finibus oriundum, supriorem et armarium in Orto gloriose Dei genitricis semper virginis Marie eiusdem ordinis sacratissimi, Traiectensis dyocesis. Anno a Nativitate Domini .m^o.cccc^o.xcvij^o, prima die primi mensis. Cathalogus abbatum Premonstratensis ecclesie.

Anno Domini M^o.C.XX° Norbertus, prefuit annis. VI.

M^oC^oXXIX^o Hugo, prefuit annis XXXV.

M^oC^oLXX^o Philippus, annis XI..."

Fol. 28rb: "Felix Norbertus primus pater ordinis huius...". Expl.: "Hoc apud examen nos gratia protegat. Amen."

Tussen vers 1 en 2 worden de volgende verzen ingevoegd:

"Dux tubicenque gregum quos armat sanctio legum,
Praemonstratarum censura pudicitiarum.

Hi sunt Cappedoces, nec mente nec ore feroces,
A foris albani, specie, non intus inani,
Progenies lucis, candentibus oblita fucis.”

Na het laatste vers wordt toegevoegd:

“Tam sancti patris premium tale qui concupiscis,
Quod fecit facito, pransumque beatulus ito.
Anno milleno centeno bis quoque deno,
Sub patre Norberto processit candidus ordo,
Pro nobis oret qui vivus in ethere floret.”

Fol. 28va: “Incipit prefatio in vitam venerabilis patris Fretheryci primi abbatis et fundatoris Orti sancte Marie. Venerabilibus et dilectis in Christo ancillis Dei Gerthrudi...”.

Fol. 29ra: “Explicit prefatio. Incipit vita venerabilis patris Fretheryci. Unde natus sit et qua occasione consultum sit matri sue ut litteris apponeretur. Capitulum primum. Recolende memorie Frethericus ortus Frisia de villa que Hallem dicitur...”.

4. Datering en paleografische kenmerken:

Geschreven in 1497, zie fol. 28r. De a heeft meestal twee verdiepingen, doch niet altijd, zie fol. 12r, 13r. De u wordt vaak aangeduid door een kleine v of o erboven geschreven. De l is zonder lus, maar met voetje; de staande s zonder voetje. Aanleunende letters in de verbindingen or, do en de.

5. Orthografie:

Fol. 1r: euangelice; fol. 1v: Pascale, Norbertus, Herbertus, Haduuidis, sompnium, Henrici, Pascale, Teutonicus, Zantis, Troia; fol. 2r: Babylonis, ydoneum, hijs, ydoneum; fol. 3r: mysteria, hijs; fol. 3v: Ysidori; fol. 4r: clyppee, Sigebergense, Ludolphum, Frixlare, Conone; fol. 4v: Sathan; fol. 5r: Valentenas; fol. 5v: Pasce, Burcardum, loquutus; fol. 6v: calciamenta; fol. 7v: Fossas, clauso hostio; fol. 8r: cothidie; fol. 8v: Anthonium, Nivellam, tentato; fol. 9r: Nivegellam; fol. 9v: nichil, nichilominus, eia, dyabolus; fol. 10v: Ermensendis Namurcensis, Froreffie; fol. 11rb: charitate, perhennitatis; fol. 13r: Bartholomeo, Cocy, Nigelranno, laycis; fol. 13v: temptationibus, eia; fol. 14r: Nicholai Symonem, apokalypsi; fol. 14v: Nivigelle; fol. 16r: Godefridi, Fridericus, Capenbergense, Fredericus, Westphalie; fol. 16v: Theobaldo; fol. 17r: Engelbertum; fol. 17v: Vivarias, Suessionensi, Partenopolis, Herbipolis; fol. 18r: Tanchelmo, Antwerpia; fol. 18v: ciphum; fol. 21r:

hostiario; fol. 22r: hostium; fol. 23r: Rhemis; fol. 24r: karissimi; fol. 25v: Lothario, Ytaliā; fol. 25r: Bonlaret; fol. 27v: Wandalicam pervenit Augustam.

6. Bibliografie:

Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, 1843, VIII, blz. 501 (15de eeuw).

R. WILMANS, *Introductio*, blz. 669.

Catalogus codicum hagiographicorum bibliothecae regiae Bruxellensis, dl. I, *Codices latini membranei*, tom. 1, blz. 601-603 (eind 15de eeuw).

G. MADELAINE, *Histoire de saint Norbert...*, dl. I, blz. XVI en XXVII (fin du XVe s.).

A. POTTHAST, *Bibliotheca* ..., dl. 2, blz. 1494 (15de eeuw).

J. VAN DEN GHEYN, *Catalogue des manuscrits...*, dl. 5, blz. 131, nr. 3173 (6717-21): (1497).

L. GOOVAERTS, *Écrivains...*, dl. IV, blz. 367 (eind 15de eeuw).

R. VAN WAELFELGHEM, *Répertoire...*, blz. 192 en 372 (15de eeuw).

N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber...*, blz. 107 (1497).

M. WITTEK en Th. GLORIEUX-DE GAND, *Manuscrits datés conservés en Belgique*, dl. 5, 1481-1540, Brussel, 1987, nr. 667, nrs. 6717-21, van 1497.

Anal. Boll., 1989, CVII, nr. 1-2, blz. 208 (1497).

7. Belang en opmerkingen:

De codex bevat uitsluitend "praemonstratensia", nl. behalve de *Vita Norberti B*, ook nog de *Vita Frederici*, geschreven door Sibrand (fol. 28v-51r), de *Gesta abbatum Orti Sanctae Mariae*, de *Vita Siardi* (fol. 51v-71r), de *Vita Herimanni Joseph* (fol. 77r-100v) en de *Vita et gesta trium venerabilium abbatum Orti sanctae Mariae* (fol. 101r-121v). R. Wilmans, blz. 669, meende ten onrechte hier te doen te hebben met een *Vita Norberti C*, doch de tekst geeft duidelijk een *Vita B* weer, doch met een aantal weglatingen en inkorting.

IX. BRUSSEL, 11.448.

1. Bewaarplaats en signatuur:

Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert-I, Keizerslaan 4, B-1000 Brussel, Handschriftenkabinet, nr. 11.448. Oude signaturen: Van den Gheyn: nr. 4114 en K.V.; Vente 1829, P. 141.

2. Herkomst en beschrijving:

Uit de abdij van Park-Heverlee, bij Leuven in Brabant, gesticht ca. 1128. De mooie zwarte inkt wijst eveneens op het scriptorium van de Parkabdij. Het ingebrande schild van de Parkabdij werd uit het leder weggeschraapt aan beide zijden, evenals in codex 11.550. De codex bevat enkel de *Vita Norberti*. Het perkament-hs. van 62 folia, 187 X 145 mm, werd geschreven in één kolom van 29 regels, door dezelfde hand. De lombarden beslaan 2 tot 5 regels en het penwerk loopt over de hele lengte van het fol.

3. Inhoud:

Fol. 0r: "Aug. Meditat. cap. 26. Felix celi que presentem regem cernit anima; ut sub sede spectat alta orbis volvi machinam. Vita sanctissimi p. n. Norberti archiepiscopi Magdeburgensis, fundatoris ordinis Premonstratensis

Fol. 0v: "De sancto patre Norberto tale tradidit testimonium D. Bernardus. Epistola ad Brunonem Coloniensem electum in fine. Epistola. 8. Habetis autem D. Norbertum, quem melius presentem presens de talibus interrogare postestis. Nam tanto vir ille in divinis aperiendis mysteriis nobis promptior, quanto et Deo propior esse cognoscitur."

Bibliotheca Parcensis [gedeeltelijk uitgeradeerd]. Vita S. Norberti. Henricus de Hassia: de modo vivendi secundum Regulam S. Augustini. Fragmentum statutorum Premonstratensium [16de/17de eeuw].

Fol. 1r: "Prologus in librum de iniciis et incrementis Premonstratensium. Tanto proculdubio quisque fidelis..."

Fol. 2r: "...quem plurimum assensio comprobasset. i. De Norberto et seculari eius habitu. Capitula in vita Norberti archiepiscopi....v. Quare patiuntur sancti mala que non faciunt....xiiij Quomodo socium suum exhortabatur." [Dit 14de hoofdstuk komt voor in de lijst van hoofdstukken, doch ontbreekt op de fotokopie, fol. 16v/17r].

Fol. 3r: "De tribus visionibus quibus post discessum suum visus est. Incipit liber de Norberto et seculari eius habitu. Capitulum .i. Fuit in diebus Henrici..."

Fol. 4r: "...ascensorem et erigens curvum. Tum vero sensim atque paulatim...". Het bekeringsverhaal op weg naar Vreden ontbreekt dus.

Fol. 7v: "Quare paciuntur sancti mala que non faciunt .v."

Fol. 11r: "In Norberto eminet fides, in Bernardo Clarevallensi caritas, in Milone Tarvanensi episcopo humilitas."

Fol. 13v: De twee interpolaties over het taalgebruik ontbreken.

Fol. 39v: "...medius crepuit..."

Fol. 54r: "...Theduz, teiduz ingeminantes, hoc est: exite, exite."

Fol. 59r: "De tribus visionibus quibus post discessum suum visus est. liiij."

Fol. 60v: "...et detractoribus non prodesse. Explicit vita sancti Norberti. Liber sancte Marie in Parcho Dominorum iuxta Lovanium. Si quis abstulerit anathema sit. Amen. Amen. Fiat. Fiat. Explicit liber sancte Marie in Parcho. Si quis abstulerit, anathema sit. Amen. [Verder cursief geschrift, 16/17de eeuw]: "anno 1223. Me usus est fr. Petrus Scievaerts Leuvensis nondum professus anno 1598, 29 Maij. Requiescat in pace."

4. Datering en paleografische kenmerken:

1223, cfr. fol. 60v. Het hs. werd geschreven op één kolom, van 29 regels, door dezelfde hand. De a wordt gevormd in twee verdiepingen; de l is zonder lus; de staande s heeft een voetje. De diakritische tekens op de enkele i werden soms later toegevoegd. Vergeten woorden worden met twee horizontale punten aangeduid en in de marge toegevoegd in een kadertje. Fouten worden doorstreept of tegelijk doorstreept en uitgepunctueerd. De letters or, br, ho, de en qr zijn aanleunend. De eind-s is nooit meer de staande letter.

5. Orthografie:

Fol. 1v: legitimo; fol. 2r: Valentianas, Fossas, Calixto; fol. 2v: sathanas, Nivellam, Theobaldo, Thanchelmo, Antwerpia [later veranderd in Antverpia] fol. 3r: Clotario [later veranderd in Lotario], Henrici, Paschali, Theutonicus, Sanctis, Troya, Heribertus, Hauigis; fol. 3v: Frederici, hylaris, nichil; fol. 5r: ewangelicus, nundum, Fredericum, prima voce, dyaconus; fol. 5v. suppressos; fol. 6r: Babilonie, byssus, iuditio, Sigebergense; fol. 6v: ydonea; fol. 7r: nichil, misteria, Ysidori; fol. 7v: ydiotis; fol. 8r: ydonee; fol. 8v: secuntur; fol. 10r: haranea [later veranderd in aranea]; fol. 11r: clippeo, Liddulphum, Sanctis, opidum; fol. 11v: Frixlare, Conone, prothoplausto; fol. 12r: eya; fol. 12v: Hoyum; fol. 13r: hyemis; fol. 21v: Borchardo; fol. 25r: coruschem; fol. 27r: capud; fol. 30v: capud; fol. 32r: tyrones, Cochi, Ingelramno; fol. 33v: ydiote, eya, Jordanem; fol. 34v: nichilominus, Apocalipsi; fol. 35v: hostium; fol. 37v: menbra, opidi; fol. 38r: Godefridi, Wesphalie; fol. 38v: Capebergensis; fol. 39r: Wesphalie; fol. 39v: Capeberhensem, Elophstatensem et Varlarenssem, facondiam; fol. 42v: Tanchello, Antwerpia, Tanchelmus; fol. 43r: Mychaelis; fol. 47v: hostiario; fol. 50v: hylari; fol. 51r: nundum; fol. 54v: karissimi; fol. 55r: velud.

6. Bibliografie:

Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, 1843, VIII, blz. 536 (eind 14de eeuw).

R. WILMANS, *Introductio...*, blz. 670 (eind 14de eeuw).

Catalogus Codicum Hagiographicorum bibliothecae regiae Bruxellensis, Pars I, t. II, blz. 398 (1223).

J. VAN DEN GHEYN, *Catalogue des manuscrits...*, dl. 6, Brussel, 1906, blz. 460, nr. 4114 (11.448): (13de eeuw).

L. GOOVAERTS, *Écrivains...*, dl. 4, blz. 367 (eind 12de eeuw).

G. MADELAINE, *Histoire de s. Norbert...*, dl. I, Tongerlo, 1928, blz. XVI (fin du XIIe siècle); blz. XXVII (XIIe s.).

R. VAN WAEFELGHEM, *Répertoire...*, blz. 192 en 372 (1225).

N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsscheiber...*, blz. 107 (1223).

E. VAN BALBERGHE, *Sylvain Van de Weyer...*, blz. 116, nr. 10 (13de eeuw).

7. Belang en opmerkingen:

Een hs. van Vicoigne, dep. Nord, werd blijkbaar met dit hs. gecollationeerd en de varianten op enkele folia in de marge aangeduid, zie fol. 2r, 24r, 24v, 28v, 31v, 32v, 53v., met de verwijzing "Vic." of "Vicon." De latere toevoegingen in de marge zijn korte samenvattingen van de tekst en bevatten geen nieuwe gegevens. De tekst van Bernardus op fol. 0v werd het best uitgegeven door J. LECLERCQ en H. ROCHAIS, in *S. Bernardi Opera*, dl. VII, *Epistolae*, I, Rome, 1974, ep. VIII, blz. 49.

X. CHARLEVILLE, 12

1. Bewaarplaats en signatuur:

Charleville-Mézières, Bibliothèque municipale, Place de l'Agriculture, 4, F-08100 Charleville-Mézières. Oude signaturen: bij R. Van Waefelghem, nr. 55; bij G. Niemeyer: (434).

2. Herkomst en beschrijving:

Uit de abdij van Belval bij Buzancy, ar. Vouziers, dep. Ardennes, bisdom Reims, gesticht vóór 1130, zie fol. 1 (12de en 13de eeuw) en fol. 69r (14de eeuw): "Hic liber est sancte Marie Bellevallis. Si quis eum abstulerit, anathema sit imperpetuum. Amen." Het perkament-hs. van 138 folia, 236 X 171 mm., werd geschreven op één kolom, van 27 tot 29 regels (behalve fol. 90r/90v en 103r), door dezelfde hand. Moderne foliëring; geen liniëring.

3. Inhoud:

Fol. 68r: "Anno ab incarnatione Domini .m°.c°.xl°.viii°, indictione .xii^a. epacta .ix^a. concurrente .v^a. fuit perscriptus hic liber S. Marie de Bellavalle."

Fol. 69r: "Hic liber est sancte Marie Bellevallis. Si quis eum abstulerit, anathema sit imperpetuum. Amen. Incipiunt capitula. De Norberto et seculari eius habitu... De tribus visionibus quibus post discessum suum visus est." De *Additamenta* en het gedicht worden niet aangekondigd.

Fol. 69v: "Prologus in libro de initiis et incrementis Premonstratensium. Tanto procul dubio quisque..."

Fol. 70r: "...quo plurimum assensio conprobasset. Explicit. Incipit liber de Norberto episcopo et seculari eius habitu. cap. i. Fuit in diebus Henrici..."

Fol. 71v: "...deiciens ascensorem et erigens curvum. Tum vero deinde sensim atque paulatim interior..." De passage over Vredens ontbreken.

Fol. 72r: "...prima voce..."

Fol. 72r: in de marge: "Dominica infra octavam, lectio i."

Fol. 75r: "In Norberto eminet fides, in Bernardo Clarevalensi caritas, in Milone Tarvanensi episcopo humilitas."

Fol. 77r: de twee interpolaties over het taalgebruik ontbreken.

Fol. 78v: "Anno igitur post incarnationem Domini nostri Jesu Christi m°.c°.x°.viii°, mense Junio..."

Fol. 82v: "Erat enim feria iij^a. quando homini Dei primo indicatum est. Factum est autem mane in sequenti sabbato..."

Fol. 87v: "...felix Colonia..."

Fol. 97v: "...asinum suum mutare noluit..."

Fol. 99r: "De Tanchelmo heretico et Antuuerpia."

Fol. 102r: "Ista .S. ablato clavorum acumine infidelitatis punctionem..."

Fol. 108v: "...thieduz, thieduz ingeminantes, hoc est: exite, exite."

Fol. 111r: "Tercio anno sui episcopatus hec acta sunt, et quinque postea sedit..."

Fol. 113v: "...etiam si contingerint malivolis et detractoribus non prodesset." Geen *Additamenta*, geen gedicht.

Fol. 114v: "Libri quos scribunt homines ex pellibus mortuorum animalium sive ex alia quacumque corruptibili materia sunt et cum pusillum duraverint ipsi quoque veterascunt et quadam sua morte resolvuntur..."

4. Datering en paleografische kenmerken:

Het oudste gedeelte van codex 12 is twaalfde-eeuws, doch de *Vita Norberti* werd geschreven in de 13de eeuw. De e-caudata komt nog vaak voor.

De dubbele i krijgt niet altijd de diakritische tekens. De staande s komt nog veel voor aan het einde van het woord en de regel. De letters or, pp, bb zijn meestal aanleunend. Er is een beginnende ligatuur tussen c en t.

5. Orthografie:

Fol. 69r : "Norberto, Godefridi, Theobaldo, Thancelmo, Antuwerpia, Clotario ; fol. 70r: Henrici, Paschasio; fol. 69v: nichil, cercius; fol. 70r: euangelice sententie, Henrici, Paschasio, amministrante; fol. 70v: Teutonicus, Herbertus, Hadeuuidis, Friderici; fol. 71r: transguliens [i. p. v. transglutiens], retorsum, loquutio; fol. 72r: Fridericum; fol. 72v: amicitiam; fol. 73r: Sygebernense, sollempniter, ortamenta; fol. 73v: nichil, Ysidori, misteria; fol. 74r: mercers [i. p. v. merces]; fol. 75r: Sigebernense, Liddulphum, Sanctis, Frodare [voor Fritzlar]; fol. 76r: nichil, Eya, Hoyum; fol. 76v: Paschasium; fol. 77r: Valentianas, octabas Pasche; fol. 77v: Burchardum Cameracensem, Theutonice; fol. 78r: sequutus; fol. 79v: perhenni; fol. 81v: signis [i. p. v. segnis]; fol. 82r: Colroiz; fol. 83v: cottidie, Burchardo; fol. 84r: Nivigellam, sequutus; fol. 86r: vincullis; fol. 86v: exorcizata, eya, forifeci; fol. 87v: Friderici; fol. 88r: Ermensendis, Namucensis; fol. 89r: perhennitatis, numquit, optinendam; fol. 92v: Thoma, domino de Coci, Ingelranno, Teotonic; fol. 96r: exorcizatum; fol. 96v: inerguminus, Wesphalie, Capebergensis; fol. 97r: Fredericus, Capenbergenses; fol. 97v: Capenbergense, Elostatense, Varlarens, Teobaldo; fol. 98r: radix bona, id est Rennesburg; fol. 98v: Tiebaldo, honoficice [i. p. v. honorifice], Herbipolis id est Werceburg; fol. 99r: Tanchelmo, Antuuerpia; fol. 99v: scyphum; fol. 100r: hostium; fol. 102r: Lotario, hanelarent; fol. 102v: hostiario; fol. 103r: optinerent; fol. 103v: apud Vivarias; fol. 104v: aliquod annos, Saxsonia, Slavonia; fol. 105r: abhominabiles, blasphemias; fol. 107r: Antuwerpensi; fol. 108v: ymnis; fol. 109r: karissimi; fol. 111v: Ithalia; fol. 112v: superhabundans.

6. Bibliografie:

Catalogue général..., dl. 5: Metz-Verdun-Charleville, Parijs, 1879, blz. 549, nr. 12 (13de eeuw).

R. VAN WAEFELGHEM, *Répertoire...*, blz. 12 en 372 (13de eeuw).

N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber...*, blz. 107 (13. Jahrh.).

J. VAN DER STRAETEN, *Les manuscrits hagiographiques...*, *Subsidia hagiographica*, nr. 56, blz. 17, nr. 12 (13de eeuw).

S. COLLIN-ROSET, *Une importante bibliothèque de prémontrés: Les manuscrits de Belval à la bibliothèque de Charleville-Mézières*, in *Lotharingia*, 1991, III, blz. 141-172, zie blz. 154, nr. 56 en 158, nr. 35 (geen datering).

7. Belang en opmerkingen:

De *Vita Norberti* komt hier voor in het kader van een verzameling teksten, o. m. van Hugo van Sint-Victor, waartussen zich verder geen *praemonstratensia* bevinden. Van fol. 70r tot 75r worden in de marge de "lectiones" aangeduid voor het liturgisch officie.

Dit hs. is op mikrofilm aanwezig in het "Institut de Recherche et d'Histoire des textes" te Parijs of Orléans (11 rollen nr. 7923).

XI. DONAUESCHINGEN, 450 (L.90).

1. Bewaarplaats en signatuur:

Donaueschingen, Schwarzwald-Baar-Kreis, Baden-Württemberg, nr. 450 (L/90). Volgens R. VAN WAEFELGHEM, blz. 371: 540 (sic) L, 90.

2. Herkomst en beschrijving:

Uit Steingaden, proosdij in Beieren, gesticht in 1147, werd abdij in 1434. Codex met houten platten met wit leder bekleed. Geschreven op perkament in één kolom, door dezelfde hand, 59 folia, met 24 regels per fol. Moderne foliëring op de fotocopie door G. Niemeyer; liniëring zichtbaar op vele folia. Lombarden over twee tot dertien regels. Onvolledig hs., tot kap. 48: "De aperta seditione Parthenopolitanorum civium adversus hominem Dei et constantia eius in necessitate mortis." De hoofdstukken 45 en 47 zijn "mangelhaft" en hoofdstuk 46 (de duiveluitdrijving te Nijvel) ontbreekt volledig (aldus K. A. Barack). Dit is niet juist. Paragraaf 46 staat wel degelijk op fol. 28r/28v. De *Additamenta* en het gedicht worden aangekondigd in de lijst van hoofdstukken vooraan, fol. 2r, maar ontbreken aangezien het hs. onvolledig is.

3. Inhoud:

Fol. 1v: "Incipiunt capitula sequentis operis. De patre Norperto et seculari eius habitu i. cap.

Fol. 2r: "Versus de Norperto felice. lxiii. Expliciunt capitula. Incipit prologus. Tanto proculdubio quisque..."

Fol. 3v: "...plurium assensio comprobasset. Ex. pro. De patre Norberto et seculari eius habitu. Fuit in diebus Henrici... (Salicorum ontbreekt).

Fol. 8v: onderaan: "primus quaternus".

Fol. 9v: naast het spinwonder: "Nota", een woord dat vaak in de marge wordt geplaatst.

Fol. 10r/10v: "Clarevallensis abbas" en "episcopus Tarvanensis" toegevoegd, doch door dezelfde hand.

Fol. 16v: onderaan: "secundus".

Fol. 18r: "Quomodo socium suum exhortabatur. cap.xiii.

Fol. 24v: onderaan: "tertius". Bedoeld is "tertius quaternus".

Fol. 27r: in de marge: "Nivigellam, Nibile ubi beata Gerdrudis requiescit."

Fol. 28r: in de marge: "Nota maliciam demonis."

Fol. 29r: in de marge: "Mirabilia stupenda nota."

Fol. 32r: in de marge: "Nota professionem factam."

Fol. 32v: "quartus".

Fol. 36r: in de marge: "Nota, nota temptationes."

Fol. 38v: "quaternus quintus."

Fol. 39v: in de marge: "Nota obedienciam."

Fol. 40r: naast Traiectum: "Ustriehten."

Fol. 41v: in de marge: "Nota de confessione."

Fol. 45r: in de marge: "Nota quid Herbipolis fecerit."

Fol. 45v: in de marge: "Nota demonem."

Fol. 46v: "sextus".

Fol. 53v: "septimus".

Fol. 56r: in de marge: "Nota mira."

Fol. 57r: in de marge: "Nota visionem."

Fol. 59v: "octavus".

Fol. 59v: "octavus". Expl.: "...cum resonat in auribus eorum beati Pauli depositum quod reservatum...". Einde van de tekst. Het hs. is dus onvolledig en gaat slechts tot de opstand van 1129.

4. Datering en paleografische kenmerken:

Het hs. werd gedateerd als eind 12de-eeuws door K.A. Barack en G. Niemeyer. Het werd geschreven in een vrij groot schrift, met veel afkortingen. De a heeft twee verdiepingen; de letters or zijn aanleunend (02). De diakritische tekens komen enkel voor op de dubbele i. De staande s heeft soms een voetje, soms ook niet. De eind-s wordt soms bovengeschreven, zoniet is het de staande letter. De scheiding tussen de woorden werd niet altijd even duidelijk aangebracht.

5. Orthografie:

Fol. 1r: Norperto, Valencianas, Nivigellam; fol. 1v: Traiectum, Gotfridi, Teobaldo, Vivariam, Tanchelmo, Antuwerpia, Norperto; fol. 2r: Parthenopolitanorum, Italiam, Servacio, guerra; fol. 2v: nichil, meditacione; fol. 3r: ewangelice, Norpertus; fol. 3v: Norberto, Henrici, Paschasio, administrante, Norpertus, nacione, Sanctis, paulolum; fol. 4r: "Herbertus, Hadewic, Hadewigis, Friderici, abilis; fol. 4v: nichil, Babilonie; fol. 5r: Norbertus; fol. 7r: Norbertus; fol. 8r: thesauris; fol. 9v: Norbertus; fol. 10r: evangelio, Norberto, Bernhardo; fol. 10v: Sigebergense, Roda, Liddulphum, Teutonicis, aput; fol. 11r: Cunone; fol. 13v: Valencianas; fol. 14r: Burcardum Cameracensem; fol. 14v: Teutonice; fol. 16v: evangelicum; fol. 18r: Laurencium, thesauros; fol. 18v: Fossas, aput; fol. 22r: Colroiz; fol. 23r: aput, Paschalis, Kalistus, autumpnus; fol. 24r: Cameracensi, Burcardo; fol. 25r: Nivigellam; fol. 26r: refeccione; fol. 29v: Friderico; fol. 30v: Ermensendis; fol. 31r: Florefie; fol. 35r: nichil; fol. 36r: velud; fol. 37r: Symonem sancti Nicolai; fol. 38r: apocalipsi; fol. 42r: Westiphalie, Caphenbergensis, Fridericus; fol. 43r: Caphenbergensem, Elophstatensem et Varlarensensem; fol. 43v: Teobaldo; fol. 44v: Radix bona [bovengeschreven: Regensburch, zelfde hand], quicquid; fol. 45r: Partenopolis (Magedeburch), Herbipolis (Wurceburch); fol. 46v: Tanchelmo, Antwerpia, Antuwerpie; fol. 47v: Michaelis; fol. 48r: buphonem, cippo; fol. 52r: Spiream.

6. Bibliografie:

K.A. BARACK, *Die Handschriften der Fürstlich-Fürstenbergischen Hofbibliothek zu Donaueschingen*, Tübingen, 1865, blz. 307, nr. 450 (L. 90): (einde 12de eeuw).

R. VAN WAEFELGHEM, *Répertoire...*, blz. 287 en 371 (12de eeuw).

N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber...*, blz. 107 (12de eeuw).

7. Belang en opmerkingen:

Vooraan in deze codex werd het drukwerk ingebonden: "De vita et moribus divi Norberti quondam Archiepiscopi Magdeburgensis, Sacri Praemonstratensis Ordinis fundatoris. Carmen Heroicum Encomiasticum... A Michaea Vbisero Silesio P.L. Monachii Autoritate et impensis Reverendi Domini Staingadiensis Abbatis, Adamus Montanus excudebat. M.D.LXXIX."

XII. GENT 477, 12de eeuw, uit Drongen

1. Signatuur en bewaarplaats:

Universiteitsbibliotheek, Handschriftenkabinet, Rozier 9, B-9000 GENT, hs. nr. 477. Oude signaturen: J. Walwein de Tervliet, nr. 215; J. de Saint-Genois, 153.

2. Herkomst en beschrijving:

Uit de Norbertijnenabdij Drongen bij Gent, Oost-Vlaanderen, premonstratensisch sedert 1138. Op het eerste schutblad staat: "Sum fratris Gerulfi Borluut, monachi, canonici monasterii Trunciniensis, Ordinis sancti Norberti, Praemonstratensis, Gandensis dioecesis, pastoris et magistri in Nevele emeriti, atque utinam religiosi, omniumque confratrum religiosorum. 1585. - Fide ad virtutes." De codex behoorde dus ten minste eind 16de eeuw toe aan de Norbertijnenabdij van Drongen.

Beschrijving: Perkament-hs. van 62 folia, 187 X 120 mm, op één kolom van 26 regels. De moderne foliëring met potlood nummert de blz. van 9 tot 133, met blz. 37 dubbel; liniëring met loodstift zichtbaar. De gaatjes voor het liniëren zijn meestal zichtbaar in de marge. Titels en initialen in rood. Weinig notities in de marge (blz. 66: "candidas vestitus"; blz. 68: "Nota tria"; blz. 72: "ecclesia premonstratensis"; blz. 87: "ultio divina...tria monasteria"; blz. 93: "hereticus Tanchelmus").

3. Inhoud:

Blz. 9: "Vita sancti Norberti sub Gregorio .13. canonizati" [16de eeuw]. "De Norberto et seculari eius habitu. Capituli in vita Norberti archiepiscopi." Onderaan: "Vita monachi arctus annulus est. B. Norbertus nunc pro sancto colendus est quia ordinaria autoritate approbatus -1582-.

Blz. 10-11: Lijst van hoofdstukken is onvolledig en gedeeltelijk dubbel. Blz. 12: "Prologus in librum de iniciis et incrementis premonstratensium. Tanto proculdubio quisque..."

Blz. 14: "...quem plurium assensus comprobasset. Incipit Liber de Norberto et seculari eius habitu. Fuit in diebus Heinrici iunioris cesaris augusti, Paschali...". "Salicorum" ontbreekt.

Blz. 16: "...imminet dorso fugitivi, deiciens ascensorem et erigens curvum. Tum vero deinde sensim atque paulatim interior verbi Dei gladius...". De passage over Vreden ontbreekt dus.

Blz. 24: "Quare patiuntur sancti mala que non faciunt .V.".

Blz. 30: Naast de passage van het spinwonder in de marge: "miraculum" [latere hand].

Blz. 31: "In Norberto eminet fides, in Bernardo caritas, in Milone humilitas." Bovengescreven: "Clarevallensi" en "Tarvanensi episcopo".

Blz. 37bis: "Anno igitur post incarnationem Domini nostri Jhesu Christi .m°. c°. x°. viii°, mense Junio..."

Blz. 41: "Quomodo socium suum exhortabatur."

Blz. 43: "Erat enim feria .iiii^a. quando homini Dei primo indicatum est. Factum est autem mane in sequenti sabbato..."

Blz. 84: "...asinum suum mutare noluit..."

Blz. 117: "...theiduz, theiduz ingeminantes, hoc est: exite, exite..."

Blz. 128: "De tribus visionibus quibus post discessum suum visus est. LIII."

Blz. 133: "...malivolis et detractoribus non prodesse. Explicit vita sancti Norberti. Canonizati sub Gregorio .13. anno 1582." [Latere hand, eind 16de eeuw].

4. Datering en paleografische kenmerken:

Het hs. werd steeds als 12de-eeuws gedateerd. Het werd in één kolom geschreven en door dezelfde hand. De e-caudata komt soms nog voor (blz. 9: ecclesia; blz. 11: beatę Marię). De eind-s is nog bijna altijd de staande letter, tenzij zij bovengescreven is. De verbinding or wordt steeds als 02 weergegeven. De eind-e heeft een sierstreepje naar boven toe. Ook de woordscheiding wordt aldus aangeduid. De dubbele i krijgt niet altijd de diakritische tekens. Uitzonderlijk wordt het diakritisch teken ook reeds aangebracht op de enkele i (blz. 26: providentia). Op blz. 11 vergat de rubricator de hoofdletters in te vullen. Beginnende ligatuur tussen c en t. De a heeft twee verdiepingen, de l en vooral de p een voetje. Expunctuering komt voor, maar ook doorstreping (blz. 51, 71, 91) of beide tegelijk (blz. 92).

5. Orthografie:

Blz. 9: Norberto, Valentianas, Fossas, Nivellam; blz. 10: Godefridi, Theobaldo, Tanchelmo, Antwerpia, persecutionibus, Clotario; blz. 11: aput Vivaria, Thancelmo, Antuwerpia, Ithala, Clotario; blz. 13: evangelice; blz. 14: Heinrichi, Paschali, Sanctis, uitgepunctueerd en in de marge: de Zantis; Herbertus, Haduugis, Hadwidis, Frederici; blz. 15: strenuus, tanquam; blz. 17: Salamon; blz. 18: euangelista; blz. 19: suppremos; blz. 20: habundante, Sigebergense; blz. 21: evangelium; blz.

24: ydiotis, ydonee; blz. 26: verumptamen; blz. 28: cohercendo; blz. 29: haranea, aranea; blz. 30: inhermis; blz. 31: clippeo, Liddulphum; blz. 32: Frixlare; blz. 34: Hoyum; blz. 36: Valentias; blz. 37: octabas Pasche, Borchardum, hostium; blz. 38: theutonice, hanelaret; blz. 45: abbreviato; blz. 47: Colroiz; blz. 50: verumptamen; blz. 51: Borchardo; blz. 53: Nivigellam; blz. 55: Sathan, nunquid, cybum; blz. 56: Nivellam; blz. 57: Nivigellam; blz. 58: collumpne, choruscum, teutonico; blz. 59: exorzizata, forifeci; blz. 61: Frederico, felix Colonia; blz. 63: Ermensendis, Namucensis; blz. 64: optinendam; blz. 69: habundabit; blz. 71: de sicco paludum, [bovengeschreven: succo], verumptamen; blz. 73: Thoma, domino de Coci, Ingelranno, Teutonici, Batholomeo; blz. 85: Godfridi, Wesphalie, Godefridus, Fredericus, elemosynam; blz. 87: inhermis, Capebergensen, Elophstatensem, Varlarenssem; blz. 90: Werceburg; Herbipolis; blz. 93: Tanchelmo, Antwerpia, Antuuerpensem; blz. 96: cypho, buphonem, scypho, inquit; blz. 100: hyrsuta; blz. 101: archyepiscopus, cybo; blz. 112: abprobata; blz. 117: sollempniis, solempnitas; blz. 118: karissimi.

6. Bibliografie:

Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, 1839, VII, blz. 546 (14de eeuw); 1843, VIII, blz. 552 (eind 12de eeuw).

R. WILMANS, *Introductio...*, blz. 670 (12de of 14de eeuw).

J. DE SAINT-GENOIS, *Catalogue méthodique...*, blz. 168-169, nr. 153 (eerste helft 12de eeuw!).

Analecta bollandiana, 1884, III, blz. 194-197, nr. XIV (12de eeuw).

A. POTTHAST, *Bibliotheca...*, dl. 2, blz. 1494 (sec. 14, nr. 215).

L. GOOVAERTS, *Écrivains...*, dl. IV, blz. 1909, blz. 21 (12de eeuw).

R. VAN WAEFELGHEM, *Répertoire...*, blz. 299 en 371 (12de eeuw).

Catalogus codicum Latinorum..., *Subsidia hagiographica*, 25, Brussel, 1948, blz. 80-83, nr. XIV (seculo XII).

N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber...*, blz. 107 (12de eeuw).

A. DEROLEZ, *Inventaris van de handschriften in de Universiteitsbibliotheek te Gent*, Gent, 1977, blz. 41: hs. 477 (S.-G. 153), (12de eeuw).

7. Belang en opmerkingen:

De codex van Gent werd in 1921 uitgeleend aan R. Van Waefelghem te Marchienne, aldus een ingeplakte strook. Het nr. 6 en het begin van nr.

7 van de uitgave van de *Acta Sanctorum* ontbreken, aldus J. de Saint-Genois, blz. 194. D. w. z. het bekeringsverhaal op weg naar Vreden.

XIII. GRIMBERGEN, 13de eeuw.

1. Bewaarplaats en signatuur:

Abdijarchief Grimbergen, Kerkplein 1, B-1850 Grimbergen. Volgens R. VAN WAEFELGHEM, blz. 372: nr. 232.

2. Herkomst en beschrijving:

Misschien uit Prémontré, de moederabdij van Grimbergen, aldus P.J. Delestré.

Perkamentcodex van 67 folia in lederen band, 24 X 17 cm. Voor zover bekend behoorde dit hs. steeds toe aan de abdij van Grimbergen. Op fol. 1 staat de vermelding: *Liber ecclesiae Grimbergensis*. Schriftspiegel: eerste fol. 163 X 112 à 115 mm; tweede fol. 165 X 100 à 103 mm. Geen foliëring; de liniëring is zichtbaar op enkele folia, vooral naar het einde van de tekst toe. De *Vita Norberti* beslaat 48 folia; geschreven op één kolom van 31 regels; de daaropvolgende *Vita Malachiae*, fol. 49-67v, van een andere hand, op twee kolommen. De initialen en titels zijn in rood of rood en blauw en met gevarieerde versiering. De notities in de marge dienen enkel om een afkorting te verduidelijken of om de aandacht te vestigen op wat in de tekst staat.

3. Inhoud:

Fol. 1r: *Incipit prologus de initiis et incrementis premonstratensis ordinis. Tanto proculdubio quisque fidelis et pius animus...*

Fol. 1v: "...quem plurimum assentio comprobasset. Incipiunt capitula in vita Norberti archiepiscopi. De Norberto et seculari eius habit[u].j.

Fol. 2v: "*Incipit liber de Norberto et seculari eius habitu .j. Fuit in diebus Heinrici iunioris Cesaris augusti...*". Onderaan [geschrift van eind 16de eeuw]: "*Norbertus hic catalogo divorum ascriptus est a Ponti. Max. Gregorio xij^o anno 1582 .5. calendas augusti Pontificatus eius .xi^o.*"

Fol. 3v: "...deiciens ascensorem et erigens curvum. Tum vero deinde sensim atque paulatim interior verbi Dei gladius...". Het bekeringsverhaal met de bliksemslag op weg naar Vreden ontbreekt dus.

Fol. 6r: "*Quare patiuntur sancti mala que non faciunt .v.*". Het vijfde hoofdstuk over het lijden der heiligen is dus wel aanwezig.

Fol. 8v: "In Norberto eminet fides, in Bernardo Clarevalensi caritas, in Milone Tarvanensi episcopo humilitas."

Fol. 13r: "Quomodo socium suum exhortabatur .xiiij.

Fol. 14r: "Erat enim feria .iiii^a. quando homini Dei primo indicatum est. Factum est autem mane in sequenti sabbato..."

Fol. 21r: "Quomodo professiones fieri instituit .xxiiij. In de marge: "ja lectio in octavis" [16de eeuw?].

Fol. 25v: "...ad ultimum valde de pace..."

Fol. 30v: "...tamen asinum suum mutare noluit...dirupta ventris torace idem Fredericus sedens in prandio medius crepuit..."

Fol. 37r: "...ista ablato clavorum acumine infidelitatis punctionem insinuans..."

Fol. 43r: "...theiduet, theiduet ingeminantes, hoc est: exite, exite..."

Fol. 46r: "Tercio anno episcopatus sui hec acta sunt et quinque postea sedit..." "Quomodo in Italia ivit cum Innocentio papa et Lothario rege. lii."

Fol. 47v: "De tribus visionibus quibus post discessum suum visus est."

Fol. 48v: Explicit: "...non poterunt obesse benivolis et si contigerint malivolis et detractoribus non prodesse. Versus: Anno milleno centeno bis quoque deno. Sub patre Norberto Premonstrati viget ordo." De *Additamenta* van Cappenberg en het gedicht: *Felix Norbertus* ontbreken.

Fol. 49 tot 67v: "Incipit prefatio domni Bernardi abbatis Clarevallensis in vita S. Malachie archiepiscopi. Semper quidem opere precium fuit illustres sanctorum describere vitas, ut sint in speculum et exemplum..."

4. Datering en paleografische kenmerken:

Het hs. werd steeds als dertiende-eeuws gedateerd. Voor vergeten woorden werd een kruisje in de tekst geplaatst (+) en ze werden onderaan het fol. bijgeschreven, zie fol. 4v, 18r, 18v, 24r, 27v, 45r. De beginletters vertonen een zeer gevarieerde versiering van lineaire en groteske motieven in rood en blauw. Het geschrift is mooi en regelmatig. De staande s komt nog voor zowel aan het einde van een woord als aan het einde van de regel. De diakritische tekens op de enkele en dubbele i komen zelden voor en het is mogelijk dat er later zijn toegevoegd. De e-caudata komt nergens meer voor. Aanleunende letters vindt men regelmatig, nl. steeds in de verbinding 02 (=or), maar ook bij be, od, do, de, ho, oc, oq, po, pr. De letter d is soms de rechte letter maar soms ook met de vlag gekromd naar links. Het voorvoegsel con- wordt steeds weergegeven als de omgekeerde C. De beginnende breking is aanwezig

en de eind-e en i hebben een sierstreepje naar boven toe. Ook de streep voor de woordscheiding wordt geschreven als een haarstreepje naar boven toe. Beginnende ligatuur tussen c en t; volledige tussen s en t. Voor de verbetering wordt meestal doorstreping gebruikt. Het woordje "et" wordt op drie manieren geschreven: voluit of met de twee daartoe bestemde tekens.

5. Orthografie:

Fol. 1r: erumpnis, nichil, quicquid; fol. 1v: sathanas, Norbertus, euuangelice, michi; fol. 2r: Valentianas, Fossas, Nivellam, Traiectum, Theobaldo, Tanchelmo, Antwerpia; fol. 2v: persecutionibus, Parthenopolitanorum, Clotario, Heinrici, Paschali, Teutonicus, Sanctis, Troia, Herbertus, Hadiwigis of Haduvigis, sompnum, Frederici; fol. 3r: strenuus, ideotas; fol. 3v: habundavit, Babilonis; fol. 4r: euuangelista, Fredericum, prima voce; fol. 5r: Sigebergense; fol. 5v: erumpnose, Ysidori; fol. 7r: verumptamen; fol. 8r: tanquam, haranea, aranea; fol. 8v: Segebergense, monacorum; fol. 9r: Liddulphum, Frixlare; fol. 10r: Hoyum, hyemes, Paschalem; fol. 10v: Valentias; fol. 11r: Valentianas, Borchardum; fol. 11v: theutonice; fol. 12r: quicquid; fol. 12v: hanelaret, sollempnia; fol. 13v: apud Fossam; fol. 15r: Gemblacum; fol. 16r: Paschalis; fol. 17r: Borchardo; fol. 17v: Nivigellam; fol. 19v: choruscum, teutonico; fol. 20r: cybum; fol. 20v: felix Colonia; fol. 24v: Thoma, domino de Coci, Ingelranno; fol. 27r: hostiis...clausis; fol. 27v: ostium, Nivigelle; fol. 28v: dyabolus; fol. 29v: Godefridi, Uuestphalie, Capebergensis; fol. 30r: Wesphalie; fol. 30v: Elophstatensem, Theobaldus; fol. 31v: Rennesburg, Radix bona, Werceburg, Herbipolis; fol. 32r: apud Vivarias; fol. 33r: Tanchelmo, Antuuerpia; fol. 34r: cyphum, bubphonem; fol. 36r: horibilis, hyrsuta; fol. 37r: hanelarent, Alberto [i. p. v. Albero]; fol. 38r: inhermis; fol. 39v: hostium, ostiarius; fol. 40v: nundum; fol. 42v: adquiescere; fol. 43v: karissimi; fol. 46v: strennuus; fol. 47r: Lothorio, Lotharium.

6. Bibliografie:

- R. VAN WAEFELGHEM, *Répertoire...*, blz. 103 en 372 (13de eeuw).
 P.J. DELESTRÉ, *Vita S. P. Norberti in archivo abbatis Grimbergensis*, in *Anal. Praem.*, 1930, VI, blz. 409-410 (12de of begin 13de eeuw).
 J. DE MEYER, *Het archief der abdij*, in *Eigen Schoon en De Brabander*, 1958, XLI, blz. 251: (13de eeuw).
 J. DE MEYER, *Grimbergen. Uitgegeven...*, blz. 91: (13de eeuw).

N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber...*, blz. 107 (13. Jahrh.).

7. Belang en opmerkingen:

Bij een vergelijking van het hs. met de varianten aangeduid in de uitgave van J.C. vander Sterre blijkt dat negen varianten die de uitgever aanduidt als afkomstig van het *Hs. Grimb.* in feite niet in dit hs. voorkomen, terwijl dat voor dertien andere wel het geval is. Vandaar de vraag: heeft J.C. vander Sterre dit hs. gebruikt en de varianten onnauwkeurig aangeduid of bestond er nog een ander hs. van Grimbergen dat nu verloren is?

XIV. HAMBURG, fragment van *Vita A.*

1. Bewaarplaats en signatuur:

Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Von-Melle-Park 3, D-20146 Hamburg: Scrin. 17, Fragment 21.

2. Herkomst en beschrijving:

Zie W.M. GRAUWEN, *Een fragment van de Vita Norberti A te Hamburg*, in *Anal. Praem.*, 1984, LX, nr. 3-4, blz. 153-162. Daar vindt men een afbeelding, uitgave en commentaar.

3. Bibliografie:

T. BRANDIS, *Die Codices in scrinio...*, blz. 61: Scrin. 17, 21. Fragment (14de eeuw).

W.M. GRAUWEN, *Een fragment...*, blz. 153-162 (ca. 1300).

XV. INNSBRUCK, 329.

1. Bewaarplaats en signatuur:

Innsbruck, Universitätsbibliothek, Innrain 50, A-6010 Innsbruck.

2. Herkomst en beschrijving:

Volgens de algemene mening uit Wilten, te Innsbruck in Oostenrijk (Tirol), dat in 1138 premonstratensisch werd. De herkomst blijkt echter niet uit het hs. zelf. Het perkament-hs. werd geschreven op één kolom, van 24 tot 26 regels, door dezelfde hand. Moderne foliëring; liniëring soms zichtbaar. De lombarden met penwerk zijn meestal twee regels hoog. Grote versierde initialen op fol. 2r en 3v. Afmetingen: 21 X 14,5

cm. Zie de recente beschrijving door W. Neuhauser in *Anal. Praem.*, 1991, LXVII, nr.1-2, blz. 93-94. Dit hs. ontbreekt in de lijst van G. Niemeyer.

3. Inhoud:

Fol. 1r: "Liber de initiis et incrementis Praemonstratensium, auctoris eiusdem Ordinis sed anonymi, ex quo sua Surius sumpsit. Anno 1280 (18de eeuw, aldus W. Neuhauser)

i De Norberto et seculari eius habitu. Het vijfde hoofdstuk over het lijden wordt niet aangekondigd. Onderaan fol. 1r: "Auctorem hunc fundatoris Ordinis nostri contemporaneum pluris facere debemus, quia plures Neotericos fundatorum acta multa verborum copia atque ornatu in lucem proferentes. Adrian. a Moerbech tom. 1 Scalae purpur. grad. 3. collar. 2 § 1, fol. 845." (eveneens 18de eeuw).

Fol. 2r: "De tribus visionibus quibus post discessum suum visus est. Explicunt capitula. Prologus in librum de iniciis et incrementis premonstratensium. Tanto procul dubio quisque fidelis..."

Fol. 3v: "Salicorum" ontbreekt.

Fol. 5r: "...deiciens ascensorem et erigens curvum. Tum vero deinde sensim atque paulatim interior verbi Dei gladius...". Dus niets over Vreden.

Fol. 6r: "...prima voce..."

Fol. 8v: "Quare patiuntur sancti mala que non faciunt."

Fol. 12v: "In Norberto eminet fides, in Bernardo Clarevallensi karitas, in Milone Tarvanensi episcopo humilitas."

Fol. 17r: "Anno post incarnationem Domini millesimo .C°.XVIII°, mense Junio, ...".

Fol. 19v: "Quomodo socium suum exhortabatur."

Fol. 20r: "Erat enim feria .iiii. quando homini Dei primum indicatum est. Factum est autem /fol. 20v/ mane sequenti sabato..."

Fol. 31v: "...secularium.." in plaats van "regularium" in de marge later verbeterd.

Fol. 41v: "...asinum suum mutare noluit...medius crepuit."

Fol. 50v: "...ista ablato clavorum acumine infidelitatis punctionem insinuans..."

Fol. 58v: "...thieduz, thieduz ingeminantes, hoc est: exite, exite."

Fol. 62r: "Tercio anno episcopatus sui hec acta sunt et quinque postea sedit..."

Fol. 64v: "De tribus visionibus quibus post discessum suum visus est."

Fol. 66r: "...malivolis et detractoribus non non [sic, dittografie] prodesse." Geen *Additamenta*, geen gedicht. Door latere handen: "Explicit vita beati Noberti patris nostri. Obuit [sic] iste sanctus. Annus erat incarnationis millesimus centesimus trigesimus quartus, feria quarta Pentecostes octavo Idus Junii, papa Innocentio anno quinto, regnante Lothario anno nono.

Sanctus Norbertus meritorum fruge refertus
Muneris est certus, beatorum sorte repertus
Qui pater es morum, memor eris nunc filiorum."

4. Datering en paleografische kenmerken:

Misschien 1280 volgens W. NEUHAUSER, *Das "Opusculum compendiosum" ...*, 1990, blz. 93. Regelmatige gotische minuskel (W.N.).

Aanleunende letters: or, bo, be, po. De eind-s is vaak nog de staande letter. De dubbele i heeft diakritische tekens, de enkele i slechts zelden, tenzij ter verduidelijking. Veel afkortingen. Het vraagteken wordt gebruikt in schuine vorm (fol. 31r, 31v) en de uitpunctuering (fol. 7v, 27v, 30r, 31r, 35r, 51v, 59v, 60v, 61v). De a heeft twee verdiepingen; de l is zonder lus; de staande s heeft een voetje.

5. Orthografie:

Fol. 1r: Sathanas; fol. 1v: hedificari, Teobaldo, Vivaria, Thancelmo, Antuwerpia; fol. 2r: Clotario, Ytaliā, Innocentiano papa; fol. 3v: Heinrici, Pascali, Teotonicus, Herbertus, Haduuidis, sompnū; fol. 4r: Frederici, ydiotas; fol. 4v: Babylonie, Babilonis; fol. 5r: rehedificans; publice; fol. 5v: tyrocinia; fol. 6r: Fredericum; fol. 6v: supremos, Babilonie; fol. 7r: Sigebergense, misteria, euuangelium; fol. 7v: amministrabatur, ortamenta, ydonea, nichil; fol. 8r: Ysidori; fol. 8v: ydiotis, ammirande; fol. 9r: duplex; fol. 10r: verumptamen, nichilo; fol. 11r: euuangelio, cohercendo; fol. 12r: haranea, inhermis; fol. 12v: karitas, clippeo, Sigebergensem; fol. 13r: Liddulfum, Frixlare; fol. 13v: prothoplaustro; fol. 14r: eia, superhabundanti; fol. 14v: Hoyum; fol. 15r: Paschalem; fol. 15v: karitate, sabato; fol. 16r: Borcardum Cameracensem; fol. 16v: theutonice, karitate; fol. 17r: nephas; fol. 17v: dompnus, quicquid; fol. 18v: abatiis; fol. 19v: optinuit, aborreret; fol. 20v: sabato; fol. 22v: Colroiz; fol. 23r: aput; fol. 23v: verumptamen, abatibus; fol. 24r: Borcardo; fol. 24v: cotidie, karitatis; fol. 25r: hedificium, Nivigelam; fol. 25v: iccirco, yeme, tyrones; fol. 26r: numquit, sathan; fol. 26v: inquit, velud; fol. 27v: capud, columpne, teutonica; fol. 28v:

reliquid; fol. 29r: hedificare; fol. 29v: capud; fol. 30r: Ermensendis, velud; fol. 30v: optinendam, abates; fol. 31r: perhennitatis, karitatis; fol. 31v: aborreant; fol. 32r: conffertissimis; fol. 32v: exorruit; fol. 33v: hedificandum; fol. 34r: verumptamen; fol. 34v: hedificium, Thoma, domino de Cuci; fol. 35r: Ingelranno, Teotonici; fol. 35v: in octabis; fol. 36v: ydiotas; fol. 37r: exalaret; fol. 38r: hostium, inquit; fol. 39v: ydiotas; fol. 39r: aput; fol. 40r: Nuesphalie; fol. 41r: helemosina, Capebergensis, Fredericus; fol. 41v: Uuasphalie; fol. 42r: Tiebaldo, Theobaldus; fol. 42v: helemosinis; fol. 43r: Rennesburg, radix bona, Tiebaldo; fol. 43v: redditu [i. p. v. reditu], Uuerceburg, Herbipolis; fol. 44v: vesperum, inquit; fol. 45r: Tanchelmo, Antuuerpia; fol. 45v: benivolentiam, karitate; fol. 46v: ciphum, buphonem, hyemps; fol. 54r: ylari facie; fol. 56r: consuetuetudo; fol. 58v: hedificare, hystoria; fol. 59r: karissimi; fol. 65r: karissimi; fol. 66r: benivolis, malivolis.

6. Bibliografie:

A. STARA, *Wiltner Handschriften in der Innsbrucker Universitätsbibliothek*, in *Anal. Praem.*, 1942, XVIII, blz. 144 (slechts twee regels, 13de eeuw).

A. HAIDACHER, *Studien und Wissenschaft im Stifte Wilten im Mittelalter und Neuzeit*, dl. I, *Bis zur Gründung der Universität Innsbruck (1669)*, in *Veröffentlichungen des Museum Ferdinandeum*, 1956, XXXVI, blz. 20, noot 329 (13de eeuw).

J.B. VALVEKENS, *Formatio theologica in abbatia Wiltinensi*, in *Anal. Praem.*, 1958, XXXIV, blz. 354 [erronee n° 343 loco 329].

N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber...*, blz. 107 (13. Jahrh.).

W. NEUHAUSER, *Bibliotheca Wiltinensis...*, Innsbruck, 1988, blz. 98 (13de eeuw).

W. NEUHAUSER, *Das "Opusculum compendiosum" ...*, blz. 93-94 (13de eeuw, 1280).

7. Belang en opmerkingen:

Zoals in vele hss. van de *Vita B*, die jarenlang werden voorgelezen, werden waarschijnlijk nadien verduidelijkingen in de tekst aangebracht, zo bijvoorbeeld diakritische tekens of punten op de enkele i.

XVI. INNSBRUCK, 661.

1. Bewaarplaats en signatuur:

Innsbruck, Universitätsbibliothek, Innrain 50, A-6010 Innsbruck. Oude signatuur: volgens R. VAN WAEFELGHEM, blz. 372: nr. 714. Twee oude Wiltener signaturen, een oude (6)176 en een jongere XXXII E 23 (aldus W. Neuhauser, blz. 94).

Dezelfde auteur signaleert nog een 17de eeuwse signatuur aan de binnenzijde van het voorplat, die slechts met de ultraviolet lamp te lezen is, nl. "Wiltthau".

2. Herkomst en beschrijving:

Uit de abdij Wilten te Innsbruck in Oostenrijk (Tirol) die in 1138 premonstratensisch werd. Het perkament-hs. werd geschreven op één kolom, van slechts 15 of 16 regels, door dezelfde hand. 208 folia, 18,5 X 13,5 cm. De foliëring is modern; de liniëring is op vele folia zichtbaar. Een recente beschrijving vindt men bij W. NEUHAUSER, *Das "Opusculum compendiosum"* ..., blz. 94-95. Afmetingen volgens W. Neuhauser: 140 X 190 mm, 127 fol. *Vita B*, *Additamenta* en gedicht. Volgens de beschrijving van W. Neuhauser, blz. 95, zou een notitie uit de 17de eeuw aangebracht aan de binnenzijde van het voorplat misschien aanduiden dat het gebruikte hs. voor dit afschrift uit Prémontré stamde. Daar stond nl. "Incipit vita sanctissimi patris nostri Norberti archiepiscopi Magdepurgensis ordinis nostri institutoris ex veteri manuscripto monasterii Praemonstratensis (daarna uitgestreept wellicht) nec non ex sacris et aliis."

3. Inhoud:

Fol. 0v: "Incipit vita sanctissimi patris nostri Norberti archiepiscopi Magdepurgensis ordinis nostri institutoris ex veteri manuscripto monasterii premonstratensis [verder onleesbaar gemaakt: nec non ex sacris et aliis?]"

Fol. 1r: "Capitula sequentis operis. Cap.j. De Norperto et seculari eius habitu."...v. De constantia fidei in discriminatione vite et mortis." Het vijfde hoofdstuk over het lijden ontbreekt. Stempel onderaan: "OENIPONTANA BIBLIOTHECA".

Fol. 1v: "xijj. Quomodo socium suum exhortabatur."

Fol. 3r: "liijj. De tribus visionibus quibus post discessum suum visus est. Quod famem predixit. LV." ... "Versus de Norperto. Incipit prologus in librum de iniciis et incrementis premonstratensium."

Fol. 3v: "Tanto proculdubio quisque fidelis..."

Fol. 5v: "...plurimum assensio comprobasset. Explicit prologus."

Fol. 6r: "Incipit liber de Norperto est seculari eius habitu. Capitulum primum. Fuit in diebus Heinrici...". "Salicorum" ontbreekt, "lenis" i.p.v. "levis".

Fol. 8v: "...deiciens ascensorem et erigens curvum. Tum vero deinde sensim atque paulatim...". Het bekeringsverhaal op weg naar Vreden ontbreekt dus.

Fol. 11r: "...libenter tamen et lenta [sic, i. p. v. leta] responsione annuit se facturum...".

Fol. 16v: "...5. De constantia fidei in discrimine vite et mortis." Het hoofdstuk over het lijden ontbreekt.

Fol. 18r: "In Norperto eminet fides, in Bernhardo caritas, in Milone humilitas."

Fol. 26r: "Anno igitur post incarnationem Domini nostri Jesu Christi .m°.c°.viii°, mense Junio..."

Fol. 30r: "Quomodo socium suum exhortabatur. 13."

Fol. 32r: "Erat enim feria tertia quando homini Dei primo indicatum est. Factum est autem mane in sequenti sabbato..."

Fol. 39v: "Quo deducto et finito concilio, papa non post multum devenit. Inito episcopus cum papa..."

Fol. 106r: "...thiedueth, thieduet ingeminantes, hoc est: exite, exite..."

Fol. 113v: "Tertio anno sui episcopatus hec acta sunt et quinque postea sedit..."

Fol. 118r: "De tribus visionibus quibus post discessum visus est."

Fol. 121r: "...malivolis detractoribus non prodesse. De communi patre nos quoque Cappenbergenses filii..."

Fol. 127r: "...eterna cum illo recipiamur in gloria. Amen. Felix Norpertus primus pater ordinis huius..."

Fol. 127v: "Hoc aput examen nos protegat. Amen. Ita beati fratris nostri."

Fol. 128r: "Incipit prologus in vitam beatissimi fratris nostri Joseph de ordine Premonstratensium. Jesu Christi qui cum Patre et Spiritu Sancto facis mirabilia...". Deze tekst loopt tot fol. 208v volgens W. Neuhauser.

4. Datering en paleografische kenmerken:

14de eeuw volgens G. Niemeyer en W. Neuhauser.

Het hs. werd geschreven op één kolom, in een grote en verzorgde textura, zodat er slechts 15 of 16 regels per fol. staan. De foliëring is modern; de liniëring is hier en daar zichtbaar. De eind-s is bijna nooit meer de

staande letter (zie echter o. m. fol. 2r en 4v). De diakritische tekens staan ook op de enkele i. Vraagtekens worden gebruikt in schuine richting. Er worden veel afkortingen gebruikt, zodat de oplossing soms in de marge moest worden verduidelijkt voor de voorlezers (zie b. v. fol. 60r, 62r, 63r, 67v, 112v). Aanleunende letters vindt men in de verbindingen: or, ar, bo, de, do, pr, po, oc. De a heeft twee verdiepingen; de l is zonder lus, doch met voetje.

5. Orthografie:

Fol. 1r: Norperto; fol. 1v: aput, Kalisto, sathanas; fol. 2r: Gotefridi, Theobaldo, Thanhelmo; fol. 2v: Nortperto; fol. 3r: quit, guerra, Nortperto; fol. 4r: quitquit; fol. 4v: aput; fol. 5r: ewangelice, Nortpertus, legitimo; fol. 6r: Heinrici, Paschasio, Nortpertus, Teutunicus, Sanctis, Troia, paulolum; fol. 6v: Haedewich, Friderici, strennuus; fol. 7r: ydiotas, hy-laris, wltu, nichil; fol. 7v: quit, Babillonie; fol. 8r: iehenne, velud; fol. 8v: Norpertus; fol. 9v: dyabolo, aput, quitquit; fol. 10r: excercitati [i.p.v. inexcercitati], ewangelicus, quit; fol. 10v: euangelista, Norperto; fol. 11r: Fridericum; fol. 11v: aput; fol. 12r: Norpertus, aput; fol. 13r: Sigbergense; fol. 13v: ewangelium; fol. 14r: quitquit; fol. 15r: Ysydori; fol. 16v: Norpertus; fol. 17r: quitquit, haranea[1x]; fol. 18r: quit; fol. 18v: Sigwergense, Liddulfum; fol. 19r: Frixlare, Conone; fol. 21r: quitquit; fol. 21v: Hoyum, aput, cappella; fol. 22v: hyemes, Paschasium; fol. 23r: Valencianas; fol. 24r: Borchardum; fol. 24v: Norpertum; fol. 25r: theotonice; fol. 26r: Norpertum; fol. 26v: aput, Norpertum, relictisz; fol. 28r: ewangelicum; fol. 32r: hostio, utquit; fol. 33r: paulolum; fol. 33v: adbreuiato; fol. 36r: Colroiz; fol. 37r: Calisto; fol. 37v: Calistus; fol. 38r: Paschasii; fol. 38v: Calistus; fol. 39v: ewangelice; fol. 41v: Vigellam; fol. 45r: Nivigellam; fol. 46r: Vigellense; fol. 47r: teutonico; fol. 48r, exorzizata; fol. 49r: festigia; fol. 51r: Ermensendis, Namucensis; fol. 51v: velud; fol. 52v: rennuunt; fol. 56r: cilio [i.p.v. cilicio]; fol. 60v: Coci, Ingelrano; fol. 61r: Theutonici; fol. 66r: apokalipsi; fol. 71r: exorzizatum; fol. 72v: Gotefridi, Wesphalie; fol. 73r: Cappenbergenis, Fridericus; fol. 75r: Theobaldo; fol. 75v: Theowaldus; fol. 77r: Regensburch, radix bona; fol. 78r: Herbiopolis, id est Wirzeburch; fol. 80v: Thanhelmo, Antwerpia; fol. 81r: Zanchelmus; fol. 88v: Deobaldus; fol. 92r: kathedra; fol. 95r: haut; fol. 105r: sangwinem; fol. 106r: ymnis; fol. 121v: Wesphalie; fol. 122v: Elofstatensi; fol. 125v: Bonlant; fol. 126r: guerra.

6. Bibliografie:

L. GOOVAERTS, *Écrivains...*, dl. IV, blz. 368 (midden 14de eeuw).

B. WOZASEK en O. MANNL, *Der hl. Norbert...*, blz. 9-10 (midden 14de eeuw).

R. VAN WAEFELGHEM, *Répertoire...*, blz. 324 en 372 (14de eeuw, 15de eeuw, 1420).

A. STARA, *Wiltner Handschriften in der Innsbrucker Universitätsbibliothek*, in *Anal. Praem.*, 1942, XLIII, blz. 144 (slechts twee regels, 13de eeuw).

A. HAIDACHER, *Studium und Wissenschaft im Stifte Wilten...*, dl. I, blz. 20, noot 60 (13de eeuw).

N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsscheiber...*, blz. 107 (14. Jahrh.).

W. NEUHAUSER, *Bibliotheca Wiltinensis...*, blz. 98 (13./14. Jht.).

W. NEUHAUSER, *Das "Opusculum compendiosum" ...*, (Fortsetzung), blz. 94-95 (14. Jht.).

7. Belang en opmerkingen:

In dit hs. vindt men de meest "Duitse" schrijfwijze van alle hss., zie s. v. Orthografie. Nooit wordt Norbertus geschreven, meestal Norpertus, of, in het begin van de tekst, Nortpertus.

XVII. LONDEN, British Museum, Harleian, 3935.

1. Bewaarplaats en signatuur:

Londen, British Museum, Great Russell Str., London WC1B 3DG, England. Oude signatuur: nr. 443.

2. Herkomst en beschrijving:

Volgens N. Backmund "vermutlich aus Prémontré".

Het hs. werd geschreven op één kolom, met 24 tot 31 regels. Moderne foliëring; liniëring zichtbaar op vele folia. De meeste lombarden met penwerk hebben een hoogte van twee of drie regels.

3. Inhoud:

Fol. 1r: Juni 6 Surius pag. 517. Stempel: "MUSEUM BRITANNICUM". (Evenzo op fol. 48v). "Capitula sequentis operis. Capitulum. De Norberto et seculari eius habitu .i." ... "De constantia fidei in discrimine vite et mortis. v." Het hoofdstuk: "quare patiuntur sancti mala..." ontbreekt in de lijst. De *Additamenta* en het gedicht worden niet aangekondigd, doch zijn wel aanwezig, fol. 46r.

Fol. 1v: "Prologus in librum de iniciis et incrementis premonstratensium incipit. Tanto procul dubio quisque fidelis..."

Fol. 2r: "...plurium assensio comprobasset. Explicit prologus. Incipit liber de Norberto et seculari eius habitu. Fuit in diebus Henrici..." "Salicorum" ontbreekt. In de marge vaak latere verduidelijking van afkortingen.

Fol. 2v: de passage over Vreden ontbreekt.

Fol. 5r: "In Norberto eminet fides, in Bernardo Clarevallensi caritas, in Milone Tervanensi episcopo humilitas."

Fol. 8v: "...m°. c°. x°. viii°, mense Iunio cum adhuc esset homo Dei apud Valencianas..."

Fol. 9v: onderaan het stempel: "British Museum", met kroon. Evenzo fol. 16v, 22v, 36v, 40v, 47v.

Fol. 10r: "Quomodo socium suum exortabatur. capitulo x° iij°."

Fol. 10v: "Erat enim feria tertia quando homini Dei primum indicatum est. Factum est autem mane in sequenti sabbato..."

Fol. 15v: "De puella a demoniaco curata."

Fol. 17r: "...felix Colonia."

Fol. 20v: "Initiaal I over de hele lengte van het fol. naast het hoofdstuk: "Quomodo per visionem ostensum est ubi edificari deberet ecclesiam."

Fol. 25v: "...infra secretam..."

Fol. 27r: "...asinum suum mutare noluit..."

Fol. 27v: "De comite Teobaldo."

Fol. 28v: "Herbipolis", bovengeschreven: "est Uuerceburc".

Fol. 29v: "De Tanchelmo heretico et de Anduuerpia, capitulo tricesimo quinto."

Fol. 33v: "...que gens utraque de re trahit nomen. Saxorum pondus et lapidei cordis cecitatem feritatemque contestans."

Fol. 40r: "...thieduz, thieduz ingeminantes, hoc est: exite, exite."

Fol. 44r: "De tribus visionibus quibus post decessum suum visus est."

Fol. 46r: "...malivolis et detractoribus non prodesse. De communi patre nos quoque Capenbergensis filii..."

Fol. 47r: "In vita beati Gervasii legimus..." [i. p. v. Servatii].

Fol. 48r: "...spiritus malignus abcessit. Oracio scriptoris. Hec sunt pauca de multis..."; "...cum illo recipiamur in gloria."

Fol. 48v: "Felix Norbertus primus pater... Hoc apud examen nos gratia protegat. Amen."

Fol. 49r: "Incipit expositio regule sancti patris nostri Augustini. De vita clericorum. Hec sunt que ut observetis precipimus in monasterio constituti. Expositio. Ad hoc nobis divina precepta leguntur..."

4. Datering en paleografische kenmerken:

Klein geschrift, vergrotend naar het einde toe. Diakritische tekens op de dubbele i; meestal niet op de enkele, tenzij ter verduidelijking. De eind-s is vaak nog de staande letter aan het wordeinde, minder vaak aan het einde van de regel. Aanleunende letters nog vrijwel uitsluitend in de verbindingen or en pp. De a bestaat uit twee verdiepingen. Er is een ligatuur tussen c en t. Het geschrift is ongelijkmatig. Het vraagteken wordt gebruikt in de schuine vorm. De l en de staande s hebben een voetje.

5. Orthografie:

Fol. 1r: Calixto, Nivigellam, Godefridi, Teobaldo, Tanchelmo, Andwerpia, Clotario; fol. 1v: nichil; fol. 2r: Henrici, Pascasio, Teutonicus, Sanctis, Troia, Herbertus, Hadeuudis, Frederici; fol. 2v: publice, alcior; fol. 3r: euuangelista, prima voce [in de marge: vice]; fol. 3v: Siggebergense, monacos; fol. 4r: Ysidori; fol. 5r: sternuacionis, euangelio; fol. 5v: Sigebergense, Liddulphum, Frixlare, Theotonicis; fol. 6r: pylis, prothoplasto, sultando [i. pl. v. insultando], eya, peribebat; fol. 6v: Hoyum, dum taxat, misteria, suppremos, Pascasium; fol. 7r: monacum; fol. 7v: octabas, Valencianas, Borchardum; fol. 8r: theutonice; fol. 9r: hanelaret, ammiracione, euuangelium; fol. 9v: perhenni; fol. 10r: Laurencium, Sixti; fol. 10v: ammirancium; fol. 11r: inquit; fol. 11v: adquiescere; fol. 12r: oculos, iccirco, Colroiz, exortacione; fol. 13v: euuangelicam, obprobria, Borcardo, cotidie; fol. 14v: tyrones, hyeme, inquit; fol. 16r: choruscum sancguinem, spalterium, incoato, monacum, eya; fol. 17r: reliquid, Frederico, ymnis; fol. 21r: exhylarata; fol. 21v: Thoma, domino de Cuci, Ingeraldo; fol. 23v: apocalipsi; fol. 24v: ey mi, ut pote, inquit; fol. 26v: UUesphalie, Capenbergensis; fol. 27r Westphallie; fol. 27v: Teobaldo; fol. 28v: Ingelbertum; fol. 29r: aput; fol. 29v: Tanchelmo, Anduuerpia; fol. 30v: hostium; fol. 31r: habundans; fol. 33v: hanelarent; Albricus; fol. 38r: Anduuerpensi; fol. 39v: in puplico, sancxerat, Otone; fol. 40r: sollempnia; fol. 40v: sancguinem; fol. 41r: velud, euuangelium; fol. 43r: in Italia ivit; fol. 43v: Sanxonia; fol. 44v: exhibebat; fol. 46r: Uuestfallie; fol. 46v: Capenbergensi, Varlarensi, Elofstatensi; fol. 47r: Yponensis, Florefiam, karissimi, sancguine; fol. 47r: sancguine; fol. 47v: Gervasio, Bonland.

6. Bibliografie:

R. VAN WAEFELGHEM, *Répertoire...*, blz. 203 en 372 (13de eeuw?).

C.L. SMETANA, *The Life of St. Norbert by John Capgrave O.E.S.A. (1393-1464)*, Toronto, 1977, blz. 14 ("probably from a northern abbey of the Premonstratensians, omits only one chapter (PL. 1265C-1268B"). N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber...*, blz. 107 (13. Jahrh., vermutlich aus Prémontré).

7. Belang en opmerkingen:

De afkortingen worden vaak door latere handen opgelost in de marge, ongetwijfeld ten behoeve van de voorlezers. De schrijfwijze is onbetwistbaar "Frans". Het hs. kan dus best, volgens de hypothese van C.L. Smetana, uit Noord-Frankrijk stammen.

XVIII. LONDEN, British Museum, 15.621.

1. Bewaarplaats en signatuur:

Londen, British Museum, Great Russell Str., London WC1B 3DG, England. Volgens R. VAN WAEFELGHEM, blz. 212, en L. GOOVAERTS, dl. IV, blz. 368, nr. 15.521, [onjuist].

2. Herkomst en beschrijving:

Uit Rommersdorf bij Heimbach en Engers, Kreis Neuwied, Rijnland, bisdom Trier, premonstratensisch sedert 1138.

Het hs. werd geschreven op twee kolommen vanaf fol. 31r tot 32v; vanaf fol. 33r op één kolom, met 32 of 33 regels per fol. De foliëring is modern; de liniëring is goed zichtbaar. De lombarden hebben meestal een hoogte van drie of vier regels. Vrijwel geen notities in de marge.

3. Inhoud:

Fol. 30v: "Mentitur qui te totum legisse fatetur, namque voluminibus mille Augustine refulges. Incipiunt capitula in vitam sancti Norberti episcopi."

Fol. 31r: "De Norberto et seculari eius habitu." Hoofdstuk 5: "Quare patiuntur sancti mala..." ontbreekt in de lijst, doch is wel aanwezig, fol. 36v.

Fol. 31v: "Iiiij De tribus visionibus quibus post discessum suum visus est. Expliciunt capitula. Incipit prologus in vitam sancti Norberti episcopi. Tanto proculdubio quisque fidelis...". Geen *Additamenta*, geen gedicht aangekondigd. De *Additamenta* zijn nochtans aanwezig, fol. 80r-81r [van andere hand].

Fol. 32v: "...que plurium assensio conprobasset. Explicit prologus. Incipit liber primus in vitam beati Norberti et in primis de seculari eius habitu. Fuit in diebus Henrici...". "Salicorum" ontbreekt.

Fol. 33v: "...deiciens ascensorem et erigens curvum. Tum vero deinde sensim atque paulatim...". Het bekeringsverhaal op weg naar Vreden ontbreekt dus.

Fol. 36v: "Quare patiuntur sancti mala que non faciunt."

Fol. 39r: "In Norberto eminet fides, in Bernardo Clarevallensi caritas, in Milone Tarvanensi episcopo humilitas."

Fol. 42v: "Anno igitur post in carnationem Domini Jhesu Christi .m°.c°.x°.vii°, mense Junio...".

Fol. 44r: "Quomodo socium suum exhortabatur."

Fol. 62r: "...asinum suum mutare noluit...medius crepuit...".

Fol. 63v: onderaan viij-us [= octavus quaternus].

Fol. 74v: "...thieduz, thieduz ingeminantes, hoc est: exite, exite."

Fol. 79v: "De tribus visionibus quibus post discessum suum visus est."

Fol. 80r: "Res apud Floreffiam gesta est." De *Additamenta* beginnen met het eucharistiewonder te Floreffe, zoals in hs. Brussel, 6717-6721.

Fol. 81r: "...cum illo rapiamur in gloria. Amen."

Fol. 81v: "Venerabilibus in Christo fratribus C. cisterciensi et cunctis abbatibus in sancto cisterciensi capitulo congregatis. Clamat Otto Gurcensis episcopus...".

Fol. 82r: vervolg van fol. 79v.

Fol. 82v: "...malivolis et detractoribus non prodesse. Explicit vita domini Norberti. Incipit prologus domni Willehelmi abbatis sancti Theoderici in vitam sancti Bernardi abbatis Clerevallensis [sic]. Scripturus vitam servi tui ad honorem nominis tui...".

4. Datering en paleografische kenmerken:

Begin 13de eeuw volgens G. Niemeyer. Het geschrift is vrij groot en duidelijk, met veel afkortingen. De eind-s is soms nog de staande letter. Diakritische tekens vindt men op de dubbele i, zelden ter verduidelijking op de enkele. Typisch zijn de woordscheidingen binnen hetzelfde woord: b.v. in edia, in carnationem, ex titerat, terwijl elders twee woorden worden aan elkaar geplaatst. De e-caudata komt enkel voor in de titels (fol. 10v, 13r, 14v, 46v). De dubbel geschreven woorden worden doorgestreept (fol. 13v, 25r), soms ook uitgeductueerd (fol. 30v). Tussen c en t wordt een ligatuur gebruikt. Het vraagteken komt voor in quasi-horizontale richting. Aanleunende letters bij de en or, doch niet altijd. De l en de

staande s hebben een voetje; de a heeft twee verdiepingen en de l geen lus.

5. Orthografie:

Fol. 31r: Teobaldo, Thancelmo, Antuwerpia, Innocentiano papa; fol. 31v: varię, nichil; fol. 32v: Henrici, Paschali, Theutonicus, Sanctis, Herbertus, Hadwidis, Friderici, strennuus, ydiotas; fol. 33r: acculeo, Babylonis; fol. 34r: ewangelicus, suppressos; fol. 35r: euangelio; fol. 35v: sacre sanctę misse mysteria, Grogorii, Ysidori; fol. 38v: Tobię, hec; fol. 39r: clippeo; fol. 39v: Liddulphum, theuthonicis, Frixlare, Conone, vię suę; fol. 40r: eia; fol. 40v: Hoyum; fol. 41v: menbra, Burchardum; fol. 42v: opida; fol. 43r: hanelaret; fol. 46r: oposicio, Colroiz; fol. 47r: Calyxtus, cencelarius, ewangelicę; fol. 47v: Burchardo; fol. 48r: Nivigellam; fol. 51r: exorzizata, faecisti; fol. 52r: ymnis; fol. 52v: Ermensendis; fol. 53r: optinendam, evangelica; fol. 53v: perhennitatis; fol. 54r: clybanus; fol. 56r: Habraham, apperuit; fol. 56v: Thoma, domino de Choci, Ingelranno; fol. 59v: opido; fol. 61r: Capebergensis; fol. 61v: Fridericus; fol. 63r: Werceburg, Herbipolis nomine; fol. 64v: Tanchelmo, Antuwerpia, Antwerpensem; fol. 65v: hyemps; fol. 77v: Ytaliā.

6. Bibliografie:

R. WILMANS, *Introductio*, blz. 670 (saec. XIII).
L. GOOVAERTS, *Écrivains...*, dl. IV, blz. 367-368 (13de eeuw).
R. VAN WAEFELGHEM, *Répertoire...*, blz. 212 en 372 (XIIIes.).
G. MADELAINE, *Histoire de saint Norbert...*, dl. I, Tongerlo, 1928, blz. XXVII (13de eeuw).
N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber...*, blz. 107 (13. Jahrh.).
Index of Manuscripts in the British Library, dl. VII, Cambridge, 1985, blz. 370 (Vita 15,621, f.31).

7. Belang en opmerkingen:

Dit Rijnländs hs. werd blijkbaar niet veel voor de voorlezing aangewend. Er werden geen notities in de marge aangebracht. Wellicht ligt de verklaring daarvoor in het feit dat de codex ook de *Vita Bernardi* bevatte en dus eerder voor de bibliotheek dan voor het dagelijks gebruik was bestemd.

XIX. MÜNCHEN, clm. 17.144

1. Bewaarplaats en signatuur:

München, Bayerische Staatsbibliothek, Ludwigstrasse, 16, D-80539 München, Handschriften Abteilung, nr. 17.144. Oude signatuur volgens R. VAN WAEFELGHEM, blz. 371, nr. 607. Signatuur Schäftlarn, 144.

2. Herkomst en beschrijving:

Uit Schäftlarn in Beieren, bisdom Freising, dat premonstratensisch werd in 1140. Perkamenths. van 100 fol., op één kolom, van 23 regels per fol., door dezelfde hand. Het geschrift helt lichtjes over naar rechts. De lombarden zijn meestal twee tot drie regels hoog en weinig versierd.

3. Inhoud:

Fol. 1v: "Capitula sequentis operis. i^a. De Norberto et seculari eius habitu....v. De constantia fidei in discrimine vite et mortis." Het hoofdstuk: "Quare patiuntur sancti mala que non faciunt" ontbreekt in de lijst van hoofdstukken.

Fol. 2v: "De tribus visionibus quibus post discessum suum visus est. Quod famem predixit..."

Fol. 3r: "Versus de Norberto felice. Prologus in librum de iniciis et incrementis premonstratensium. Tanto proculdubio quisque fidelis..."

Fol. 4v: "...que plurium assensio comprobasset. Explicit prologus libri sequentis. Incipit liber de beato patre NORBERTO et seculari eius habitu. Capitulum primum.

Fol. 5v: miniatuur over het hele fol. Norbert neemt buigend de regel aan uit de handen van de H. Augustinus, opschrift: NORPERTUS. Dit is waarschijnlijk de oudste afbeelding van Norbert.

Fol. 5v: "Fuit in diebus Heinrici iunioris cesaris augusti, Paschasio...". "Sanctis" en "Salicorum" ontbreken.

Fol. 7r: "...deiciens ascensorem et erigens curvum. Tum vero deinde sensim atque paulatim...". De passage over Vreden ontbreekt dus.

Fol. 14r: "In Norberto eminet fides, in Bernhardo caritas, in Milone humilitas."

Fol. 20v: "Anno igitur post incarnationem Domini nostri Jhesu Christi m^oc^o.x.viii^o, mense Junio..."

Fol. 23r: "Quomodo socium suum exhortabatur."

Fol. 57r: "De conversione comitis Gotfridi."

Fol. 59r: "...languore correptus interiit et finem malitie similiter reddidit et vite."

Fol. 63v: "De Tanchelmo heretico et Antwerpia."

Fol. 72v: "Ista ablatio clavorum acumine infidelitatis punctionem insinuans..."

Fol. 84r: "...thieduet, thieduet ingeminantes, hoc est: exite, exite."

Fol. 89v: Tercio anno /fol. 90r/ sui episcopatus hec acta sunt et quinque postea sedit..."

Fol. 92r: "De contentione sepulture eius intra maiorem ecclesiam eius et minorem."

Fol. 93v: "De quibusdam visionibus quibus post discessum suum visus est."

Fol. 96r: "...malivolis et detractoribus non prodesse. De communi patre nos quoque Capenbergenses filii..."

Fol. 100v: "...eterna cum illo recipiamur in gloria." Het gedicht werd vooraf aangekondigd (fol. 3r), maar ontbreekt.

4. Datering en paleografische kenmerken:

Het hs. werd steeds als twaalfde-eeuws gedateerd.

De eind-s als staande letter komt nog veel voor. De a heeft twee verdiepingen. De dubbele i krijgt diakritische tekens; de enkele zeer zelden ter verduidelijking. De e-caudata komt enkel voor in de titels (fol. 10v, 13r, 14v, 46v, 75r). De doorstreping wordt gebruikt (fol. 13v, 25r); zelden de uitpunctuering (fol. 30v). Het vraagteken staat volledig horizontaal. Er worden veel afkortingen gebruikt. Vrijwel geen notities in de marge.

5. Orthografie:

Fol. 2r: Sathanas, Nuigellam, Gotefridi, Theobaldo, apud Vivario, Thanchelmo, Antuwerpia; fol. 2v: Norperto, in Italia ivit; fol. 3r: gwerria, Norberto, erumpnis; fol. 3v: nichil; fol. 4r: Norbertus; fol. 5v: Heinrici, Paschasio, Norbertus, Teutonicus, Herbertus, Hadewich, Friderici; fol. 6r: strennuus; fol. 7v: ponpis; fol. 8v: euuangelista; fol. 9r: prima voce, prespiter; fol. 9v: subpremos; fol. 10v: Sigebergense, paciencie; fol. 11v: quicquid, Ysidori; fol. 13r: aranea [de h tweemaal uitgeradeerd], vite; fol. 14r: clyppee, laugis [i. p. v. leugis]; fol. 14v: Liddulphum, Theutonicis, Frixlare; fol. 16v: Hoyum; fol. 17r: derelinquid, Paschasium, suppremos; fol. 18v: Burchardum; fol. 19r: theutonice; fol. 25v: inquid; fol. 28r: Colroiz; fol. 29r: Paschalis; fol. 31r: spospondit, Et vermodum [i. p. v. Evermodum]; fol. 31v: Mwigellam [i. p. v. Nivigellam]; fol. 32r: Hierusalem; fol. 33r: verocitas [i. p. v. voracitas]; fol. 34r: inquid, velud, Nivigellam; fol. 35v: litteras [i. p. v. liras], per chorus sanguine

[i. p. v. coruscum sanguinem], teuthonico; fol. 36v: fori feci; fol. 37r: haut; fol. 38r: Friderico; fol. 39r: capud, Ermensendis; fol. 43v: frau-dolenter, inquit; fol. 44r: neglientem; fol. 47r: effusso [i. p. v. effosso], Thoma domino de Coci, Ingelrano; fol. 50r: Symonem sancti Nicholai; fol. 51r: apocalipsi; fol. 51v: apolipsi; fol. 54r: euvangelia; fol. 56r: quicquid; fol. 57r: Gotfridi, Wesphalie, Gotefridus; fol. 58r leunino [i. p. v. leonino], Capebergense; fol. 59r: Elophastatense; fol. 61r: Raddis-bbona [bovengeschreven: est Regensburch]; fol. 61v: Herbipolis [boven: est Wirceburch]; fol. 62r: Vivarias; fol. 63r: inquit; fol. 63v: Antwerpensem; fol. 66r: huphonem, ewangelium; fol. 69r: hostium; fol. 69v: Sathanan, velud; fol. 72v: hostiario; fol. 76r: abhominabiles; fol. 80r: diffinitionem; fol. 81r: Florifiensi, quicquid; fol. 84v: karissimi; fol. 85v: optulit; fol. 86r: velud; fol. 86v: ewangelium; fol. 88v: per aliquod dies; fol. 90v: Ithalam; fol. 91r: strennuus; fol. 93r: per aliquod annos; fol. 94v: karissimi, pulherrima; fol. 95r: pulherrima; fol. 95v: reliquid; fol. 96r: benivolis, malivolis, Westfalie; fol. 97r: Elo-statensi; fol. 98r: Ipponensis, Florefiam; fol. 99r: Bonlant; fol. 99v: gwer-ra; fol. 100v: ewangelio, reliquid.

6. Bibliografie:

C. HALM, F. KEINZ, G. MEYER en G. THOMAS, *Catalogus codicum Latinorum bibliothecae regiae Monacensis, tomi II, pars III*, blz. 83 (12de eeuw).

L. GOOVAERTS, *Écrivains...*, dl. IV, blz. 368 (12de eeuw).

R. VAN WAEFELGHEM, *Répertoire...*, blz. 271 en 371 (12de eeuw).

N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber...*, blz. 107 (12de eeuw)

7. Belang en opmerkingen:

Belangrijk hs., te gebruiken bij een tekstuitgave. De miniatuur op fol. 5v is waarschijnlijk de oudste bewaarde afbeelding van Norbert, waarin duidelijk de grote eerbied voor de H. Augustinus wordt getoond.

XX. MÜNCHEN, clm. 22.295

1. Bewaarplaats en signatuur:

München, Bayerische Staatsbibliothek, Ludwigstrasse, 16, D-80539 München, Handschriften Abteilung, nr.22.295. Oude signatuur: nr.715.

2. Herkomst en beschrijving:

Uit Windberg bij Bogen in Beieren, bisdom Regensburg, dat premonstratensisch werd tussen 1125 en 1140. Op de rug van de codex staan twee etiketten geplakt: het eerste met de vermelding "Windb. 95"; het tweede met "Cod. lat. 22.295." Het is een codex van klein formaat, van 99 folia, op één kolom geschreven door dezelfde hand, met 21 of 22 regels per folio. Oude foliëring [16de eeuw?]. De liniëring is soms zichtbaar. Het geschrift is onregelmatig en een weinig schuin. De lombarden zijn twee of drie regels hoog.

3. Inhoud:

Fol. 1r: "Capitula sequentis operis. Primi. De Norberto et seculari eius habitu. secundi...". In de marge verticaal van boven naar beneden, staat: "1548. Rerum irrecuperabilium summa foelicitas est obli-vio. Di[xit?] frater Georgius Schregellius abbas Osterhovensis." Het gaat hier om de 43ste abt van Osterhofen in Beieren, bisdom Passau: Georg Schregl (1548-1555), aldus N. BACKMUND, *Monasticon Praemonstratense*, dl. I, Straubing, 1949, blz. 45 (tweede uitgave, Berlijn, 1983, blz. 17).

Fol. 2v: "De tribus visionibus quibus post discessum suum visus est. Expliciunt capitula. Incipit prologus in librum de initiis et incrementis premonstratensium. Tanto procul dubio quisque fidelis...".

Fol. 4r: "...plurimum [sic] assensio comprobasset."

Fol. 4v: "Incipit liber de Norberto et seculari habitu eius. Fuit in diebus Henrici...". "Salicorum" ontbreekt.

Fol. 6r: "...deiciens ascensorem et erigens curvum. Tum vero deinde sensim atque paulatim...". De passage over Vreden ontbreekt dus.

Fol. 11v: "Quare patiuntur sancti mala que non faciunt."

Fol. 16v: "In Norberto eminet fides, in Bernardo Clarevallensi caritas, in Milone Tarvanensi episcopo humilitas."

Fol. 22v: "Anno igitur post incarnationem Domini nostri Jhesu Christi m°. c°. x°. viii°, mense Junio...".

Fol. 25v: "Quomodo socium suum exhortabatur."

Fol. 27r: "Erat enim feria .iii. quando homini Dei primum indicatum est. Factum est autem mane in sequenti sabbato...".

Fol. 33v: "Quomodo ad colligendos suos exivit."

Fol. 60v: "...sedens in prandio medius crepuit...".

Fol. 61r: "De comite Theobaldo."

Fol. 66r: "De Tanchelmo heretico et de Antuuerpia."

Fol. 74r: "...ista ablato clavorum acumine infidelitatis punctionem insinuans..."

Fol. 87r: "...thieduz, thieduz ingeminantes, hoc est: exite, exite."

Fol. 97r: "De tribus visionibus quibus post discessum suum visus est."

Fol. 97v: "Visio secunda".

Fol. 98r: "Visio tercia".

Fol. 99r: stempel: "BIBLIOTHECA REGIA MONACENSIS".

Fol. 99v: "...malivolis et detractoribus non prodesse. Explicit vita Norberti et de seculari eius habitu. Amen.

4. Datering en paleografische kenmerken:

Het geschrift is erg onregelmatig. Sommige passages zijn met bevende hand geschreven. Er worden veel afkortingen gebruikt. Ten onrechte geschreven woorden worden onderstreept (fol. 80r). Diakritische tekens staan alleen op de dubbele i. De e-caudata komt nog voor, zelfs waar het niet hoefde b. v. fol. 1r: curiç; fol. 2r: Traiectum, Thancelmo, ecclesia beatę; fol. 4r: piç, memorię; fol. 4v: apostolicę, Herbertus; fol. 5r: voce, affecto; fol. 6r: molestiaę, deiciens, erigens; fol. 6v: destruens, edificans; fol. 7r: euangelista; fol. 7v: prima voce; fol. 8r: huiusce-modi, subitanę, violare, etc. De eind-s is nog vaak de staande letter, doch niet altijd (fol. 1r: Fossas). De dubbele i wordt aangeduid met diakritische tekens, de enkele i nog niet. Er is een begin van ligatuur tussen c en t. De a is meestal in één verdieping; de l heeft een voetje.

5. Orthografie:

Fol. 1r: Norberto, sathanas, Valentianas, Fossas; fol. 1v: Calisto, Nivigellam; fol. 2r: Teobaldo, Thancelmo, Hantuwerpia; fol. 2v: Parthenopolitaneorum, Parthenopolitanorum, Ytalia, Lothorio; fol. 3r: nichil; fol. 3v: quicquid, euangelice; fol. 4v: Henrici; Sanctis, Troia, Herbertus, Haduudis; fol. 5r: strenuus, nobiles, societate, Friderici, abilis universis; fol. 5v: gehenne; fol. 6r: molestiaę, deiciens; fol. 6v: repente; fol. 7r: euangelicus, euangelista, Pasca; fol. 7v: Fridericum, prima voce; fol. 9r: dicere; fol. 9v: celebrare; fol. 10r: neç; fol. 14r: centesimo; fol. 14v: Raphahel; fol. 15v: haranea; fol. 16r: haranea, strenutationis; fol. 16v: cottidie; fol. 17r: Sigebergense, Liddulphum, aput, theutonicis; fol. 19r: fol. 19v: suppressos; fol. 21r: Borchardum, clericis, Hoyum; fol. 21v: theutonice; fol. 23r: memores; fol. 31v: Calistus; fol. 34r: recederet; fol. 35r: videre; fol. 36v: velud, Nivigellam; fol. 38r: theotonico; fol. 39r: fori feci; fol. 41v: Hermensindis, Maticensis [i. p. v. Namucensis]; fol.

42r: Florēfie; fol. 44v: exhorbitare; fol. 45r: erubescērent; fol. 46r: firmarētur; fol. 48r: evidēns; fol. 49r: derelinquid, Thoma, domino de Coci; fol. 49v: Ingelranno, crēvit; fol. 60r: Fridericus, Capebergense, Uuesphalie; fol. 60v: Capebergenses; fol. 61r: Capebergensem, Elophstatensem et Varlarensem; fol. 63r: Rennesburg, Radix bona, Engelbertum, Thebaldo; fol. 63v: Uuerceburg, Herbipolis; fol. 66r: Tanchelmo, Antuuēpia; fol. 67r: Michahelis; fol. 68r: cyphum; fol. 72v: Tiebaldus; 74r: Metensis ecclesie Albero; fol. 85r: Antuuēpensi; fol. 86r: sancxerat; fol. 87v: karissimi; fol. 93v: Ytaliā, paccandam; fol. 94v: strennuus.

6. Bibliografie:

L. GOOVAERTS, *Écrivains...*, dl. II, Brussel, 1902, blz. 264 (12de/13de eeuw); dl. IV, blz. 368 (12de/13de eeuw).

R. VAN WAEFELGHEM, *Répertoire...*, blz. 326 en 371/372 (12de/13de eeuw).

N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber...*, blz. 107 (12.-13. Jahrh.)

7. Belang en opmerkingen:

De kursieve marginale notities op de eerste folia van de tekst geven enkel nogmaals weer wat in de tekst vermeld staat. Zij voegen geen belangrijke gegevens toe en werden daarom in deze beschrijving niet opgenomen. Op de latere folia werden geen randnotities meer aangebracht.

XXI. MÜNSTER 329 (217).

1. Bewaarplaats en signatuur:

Universitätsbibliothek, Krummer Timpen, 3-5, D-48143 Münster.

Codex Monasteriensis 329. Oude signaturen: 1191, Catal. 217. Signatuur van Böddecken (Nordrhein Westfalen): S Nov.

2. Herkomst en beschrijving:

In het begin van de codex (fol. Bv, niet gefolieerd, op perkament) leest men: "Liber canonicorum regularium domus Sancti Maynulfii in Bodeken Paderburnensis dyocesis." Dus uit het klooster Böddecken in Nordrhein Westfalen. Codex op perkament, van 188 folia, 0,216 X 0,146, geschreven door verschillende handen uit de 15de eeuw. (volgens G. Niemeyer: 217 X 153, 1945 verbrannt).

6. Bibliografie:

J. STAENDER, *Chirographorum in Regia Bibliotheca Paulina...*, Wroclaw, 1889, blz. 54, nr. 217 (329). (15de eeuw).

H. MORETUS, *Legendaria Bodecensia minora*, in *Analecta Bollandiana*, 1908, XXVII, blz. 267 (15de eeuw).

R. VAN WAEFELGHEM, *Répertoire...*, Brussel, 1930, blz. 12 (15de eeuw).

N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber...*, blz. 219 (15de eeuw, met oude signatuur: 217).

7. Belang en opmerkingen:

De *Vita Norberti* in dit hs., fol. 15r-68, bevond zich in een verzameling heiligenlevens en werd voorafgegaan door een *Passio S. Salvi ep.* (fol. 9v-15) en gevolgd door een *Passio et miracula S. Engelberti* (fol. 68v-106v). De nummers 14-17 (over het lijden) ontbraken volgens H. Moretus, blz. 267. Volgens de lijst van dr. Gerlinde Niemeyer is dit hs. verbrand in 1945.

XXII. NANCY 498 (45).

1. Bewaarplaats en signatuur:

Nancy, Bibliothèque municipale, rue Stanislas 43, F-54042 Nancy Cedex.

2. Herkomst en beschrijving:

Uit St. Joseph de Nancy, dep. Meurthe-et-Moselle, bisdom Toul, dat premonstratensisch werd in 1635 en Ste.-Marie-au-Bois, dep. Meurthe-et-Moselle, bisdom Toul, nu Nancy.

Een korte beschrijving vindt men in de *Catalogue général...*, *Départements*, dl. IV, Parijs, 1886, blz. 197, nr. 498(45): papierhs. van 231 blz., 210 X 158 mm., uit de 18de eeuw.

3. Inhoud:

Van belang is enkel de vermelding op blz. 5: Cette vie de saint Norbert "est tirée des meilleurs auteurs et notamment de celle composée par le savant P. Hugo...". Deze notitie zegt voldoende omtrent de waardeeloosheid van het hs.

4. Datering:

18de eeuw.

4. Bibliografie:

Catalogue général..., *Départements*, dl. 4, Parijs, 1886, blz. 197, nr. 498(45). (18de eeuw).

R. VAN WAEFELGHEM, *Répertoire...*, blz. 232, 258 en 372 (18de eeuw).

5. Belang en opmerkingen:

Weinig of geen belang, zie s.v. Inhoud.

XXIII. PARIJS, Arsenal, 941.

1. Bewaarplaats en signatuur:

Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, Rue de Sully, 1, F-75004 Paris. Oude signatuur: nr. 443, 124, 53 H.L.

2. Herkomst en beschrijving:

Uit St. Martin des Champs, OSB, dep. Saône-et-Loire, in L.H. COTTINEAU, *Répertoire topo-bibliographique des abbayes et prieurés*, dl. 2, Mâcon, 1939, kol. 2793, ten onrechte o. praem. genoemd. Platten van gevlekt perkament. Het perkament-hs. van 160 folia, 239 X 170 mm., werd, wat de *Vita Norberti* betreft, geschreven op één kolom, behalve de lijst van hoofdstukken, fol. 99v-100r, door dezelfde hand, met 32 regels per fol. Moderne foliëring; de liniëring is sterk zichtbaar op vele folia. De initialen zijn rood en groen; de titels in het rood. Het geschrift is klein, doch zeer regelmatig en verzorgd. De lombarden zijn meestal onversierd en hebben een hoogte van drie tot vijf regels. Onvolledig hs., 50 van de 53 hoofdstukken, fol. 99-138v.

3. Inhoud:

Fol. 99r: "Incipit prologus in vita domini Norberti. Tanto procul dubio quisquis fidelis et pius animus...". Eerst de proloog, daarna de lijst van hoofdstukken.

Fol. 99v: "...eo modo et ordine conscribantur singula quem plurium assensio comprobasset. i De Norberto et seculari eius habitu." Het hoofdstuk: "Quare patiuntur sancti mala que non faciunt." ontbreekt in de lijst.

Fol. 100r: "liii De tribus visionibus quibus post discessum suum visus est. De Norberto et seculari eius habitu. Capitulum primum. Fuit in diebus Henrici iunioris cesaris augusti, Paschasio...". "Salicorum" ontbreekt. Niets over Gennep en het Ketelwoud.

Fol. 101r: "...deiciens ascensorem et erigens curvum. Tum vero deinde sensim atque paulatim interior verbi Dei gladius...". De passage over Vreden ontbreekt dus.

Fol. 104r: "In Norberto eminet fides, in Bernardo Clarevallensi caritas, in Milone Tervanensi episcopo humilitas."

Fol. 106r: "Quomodo Valencianas venit ibique tres socios suos dimisit." De twee interpolaties over het taalgebruik van Norbert ontbreken.

Fol. 107r: "Anno igitur post incarnationem Domini nostri Jhesu Christi .m°.c°.xviii°. , mense Junio...".

Fol. 108v: "Quomodo socium suum exortabatur. Cap.xiii."

Fol. 124v: "...asinum suum mutare noluit...idem Fredericus sedens in prandio medius crepuit...".

Fol. 126r: "De Teobaldo comite Blesensi viro illustri. Capitulum .xxxii."

Fol. 127r: "De Tanchelmo heretico et de Antuuerpia. Capitulum .xxxv."

Fol. 131r: "...ista sublato clavorum acumine infidelitatis punctionem insinuans...".

Fol. 136v: "...thieduz, thiedut ingeminantes, hoc est: exite, exite."

Fol. 138v: "Quomodo in Italiam ivit cum Innocencio papa et Clotario rege. Capitulum .li."

Fol. 138v: explicit: "...Ubi cum inpetu grandi et manu forti introeuntes ipsum...".

Fol. 139r: nieuwe tekst: "Investigatam diutissime questionem in quantum nostre mentis igniculum lux divina dignata est formatam rationibus litterisque mandatam. Offerendam vobis communicandamque curavi, tam vestri cupidus iudicii, quam nostri studiosus inventi."

4. Datering en paleografische kenmerken:

Klein en regelmatig, zeer verzorgd geschrift. Diakritische tekens op de dubbele i; niet op de enkele. De eind-s komt nog vaak voor als staande letter. In de verbinding or heeft de r de speciale vorm van een 2. Beginnende ligatuur tussen c en t. Uitpunctuering komt voor (fol. 127r). De a heeft twee verdiepingen. de letters l, f en de staande s hebben een voetje.

5. Orthografie:

Fol. 99v: pro curatum; fol. 100r: Godefridi, Theobaldo, Tanchelmo, Antuwerpia, partheno politanorum [2x], Clothario, Henrici, Paschasio, Teutonicus, Sanctis, Herbertus, Haduuidis, Hadeuidis, Frederici; fol. 100v: strenuus, ydiotas, nichil, dupplicaret; fol. 101r: ydoneum, quicquid;

fol. 101v: euangelista; fol. 102v: Sigebergense, euuangelium, ydonea; fol. 103r: Ysidori; fol. 103v: haranea [h later uitgeradeerd 2x], quicquid; fol. 104r: clippeo, Liddulphum; fol. 104v: pylis, prothoplausto; fol. 105r: eya; fol. 104v: Hoyum, Egydium, Paschasium, supremos; fol. 106r: octabas Pasche, opido; fol. 106v: hostium; fol. 107v: euuangelicum; fol. 109v: habundantibus; fol. 111r: Paschalis; fol. 112v: iccirco; fol. 113r: imperpetuum; fol. 113v: quicquam; fol. 116r: Ermensendis; fol. 119v: tytubare, Teutonici; fol. 121r: Symonem sancti Nicholai; fol. 124r: Welphalie; fol. 124v: Capebergense, Wesphalie, publice, in hermis, Elophstantensem; fol. 126r: Teobaldo, Theobaldus; fol. 128r: hostium, hyemps; fol. 129r: feeritatem, mercennarius; fol. 133r: hostiarium.

6. Bibliografie:

H. MARTIN, *Catalogue des manuscrits...*, dl. 2, blz. 185, nr. 941 (53 H.L.) Recueil. (13de eeuw).

R. VAN WAEFELGHEM, *Répertoire...*, blz. 203 en 372 (13de eeuw).

N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber...*, blz. 107 (13. Jahrh.).

7. Belang en opmerkingen:

De *Vita Norberti* bevindt zich hier in de kontekst van een tekstenverzameling, met o. m. teksten van Boëtius, doch zonder *praemonstratensia*. Onvolledig hs. tot aan de Romereis van Norbert in 1132, midden hoofdstuk 50. Dit hs. is op microfilm aanwezig in het "Institut de Recherche et d'Histoire des Textes" te Parijs of Orléans (8 rollen, nr. 7712).

XXIV. PARIJS, Bib.nat. ms.fr. 20.129.

Bibliothèque nationale, rue Richelieu, 58, F-75084 Paris Cedex 02.

Het gaat hier om het werk van Jacques de Guise (†1399), *Histoire de Hainaut*, uitg. E. SACKUR, in *MGH.*, SS., 30, blz. 78-334, zie voor de Vita B, blz. 206-207, en A. DE FORTIA d'URBAN, *Histoire de Hainaut par Jacques de Guise, traduite en français avec le latin en regard et accompagné de notes (Le texte est publié pour la première fois sur deux manuscrits de la Bibliothèque du Roi)*, dl. 12, Parijs, Brussel, 1831, blz. 16: *Capitulum III. Vita sancti Noberti [sic] primi fundatoris Praemonstratensium*.

Bibliografie:

W.M. GRAUWEN, *Inleiding tot de Vita Norberti B*, in *Anal. Praem.*, 1990, LXVI, nr. 3-4, blz. 150-151 (14de eeuw).

Belang en opmerkingen:

Deze franse samenvatting van *Vita B* brengt niets nieuws bij.

XXV. PONT-À-MOUSSON, 4.

1. Bewaarplaats en signatuur:

Pont-à-Mousson... Oude signatuur: volgens R. VAN WAEFELGHEM, nr. 576.

2. Herkomst en beschrijving:

Uit Ste.-Marie-au-Bois, dep. Meurthe et Moselle, bisdom Toul, nu Nancy, gesticht in 1126. Cfr. fol. 2: "Communitatis Sanctae Mariae Majoris" en "Hic liber pertinet ad Beatam Mariam Virginem ad Nemus. 1552." Op perkament met enkele folia op papier. 114 fol.; 287 X 190 mm. 62 hoofdstukken, fol. 177-214.

3. Inhoud:

(uit *Catalogue général*:)

Fol. 2: "Communitatis Sanctae Mariae Majoris", "Hic liber pertinet ad Beatam Mariam Virginem ad Nemus. 1552."

Fol. 177: "De initio et incrementis Premonstratensium. Incipit prologus in vita domini Norberti primi presbyteri...Sequuntur capitula."

Fol. 178: "De Norberto et seculari ejus vita. Cap.1. Fuit in diebus..."

Fol. 214: "Cap. 62. Demoniaci...Sic est finis."

Fol. 214v: "Felix Norbertus..."

4. Datering en paleografische kenmerken:

15de eeuw (volgens de *Cat. général*, R. Van Waefelghem en G. Niemeyer).

6. Bibliografie:

Mss. de la bibliothèque de Pont-à-Mousson, in *Catalogue général... Départements*, dl. 13, Parijs, 1891, blz. 70, nr. 4 (15de eeuw).

R. VAN WAEFELGHEM, *Répertoire...*, blz. 258 en 372 (15de eeuw).

7. Belang en opmerkingen:

De *Vita Norberti* bevindt zich hier in het kader van een hs. dat "*Vitae sanctorum et sermones*" geeft, doch overigens geen *praemonstratensia* bevat. Volgens een brief van het "Institut de recherche et d'histoire des textes" te Parijs, gedateerd 18 maart 1966, zou het hs. Pont-à-Mousson 4 vernietigd zijn gedurende de oorlog 1939-45.

XXVI. PRAAG, Lobkowitz, 484.

1. Bewaarplaats en signatuur:

Praag, Universitätsbibliothek, Lobkowitz 484. Oude signaturen: 210, XXVIII, 306.

2. Herkomst en beschrijving:

Uit Weißenau bij Ravensburg, Württemberg, bisdom Konstanz, nu Rottenburg, gesticht in 1141. Het perkament-hs. van 92 folia, met een band uit Weißenau, 21,2 X 14 cm., werd geschreven op één kolom, van steeds 24 regels per fol. De niet versierde lombarden zijn meestal twee regels hoog.

3. Inhoud:

Fol. 2r: [13de eeuw] "Liber s. Petri in Augia minori."

Fol. 3v: "Capitula sequentis operis. De Norberto et seculari eius habitu."...; "v. De constantia fidei in discrimine vite et mortis." Het vijfde hoofdstuk: "Quare patiuntur sancti mala que non faciunt" wordt niet aangekondigd.

Fol. 4r: "De Thanchelmo heritico et de Antuwerpia."

Fol. 4v: "liii De tribus visionibus quibus post dicessum suum visus est. liiij Quod famem predixit....Versus de Norberto felice. Prologus in librum de initiis et incrementis premonstratensium.

Fol. 5r: "Tanto procul dubio quisque fidelis et pius animus..."

Fol. 6r: "...que plurium assensio comprobasset. Explicit prologus. Incipit liber de Norberto et seculari eius habitu. capitulum .i. Fuit in diebus Heinrici iunioris cesaris augusti, Paschasio...". "Salicorum" ontbreekt.

Fol. 7v: "...deiciens ascensorem et erigens curvum. Tum vero deinde sensim atque paulatim...". De passage over Vreden ontbreekt dus.

Fol. 12r: "De constantia fidei in discrimine vite ac mortis. caput v. [in de marge, kursief: "Et quomodo haranea in calicem jam consecratam laberetur"]].

Fol. 13r: "In Norberto eminet fides, in Bernardo caritas, in Milone humilitas." Daarna, uitgepunctueerd: "Clarevallensi, Tarvanensi episcopo". Blijkbaar werd dit hs. afgeschreven uit een hs. waar de preciseringen in de marge stonden toegevoegd.

Fol. 15r: in de marge, kursief: "Norbertus resignavit beneficia sua ac reditus."

Fol. 16v: "...acquiescere, factum est...". Geen tussenvoeging "facies enim eius erat...".

Fol. 18r: "Anno igitur post incarnationem Domini nostri Jhesu Christi .m°.c°.x°.viii°, mense Junio...".

Fol. 20r: "Quomodo socium suum exhortabatur."

Fol. 21v: "Erat enim feria iii^a quando homini Dei primo indicatum est. Factum est autem mane in sequenti sabbato..."

Fol. 25r: bovenaan: "Beatus Norbertus a Gelasio papa predicandi auctoritatem acceperat." In de marge, kursief: "Nota ibi Paschalis."

Fol. 25v: in de marge, kursief: "Litteris auctoritatis apostolice".

Fol. 26v: in de marge, kursief: "Premonstratum elegit."

Fol. 27r: in de marge, kursief: "Tres socios iam susceperat."

Fol. 27v: in de marge, kursief: "Nota de Trinitate."

Fol. 34v: in de marge, kursief: "In die Natalis Domini."

Fol. 35v: in de marge, kursief: "De colore habitus. De alba veste."

Fol. 38r: in de marge, kursief: "capellula, pomerium, stagnum parvulum."

Fol. 38v: in de marge, kursief: "apparuit Christus."

Fol. 39v: in de marge, kursief: "De edificatione monasterii."

Fol. 40r: in de marge, kursief: "edificium per novem menses perfectum."

Fol. 48v: niet "medius crepuit"; wel "asinum mutavit." In de marge: "VERITAS".

Fol. 50r: onderaan, kursief: "De itinere Romano pro statuendo ordine fratrum suorum et pro confirmandis rebus eorum. Et quomodo comiti Theobaldo duxerit uxorem. Et cuidam mulieri cece civitate Herbipolis visum reddit."

Fol. 51v: bovenaan, kursief: "Beatus Norbertus cuidam mulieri cece civitate Herbipolis visum reddit."

Fol. 54v: in de marge, kursief: "in forma buphonis".

Fol. 58v: bovenaan kursief: "Quomodo beatus Norbertus in archiepiscopum Parthenopolitane ecclesie electus est."

Fol. 59r: "Ista ...ablato clavorum acumine infidelitatis punctionem insinuans...". De S ontbreekt, maar er werd plaats voor opengelaten.

Fol. 64v: onderaan kursief: "Quomodo beatus Norbertus successorem suum Hugonem ordinavit in Premonstrata ecclesia, que per biennium vacabat pastore."

Fol. 68v: "...thieduet, thieduet ingeminantes, hoc est: exite, exite."

Fol. 69v: onderaan kursief: "Beatus Norbertus in mediam turbam inimicorum suorum insiliit."

Fol. 70v: "onderaan kursief: "de colore quem adeptus fuerat servabat usque ad mortem."

Fol. 70v: onderaan kursief: "Beatus Norbertus secessit in abbatiam quandam et ad castrum suum quod dicitur Halla et illud clausum in venit."

Fol. 73r: "Tercio anno sui episcopatus hec acta sunt et quinque postea sedit...". Nog eens herhaald bovenaan het fol. in de 16de eeuw.

Fol. 74v: "Annus erat dominice incarnationis .millesimus. c.xxxiiij...". In de marge door dezelfde hand: "Sic inveni in cronicis m.c.xxxiiii°." [In de tekst stond misschien eerst 1129].

Fol. 75v: "De tribus [tribus uitgeradeerd] visionibus quibus post discesum suum visus est."

Fol. 77v: "...malivolis detractoribus non prodesse. De communi patre nos quoque Capenbergenses filii...".

Fol. 81r: "ter beatus"; "ter" uitgeradeerd.

Fol. 81v: "...eterna cum illo recipiamur in gloria. Felix Norbertus primus pater ordinis huius. Gaudio quod...".

Fol. 82r: "Hoc apud examen nos gratia protegat. Amen."

Fol. 82v: "Incipit passio sancti Mathie apostoli. Cum multo studio ac sollicitudine...". Door dezelfde hand.

4. Datering en paleografische kenmerken:

Het hs. werd steeds gedateerd als twaalfde-eeuws. De e-caudata komt nog voor, soms ten onrechte. Er is een ligatuur tussen de letters s en t en c en t. De eind-s is nooit meer de staande letter. De woorden zijn niet altijd gescheiden. Diakritische tekens op de dubbele i. Dubbel geschreven woorden worden uitgepunctueerd of doorgestreept. Aanleunende letters in de verbindingen pp en bb. Veel afkortingen. De a heeft twee verdiepingen; de l heeft een voetje.

5. Orthografie:

Fol. 3v: Norberto [steeds die schrijfwijze], patientię, Calyxto; fol. 4r: apud Nivigella, Gotfridi, Teobaldo, apud Vivario, Thanchelmo, Antuwerpia; fol. 4v: in Italia ivit, dicessum, guerra; fol. 5r: varię, eterņę,

nichil, ocupare; fol. 5v: euangelice; fol. 6r: Heinrichi, Paschasio, amministrante, Teutonicus, Sanctis, Troia; fol. 6v: Herbertus, Hadwich, Hadwidis, Friderici, exhibebat; fol. 7r: suggereret, Babilonię; fol. 8r: quicquid, exercitati [i.p.v. inexercitati]; fol. 9r: prima voce; fol. 9v: supremos, immedio; fol. 10r: Sygebergense; fol. 10v: ortamenta; fol. 11r: Ysidori; fol. 12r: haranea, temptationis, cripta; fol. 12v: haranea; fol. 13r: iccirco, clippeo, Sygebergense; fol. 13v: Liddulphum; Theotonicis, opidum, Frixlare; fol. 14v: eya; fol. 15r: Hoyum; fol. 15v: Paschasium; fol. 16v: opido, Borchardum, hostium; fol. 17r: unquam; fol. 18v: ammiratione, exortationes; fol. 19r: calciamenta; fol. 19v: perhenni; fol. 20r: ammonitionibus; fol. 20v: sotium; fol. 21r: nichil; fol. 24r: Colroiz; fol. 25r: in membris; fol. 26r: euangelice, obprobria, Borchardo; fol. 29r: demenio [i. p. v. demonio], nichilominus; fol. 29v: opido; fol. 30r: inquit, columpnę, choruscum; fol. 31r: forisfecit; fol. 31v: incolomis; fol. 32v: Euualdorum; fol. 33r: Ermensendis, Namuncensis; fol. 33v: velud, optinendam; fol. 34v: perhennitatis; fol. 37r: partipatio [i. p. v. participatio]; fol. 38r: Hierusalem; fol. 39v: Thoma, domino de Coci, Ingelrano, Teutonicis; fol. 42r: Symonem sancti Nicolai; fol. 43r: apocalipsi; fol. 44r: abbo cane [i. p. v. albo]; fol. 45r: ewangelia; fol. 45v: adquiescens; fol. 46r: nunquit, exorzizatum; fol. 47r: Godefridi; fol. 47v: Fredericus, quicquit, menbra; fol. 48r: Capebergense, Wesphalię, Fridericus, abebatur [i. p. v. habebatur]; fol. 48v: Teobaldo; fol. 49r: Theobaldus; fol. 50r: Radix bona, bovengeschreven: id est Rennesburg, Engelbertum; fol. 50v: Herbipolis, bovengeschreven: id est Wrecebug; fol. 51r: apud Vivarias; fol. 52r: exorzizare; fol. 52v: Tanchelmo, Antuuerpia, Antwerpia; fol. 54r: cyphum, scypho, buphonem; fol. 57r: insonnem [i. p. v. insomnem]; fol. 58r: Partenopolis; fol. 59r: exhibuerat; fol. 59v: episcopali cathedra; fol. 63v: inquit, capud; fol. 64r: nunquit; fol. 64v: inquit; fol. 65r: exortationis; fol. 66r: Antwerpensi; fol. 66v: optinere; fol. 68v: ymnis; fol. 69r: inhirentes [i. p. v. inherentes]; fol. 72r: per aliquod dies; fol. 73r: Ithalia; fol. 78v: Elofstatensi; fol. 79r: Yponensis; fol. 79v: Florefiam; fol. 80v: Bonland; fol. 81r: guerra, Vendelicam augustam; fol. 81v: divini numeris ignis; fol. 82r: pallescere a culpa.

6. Bibliografie:

G.H. PERTZ, in *Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 1847, IX, blz. 480 (12de eeuw).

R. WILMANS, *Introductio, MGH., SS.*, 12, blz. 669 (saec. XII ex.)

M. MANITIUS, *Geschichtliches ...*, in *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 1906, XXXII, blz. 703 (s. XII).

M. MANITIUS, *Geschichte der Lateinischen Literatur des Mittelalters*, dl. III, München, 1931, blz. 610 (s. XII).

P. LEHMANN, *Erforschung des Mittelalters...*, dl. IV, blz. 59 (eind 12de eeuw).

N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber...*, blz. 107 (12. Jahrh.).

7. Belang en opmerkingen:

De meeste marginale notities zijn zonder belang, meestal slechts een herhaling van de tekst, tenzij misschien fol. 39v, waar sprake is over “De edificatione monasterii”, terwijl in de tekst “ecclesie” staat, zodat duidelijk wordt dat de 16de-eeuwse schrijver “ecclesia” ook als het geheel van kerk en klooster interpreteerde. Op te merken valt dat in dit hs. de *Vita Norberti* gevolgd wordt door de *Passio S. Matthaei*, zoals in het hs. Augsburg, 19. In een catalogus van de 13de eeuw wordt de codex beschreven als: “*Vitam Norberti et passionem Mathie in uno volumine.*” De schrijfwijze van Norberts naam in het hs. is steeds Norbertus; nochtans wijst de schrijfwijze Fridericus eerder op een Duitse herkomst van het hs.

XXVII. PRAAG, Lobkowitz, 513.

1. Bewaarplaats en signatuur:

Praag, Universitätsbibliothek, Lobkowitz 513.

2. Herkomst en beschrijving:

Uit Schussenried, Württemberg, gesticht in 1183. Hs. geschreven in een regelmatig en duidelijk geschrift, door dezelfde hand, op één kolom van 19 regels. Moderne foliëring; liniëring op sommige folia zichtbaar, vanaf fol. 81r blijkbaar met inkt. De lombarden zijn versierd met penwerk en meestal drie regels hoog. Vrijwel geen notities in de marge.

3. Inhoud:

Fol. 0v: (19de/20ste eeuw) “Ex Donis Excellentissimi Comitis de Sternberg anno Secularisationis Monasterii Schussenried.” [getypt]: UK Praha MS. XXIII G 41, quondam Lobkov. 513.”

Fol. 1r: "Capitula sequentis operis. Capitulum primum. De Nortperto et seculari eius habitu." Hoofdstuk 5 over het lijden wordt niet aangekondigd.

Fol. 2v: "De tribus visionibus quibus post discessum suum visus est. liiii. Quod famem predixit. lv...Versus de Nortperto. lxiii. Incipit

Fol. 3r: Prologus in librum de initiis et incrementis premonstratensium. Tanto procul dubio quisque fidelis..."

Fol. 5r: "...que plurium assensio comprobasset. Explicit prologus. Incipit liber de Nortperto et seculari eius habitu. Capitulum primum. Fuit in diebus Henrici iunioris...". "Salicorum" ontbreekt.

Fol. 7r: "...deiciens ascensorem et erigens curvum. Tum vero deinde sensim atque paulatim...". De passage over Vreden ontbreekt dus.

Fol. 14v: "In Nortperto eminent fides, in Bernhardo caritas, in Milone humilitas."

Fol. 19v/20r: De twee interpolaties over het taalgebruik van Norbert ontbreken.

Fol. 22r: "Anno igitur post incarnationem Domini nostri Jhesu Christi .m^o .c^o .x^o .viii^o, mense Junio..."

Fol. 25v: "Quomodo socium suum exhortabatur."

Fol. 27r: "Erat enim feria iii. quando homini Dei primo indicatum est. Factum est autem mane in sequenti sabbato...". De lezing: "feria vi." is hier echter mogelijk.

Fol. 56v: ".VII." [D.w.z. septimus quaternus].

Fol. 65/65v: niet: "medius crepuit", wel: "asinum".

Fol. 72v: ".VIII."

Fol. 88v: "XI."

Fol. 92v: "...in silentium [i. p. v. insilientium] thieduet, thieduet ingeminantes, hoc est: exite, exite."

Fol. 96v: ".XII."

Fol. 97v: "Quomodo in sede in sede repositus". [Dittografie].

Fol. 98r: "Tertio anno sui episcopatus hec acta sunt et quinque postea sedit..."

Fol. 101v: "De tribus visionibus quibus post discessum visus est."

Fol. 103v: "...malivolis et detractoribus non prodesse. De communi patre nos quoque Cappenbergenses filii nobis comperta..."

Fol. 104r: "Quod famem predixit."

Fol. 104v: "Quod verbo febres fugavit."

Fol. 104v: "De regulari fratrum proposito."

Fol. 105v: "De regula Augustini."

Fol. 105v: "De sanguine Domini."

Fol. 106r: "Quid prece obtinuit."

Fol. 107r: "De predonis interitu."

Fol. 107v: "De guerra quam predixit."

Fol. 108r: "Quomodo demoniacum curavit." [Expl.] "...eterna cum illo recipiamur in gloria. Amen."

Fol. 108r: "Felix Norpertus primus pater..."

Fol. 109r: [Expl.] "Hoc apud examen nos gratia protegat. Amen."

4. Datering en paleografische kenmerken:

Eind 12de eeuw? Volgens G. Niemeyer: 12de/13de eeuw.

De eind-s is nog vaak de staande letter. Diakritische tekens staan op de dubbele i, zelden op de enkele. Er is een beginnende ligatuur tussen c en t. Vergeten woorden worden met een kruisje aangeduid en in de marge toegevoegd. Foutieve letters worden uitgepunctueerd, doch doorstreping komt ook voor. De verbinding or is soms aanleunend in de vorm 02. Verder zijn enkel de letters pp en bb aanleunend. De a heeft twee verdiepingen. De l, t, r en de staande s hebben een voetje.

5. Orthografie:

Fol. 1r: Nortpertus, acusatus; fol. 1v: Calisto, Nivigellam; fol. 2r: Goteфриdi, Theobaldo, Vivarium, Thanhelmo, Nortperto; fol. 2v: guerra; fol. 3r: erumpnis, cercius; fol. 3v: quicquid; fol. 4r: adprobatis, improbitate, euangelice; fol. 5r: Henrici, Paschasio, amministrante, Norpertus, Teutonicus, Sanctis; fol. 5v: Herbertus, Haedewich, Friderici; fol. 6r: Babilonie; fol. 8r: quicquid, euuangelicus, euangelista; fol. 8v: Nortperto; fol. 9r: Fridericus; fol. 9v: Nortpertus; fol. 12r: nichil, Ysiodori [de o uitgepunctueerd]; fol. 13v: ammirande, Nortpertus; fol. 14r: haranea; fol. 14v: inbutus, euangelio, Nortperto; fol. 15r: clippeo, Sigebergense, Liddulphum; fol. 15v: Theotonis regionibus, opidum, Frixlare; fol. 16r: inpetor; fol. 17v: quicquid, nichil; fol. 18r: Hoyum, dum taxat, cappella; fol. 18v: Paschasium, suppressos; fol. 20r: Borchardum, hostium; fol. 20v: ammirans; fol. 21v: archidiaconem; fol. 22r: Nortpertum; fol. 24v: perhenni; fol. 25v: thesauros; fol. 27r: hostio; fol. 30v: Colroiz; fol. 31r: nitebatur affugere; fol. 31v: Calisto; fol. 32v: Paschasii; fol. 34v: se mansurum spondidit; fol. 36v: laudalis [i. p. v. laudabilis], inquit; fol. 37v: Nortpertus; fol. 38r: velud; fol. 39v: exorzizum; fol. 40r: columpne, exorzizum, in Teotonico; fol. 40v: stollam; fol. 41r: Frantia, Nortpertus; fol. 42r: lyras, volo, volo exire, evolo exire,

incolomis; fol. 42v: Friderico; fol. 43r: ymnis; fol. 44r: Ermensendis, Namucensis; fol. 44v: velud; fol. 52r: dereliquid; fol. 52v: Thoma de Coci, Ingelrano; fol. 53r: Theutonici; fol. 56r: Symeonem sancti Nicolai, Nortpertus; fol. 57v: inquit; fol. 59r: Nortperto, abbo cane [i. p. v. albo]; fol. 61r: opido, infra secretam, sollempniis; fol. 62r: exorcismum, exorzizatum; fol. 63r: Gothefridi; fol. 63v: Wesphalie, Gotefridus; fol. 64r: Nortpertus, Fridericus, Capebergense; fol. 64v: Wesphalie; fol. 65r: publice; fol. 65v: Capenbergensem, Elophstatensem, Theobaldo; fol. 67v: Regensburh, radix bona; fol. 68r: Herbipolis, id est Wirzeburh; fol. 69r: Vivarias; fol. 70v: Tanhelmo, Antwerpia; fol. 71r: Tanchelmus; fol. 71v: aurifisio; fol. 72r: Michahelis; fol. 73r: cyphum; fol. 77r: Norperto; fol. 78r: Deobaldus; fol. 80v: hostiario; fol. 85r: abhominabiles; fol. 86v: capud; fol. 93v: karissimi; fol. 99r: saltim; fol. 107r: apud, Bonlant; fol. 107v: guerra; fol. 108v: Norpertus.

6. Bibliografie:

R. WILMANS, *Introductio, MGH., SS.*, 12, blz. 669 (saec. XII ex. vel XIII in.).

M. MANITIUS, *Geschichte...*, dl. III, München, 1931, blz. 610 (s. XII-XIII).

P. LEHMANN, *Erforschung des Mittelalters...*, dl. IV, blz. 80 (eind 12de eeuw).

N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber...*, blz. 107 (12.-13. Jahrh.).

7. Belang en opmerkingen:

De schrijfwijze van Norberts naam is vrijwel steeds Nortpertus, zelden Norpertus.

XXVIII. PRAAG, Strahov G K 86.

Herkomst en beschrijving:

Strahov, perkament. (Het geheel is een papierhs. volgens E. Weyrauch).

Datering en paleografische kenmerken:

15de eeuw (G. Niemeyer).

Bibliografie:

E. WEYRAUCH, *Geschichte und Beschreibung der königl. Stift Strahöwer Bibliothek*, Praag, 1858, blz. 24-25, nr. 53.

Belang en opmerkingen:

Is het wel een volledige *Vita*? cfr. E. Weyrauch, blz. 25: "Nach der siebenten Lappe steht: "Incipit vita Domini Norberti Magdeburgensis Archiepiscopi, et quomodo ordinem Praemonstratensium instituit."

XXIX. PRAAG U.B. XIV. H.9.

1. Bewaarplaats en signatuur:

Praag, Universiteitsbibliotheek, XIV. H. 9.

2. Herkomst en beschrijving:

Uit S. Wenceslaus, Neuprag, Augustijnen (L. H. COTTINEAU, *Répertoire...*, dl. 2, kol. 2353). 170 X 140 mm, 103 folia (G. Niemeyer). Het hs. werd geschreven op één kolom van 16 of 17 regels. De titels van de hoofdstukken worden weggelaten, doch niet de nummering.

3. Inhoud:

Fol. 1r: " VITA S. NORTBERTI Archiepiscopi Magdeburgensis et primi Authoris Fundatorisque Ordinis Praemonstratensis. Anno 1120. Canonisati Anno 1582. [kursief, andere hand]: Est Conventus S. Wenceslai discalc. Neopragae. CAP. I. Fuit in diebus Henrici...iunioris Caesaris Augusti Paschali...". Dus geen proloog. "Salicorum" ontbreekt. "...paululum procerus...instructus scientia...". Stempel: "REGIAE BIBLIOTH. ACAD. PRAGEN."

Fol. 1v: "...raram affabilitatem...".

Fol. 2r: "...comis erga extraneos."

Fol. 2v: "...deijiciens ascensorem et /fol. 3r/ erigens curvum. Tum vero sensim atque paulatim...". Het bekeringsverhaal op weg naar Vreden ontbreekt dus.

Fol. 7v: "...a cocis suis mandasset, nullus dicturus fuerit aliud, nisi recte id eum iussisse."

Fol. 8v: "In Nortberto eminet fides, in Bernardo Claravallensi charitas, in Milone Tarvanensi episcopo humilitas."

Fol. 9r: "miliaribus" in plaats van "leugis". "Nonnumquam vero domum suam, quae erat Xanctis, rediens, coeptae praedicationis studiis insistebat."

Fol. 11r: "...decem marcas argenti et mulam sacellumque ad missam celebrandam...".

Fol. 15v: "Anno igitur post incarnationem Domini nostri Jesu Christi millesimo centesimo decimo octavo, mense Junio..."

Fol. 26r: "Liceat nobis nostro more vivere..." [in plaats van: "sic vivere"]

Fol. 33r: "...peregrine de Francia, quid tibi nocui?" [in plaats van: "forefeci"]. "Omne malorum genus et casus mali omnes in caput tuum incurrant, qui adeo me vexas."

Fol. 34r: "Et demon iterum cepit suas repetere sannas, huiusmodi lyras frequenter se audivisse."

Fol. 45v: "Haec spiritus ille mendax per organum illud suum proferebat..."

Fol. 63r: "...lotiones eius bibebant..."

Fol. 85v: "...insilientium atque ut prodirent crebro clamantium. Sed illi..."

Fol. 95r: "...in spe certae resurrectionis et gloriae. CAP. LII.

Fol. 95v: "Eadem autem die et hora qua separata est anima eius..."

Fol. 97v: "Appendix monachorum Capenbergensium de P. Nortberto. De communi patre nos quoque..."

Fol. 101 ontbreekt, doch geen lacune in de tekst. Fout in de nummering.

Fol. 103r: "Et cum procedens eandem spargere coepisset, antequam pervenit ad hominem, spiritus malignus abscessit." Het gedicht ontbreekt.

4. Datering en paleografische kenmerken:

16de/17de eeuw (G. Niemeyer). Moderne foliëring door G. Niemeyer; geen liniëring zichtbaar. Sierlijk en duidelijk kursief schrift met weinig afkortingen.

5. Orthografie:

Fol. 1r: Nortberti [altijd die schrijfwijze], administrante, Teutonicus, Xanctis; fol. 1v: Heribertus, Hadewigis, Friderici; fol. 2r: inclytus, Babiloniae; fol. 2v: Babylonis; fol. 4v: lachrymis [altijd die schrijfwijze]; fol. 5v: Sigebergense; fol. 6r: euangelium, solenniter; fol. 7r: auctoritatis; fol. 8r: quicquid; fol. 9r: Lidulphum; fol. 9v: Fritslare, Cunone; fol. 11r: Hoyum; fol. 11v: sanctum Aegidium, Paschali; fol. 12v: supervacaneas [i. p. v. supervacuas], charitate [altijd die schrijfwijze]; fol. 13v: Burchardum; fol. 14r: collachrimatus; fol. 16v: solennia; fol. 18v: sabbatho; fol. 23r: Coteri [i. p. v. Colroiz]; fol. 23v: quantocyus; fol. 33r: flavis erat capillis; fol. 37r: Ermensendis, Namurensis; fol. 38r: Remis; fol. 41v: Thoma, domino de Cosci; fol. 42r: Ingelrammo,

authoritas; fol. 54r: Capenbergensis; fol. 54v: Fridericus; fol. 55r: Westphaliae; fol. 55v: Flostatensi [in de marge: Elophstatensi]; fol. 58r: Ratisponam; fol. 59r: Wirtzenburg seu Herbipolim; fol. 62r: Tanchelinus; fol. 72r: primicerius Merensis Albero [i. p. v. Mettensis]; fol. 79r: solennia; fol. 86r: Eheu; fol. 97v: Vvestphaliae; fol. 101v: Bonlant.

Bibliografie:

Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, 1847, IX, blz. 472 (1582).

J. TRUHLAR, *Catalogus codicum...*, dl. 2, Praag, 1906, blz. 2655, nr. 2654 (16de/17de eeuw).

7. Belang en opmerkingen:

Dit hs. is onbruikbaar voor een tekstuitgave. De schrijver betoonde geen eerbied voor de oorspronkelijke tekst. Hij veranderde de stijl en gaf de oorspronkelijke tekst niet nauwkeurig weer. Hij zocht vaak synoniemen. Zie enkele voorbeelden bij de inhoud. Hij herwerkte zijn bron, doch zonder iets nieuws toe te voegen. Enkel werden enkele schriftcitaten in de marge aangeduid, doch enkel met het hoofdstuk, niet het vers.

XXX. 's-GRAVENHAGE, hs. 128 G 21.

1. Bewaarplaats en signatuur:

's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, POB 90407, Prins Willem-Alexanderhof 5, NL-2509 LK Den Haag, hs. 128 G 21: *Liber Statutorum necnon de origine et institutione Ordinis Praemonstratensis*.

Mikrofilm en fotokopie in het abdijarchief van Berne, Abdijstraat 49, NL-5473 AD Heeswijk-Dinther.

2. Herkomst en beschrijving:

Zie: G.M. VAN DER VELDEN, blz. 35-42.

3. Datering:

1445, zie G.M. VAN DER VELDEN, blz. 41.

4. Bibliografie:

G.M. VAN DER VELDEN, *Documenten betreffende de orde van Prémontré...*, blz. 35-95. Uitgave aldaar blz. 76-80.

5. Belang en opmerkingen:

Het gaat hier slechts om een samenvatting van een vijftal bladzijden, waarvoor zonder enige twijfel de *Vita B* model heeft gestaan. Daarop wijst niet alleen het inc., fol. 80v: "Sequitur nunc brevis compilacio de vita sancti Norberti, Magdeburgensis archiepiscopi, primi abbatis in Premonstrato, qui ordinem nostrum renovavit.", maar vooral bepaalde fouten die de compiler uit de *Vita B* overnam, b.v. de onjuiste plaatsing van de ontmoeting tussen Norbert en Hugo in 1118. Evermodus en Antonius worden vermeld. Tanchelm en Antwerpen worden niet behandeld. De Maagdenburgse periode wordt zeer sterk ingekort. Bijna geen woord over het schisma van 1130 en de Rometocht van 1132-1133. Nieuw is dat hier wordt geaffirméerd dat Norbert door zijn medekanunniken werd aangeklaagd te Fritzlar, wat waarschijnlijk juist is, doch niet in de *Vitae Norberti* staat.

XXXI. SOISSONS 11, 13de eeuw, in 1594 te Prémontré.

1. Bewaarplaats en signatuur:

Soissons, Musée municipal, rue de la Congrégation, 2, F-02200 Soissons, hs. nr. 11. Oude signatuur: nr. 443.

2. Herkomst en beschrijving:

Het hs. behoorde in 1594 toe aan frater Ambrosius Gervaise te Prémontré. Het perkament-hs., 386 X 266 mm., fol. 2-32, 62 hoofdstukken, vertoont een verzorgd en regelmatig schrift, op twee kolommen van elk 41 regels, en werd helemaal door dezelfde hand geschreven. De fotokopieën vertonen geen foliëring; liniëring is zichtbaar op vele folia. De lombarden in kleur zijn vaak met fijn penwerk versierd en zijn van twee tot zes regels hoog.

3. Inhoud:

Fol. 2ra: "Incipit prologus in vita Norberti primi patris nostri. Tanto procul dubio quisque fidelis et pius animus...". Onderaan, kursief: "Est premonstratensis".

Fol. 2va: "Ubi et quando exiit veterem hominem et induit novum."

Fol. 2vb: expl. "...quem plurium assensio comprobasset. De Norberto et seculari eius habitu." De lijst van hoofdstukken komt dus na de proloog. "Quomodo Premonstrati venit."

Fol. 3ra: "De Norberto et seculari eius vita. capitulum .j. Fuit in diebus Henrici iunioris cesaris...anno ab incarnatione Domini nostri Jesu Christi .m°. .xc° ...".

Fol. 3rb: "Salicorum" ontbreekt.

Fol. 3vb: "...erigens curvum. Accidit enim ut solus, uno tantum assumpto puero festinavit ad locum quemdam Freden nomine...". De passage over Vreden is dus aanwezig.

Fol. 6ra: "...: in Norberto eminet fides, in Bernardo caritas, in Milone humilitas."

Fol. 7va: de twee interpolaties over het taalgebruik van Norbert ontbreken.

Fol. 8ra: "Anno igitur post incarnationem Domini nostri Jesu Christi .m°.c°.xviij°, mense Junio..."

Fol. 9ra: "Quomodo socium suum exortabatur. xiiij."

Fol. 12vb: nota in de marge, 17de eeuw, bij "Nivigellam": "Nivelle en Brabant".

Fol. 16rb: in de marge: "Notanda appar[uit] illo crucifixi ubi nunc sita est ecclesia praemonstratensis".

Fol. 20ra: "...asinum suum mutare noluit...". Ontbreekt: "medius crepuit".

Fol. 29va: "Tertio anno sui episcopatus hec acta sunt et quinque postea sedit..."

Fol. 30v: "De tribus visionibus quibus post discessum suum visus est. LIJJ."

Fol. 31v: "...malivolis et detractoribus non prodesse. De communi patre nos quoque Capenbergenses filii..."

Fol. 32v: "...cum illo recipiamur in gloria. Amen.

Felix Norbertus primus pater ordinis huius....[Gedicht van 24 verzen].

Expl.: "Hoc apud examen nos gratia protegat. Amen.

Incipit vita sancti Medardi Noviomensis episcopi.

Aliud. Voce Norbertus rapitur superna,

Angeli vestem niveam ministrant

Se viro tandem manifestat alium

Religioso." (Stempel van de "Bibliothèque de Soissons").

4. Datering en paleografische kenmerken:

Het hs. dient als dertiende-eeuws gedateerd. De s aan het woord- en regeleinde is soms nog de staande letter. De dubbele i wordt met diakritische tekens aangeduid; de enkele i meestal niet, tenzij de leesbaarheid het vereist. De aanleunende letters komen voor bij: or, po, de, oc, oe, ho, br, be, bb, pp. Men merkt een beginnende ligatuur tussen c en t. De doorstreping wordt gebruikt en de verbeterde woorden schijnen er op te

wijzen dat de tekst werd gedikteerd: zie fol. 13vb: "ignis" in pl. van "hymnis"; fol. 15va: "ipsum" in pl. van "Christum". De a heeft twee verdiepingen. De breking is steeds aanwezig; voetjes aan de letter l en staande s.

5. Orthografie:

Fol. 2rb: corruptis, euuangelice; fol. 2vb: apud Vivaria, Thanchelino, Antuerpia; fol. 3ra: in Thalia iuit, Clotario, guerra, Paschasio, Sanctis; fol. 3rb: Herbertus, Hadeuuidis, Frederici, strenuus; fol. 3va: velud; fol. 4rb: euuangelicus, euuangelista; fol. 5rb: Ysidori; fol. 6rb: clipeo, Sygebergense, Lidulphum, thetonicis; fol. 7ra: Hoyum, Paschasium, suppressos; fol. 7va: octabas [verbeterd in octavas], opido, Borchardum; fol. 7vb: thetonice; fol. 8ra: michi; fol. 8rb: nichil; fol. 8va: euuangelicum; fol. 9ra: exortabatur; fol. 10va: Colrois; fol. 10vb: Calisto; fol. 11rb: euuangelicam, euuangelice; fol. 11va: Borchardo, menbra, hyeme; fol. 11vb: Nivigellam; fol. 13ra: choruscum sanguinem; fol. 13rb: capud, eia, eya, a ha he, fol. 13va: capud; fol. 14ra: sepulchrum, capud, Ermensendis, Namucensis, Flloreffie; fol. 13vb: choadunatos; fol. 14rb: velud, optinendum; fol. 15ra: exhorbitare; fol. 15rb: una vice contempti in die; fol. 15va: nichil; fol. 16rb: verumptamen, emulis, quēdam; fol. 16va: propheticum; fol. 16vb: nichilum; fol. 17ra: velud; fol. 19rb: menbra; fol. 19va: Wesphalie; fol. 19vb: Capenbergensis; fol. 20ra: Fredericus, Capenbergense, Wesphalie; fol. 20rb: tyranno trium-phasset, Capenbergensem, Elophstatensem et Warlarensem, Theobaldus; fol. 20vb: radix bona [in de marge: Ratisbonam, 17de/18de eeuw]; Tiebaldo; fol. 21va: Tanchelmo; fol. 21vb: Antuuerpia, Thanchelmus; fol. 22ra: recundebant [i. p. v. recondebant]; fol. 22rb: scyphum, buphonem; fol. 24ra: hanelarent; fol. 24rb: Marthe, Lye; fol. 26rb: nundum venit; fol. 27ra: Antuuerpiensi; fol. 27vb: Othone; fol. 28ra: karissimi; fol. 29vb: Ithalia; fol. 31ra: karissimi; fol. 31va: Uuestfalie; fol. 31vb: Capenbergensi, Varlariensi, Elof-statensi; fol. 32ra: Florefiam; fol. 32rb: Bonland, Parthenopolitane; fol. 32va: exorcizavit.

6. Bibliografie:

R. WILMANS, *Introductio, MGH., SS.*, 12, Hannover, 1856, blz. 669 (14de eeuw).

E. FLEURY, *Les manuscrits à miniatures de Soissons étudiés au point de vue de leur illustration*, Parijs, 1865, blz. 78-80.

Catalogue général des manuscrits.... Départements, dl. III, Parijs, 1885, blz. 75, nr. 11(11): (13de eeuw).

G. MADELAINE, *Histoire de saint Norbert...*, dl. I, Tongerlo, 1928, blz. XVI (12de/13de eeuw) en blz. XXVII (12de eeuw, onjuist).

L. GOOVAERTS, *Écrivains...*, dl. IV, Brussel, 1909, blz. 367 (eind 12de of begin 13de eeuw, foutief).

R. VAN WAEFELGHEM, *Répertoire...*, Brussel, 1930, blz. 203 en 372 (13de eeuw).

M. MANITIUS, *Geschichte der Lateinischen Literatur des Mittelalters*, dl. III, München, 1931, blz. 610 (s. XIV).

N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber...*, blz. 107 (13. Jahrh.).

7. Belang en opmerkingen:

Men dient er rekening mee te houden dat in verschillende handschriftenlijsten Soissons 11 ten onrechte werd aangeduid als ouder dan Soissons 12.

XXXII. SOISSONS, 12

1. Bewaarplaats en signatuur:

Soissons, Musée municipal, rue de la Congrégation, 2, F-02200 Soissons, nr.12. Oude signatuur: volgens R. VAN WAEFELGHEM, nr. 443.

2. Herkomst en beschrijving:

Uit Prémontré (G. Niemeyer). Het hs. werd geschreven op perkament in een mooi en regelmatig geschrift, door dezelfde hand, op één kolom, van 26 regels per fol.; 210 X 155 mm., fol. 8-63. Moderne foliëring door G. Niemeyer op de fotokopie; liniëring soms zichtbaar. De lombarden zijn in kleur, weinig versierd en twee regels hoog.

3. Inhoud:

Fol. 8r: "Incipiunt capitula sequentis operis. Capitulum .i. De Norberto et seculari eius habitu...". "De constantia fidei in discrimine vitę et mortis .v." Het hoofdstuk: "Quare patiuntur sancti mala que non faciunt" ontbreekt in de lijst.

Fol. 8v: "Quomodo in Italia [sic] ivit cum Innocentio papa et Clotario rege."

Fol. 9r: "De tribus visionibus quibus post discessum suum visus est." De schrijver van de hoofdletters vergat de beginletter D in te vullen. De

Additamenta en het gedicht worden niet aangekondigd. “De iniciis et incrementis premontratus. Tanto procul dubio quisque fidelis et pius animus...”. Onderaan in cursief geschrift van de 16de eeuw: “Urbs Wangiorum de qua fit aliqua in hac S. Norberti vita mentio, illa est que nunc Wormatia dicitur.”

Fol. 9v: “...plurium assensio comprobasset. Explicit prologus. Incipit liber de Norberto et seculari eius habitu. Fuit in diebus Henrici...”.

Fol. 10r: “...de illustri prosapia Francorum et Germanorum Salicorum ortus...”. “...etate media...” onderstreept en in de marge: “33. annorum”.

Fol. 11r: “...erigens curvum. Accidit enim ut solus uno tantum assumpto puero festinaret ad locum quendam Freden nomine...profundius quam ad mensuram stature hominis...”. Hier dus het bekeringsverhaal op weg naar Vreden, fol. 11r-11v.

Fol. 15v: “In Norberto enim et fides, in Bernardo Clarevallensi abbati caritas, in Milone Tervanensi episcopo humilitas.” [enim et i. p. v. eminet, dus gedicteerde tekst?].

Fol. 18r: “...vix adhuc aliquid sciens vel intelligens de lingua illa romana, videlicet quia nunquam eam addidicerat, sed non diffidebat quia si materna lingua Dei verbum adoriretur, Spiritus sanctus qui quondam .c.xx linguarum erudierat diversitate, lingue teutonice barbariem vel latine eloquentie difficultatem auditoribus habilem ad intelligendum faceret...facies enim eius erat euntis in episcopatu Coloniensi tum propter populi et lingue noticiam quam habebat, tum propter contradicentium sibi clericorum confusionem per auctoritatem apostolicam quam habebat.” J.C. VANDER STERRE, *Vita s. Norberti...*, blz. 48, verwijst voor de eerste helft van de tussenvoeging alleen naar een *Ms. Mor.*, dat blijkbaar niet bewaard bleef; de tweede helft, vanaf “tum propter contradicentium...” komt in de uitgaven niet voor.

Fol. 18v: in de marge, cursief, 16de eeuw: “B. Hugo valedicit mundo et viro Dei adheret.”

Fol. 19r: “Anno igitur post incarnationem Domini nostri Jhesu Christi .m°.c.mox° viii, mense Junio...”.

Fol. 20v: “Quomodo socium suum exortabatur.”

Fol. 21v: “Erat enim feria tertia quando homini Dei primo indicatum est. Factum est autem mane in sequenti sabbato...”.

Fol. 22r: in margine, cursief 16de eeuw: “Sabbathis missa b. Mariae dici solet.”

Fol. 29v: “...felix Colonia.”

Fol. 31v: in de marge, kursief: "laneis et lineis quomodo et quando uti debeatur."

Fol. 32r: in de marge, kursief: "femoralia licita".

Fol. 33v: in de marge, kursief: "descriptio loci premonstratensis".

Fol. 34r: in de marge, kursief: "quatuor porte in Premonstrato."

Fol. 36r: in de marge, kursief: "vis aque benedictae" en "idiote oriuntur".

Fol. 37v: in de marge, kursief: "b. Hugo tunc prior premonstratensis."

Fol. 41r: "...asinum suum mutare noluit...".

Fol. 41v: "...sedens in prandio medius crepuit...". Evenzo in *Vita A*, blz.689.

Fol. 43v: in de marge, kursief: "In ecclesia S. Martini statueret abbatem." "In Vivariensi ecclesia alium instituit post redditum suum." [Deze laatste nota kan gehaald zijn uit *Vita A*].

Fol. 48r: "Ista .s. ablato clavorum acumine...".

Fol. 53v: in de marge, kursief: "duo abbates preficiuntur a Norberto."

Fol. 54r: in de marge, kursief: "b. Hugo factus abbas capitulum generale facit."

Fol. 55v: "...thieduz, thieduz ingeminantes, hoc est: exite, exite...".

Fol. 59r: "Quomodo in Italia ivit cum Innocentio papa et Clotario rege."

Fol. 60v: "De tribus visionibus quibus post discessum suum visus est."

Fol. 62r: "...malivolis et detractoribus non prodesse. Erat tunc temporis ad portam custodiendam, ad elemosinam ibidem dandam et ad hospites recipiendos...". Dit is het duivelverhaal van de portier dat in de *Vita A* bij de andere duivelverhalen staat, doch hier achteraan is toegevoegd.

Fol. 62v: "...iudicare vivos et mortuos et seculum per ignem. Amen."

Geen *Addimenta*; geen gedicht.

4. Datering en paleografische kenmerken:

Mooi verzorgd en regelmatig geschrift. De e-caudata komt nog voor, maar wordt niet consequent gebruikt. De eind-s is nog vaak de staande letter. De a bestaat uit twee verdiepingen. De diakritische tekens worden op de enkele i aangebracht ter wille van de verduidelijking. Vaak staat er slechts één diakritisch teken op de dubbele i. Ten onrechte geschreven woorden worden uitgepunctueerd. De letters or (02) zijn soms aanleunend, alsook od en pp. De letters st en ct vertonen een beginnende ligatuur. De l, f en staande s hebben een voetje. Het vraagteken wordt gebruikt in zijn schuine vorm.

5. Orthografie:

Fol. 8r: ecclesia; fol. 8v: Godefridi, Theobaldo, Danchelmo, Antuuuerpia, Clotario; fol. 9r: erumpnis, nichil, quicquid; fol. 9v: euangelice, Henrici, Paschasio, amministrante; fol. 10r: Teutonicus, Herbertus, Haduwidis, Frederici; fol. 10v: relionis [i. p. v. religionis], celorum; fol. 11v: equus, habundavit; fol. 12r: abatia Sigeberch, quicquid; fol. 12v: prima voce; fol. 13r: byssus, Sigebergense; fol. 13v: erumpnose; fol. 14r: Ysidori; fol. 15r: cripta, haranea; fol. 15v: haranea, iccirco, Lidulphum, Theutonicis, Frixlare; fol. 16r: prothoplasto; fol. 16v: eia; fol. 17r: Hoium, Paschasium; fol. 18r: Teutonice, octabas Pasce, sotios, Burcardum, hostium; fol. 18v: Theutonice; fol. 19r: Valentianas; fol. 19v: hanelaret; fol. 20r: nil, calciamenta; fol. 21r: ammirantium; fol. 22r: ad breuiato; fol. 21v: circumdato; fol. 22v: contempnenda; fol. 23v: iccirco, Colroiz, Calyxto; fol. 24r: Calixtus, Paschalis; fol. 24v: autumpnus, verumptamen; fol. 29r: pubplice; fol. 30r: exortationes; fol. 30v: optinendam, plantacio, rennuunt, anachoritarum; fol. 31r: perhenitatis; fol. 33v: incusse fidei; fol. 34v: Thoma, domino de Coci, Ingelranno; fol. 35r: Theutonici; fol. 36v: Symonem sancti Nicholai; fol. 37r: exalaret, apocalipsi; fol. 38r: nunquid, Nivigelle; fol. 38v: exorcizata; fol. 39v: exorzizata, forcationes [i. p. v. fornicationes]; fol. 40r: Godefridi, Vuesphalie, fol. 41r: Capebergenses; fol. 41v: Elophstatensem, Francie, Theobaldo; fol. 43r: apud Vivaria; fol. 43r: Vuerceburg, Herbipolis; fol. 44r: Tanchelmo, Antuwerpia; fol. 44v: Antuuerpensem; fol. 45v: buphonem, scipho; fol. 47r: mercennarius; fol. 48r: Marthe; fol. 48v: hostiario, nunquid; fol. 49v: amministrandum; fol. 51r: abhominabiles, blasphemias; fol. 51v: menbris; fol. 52r: nunquid, obprobriis; fol. 53r: cunque; fol. 53v: Antuuerpensi; fol. 55r: nunquam, in publico, auctenticum, sancserunt; fol. 55v: sollempnitas, hystoria; fol. 56r: karissimi; fol. 59r: Clotario; fol. 59v: cotidie.

6. Bibliografie:

R. WILMANS, *Introductio, MGH.*, SS., 12, blz. 667 (saeculo XIII); blz. 669 (saeculo XII exeunte vel XIII ineunt. exaratus).

Catalogue général des manuscrits...Départements, dl. 3, Parijs, 1885, blz. 75, nr. 12 (12): (12de eeuw).

L. GOOVAERTS, *Écrivains...*, dl. 4, Brussel, 1909, blz. 367 (midden 13de eeuw, foutief, verwarring met Soissons 11).

G. MADELAINE, *Histoire de saint Norbert...*, dl. 1, Tongerlo, 1928³, blz. XVI (milieu du XIIIe), blz. XXVII (XIIIe), foutief.

R. VAN WAEFELGHEM, *Répertoire...*, Brussel, 1930, blz. 203 en 371 (12de eeuw).

M. MANITIUS, *Geschichte der Lateinischen Literatur...*, dl. 3, München, 1931, blz. 610 (XII-XIII s.).

N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber...*, blz. 107, (12. Jahrh.)

7. Belang en opmerkingen:

Het duivelverhaal van de portier, dat in *Vita A* geplaatst werd vóór het hoofdstuk 31: “De demoniaco apud Traiectum curato”, zie fol. 39r, wordt in het hs. Soissons 12 achteraan toegevoegd, fol. 62r-62v. Soissons 12 is het oudste van de drie Soissons-hss. en niet Soissons 11 zoals L. Goovaerts en G. Madelaine ten onrechte meldden. Ondanks de ouderdom van het hs. en zijn herkomst uit Prémontré, is het verwonderlijk dat enkele passages erin voorkomen die men geneigd zou zijn als latere toevoegingen te beschouwen, zo b. v. “Salicorum”, het bekeringsverhaal op weg naar Vreden, de twee tussenzinnen over Norberts taalgebruik, de uitdrukking “medius crepuit” voor Frederik van Arnstein en het duivelverhaal van de portier dat aan het einde van de tekst werd toegevoegd in plaats van op fol. 39r, zoals in de *Vita A*, kap. 14.

XXXIII. SOISSONS, 13.

1. Bewaarplaats en signatuur:

Soissons, Musée municipal, rue de la Congrégation, 2, F-02200 Soissons,

2. Herkomst en beschrijving:

Geschreven op perkament in 1522 door Johannes Matifas, zie fol. 1v. Uit Saint-Pierre de Sélincourt, dep. Somme, bisdom Amiens, gesticht in 1130. Moderne foliëring; liniëring zichtbaar. Het hs. werd geschreven in cursief schrift, op één kolom van 29 tot 34 regels; 189 X 146 mm., 56 hoofdstukken. De lombarden zijn onversierd en twee regels hoog.

3. Inhoud:

Fol. 1r: onderaan stempel: “Bibliothèque de Soissons”.

Fol. 1v: “a Joanne Matifas anno 1522”.

Fol. 2r: “Vita beati Norberti fundatoris et primi patris ordinis premonstratensis. Capitula huius operis. De Norberto et seculari eius habitu.

Cap.j.” Het hoofdstuk: “Quare patiuntur sancti mala que non faciunt” wordt niet aangekondigd.

Fol. 3r: “De tribus visionibus quibus post discessum suum visus est. Cap. liij. Item visio secunda. cap. liiij. Item visio tercia. ca. lv. Quomodo malignus spiritus impropere sibi a quodam fratre deiectionem suam confusus abscessit. cap. lvj. De initiis et incrementis premonstratensium. Tanto proculdubio quisque fidelis et pius...”.

Fol. 4r: “...quem plurimum assentio comprobasset. Explicit prologus. Incipit vita beati Norberti. De Norberto et seculari eius habitu. Capitulum .j. Fuit in diebus Henrici Junioris cesaris augusti Paschasio...secunda Troia dicitur...de illustri prosapia Francorum et Germanorum Salicorum ortus...Nomen patris eius Herbertus da [sic] castro iuxta silvam Ketela Genepe nomine...”.

Fol. 5r: “...erigens curvum. Accidit enim ut solus, uno tantum assumpto puero, festinavit ad locum quendam Freden nomine... profundius quam ad mensuram stature hominis, quem sano sensu...”.

Fol. 8v: “De constantia fidei in discrimine vite ac mortis. Capitulum .v.”.

Fol. 11v: “...vix adhuc aliquid sciens vel intelligens de lingua illa romana, videlicet quia nonquam addiscerat, sed non diffidebat quia si materna lingua Dei verbum adoriretur, Spiritus sanctus qui quondam c.xx. linguarum erudierat diversitate lingue teutonice barbariem vel latine eloquentie difficultatem auditore [sic] habilem ad intelligendum faceret.” “...facies enim eius erat euntis in episcopatu Coloniensi, tum propter populi et lingue noticiam quam habebat, tum propter contradicentium sibi oculorum [sic i. p. v. clericorum] confusionem per auctoritatem apostolicam quam habebat.”

Fol. 13r: “Anno igitur post incarnationem Domini nostri Jesu Christi m°.c°. xvij°, mense Junio...”.

Fol. 15r: “Erat enim feria tercia quando homini Dei primum indicatum est. Factum est autem mane in sequenti sabbato...”.

Fol. 31r: “De Cachelmo heretico et de Antiwerpia. Capitulum xxxv.”

Fol. 44r: “...thieduz, thieduz ingeminantes, hoc est: exite, exite...”.

Fol. 48v: “De tribus visionibus quibus post decessum suum visus est. ca.liiii.”

Fol. 49v: “Quomodo malignus spiritus impropere sibi a quodam fratre deiectionem sua [sic] confusus abscessit. ca.lvi.” Dit is het duivelverhaal van de portier dat achteraan de tekst werd toegevoegd.

Fol. 50r: “...qui venturus est judicare vivos et mortuos et seculum per ignem.” Geen *Additamenta*; geen gedicht.

4. Datering en paleografische kenmerken:

16de eeuw. Veel afkortingen, die soms niet worden aangeduid. Dubbel geschreven woorden of fouten worden onderstreept (fol. 11v, 23v, 27r, 28v, 30v, 31v, 33v, 37v, 41r); uitpunctuering komt ook voor (fol. 39r). De schachten van de onderste regel worden verlengd tot onderaan het folio, tot op fol. 36r. Vergeten woorden worden in de marge bijgeschreven (fol. 40v, 41r, 43r, 45v, 48r), maar andere notities in de marge ontbreken.

5. Orthografie:

Fol. 2v: Tanchelmo, Antuwerpia; fol. 3r: Clotario; fol. 3v: erumpnis, nichil, cristiano; fol. 4r: Henrici, Paschasio, Cristi, Teutoicus, Sanctis, secunda Troia, Herbertus, Ketela, Genepe, Haduwidis, Frederici; fol. 5r: Freden; fol. 6r: Sigeberch, Conone, Jhesu Cristi, euuangelicus; fol. 7v: sollempniter; fol. 8v: aranea, cripta; fol. 9r: clypeo, Sigebergense; fol. 9v: Lidulphum, teutonicis, Frixlare; fol. 10r: prothoplausto, eya; fol. 10v: Hoium; fol. 11v: nonquam, Paschasium, Valentianas; fol. 12r: Burcardum, hostium, teutonice, lachrymis; fol. 13v: euuangelicum, calciamenta; fol. 14r: perhenni, nichil; fol. 14v: relligiosi; fol. 17r: subsequutus; fol. 18v: Borchardo, quottidie; fol. 20v: Friderico; fol. 22v: perhennitatis, euuangelii; fol. 25r: Jherusalem; fol. 25v: quattuor, subsequuta; fol. 26r: Thoma, domino de Couci, Ingelranno; fol. 31r: Wesphalie, Capebergensis; fol. 31v: Wispalie, persequutio; fol. 33r: Werceburg Herbipolis; fol. 34v: Antiwerpia, Antiuerpie, Canchelmus; fol. 36v: fidutia; fol. 42v: Antiwerpensi; fol. 44r: sequuti, hypnisi, hystoria; fol. 44v: deffensores.

6. Bibliografie:

R. WILMANS, *Introductio, MGH., SS.*, 12, blz. 667 (saeculo XV); blz. 669: 1522.

Catalogue général des manuscrits... Départements, dl. 3, Parijs, 1885, blz. 76, nr. 13(13). (16de eeuw).

L. GOOVAERTS, *Écrivains...*, dl. 4, Brussel, 1909, blz. 367 (1522).

G. MADELAINE, *Histoire de saint Norbert...*, dl. I, Tongerlo, 1928³, blz. XVI en XXVII (1522).

R. VAN WAEFELGHEM, *Répertoire...*, Brussel, 1930, blz. 249 en 372 (16de eeuw, 1522).

M. MANITIUS, *Geschichte der Lateinischen Literatur...*, dl. 3, München, 1931, blz. 610 (s. XV).

7. Belang en opmerkingen:

Het duivelverhaal van de portier wordt ook hier achteraan de tekst toegevoegd, zoals in Soissons 12. Op te merken valt de aanwezigheid van "Salicorum", alsook van het Ketelwoud en de burcht Gennepe, fol. 4r. Het bekeringsverhaal op weg naar Vreden is aanwezig, evenals de twee interpolaties over het taalgebruik van Norbert, fol. 11v.

XXXIV. VALENCIENNES, 519

1. Bewaarplaats en signatuur:

Valenciennes, Bibliothèque municipale, rue Ferrand, 2-6, F-59300 Valenciennes, 519. Oude signatuur: 473.

2. Herkomst en beschrijving:

Volgens J. Mangeart zou het hs. afkomstig zijn uit Saint-Amand-les-Eaux, dep. Nord, ar. Valenciennes. Dit papierhs. in -4°, in kalfslederen band, bevat 46 heiligenlevens, waaronder een korte beschrijving van het leven van Norbert op fol. 24ra-27vb (= XXVI-XXX). Van de 142 folia zijn enkel de eerste 130 met inkt genummerd. Er staan 35 tot 40 regels per fol. De titels en de foliëring zijn in rood.

3. Inhoud:

Fol. 24ra: "VIII° Idus Junii Norberti episcopi Parthenopolitani, institutoris ordinis premonstratensis. Norbertus iste, natione Teutonicus, de Francorum ac Germanorum illustri prosapia genitus...".

Het hs. dat de schrijver benutte bevatte de passage over de rit naar Vreden met de donderslag (fol. 24va). Daarna wil Norbert "prima voce" gewijd worden (fol. 24vb).

Fol. 24vb: "in posterum" [typische uitdrukking van *Vita B*].

Fol. 26vb: Wercenburch.

Fol. 27ra: visioen na de dood van Norbert.

Fol. 27rb: stichting van Prémontré, intocht in Maagdenburg.

Fol. 27va: afwijzing door de portier.

Fol. 27vb: overlijden. Expl. "...data benedictione presentibus .VIII°. scilicet Idus iunii beato fine quievit anno Domini .M°.C°. XXXIII°. Sit nomen eius benedictum in secula qui virum talem sanctum ad cultum suum amplificandum pastorem idoneum deputavit."

Fol. 27vb: "Margarete virginis de Ypris. Margaretam istam in Ypris, villa Flandrie...".

Fol. 32rb: "Brunonis episcopi Signinensis[?], decimo quinto kalendas augusti."

4. Datering en paleografische kenmerken:

16de eeuw volgens J. Mangeart. Het geschrift is een verzorgd cursief schrift, een bastarda. De s, f, p en g gaan door de schrijflijn en de staande s vertoont in het midden een verdikking zoals in het bourgondisch schrift.

5. Orthografie:

Fol. 24ra: Parthenopolitani, Herbertus, Hadewidis, ydeotas; fol. 24rb: Babilonie, transgluciens, inpatiens, inpatencie, improviso; fol. 24vb: dyaconum, presbyter; fol. 25ra: Sygebergense, ad patriam solum rediit, cripta, aranea; fol. 25va: Aurelianum, subdyaconus, Valenchenas, Burchardum, Nortbertum, azellum [2X]; Nortbertus; fol. 26ra: Premonstratum, reliquias peciit, inpetravivit, inpleta, attencius; fol. 26rb: diligencia, martirio, capud; fol. 26va: Ermensendis Namurcencis, Floreffie, devotionem, laycorum; fol. 26vb: Wercenburch; fol. 27ra: nunciansque, Nortberti, contestacionis; fol. 27rb: Parthenopolitane civitatis; fol. 27va: frater my, eciam."

6. Bibliografie:

J. MANGEART, *Catalogue descriptif et raisonné*..., dl. I, Parijs, 1860, nr. 473 (16de eeuw).

R. VAN WAEFELGHEM, *Répertoire*..., blz. 230 (15de eeuw).

N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber*..., blz. 219 (15de eeuw).

7. Belang en opmerkingen:

Dit hs. is zonder belang voor een tekstuitgave van *Vita B*, aangezien het een bewerking en een inkorting van de *Vita B* is. De auteur liet het verhaal van de bespuwing van Norbert door een clericus van Xanten weg. Hij verhaalde wel de collectieve hallucinatie met de strijd tegen de duivel. Over de acht jaar van Norbert te Maagdenburg wordt geen woord gezegd, noch over de opstand van 1129 tegen Norbert, noch over het schisma van 1130, noch over de Romereis van 1132-1133 met Lotharius III.

De chonologische orde wordt verstoord waar één van de visioenen na Norberts dood reeds wordt verhaald vóór de stichting van Prémontré.

Dit hs. is op microfilm aanwezig in het "Institut de Recherche et d'Histoire des Textes" te Parijs of te Orléans (2 rollen nr. 9083).

XXXV. WENEN.

Österreichische Nationalbibliothek, Josefsplatz, 1, A-1015 Wien.

Daar bevinden zich twee 15de-eeuwse samenvattingen van de *Vita Norberti*, doch geen volledige tekst, zie nl.:

- *De codicibus hagiographicis Johannis Gielemans canonici regularis in Rubea Valle prope Bruxellas*, in *Anal. Boll.*, 1895, XIV, blz. 34, nr. 9397a: *Vita S. Norberti ep.*, 459-460.

Een microfilm van de *Catalogus van Rooklooster* bevindt zich in de Kon. Bibliotheek Albert-I te Brussel, Handschriftenkabinet, nr. 505, 3de rol (=suite 2): *Vienne Nat. Series nova* 12.694, fol. 398r, eind 15de eeuw. Papierhs. De *Vita Norberti* bevindt zich in dl. II. Volgens deze lijst was de *Vita Norberti* op dat ogenblik aanwezig te Park, bij de Kartuizers te Antwerpen, te Marienborn in Arnhem en te Groenendaal. De uitleg van de gebruikte sigels vindt men in J. VAN MIERLO, *De anonymi uit den Katalogus van handschriften van Rooklooster*, in *Ons Geestelijk Erf*, 1930, IV, blz. 84-102, zie blz. 90-91.

- *Catalogus codicum hagiographicorum qui Vindobonae asservantur in bibliotheca privata serenissimi Caesaris Austriaci*, in *Anal. Boll.*, 1895, XIV, blz. 251, nr. 9375a: *Vita S. Norberti archiepiscopi et confessoris* (fol. 114-5). *Ex Vincentii Bellovacensis Spec. hist. lib.* 27, cap. 28, 43.

De perkamentcodex dateert uit de 15de eeuw en is afkomstig uit "Korssendonck" (fol. 1v). Hij werd geschreven door twee handen en op twee kolommen. Op de rug staat de oude signatuur: "W.I. 54. Vitae Sanctorum".

XXXVI. WIESBADEN

Hessische Landesbibliothek, Rheinsstr., 55-57, D-65185 Wiesbaden, nr. 37, 13de eeuw, uit Arnstein. Vernietigd in Wereldoorlog II (aldus N. BACKMUND, blz. 219).

Bibliografie:

A. VAN DE LINDE, *Die Handschriften der Königlichen Landesbibliothek in Wiesbaden*, Wiesbaden, 1877, blz. 117, nr. 37 (15de eeuw).

H. WIDMANN, in *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere Deutsche Geschichtskunde*, 1886, II, blz. 625v.

G. ZEDLER, *Die Handschriften der Nassauischen Landesbibliothek zu Wiesbaden*, Leipzig, 1931, blz. 51, nr. 37 (13de eeuw).

N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsscheiber...*, Averbode, 1972, blz. 219.

Bijlage: De lijst van handschriften opgemaakt door dr. G. Niemeyer

Berlin 805 (theol. fol. 79) (Vita A), zitiert: Wilmans (13. Jh.), Potthast, Waefelghem, Goovaerts; Katalog: Rose 2, 2 S. 864, 14. Jh., aus Brandenburg (?), f. 90r - 110v (2°), inc.: Anno dominice incarn. 1115... expl.: ...anhelat omnis anima fidelis. Ediert MG. SS. 12 (Wilmans).

Prag, U.B., Lobkowitz 484 (Vita B), zit.: Wilmans, 12. Jh. aus Weißenau.

München Clm 17144 (Vita B), zit.: Waefelghem; Cat. cod. lat. II, III, S. 83, Nr. 663, 12 Jh., (8°) 100 fol., aus Sheftlarn. Vita + Additamenta 1 - 9.

Donaueschingen 450 (Vita B) zit.: Waefelgem (aus Steingaden), Kat.: Barack S. 307, Ende 12. Jh., (4°) f. 2r - 59, unvollständig (47 von 63 Kapiteln) Schluß der Vita, Additamenta und Versus fehlen.

Gent 477 (Vita B) zit.: Wilmans, Waefelghem; Kat.: Subsidia Hagiogr. 25, S. 80, Nr. 14, 12 Jh., aus Tronchiennes, fol. 1 - 62r (unvollständig).

Soissons 12 (Vita B) zit.: Wilmans, Waefelghem; Cat. gén. III, Nr. 12, 12. Jh., aus Prémontré, 210 x 155 mm, f. 8 - 63. Teiledition MG. SS. 12.

München Clm 22295 (Vita B) zit.: Waefelghem; Cat. cod. lat. II, IV, S. 39, Nr. 315, 12./13. Jh., aus Windberg (95) (8°) 99 fol.

Prag, U. B., Lobkowitz 513 (Vita B) zit.: Wilmans, aus Schussenried, 12./13. Jh.

London, Brit. mus. 15621 (Vita B) zit.: Wilmans, Waefelghem; Cat. of. Add. 1841 -1845, S. 37, Anfang 13. Jh., 1600 im Besitz der Abtei Rommersdorf, (4°) f. 31 - 81, Prolog, Vita und Additamenta 5 - 9.

Soissons 11 (Vita B) zit.: Wilmans, Waefelghem; Cat. gén. III, Nr. 11, 13. Jh. 1594 im Besitz von Prémontré, 386 x 266 mm, f. 2 - 32, 62 Kapitel. Teiledition MG. SS. 12.

Brüssel 11448 (Vita B) zit.: Wilmans, Waefelghem; Kat.: v. d. Gheyn VI, S. 460, Nr. 4114, 13. Jh. (1223), aus Parc, 187 x 145 mm, f. 3 - 62v.

Charleville 12 (Vita B) zit.: Waefelghem; Cat. gén. V (ältere Serie), S. 549, 13. Jh., (4°) aus Belval (434).

Grimbergen, zit.: Waefelghem, 13. Jh. aus Grimbergen.

Paris, Arsenal 941, zit. Waefelghem; Cat. gén. Paris, Arsenal II, S. 185, 13. Jh., aus S. Martin des Champs (Nr. 124) f. 99 - 138v. unvollständig (50 von 53 Kapiteln) (Vita B).

London, Brit. Mus. Cotton (?) aus Hales Owen (?) (4°) zit.: Waefelghem S. 372, angeblich nach (Smith) Cat. libr. mss. Bibl. Cotton. t. II, Nr. 666 (Oxford 1696); wohl Verwechselung mit: Cat. libr. mss. Angliae et Hiberniae... Oxford 1697, Bd. 2, S. 15, Nr. 666, Bibl. C. Howard "Comitis Carlioli, apud castrum de Naworth" (Cumberland) Nr. 56, (4°) = London, Brit. mus. Harleian 3935, zit.: Waefelghem, 13. Jh. aus Prémontré (?) (Vita B mit Additamenta 1 - 9 und Versus).

Augsburg, zit.: Wilmans: Bibl. Senat 17, Vita B, 13. Jh. = Katalog Metzger S. 59, Kreis- und Stadtbibl. Augsburg 19, 14. Jh. (4°), 99 fol. Vita + Additamenta 1 - 9 u. Versus.

Innsbruck U. B. 661, zit. Goovaerts, Waefelghem, 14. Jh. aus Wilten, 140 x 190 mm 127 fol. Vita B, Additamenta 1 - 9 u. Versus.

Pont à Mousson 4 (Vita B) zit.: Waefelghem; Cat. gén. XIII, S. 70, 15. Jh. aus St. Marie au bois, 287 x 190 mm, f. 177 - 214. 62 Kapitel.

Brüssel 6717-21 (Vita B) zit.: Wilmans, Potthast, Waefelghem; Kat.: v. d. Gheyn V, S. 131, Nr. 3173, 15. Jh. (1497) aus Mariengaarde, f. 1 - 27v. Vita, Additamenta 5 - 9, Versus in erweiterter Form.

Prag, Památník Národního písemnictví, Strahov G K 86, chart. (12°) 15. Jh. Kat. Weyrauch S. 24 f., Nr. 53.

Soissons 13 (Vita B) zit.: Wilmans, Waefelghem; Cat. gén. III, Nr. 13, 16. Jh., 189 x 146 mm, aus S. Peter/Sélincourt, 56 Kapitel, Teiledition MG. SS. 12.

Brüssel 982, (Vita B) zit.: Manitius III, 601 [sic pro 610]; Kat. v. d. Gheyn V, S. 234, Nr. 3234, aus Rouge Cloître, 16. Jh. 270 x 197 mm, fol. 56 - 73, ohne Prolog, mit Additamenta 1, 2 und 4 - 9.

Antwerpen, Musée Plantin 145 (Vita B), zit. Waefelghem; Kat.: Denucé, S. 114, geschrieben 1598 von Chr. Outerius, aus Grimbergen, 190 x 148 mm, f. 1 - 110, 61 Kapitel; f. 142 - 145. Additamenta 1, 2 und 4 - 6.

Prag, U. B. cod. XIV H 9 (Vita B), Kat.: Truhlar S. 2655, Nr. 2654, 16./17. Jh. 170 x 140 mm, 103 fol., aus S. Wenceslaus/Neuprag.

Amiens 594, zit.: Waefelghem, Goovaerts; Cat. gén. XXIX, S. 345, Sammlung des P. Maurice du Pré, aus S. Jean d'Amiens, 17. Jh., 271 - 179 mm, S. 117 - 168.

Nancy 498 (45) zit.: Waefelghem; aus St. Joseph de Nancy und aus St. Marie au bois; Cat. gén. IV, S. 197, 18. Jh., 210 x 158 mm, S. 5 ff. ("Cette vie de saint Norbert est tirée des meilleurs auteurs et notamment de celle composée par le savant P. Hugo.")

Verlorene Handschriften

Wiesbaden, Landesbibl. 37, (Vita B) zit.: Goovaerts 4, 368; Kat.: Zedler, S. 51, 13. Jh., aus Arnstein, 185 x 135 mm, f. 1 - 58r (Kriegsverlust).

Münster U. B. 217, zit.: Waefelghem; Kat.: Staender, 15. Jh., aus Bödeken, 217 x 153 mm (1945 verbrannt).

Tongerloo, zit.: Anal. Praem. I (1925), Miscellania (Erens) S. 191 ff., Vita B, Anfang 17. Jh., in: Denis Mudzaerts Vita SS. O. Praem., 220 x 330 mm, f. 5 - 52 (benutzte Handschriften: wahrscheinlich Parc, St. Augustin/Thérouanne und Berne. (1929 verbrannt).

Verschollene Handschriften

- Musée des Bollandistes Cat. 1358, zit.: Goovaerts 4, 371.
 Musée des Bollandistes Cat. 918, zit.: Goovaerts 4, 371.
 Cod. Morinensis, aus Thérouanne, zit.: Wilmans, Erens.
 Cod. Gallic. (Vita A?) zit.: Wilmans.
 Cod. Berne, zit.: Erens.
 Cod. Vicogne, zit.: in Ms. Valenciennes T 4, 18, vgl. Kat. Mangeart S. 491, Nr. 485.
 Cod. Antwerpen, benutzt zur Edition von Van der Sterre.
 Cod. Averbode, benutzt zur Edition von Van der Sterre.
 Cod. Ninove, benutzt zur Edition von Van der Sterre;
 Cod. Heylissem, benutzt zur Edition von Van der Sterre.
 Cod. Nymegen, benutzt zur Edition von Van der Sterre.
 Cod. Steinfeld, benutzt zur Edition von Van der Sterre.
 Cod. Knechtsteden, benutzt zur Edition von Van der Sterre.
 Cod. Chotieschau, benutzt zur Edition von Van der Sterre.
 Cod. Marchtal, benutzt zur Edition von Van der Sterre, zit. Goovaerts 4, 370/1.
 Cod. Marcheroux, zit.: Goovaerts 4, Hugo, II, 136: Vita B. P. Norberti suo caractere, saeculum referens 12. illam avidis lustravi oculis." (Vita A?).
 Cod. S. Marianus/ Auxerre, zit.: Hugo II, 234.
 Cod. S. Paul/ Verdun, zit.: Hugo II, 505.

Bearbeitungen etc.

- Innsbruck U. B. 120, zit.: Goovaerts, Waefelghem; 1420 verfaßt von Fr. Michael Ausse, aus Wilten, 230 x 310 mm, 9 fol. (benutzt Vita B und Urkunden).
 München Clm 15330, zit.: Waefelghem; Cat. cod. lat. II, III, S. 14, aus Roggenburg, 15. Jh. (4°) f. 106, "De fundatione eiusdem (O. Praem.) et S. Norperto fundatore". (kurzer Abriß).
 Valenciennes 519 (473), zit.: Waefelghem, aus S. Jean d'Amiens (?); Cat. Mangeart, S. 479, Nr. 473 und Cat. gén. XXV, S. 419, 15. Jh. 267 x 198 mm, f. 26 - 29 "Norbertus iste, natione Teutonicus..." aus St. Amand.

Fribourg L 3, zit.: Goovaerts 4, 368, 15. Jh., 2°, 17 fol. = Hermanni Miracula S. Mariae Laudunensis L I, 1-2, L III, 1-9 und Notizen aus L III, 10 ff. (vermutlich aus Lac de Joux).

München Clm 21305, zit.: Goovaerts; Cat. cod. lat. II, III, S. 304, Nr. 2476 (Ulm 105) 16. Jh. (2°), f. 2 - 12 Leben Norberts in Bildern, f. 13 - 22 "De vita et actis S. Norberti O. Praem. fundatoris." aus Augustinerchorherrenstift Wengen bei Ulm (kurze Nacherzählung).

Prag U. B., Cod. Tepla 81, 17. Jh. (4°) 43 fol. "Lebensbeschreibung des magdeburgischen Ertz-Pischoff wie auch Ordens-Stifters... des hl. Norberti" (Übersetzung aus Vita A oder B?) - Cod. Tepl von 1640 (2°) 122 fol., Zach. Bandhauer O. Praem., Das Leben des hl. Vatters Norberti", zit.: Waefelghem, Goovaerts 4, 371, im Katalog Tepl (Nentwich) nicht ermittelt.

München Clm 7660 (Indersdorf 260), zit.: Wilmans, Potthast; Cat. cod. lat; I, III, S. 183, 15. Jh. (1466), (4°) f. 10 - 13, "Recepta ex legenda S. Norberti epi. Herbipolensis" = Bruchstücke aus c. 23, c. 24 und den Ad-ditamenta.

L'Église constitutionnelle et les prémontrés de France de 1790 à 1792

Dans un précédent article¹), j'ai tenté de montrer la manière dont les conventuels français de l'ordre de Prémontré avaient été confrontés aux décisions de l'Assemblée Nationale Constituante, après celle, en date du 13 février 1790, d'abolir définitivement l'émission des vœux solennels de religion, de supprimer les ordres monastiques, et d'autoriser les sujets de ceux-ci «à rentrer dans le monde», sauf à se retirer dans des maisons de réunion.

Il peut être intéressant maintenant de voir comment les prieurs-curés prémontrés ont réagi devant la nouvelle organisation imposée à l'Église qui est en France, organisation régie par le texte appelé Constitution civile du clergé, de voir aussi comment certains religieux ci-devant conventuels, ont rejoint les rangs du clergé constitutionnel.

Après avoir parlé des prieurs-curés prémontrés (I), l'on présentera le texte fondateur de l'organisation nouvelle (II), puis sa mise en application à partir de la fin de 1790 (III), enfin les faits nouveaux de l'année 1792 (IV)²).

I. LES PRIEURS-CURÉS PRÉMONTRÉS

Vers 1766-70, lors du début des travaux de la Commission des réguliers, l'ordre de Prémontré en France comptait environ douze cent cinquante religieux, dont à peu près six cents curés. Au moment de la suppression des ordres religieux en février 1790, les effectifs généraux étaient un peu plus faibles, mais il y avait toujours autant de prieurs-curés¹). C'est dire

¹) Voir ici même, *Anal. praem.*, t. 67, 1991, pp. 232-261, l'article intitulé: *Les prémontrés de France et la suppression des ordres monastiques, 1766-1792*.

²) Bien que l'existence de l'Église constitutionnelle dure jusqu'à la séparation de l'Église et de l'État (2e jour sans-culottide de l'an II, soit 18 septembre 1794, vieux style), j'ai préféré arrêter cet article-ci vers la fin de 1792. L'année 1793, à cause principalement de l'accélération de la politique de déchristianisation, marque, semble-t-il, un très net tournant.

que la moyenne d'âge de ces pasteurs était légèrement plus élevée, encore que, et surtout depuis 1785, on ait vu arriver au gouvernement de cures (et ce principalement dans la commune observance), quelques religieux, relativement jeunes, formés selon les nouvelles directives, dans les cours d'études rénovés ou récemment mis en place et selon les principes mis en avant par J.-B. L'ECUY, avant même qu'il fût abbé et général, et depuis son accession à la prélature de l'abbaye chef d'ordre³).

Selon les *Statuta*...⁴), que ce soient ceux de 1628-30 ou ceux, rénovés, qui réglaient maintenant la vie des prémontrés français, ces prieurs-curés auraient dû revenir chaque année dans leur abbaye pour y faire leur retraite, et pour remettre à leur supérieur la liste des biens à leur usage. On ne peut pas dire que, dans les dernières années de l'Ancien Régime, les prieurs-curés prémontrés aient convenablement respecté ces prescriptions. LE SAGE, on le voit par l'étude des registres de catholicité de sa paroisse de Boqueho (Côtes-d'Armor), est bien absent de sa cure chaque année autour de la Saint-Norbert: il doit être à Beauport pour la solennité du 11 juillet; mais remettait-il pour autant à son prieur un billet où il avait porté tout ce qui était à son usage, c'est impossible à dire; et l'on n'a pas plus de renseignements sur les prieurs-curés de l'observance réformée ou antique rigueur, du moins dans les vingt années qui précèdent la Révolution⁵). Mais on a des cas où, manifestement, il y a de très nombreuses années que des prieurs-curés n'ont pas séjourné dans leur abbaye ou maison d'affiliation. C'est le cas, en 1790, de deux religieux affiliés à la maison parisienne de la Croix-Rouge, le père LE LORRAIN, prieur-curé de Villermain (Loir-et-Cher) et le père PARISOT, prieur-curé de Grez-sur-le-Loing (Seine-et-Marne). Mieux encore, ce père JULLIEN, profès de Joyenval (Yvelines): l'état du personnel de cette abbaye, le 17 mai 1790, ne peut fournir son prénom, et le prieur claustral, Jean-Louis DOINVILLE, pourtant en place depuis de longues années, écrit simplement à son sujet: «JULLIEN, prieur-curé dans le diocèse de Saintes, fort âgé, dont on ignore le nom de la cure»⁶).

³) Dans l'article rappelé ci-dessus, note 1, *Les prémontrés de France et la suppression des ordres monastiques*..., voir en particulier les pp. 239-241, avec les notes 20 et 23, *ibid.*

⁴) *Statuta... ordinis nostri...*, *distinctio 2a, caput XXIV, de pastoribus*.

⁵) Pour des exemples plus anciens de billets des affaires «*ad usum*» de prieurs-curés, voir celui de Balthasar FEGER, prieur-recteur de Boqueho, 27 mars 1722 (arch. dép. Côtes-d'Armor, H 72), ou celui de G.G. GAMBIER, prieur-curé d'Aveines, 25 janvier 1748 (arch. dép. Calvados, H 4220).

⁶) Arch. nat., D XIX / 12, doss. 169, f° 33.

Conformément aux prescriptions du concile de Trente, aux décisions synodales qui suivirent ce concile, tout au long des XVIIe et XVIIIe siècles, et aux *Statuta...*, les prieurs-curés observent la résidence, même quand leur cure dépend d'une abbaye toute proche: le prieur-curé de Juaye a son presbytère tout près de l'église paroissiale, alors que l'abbaye de Mondaye n'est pas distante d'un kilomètre; de même celui d'Ellon réside également en son presbytère, qui n'est pas beaucoup plus éloigné de la même abbaye. Mieux encore: à Silly (Orne), où l'église abbatiale est en même temps paroissiale, le prieur-curé a un presbytère en dehors de l'enclos abbatial: sans doute est-ce pour que les paroissiens n'occasionnent pas trop de dérangements à la vie conventuelle...⁷⁾.

On voudrait avoir plus de renseignements sur la vie de tous les jours du prieur-curé, dans son église et dans son presbytère. On n'a malheureusement que des indications indirectes sur la vie spirituelle de ce religieux, qui vit en dehors de son cloître parce qu'il est chargé d'une cure. Mais à plusieurs reprises, on indique la ferveur de tel ou tel des disciples de Saint Norbert, on parle de la manière recueillie dont il célèbre.

Comme ses confrères du clergé séculier⁸⁾, le prieur-curé prémontré «remplit ses devoirs»: il célèbre la messe de paroisse les dimanches et fêtes (parfois on chante tierce auparavant), il officie aux vêpres également les dimanches et fêtes, et aux saluts du Saint-Sacrement ou aux processions

⁷⁾ Le cas est le même pour la petite paroisse Sainte-Catherine sise dans une nef de l'église abbatiale de Saint-André de Clermont. Le prieur-curé avait un appartement distinct.

⁸⁾ Nous ne savons pas bien quelles relations exactes les prieurs-curés prémontrés pouvaient avoir avec les curés séculiers. LE SAGE, dans ses *Mémoires historiques et théologiques concernant le diocèse de Saint-Brieuc* (arch. évêché Saint-Brieuc, FL 3 et 4), écrit, t. Ier, p. 33:

«... Religieux par ma profession, je fréquentais et connaissais les cloîtres, dont les habitants, en garde contre les *églisiers* qui mangeaient leur soupe et ne les aimaient guère, n'avaient aucune défiance de moi. Emancipé, pour ainsi dire, par mon bénéfice-cure, j'étais en rapport immédiat et fréquent avec le clergé séculier qui me traitait en égal et en confrère, malgré la couleur de ma soutane, que je lui faisais entendre au besoin valoir tout au moins la sienne. Je dois dire que cela est arrivé rarement, et pour l'éducation de quelque rustre ou de quelque blanc-bec qui s'es-sayait un peu à l'impertinence. Aucun de ceux qui s'étaient une fois aventurés, n'y revenait plus, et je vivais en paix avec ceux que le voisinage me mettait dans le cas de voir de temps en temps, en leur passant toutefois une petite jalousie mal déguisée et causée par une certaine aménité de mœurs puisée dans notre éducation et notre vie claustrale, et par l'espèce de considération que nous donnait le titre de membres d'une abbaye qui passait pour très opulente...».

Notons que les prieurs-curés peuvent avoir des vicaires qui ne sont pas prémontrés. Adrien TOULORGE, dernier profès de Blanchelande, commencera par être vicaire séculier du prieur-curé de Doville (Manche). À Boqueho, LE SAGE aura successivement six vicaires séculiers...

des diverses confréries de sa paroisse, confréries dont, s'il le faut, il réforme les usages⁹⁾, acquitte les diverses fondations, prêche, administre les sacrements, fait les catéchismes¹⁰⁾; il pourvoit à la beauté et au bon entretien de son église, qu'il fait restaurer ou au moins embellir¹¹⁾, pourvoit aussi au bon état des linges et ornements sacrés en achetant, s'il le faut, des vêtements liturgiques neufs¹²⁾; intervient pour maintenir la paix, ou la ramener le cas échéant, entre les diverses familles de son village, s'occupe des pauvres¹³⁾; visite les familles, et plus particulièrement les malades et les mourants; écrit même aux autorités civiles pour obtenir des améliorations au sort de ses paroissiens¹⁴⁾; s'il le faut, il ne fait pas ramasser tout

⁹⁾ À propos de la confrérie Saint-Clair en son église d'Ellon, le père Thomas BARREY, prieur-curé de 1741 à 1770 écrit (arch. dép. Calvados, G 1060, Ellon):

«... suivant une pieuse coutume antieusement pratiquée [*sic*] et qui s'est toujours perpétuée jusques icy les habitants d'Ellon ont fait le pain béný le jour St Clair, scavoir les hommes le jour St Clair, les garçons le jour de Noël à la grande messe du jour, frère BARREY n'ayant pas permis que on la fist à celle de minuit à cause des abus qui se commettaient à la faveur de la nuit, pour les filles, frère BARREY les mist à la feste de la Purification à faire le pain béný au lieu de la feste de Noël qu'elles le faizoient...».

¹⁰⁾ Voir, aux arch. dép. Marne, dépôt annexe de Reims, en G 261 à G 282, les réponses des curés aux questionnaires de l'archevêque ou de ses grands vicaires lors des visites pastorales. À Fagnon, dépendance de Sept-Fontaines-en-Thiérache, en 1774, le prieur-curé DUPRÉ indique (G 266, 10):

«... Le catéchisme se fait dans les coups [de cloche?] de la messe afin que les gens des fermes et hameaux puissent en profiter étant plus à même d'y assister à cette heure...».

LE SAGE parle également des catéchismes qu'il faisait aux pâtres et aux bergers, dans sa paroisse de Boqueho.

¹¹⁾ Ainsi fait Toussaint LE BLANC, en son église de Prez-sous-la-Fauche (Haute-Marne), dépendance de Mureau (Vosges), cf. arch. dép. Haute-Marne 23 H 3. Voir aux arch. dép. Vosges les différends entre le prieur-curé de Pargny, Pierre Nicolas LE BLANC, frère de Toussaint LE BLANC, et la communauté de Mureau, aux années 1775-79, à propos de la reconstruction de cette église paroissiale (XX H 107). Et combien d'autres réfections ou embellissements d'églises desservies par des prémontrés...

¹²⁾ Voir aux arch. dép. Seine-Maritime, G 5576, tous les achats d'ornements faits par Félix Étienne RONDEAUX pour sa paroisse de Hautot Saint-Sulpice, entre 1756 et 1790.

¹³⁾ D'après l'État de Mondaye, rédigé en 1770, avant le chapitre national, par le prieur claustral Jean-Baptiste DU PETIT-BOSQ (arch. nat., G 9/12), les prieurs-curés de Juaye, d'Ellon et de Trungy remettaient des billets aux familles les plus nécessiteuses de leur paroisse, pour que ces paroissiens viennent recevoir des denrées alimentaires, et spécialement du bouillon, à la procure de l'abbaye.

¹⁴⁾ Pierre LE NY, dernier prieur-recteur de Plouezec, et Pierre-Marie ODIO-BASCHAMP, avant-dernier prieur-recteur de Pordic, paroisses de Beauport, interviennent en faveur de leurs paroissiens lors de l'épidémie de 1778-79, afin que l'intendant de Bretagne envoie des médecins et des médicaments (arch. dép. Ile-et-Vilaine, C 1357, C 1417). En 1759, le dernier prieur-recteur d'Étables, Pierre ROBERT, a demandé une diminution des impositions de ses paroissiens, matelots vivant de la pêche et du commerce de la morue, dont beaucoup ont été enlevés avec leur bâtiment par les Anglais (*ibid.*, C 2068). — Le 30 juin 1790, Joseph MONIN, prieur-curé d'Haybes, dépendance de Laval-Dieu (Ardennes), demande pour ses paroissiens, situés à vingt minutes du duché de Luxembourg et du comté

le produit des dîmes qu'il devrait percevoir, afin de laisser de la semence à ceux qui en ont besoin¹⁵).

Bref, comme je l'ai déjà fait remarquer¹⁶), le prieur-curé, en cette seconde moitié du Siècle des Lumières, c'est lui que tout le monde proclame «utile». Il l'est, parce qu'il a été bien formé, à la fois en tant que religieux et que curé. Il est bon curé parce que bon religieux¹⁷).

On a certes quelques renseignements sur la vie du prieur-curé dans son presbytère. LE SAGE décrit longuement les travaux qu'il y a fait faire, la manière dont il s'est occupé du jardin de sa cure, et dont il l'a fait compléter d'arbres divers et de fruitiers¹⁸). L'enclos du presbytère, appelé aussi bouvrot en Lorraine, pourpris ailleurs, fournit des légumes. Un jardinier s'en occupe, ou un domestique qui a parfois dans ses autres tâches de panser le cheval de M. le Prieur. D'autres, et même des prémontrés de l'antique rigueur à qui pourtant c'est spécialement interdit, ont une parente au presbytère, voire une servante¹⁹). — Y a-t-il une bibliothèque

de Namur, la permission d'aller faire moudre leurs grains hors du royaume de France, alors que les moulins français sont plus éloignés, et qu'à ce moment précis, ils n'arrivent pas à suffire (arch. nat., D XXIX bis/7).

¹⁵) Dans son mémoire au district de Saint-Brieuc, 2 janvier 1791 (arch. dép. Côtes-d'Armor, Lv traitements du clergé, doss. H.-J. Le Sage), LE SAGE explique qu'il devrait recevoir comme abonnement de dîme, pour sa paroisse, 218 boisseaux de seigle, mesure de Saint-Brieuc, mais qu'il ne les perçoit pas, et de loin, car il doit rétribuer ceux qui engrangent pour lui, et car il laisse des semences à ceux qui sont dans le besoin.

¹⁶) Dans l'article appelé ci-dessus, note 1, *Les prémontrés de France et la suppression des ordres monastiques...*, voir en particulier p. 239, § 2.

¹⁷) Les supérieurs ne confiaient pas de cures à des religieux dont ils n'étaient pas sûrs. Lorsqu'en septembre 1779, le subdélégué de l'intendant pour Soissons, CALAIS, enquête auprès de l'abbé général MANOURY pour savoir ce qui s'était vraiment passé dans l'affaire TELLIER (ce profès de Prémontré avait tenté de se suicider, à l'auberge de la grosse tête à Soissons), le prélat répondit, le 20 septembre 1779 (Laon, bibl. mun., autogr., 25 CA 63):

«... C'est un jeune homme à vapeurs noires, peut [sic] fait pour notre état et dévoré par le chagrin de s'y estre engagé... Ayant appris qu'il donnoit dans le dérèglement, je me suis cru obligé de lui faire donner des avis sérieux par mon prieur... On m'écrit... qu'il a rétracté un billet par lequel il disoit qu'il ne se donnoit la mort que parce qu'il étoit las d'être moine et tracassé par ses supérieurs. J'auroi l'honneur de vous observer..., que toutes ces tracasseries se réduisoient au refus que je lui ai fait, de mon agrément pour posséder des cures, attendu que ses mœurs m'étoient suspectes...».

¹⁸) Voir, dans l'édition que j'ai procurée des *Mémoires d'exil...* de LE SAGE (*De la Bretagne à la Silésie...*, Paris, 1983), aux pp. 296-300, tout ce que le prémontré breton écrit sur son presbytère et le jardin de sa cure.

¹⁹) Au 25 janvier 1762, lors de l'inventaire fait quand le père Victor PRIoux quitte la cure de Pargny-sous-Mureau, le prieur-curé reste au presbytère avec sa domestique Louise VARNEVAUX (arch. dép. Vosges, XX H 107 pièce 16). Le bon père devait d'ailleurs deux années et demi de gages à sa domestique, soit 92 £ 2 sous et 6 deniers...

au presbytère? Cela dépend bien sûr du titulaire de la cure...²⁰). Et parfois, des inventaires, après décès, ou lors d'une mutation du titulaire, nous montrent tout ce qui sert à la vie quotidienne du curé prémontré, en vêtements, en provisions, en ustensiles de cuisine aussi²¹).

Il arrive que le prieur-curé, en son grand âge, résigne sa cure, et se retire en son abbaye d'affiliation ou de profession²²), sauf à rester au presbytère si son successeur veut bien l'y garder²³). Certains décèdent en charge, et c'est alors, au registre paroissial des sépultures, ou sur la pierre tombale, des indications sur le pastoralat souvent méritoire du défunt. Mais parfois aussi (je n'en ai toutefois pas trouvé d'exemples au cours de la seconde moitié du siècle), il arrive que l'abbé de Prémontré ou son vicaire général pour l'antique rigueur, de concert avec l'évêque diocésain, révoque tel curé de sa cure²⁴): c'est rare.

²⁰) Il est des plus rare de pouvoir suivre l'accroissement de la bibliothèque d'un prieur-curé. Le père TURPIN, dans ses divers billets annuels, lorsqu'il était à Saint-Martin-du-Bû, dépendance de Saint-Jean de Falaise, indiquait quels livres il avait acquis depuis le précédent billet (arch. dép. Calvados, H 4332). — Dans le cas de l'inventaire de Pargny cité note 19 *supra*, on se contente de mentionner «placard en forme de bibliothèque, 60 vol. dont 2 seulement in-folio...».

²¹) Outre les divers billets annuels donnés par les prieurs-curés à leur prieur, on peut voir également l'inventaire fait au presbytère de Pargny, cité aux notes 19 et 20, ou celui fait à Chesnoy-ès-rivières (Ardennes), après le décès du père Guillaume Albert FLAHAULT le 8 mars 1790 (arch. dép. Ardennes, 1 J 86 pièce 3).

²²) Louis AUBERTIN, ancien curé de Dainville-aux-forges (Meuse), se retire à Mureau, abbaye des Vosges dont dépendait son bénéfice. — Mais parfois, le prieur-curé ne se retire pas dans l'abbaye dont dépendait sa cure: lorsque les religieux de Cuissy, au 27 avril 1790, écrivent au Comité ecclésiastique pour réclamer leur conservation, ils font mention du père Gilles RICHARD:

«... comment transporter un... vieillard de 85 ans dont il a passé 40 dans la desserte d'un bénéfice cure, retombé en enfance... que M. l'abbé a reçu par pitié et pure charité, quoique son bénéfice ne dépende pas de sa maison...» (arch. nat., D XIX / 64 doss. 349, n° 19).

²³) Voir les cas de Michel DROUET, ancien prieur-curé de Missy-les-Pierrepont (Aisne), qui décède au presbytère de ce lieu le 24 avril 1790, où son successeur J.-B. JUSTINE l'avait gardé, et de Thomas Louis LAISNÉ, prieur-curé de Luceau, dépendance de Vaas (Sarthe) en 1741, qui résigne en 1784, et qui reste au presbytère du lieu jusqu'à sa mort le 23 février 1791.

²⁴) Je ne trouve pas de révocation de prieur-curé prémontré après 1750-51: Thomas LE GOHIER, prieur-curé de Fougy, dépendance de Silly (Orne), est révoqué par le vicaire général de l'antique rigueur «pour raisons connues de Sa Grandeur [l'évêque de Sées] et de nous», et reçoit l'ordre de se retirer en l'abbaye d'Ardenne (Calvados), en novembre 1750 (arch. dép. Orne, H 1537). — S'il y eut des plaintes contre Nicolas JOÛETTE, prieur-curé de Wagnon (Ardennes), en 1778, il ne semble pas que ce religieux de Saint-Martin de Laon ait été révoqué: son successeur ne sera nommé qu'en 1783 (arch. nat., G 9/12).

II. LA CONSTITUTION CIVILE DU CLERGÉ

Or voici mai 1789, le début de ces États Généraux qui doivent apporter au Royaume la fin des travers, des abus, des difficultés, et, ô utopie, apporter aussi un nouvel âge d'or...

Dans les élections qui ont préparé ces États Généraux, les curés de France avaient été surreprésentés par rapport aux communautés religieuses, et par rapport au haut clergé. Un certain nombre de ces curés allait être élu, souvent au grand dam des évêques et des prélats, et même contre eux-ci²⁵).

À Versailles, puis à Paris, l'Assemblée Nationale Constituante (puisque c'est ainsi que se sont autotransformés les États Généraux) fait aller bon train la régénération du Royaume, et dans tous les domaines: politique, judiciaire, religieux.

Dans le nouvel ordre politique des choses qui se met en place, le curé est souvent électeur. Il participe donc aux diverses réunions et aux assemblées locales, et plus d'un prieur-curé prémontré n'en a pas été tellement édifié²⁶). À la campagne, et surtout dans les petites municipalités rurales, le curé, prémontré ou non, est souvent la personne la plus instruite: ses paroissiens le prient de cumuler les fonctions de maire avec celles de curé²⁷).

En ce qui concerne le domaine religieux, on voudra bien garder en mémoire deux dates importantes de 1789:

²⁵) Un seul prieur-curé prémontré est élu aux États: Jean-Marie DELAUNAY, religieux de Beauport, recteur de Plouagat-Châtelaudren (Côtes-d'Armor), député du clergé du diocèse de Tréguier.

²⁶) Voir la réaction de LE SAGE (p. 72 de ses *Mémoires d'exil*, édités sous le titre *De la Bretagne à la Silésie*, cf. *supra*, note 18):

«... J'avois... poussé la complaisance ou le civisme jusqu'à accepter une place municipale et les fonctions d'électeur dont je m'acquittai consciencieusement, mais sans beaucoup d'ardeur patriotique. Si j'y en avois porté, cette assemblée l'eût éteint sans retour. Quoique composée d'hommes cultivés, au moins en grande partie, je n'y entendis que déraison et extravagance. Voilà l'assemblée nationale en petit, me dit un collègue qui l'avoit vue. Malgré nos sermens répétés de voter pour les plus dignes, on cabaloit ouvertement, l'on marchandait et vendait les suffrages. Je vis dès lors ce qu'on devoit attendre de ces formes populaires...».

²⁷) Nicolas Étienne RICHARD, prieur-curé de La Bourgonce, dépendance d'Étival (Vosges) depuis 1776, est électeur, le 24 octobre 90, pour le choix du juge de paix de son canton. Noël PIERLET, prieur-curé de Monthureux-le-sec, dépendance de Bonfays (Vosges également), est maire de son village jusqu'à sa démission le 13 février 91. Jean-François DAVY, dernier prieur-curé de Trungy, en est aussi le premier maire, etc. J'ai déjà parlé de LE SAGE et de BERTHÉRAND DE LONGPRÉ (cf. *Anal. praeam.*, t. 68, 1992, *Mort violente, exil, déportation*..., pp. 264-301, voir p. 265).

— le 11 août 89, une semaine après la renonciation aux privilèges, le Clergé renonce à ses dîmes, bien que le produit de celles-ci forme le plus clair de ses revenus²⁸);

— le 2 novembre 89, les biens du Clergé sont mis à la disposition de la Nation. Ils seront mis en vente pour apporter aux caisses de l'État, si démesurément vides, le numéraire qui fait cruellement défaut. En contrepartie, l'État prend à sa charge un honnête salaire pour les ministres du culte (curés et conventuels), et toutes les œuvres caritatives, hospitalières et scolaires que l'Église faisait vivre jusqu'alors²⁹).

Les ventes commenceront en certains endroits dès l'automne 90... et perdureront! Elles concernent les biens immobiliers des abbayes et des cures, elles concernent aussi tout ce qui est mobilier, et, outre les ornements d'église, on voit passer, au fil des procès-verbaux des ventes, les meubles divers (orgues, confessionnaux), etc., en bref, tout ce qui pouvait orner les établissements supprimés, les diverses paroisses en dépendant³⁰).

Le grand moteur, si l'on ose écrire, de la régénération, de la nouvelle organisation religieuses, c'est le Comité ecclésiastique de l'Assemblée. Créé dès le 12 août (et non le 23, comme je l'ai écrit ailleurs par erreur¹)), pour s'occuper du problème des biens du Clergé et des problèmes posés par la suppression des dîmes, ce Comité a vu doubler le nombre de ses

²⁸) On a une indication sur les dîmes de Boqueho, cf. *supra*, note 15. — Ne pas confondre le produit des dîmes avec les biens en nature qui sont parfois spécifiés dans les baux: à Trunty, 29 octobre 1790 (arch. dép. Calvados, Q Mondaye 1re origine), à côté des diverses sommes en espèces, on voit apparaître douze poulardes grasses, six boisseaux de froment, douze livres de sucre fin, deux cent cinquante bottes de paille et quatre livres de poivre.

²⁹) Dans la discussion qui dure depuis le 10 octobre 89 à l'Assemblée, deux prêtres s'opposent avec vigueur à cette « mise à la disposition de la Nation » des biens du Clergé: l'abbé MAURY, et l'abbé D'EYMAR. Celui-ci, Jean-François D'EYMAR, est, depuis 1770, l'abbé commendataire de l'abbaye prémontrée de Valchrétien (Aisne).

³⁰) Dans l'article rappelé ci-dessus, note 1, *Les prémontrés de France et la suppression des ordres monastiques...*, j'ai donné, pp. 259-261, une liste des premiers inventaires réalisés en 1790. Ces inventaires sont à compléter par tous les récolements d'inventaires, procès-verbaux d'estimation et procès-verbaux de ventes. Ces ventes dureront parfois jusqu'au Concordat ou presque, les mêmes biens passant et repassant au feu des enchères. — En ce qui concerne des biens d'églises paroissiales et de cures, voir par exemple, arch. dép. Ardennes, 1 Q 496, les biens d'Havys, d'Haybes, d'Inaumont; ou arch. dép. Vosges, 4 Q 19, biens à Tignécourt; *ibid.*, 9 Q 7, ventes de linges sacrés d'Étival et effets d'or et d'argent des prieurés-cures de Mandres-sur-Vair, Sérocourt, Crainvilliers et Tignécourt, ou encore *ibid.*, en 5 Q 41, les ventes de biens immeubles de l'abbaye de Flabémont sis sur les terroirs de Fouchecourt, Frain, Grignocourt, Léroncourt et les Thons...

membres le 7 février 90, et, dès lors, le rythme des réformes va s'accélérer³¹). On a déjà vu comment, dès le 13 février 90, les vœux solennels de religion avait été supprimés¹).

Le 12 juillet 90, toujours sur travaux préparatoires du Comité ecclésiastique, l'Assemblée Nationale Constituante votait un texte intitulé Constitution civile du clergé: simplification, réorganisation, voire retour aux pratiques de l'Église primitive, en sont les maîtres mots. Tout cela, toujours, d'une manière unilatérale, sans l'ombre d'une concertation avec Rome, alors que le Concordat de Bologne, depuis 1516, régit les rapports entre l'Église qui est en France, ou du moins le Roi Très-Chrétien, et le Souverain Pontife³²).

Simplification des circonscriptions ecclésiastiques? Il n'y aura plus désormais qu'un évêché par département, d'où créations de sièges (Vesoul, Guéret, Sedan, par exemple), mais aussi multiples suppressions d'évêchés et d'archevêchés, principalement dans le sud de la France. Quant aux paroisses, la carte de leurs circonscriptions sera considérablement remaniée, de telle manière qu'il n'y ait plus de paroisses rurales de moins de six mille âmes, et que le territoire des paroisses urbaines soit découpé plus rationnellement.

Simplification des offices ecclésiastiques? Uniquement des évêques (avec seulement des évêques métropolitains pour tenir lieu des archevêques que l'on supprime purement et simplement), et des prêtres: curés, directeurs et supérieurs de séminaires, vicaires. Donc plus d'archevêques ni de primats. Plus de chanoines ni de prébendés, plus de chapelains ni d'aumôniers.

Simplification de la manière dont l'on est pourvu de tels offices? À tous les degrés, des élections: suppression de tous les droits de patronage... Et par qui donc évêques et prêtres seront-ils élus? Par tous ceux qui sont également électeurs pour les diverses élections au civil et au judiciaire. Donc, le cas échéant, par des protestants ou par des athées³³). De plus, chacun des pasteurs ainsi élu devra prêter le serment «d'être fidèle à la

³¹) Les évêques de Clermont et de Luçon, au bout de quelque temps, donnent leur démission du Comité: la majorité rénovatrice augmente donc indirectement.

³²) Louis XV, avec sa Commission des réguliers, avait agi tout aussi unilatéralement. — En 1790, les évêques de France auraient souhaité qu'il leur fût possible de tenir un concile pour s'y occuper de tout ce qui regardait les affaires de la Religion. Mais Pie VI aurait-il admis un tel concile national? De toutes les façons, l'Assemblée Nationale ne voulut point en entendre parler!

³³) Si, dans la primitive Église, il y avait bien des élections, du moins le clergé y était toujours présent en tant que tel, et à coup sûr des hérétiques ou des incroyants n'y auraient pas participé.

Nation, à la Loi et au Roi, et de maintenir de tout son pouvoir la constitution décrétée par l'Assemblée Nationale et acceptée par le Roi». Il s'agit donc, pour le clergé, de faire allégeance au nouvel ordre des choses, de s'engager à défendre la constitution du royaume des Français qui va être mise en place, et dont la constitution civile du clergé sera partie intégrante.

Simplification, uniformisation des revenus des ecclésiastiques? Ceux-ci recevront désormais un traitement versé par l'État. La plupart du temps les curés ne devraient pas y perdre... si du moins les traitements étaient payés à l'heure dite et en bonnes espèces (non en assignats). Le curé de la plus petite paroisse recevra 1200 £ (jusqu'alors sa portion congrue était seulement de 700 £ depuis l'édit royal de 1786); et il n'aura plus à se préoccuper de faire ramasser et engranger les dîmes... puisque celles-ci n'existent plus...

La très grosse difficulté qui naît de ce texte, c'est qu'il aboutit à «couper les ponts» avec Rome. Changer les territoires des diocèses sur le plan géographique, c'est aussi, dans le domaine spirituel, changer la portion de l'Église universelle et des âmes qui a été confiée à chaque évêque, et pour laquelle le pape lui a donné l'investiture canonique. Car celle-ci ne doit plus être demandée à Rome, mais à l'évêque métropolitain dont va dépendre l'élu. Celui-ci a seulement à écrire au pape pour lui signaler son élection, et pour lui dire être en communion avec lui: le pape n'est donc plus la source du pouvoir de juridiction des évêques (mais ceux-ci continuent comme autrefois à donner cette investiture aux prêtres nouvellement élus dans des paroisses). Les mesures ainsi posées par l'Assemblée Nationale Constituyente inscrivent ce texte dans la plus pure tradition gallicane «qui reconnoissoit la primauté du S. Siège et en rejettoit la monarchie»³⁴). Ces mesures inscrivent aussi ce texte dans le meilleur style de ce que les Allemands (et spécialement l'empereur Joseph II et les princes souverains, surtout ceux de Rhénanie) font supporter à Pie VI depuis le début des années 1780.

Le texte voté par l'Assemblée le 12 juillet, fut accepté par Louis XVI le 22 juillet. Les évêques de France intervinrent à plusieurs reprises, tant auprès de Louis XVI que directement auprès de Pie VI, pour que ce

³⁴) C'est textuellement ce qu'écrit le prémontré LISSEUR, adaptateur de FEBRONIUS en français, dans une lettre à la commission de correspondance du concile national que GRÉGOIRE et les évêques réunis vont tenir en 1797, cf. mon article: *Remacle Lisseur...*, article paru ici même, *Anal. praem.*, t. 64, 1988, pp. 118-142. Cette lettre est citée *in extenso*, p. 127.

dernier acceptât de « baptiser » la Constitution civile du clergé, c'est-à-dire pour qu'il acceptât au moins provisoirement les nouvelles circonscriptions ecclésiastiques, et qu'il recherchât un « *modus vivendi* » sur la question de l'institution canonique³⁵).

La réponse de Pie VI, qui sera un refus total, date seulement du printemps 91. Les deux brefs du 10 mars, et du 13 avril, attiseront l'anti-papisme de la population française, et spécialement de la population parisienne.

Mais revenons un peu en arrière. Indépendamment du serment que la Constitution civile instituait pour les ecclésiastiques qui allaient être élus, voici qu'avait lieu, le 14 juillet 90, la fête de la Fédération. La commune de Paris avait proposé une fédération générale de tous les départements: le 14 juillet, au Champ de Mars, à Paris, La Fayette, devant le roi Louis XVI, prêtait le serment qui, selon une formule du temps, unissait les Français entre eux et les Français à leur Roi. Ce serment, parfois qualifié de serment civique, n'a aucun contenu religieux. Si l'on en parle ici, c'est parce qu'il est le premier de tous ceux qui furent institués pendant la Révolution. Des ecclésiastiques le prêtèrent dans toute la France, des communautés religieuses aussi: car, dans tout le Royaume, cette fête de la Fédération se répéta, et partout l'on voulut prêter ce serment³⁶).

III. MISE EN PLACE DE LA CONSTITUTION CIVILE

Depuis l'automne 90, les choses évoluaient très vite. Le 31 octobre, l'abbé EXPILLY, député à l'Assemblée Nationale Constituante, avait été élu évêque du Finistère en remplacement de Mgr CONEN de SAINT-LUC, décédé le 30 septembre précédent. Malgré tous les efforts d'EXPILLY à

³⁵) On connaît assez mal toutes les interventions secrètes des prélats français pendant cette période qui commence le 12 juillet 90. Les archives des Affaires étrangères et celles du Vatican (pour la nonciature à Paris), contiennent des documents très compromettants pour le cardinal de BERNIS, ambassadeur du Très-Chrétien à Rome depuis de longues années, et qui semble bien avoir rempli ses fonctions d'une manière indigne à cette époque.

³⁶) J'ai déjà noté, dans ma notice sur Philbert DUVAL, cf. mon article *Mort violente, exil, déportation...*, cité ci-dessus, note 27 *in fine*, que ce religieux avait prêté son serment civique. Au vu de la réponse du district de Laon, 10 octobre 1790, et compte tenu de ce que le père DUVAL n'est alors revêtu d'aucune charge, ni civile, ni ecclésiastique, il ne peut s'agir que du serment de la Fédération, du 14 juillet 90. (Voir l'article cité, p. 285.)

l'égard de Pie VI (et, dans ses lettres au pape, il avait nettement dépassé tout ce que la Constitution civile l'autorisait à faire), il n'avait pu obtenir de Rome ni confirmation, ni institution canonique.

Cependant l'Assemblée s'impatientait, trouvant que la mise en place de la nouvelle Église traînait en longueur. Le 27 novembre, sur la demande du député VOIDEL, l'Assemblée décidait maintenant que le serment devrait être déféré à tous les ecclésiastiques ayant charge d'âmes, même ceux qui n'avaient pas été élus récemment, les anciens archevêques, évêques et curés restés en place par exemple. Ceux qui refuseraient de prêter ce serment seraient destitués, et leur charge serait pourvue par élection. Louis XVI n'acceptera de signer ce texte que le 26 décembre: il espérait toujours obtenir de Pie VI des mesures qui permettraient d'appliquer la Constitution civile. Avec cette acceptation royale, commence ce que l'on a appelé «la bataille du serment»³⁷). Le décret pris le 27 novembre, sanctionné le 26 décembre et publié le 2 janvier 91, devenait exécutoire dans les huit jours après cette date. Malgré les efforts de l'archevêque d'Aix auprès du roi et du pape, malgré ceux de Mgr DE BONAL, évêque de Clermont et membre démissionnaire du Comité ecclésiastique (ce prélat aurait souhaité qu'il fût précisé: le serment ne touche en rien au domaine spirituel — ou, d'une manière équivalente: il n'y a rien en lui de contraire aux vrais principes et aux dogmes de la Religion catholique, apostolique et romaine), il fallait donc que tout ce qui, en France, avait charge d'âmes, se déterminât par rapport au serment, à la prestation ou au refus de ce serment.

Les prémontrés de France sont à peu près six cents dans ce cas. Ce sont eux qui doivent prêter ce serment au cours des mois de janvier et de février 91, formant la première ligne de l'acceptation ou de la résistance au serment. Comme tous ceux qui sont soumis à prêter ce serment, les prieurs-curés prémontrés se déterminent contre le serment, pour celui-ci mais avec des restrictions, pour le serment purement et simplement. Dès les débuts de l'année, il peut y avoir des rétractations.

³⁷) Le père DELAUNAY, cf. *supra* note 25, prêtera le serment à la tribune de l'Assemblée Nationale, dès le 27 décembre 90. Le père François DE COULMIERS, qui est l'autre prémontré siégeant à l'Assemblée, et qui, en tant qu'abbé d'Abbecourt, n'avait pas à prêter le serment, le prête néanmoins à l'Assemblée à la même date, car il lui semblait ainsi démontrer que l'on pouvait en conscience prêter le serment. Il fit sur le sujet du serment un discours qui a été imprimé. — Le livre le plus récent et le plus remarquable sur le sujet du serment à la Constitution civile, est celui de Timothy TACKETT: *La Révolution, l'Église et la France. Le serment de 1791*, Paris, 1986.

Contre le serment: c'est la première réaction, la plus simple probablement. Une fois la conscience éclairée, c'est un refus total et absolu. C'est par exemple la position de LE SAGE, position qu'il couche sur le registre des délibérations de sa municipalité de Boqueho, avant de donner sa démission de maire:

«... M. Hervé Julien LE SAGE recteur et maire a dit... Je déclare... refuser le serment pur et simple de maintenir la Constitution puisque l'assemblée nationale n'a pas admis l'offre de M. l'Evêque de Clermont de le restreindre aux objets purement politiques...»³⁸).

Serment avec des restrictions. C'est au fond ce que LE SAGE, on vient de le voir, aurait bien souhaité faire. De très nombreux curés de France, de très nombreux prieurs-curés prémontrés ont bien prononcé la formule du serment, mais en la faisant précéder ou suivre, selon les cas, de préambule, d'appendice, d'explications. Mais ceci est également contraire aux décisions de l'Assemblée, qui a prescrit un serment pur et simple. En citoyens disciplinés, ces prêtres, ces prémontrés voudraient bien prêter un serment qui ne soit que pour le domaine civil. Mais ils ne veulent en rien que ce serment touche au domaine spirituel. C'est un serment de ce type que prêtent de nombreux prieurs-curés prémontrés, par exemple en Normandie... et ailleurs³⁹)! Cependant cette manière de faire est strictement

³⁸) Arch. évêché Saint-Brieuc, FL 14. J'en ai reproduit le texte en annexe à: *De la Bretagne à la Silésie...* (cité ci-dessus, note 18), aux pp. 423-424.

³⁹) À Saint-Contest, Charles ALLIOT prête un serment restrictif à la date très tardive du 13 mars 91 (arch. dép. Calvados, Lm serments ecclésiastiques [683]). Il emploie la formule prescrite, mais ajoute:

«... en tout ce qui ne sera pas contraire aux vrais principes et aux dogmes de la Religion catholique, apostolique et romaine dans laquelle je veux vivre et mourir moyennant la grâce de Dieu, à laquelle religion l'Assemblée nationale elle-même paroît elle-même attachée...».

À Boucey, Marc Antoine BESNARD emploie une formule voisine, le 8 février 91 (arch. dép. Orne, L 2503): son serment est restrictif,

«... en tout ce qui ne blessera pas point la religion catholique, apostolique et romaine... Lequel serment a été accepté par tous les habitants, et on ne peut qu'être édifié de la manière dont M. le prieur s'est expliqué...».

À Tertu, Olivier CASTEL, le 30 janvier 91, avait été tout aussi restrictif (arch. dép. Orne, L 2503 Tertu):

«... déclarant formellement excepter tous et chacun des objets qui seroient contraires à la foi, à la morale et à l'autorité spirituelle de l'Eglise catholique, apostolique et romaine, la seule véritable et de laquelle ni la vie, ni la mort ne pourront jamais, avec la grâce de Dieu, me séparer...».

À Belhôtel, Simon Antoine FICHET utilise une formule restrictive assez semblable, le 6 février 91 (arch. dép. Orne, L 2503 Belhôtel).

interdite par l'Assemblée: les prieurs-curés qui prêtent un tel serment savent bien que, sauf miracle, ou sauf mensonge de leur municipalité⁴⁰), ils vont être destitués, être obligés de quitter leur cure.

Il y a tous ceux qui hésitent: ils prêtent un serment restrictif, puis (et, le plus souvent, à la demande de leur municipalité) font un serment pur et simple, mais parfois, pris de remords, reviennent devant les municipaux et demandent que l'on rétablisse les restrictions qu'ils avaient posées⁴¹). De tels scrupules sont tellement humains!

Le serment prêté le 13 février 91 à Saint-Hilaire-de-Briouze (*ibid.* Saint-Hilaire) par Jacques Paul FOUCHÉ, utilise bien la formule prescrite, mais le prieur-curé l'a fait précéder d'un préambule. On pourrait continuer, en Normandie et hors de Normandie. Voir, arch. dép. Haute-Marne, L 1254 et L 1255, le serment restrictif de Pierre LAMBERT, prieur-curé de Roche-sur-Rognon; aux arch. nat., le serment restrictif du père DUMETZ DE FROMENTEL, prieur-curé de Renneville (Ardennes), 23 janvier 1791 (arch. nat., D XIX / 72 liasse 511 pièce 49, et D XIX / 78 liasse 578 pièce 32). Etc.

⁴⁰) Sans doute parce qu'elle tient à garder son prieur-curé, la municipalité de Blancheville certifie, le 27 février 91, que Pierre Joseph François DELTOUR a prêté le «serment requis par les décrets et prescrit aux fonctionnaires publics...» (arch. dép. Haute-Marne, L 1220). Le père DELTOUR remettra les choses au point le 22 mai. — Le 16 mai 91, Étienne QUENTIN, prieur-curé de Brin-sur-Seille, dépendance de Salival, proteste parce que le département a considéré son serment restrictif du 23 janvier précédent, comme un serment pur et simple (arch. dép. Meurthe-et-Moselle, L 1488, f° 70).

⁴¹) J'ai déjà indiqué, dans ma notice sur P.F. FLOCCON, cf. mon article cité ci-dessus, note 27 *in fine*: *Mort violente, exil, déportation...*, annexe V, pp. 286-289, les hésitations du dernier prieur-curé de Remaucourt (Ardennes). — Jean François Nicolas BONAL, curé de Saint-Martin-du-Bû, dépendance de Saint-Jean-de-Falaise, avait déjà prêté un serment restrictif le 20 février 91. Celui qu'il prête à nouveau le 13 avril, ne l'est pas moins:

«... voulant manifester mon obéissance aux décrets de l'Assemblée Nationale, désirant rester avec mes paroissiens pour les conduire dans les voyes du salut et les instruire comme par le passé, mais voulant aussi demeurer inviolablement attaché à la sainte Eglise catholique, apostolique et romaine et protestant vouloir y vivre et mourir avec la grâce du Seigneur. D'après ces principes, je jure de veiller avec soin sur les fidèles de la paroisse qui m'a été confié [*sic*] d'être fidèle à la religion catholique, apostolique et romaine, d'enseigner et de professer comme par le passé les dogme [*sic*], la doctrine et la foi de lad. religion, de plus d'être fidèle à la Nation et au Roi et de maintenir la Constitution du Royaume».

Mais dès le lendemain, le père BONAL se rétracte et écrit, 14 avril 91, au président: «accablé de chagrins, séduit, égaré, j'ai fait hier un serment que je regrette aujourd'hui...».

Voir sur ce cas, arch. dép. Calvados, Lm serments ecclésiastiques [684], ff. 217, 219 et 220. — Son voisin, François Jacques DESMARES dit PHILIPPE, prieur-curé de Saint-Pierre-du-Bû, a autant de scrupules. Le 13 avril, il prête un serment restrictif en employant exactement les mêmes termes que le père BONAL. Il met un peu plus de temps à se rétracter: il le fait le 28 avril, disant se rétracter sous les remords, ne pouvant prendre l'engagement de maintenir la Constitution en tout ce qui serait contraire au dogme (*ibid.*, ff. 221, 222, 223 et 224). — Les mises au point, à propos de leur serment, apportées les 16 mai et 22 mai 91 par les pères Quentin et Deltour, cf. note 40 *in fine*, sont plutôt à classer parmi les rétractations qui suivent la diffusion des brefs de Pie VI condamnant la

Dernière réaction: celle de tous ceux qui acceptent, et prêtent un serment pur et simple, selon la formule imposée par le texte législatif. Cela se passe le plus souvent à la grand-messe, parfois aux vêpres. Nicolas Marc Antoine DROÛET, prieur-curé de Mathouville près Buchy (Seine-Maritime) prête serment dès le 2 janvier 91 dans son église, sous la perque de gloire, il a retiré sa chasuble et se trouve en aube et étole⁴²).

Il est cependant assez difficile de faire des décomptes exacts. En effet, on trouve bien, dans les archives du Comité ecclésiastique, un certain nombre d'états récapitulatifs, par département⁴³). Mais tous les états départementaux n'ont pas été conservés; et surtout ces états n'ont pas été rédigés à la même date...

On se trouve donc, ici encore, devant un problème de méthode. Il faudrait pouvoir faire le point pour la première vague des serments, en janvier-février; puis en avril, après les premières élections de curés et avant que soient connus les deux brefs de Pie VI condamnant la Constitution civile, qui entraînent de très nombreuses rétractations; en juillet, après la vague des rétractations et après la seconde série d'élections; enfin, à la fin de l'été 92, au moment où un nouveau serment va être imposé. Mais pour pouvoir faire de tels pointages⁴⁴), il faudrait pouvoir recourir aux archives

Constitution civile. Elles n'en manifestent pas moins les difficultés et les scrupules de ces curés, qui ont dû être celles de tant de leurs confrères séculiers et réguliers.

⁴²) Voir arch. dép. Calvados, Lm serments ecclésiastiques [682] et Lv Caen, affaires ecclésiastiques [VIII].

⁴³) Ces états sont conservés dans la sous-série D XIX des arch. nat. À titre d'exemple, l'état pour l'Indre-et-Loire, D XIX / 21 pièce 338, est du 9 avril 91, celui de la Meuse, D XIX / 22 pièce 46, est du 14 avril: ces deux états donnent donc un aperçu antérieur à la diffusion des deux brefs de condamnation de Pie VI. Mais l'état pour le Cantal est du 28 mai, et celui des Côtes-d'Armor, du mois d'août 91... — T. TACKETT, dans son livre: *La Révolution, l'Église et la France...* (cité ci-dessus, note 37, *in fine*), donne, aux pp. 343-426, des *Statistiques d'assermentés par département et par district...*, en prenant pour base de départ et en les complétant et en les corrigeant, les états départementaux envoyés au Comité ecclésiastique.

⁴⁴) Comme l'a écrit l'abbé PLONGERON, *Conscience religieuse en Révolution...*, Paris, 1969, à la p. 25, il faut des pointages:

«... effectués non d'après des chiffres mais d'après des noms surtout lorsqu'il s'agit d'études urbaines. Pour Paris, par exemple, nous avons constaté que si les effectifs par paroisse se maintiennent dans une relative stabilité entre janvier et juin 1791, le personnel s'est renouvelé pour les trois quarts: défection ou appel hors de Paris des jureurs de janvier, remplacés par des prêtres souvent étrangers au diocèse, au cours de l'été...».

Un bon exemple de ces changements divers, surtout en ville, est donné par Philbert DUVAL (déjà cité, ci-dessus, note 36): après avoir prêté serment à Notre-Dame de Bonne-Nouvelle le 9 janvier 91, il entre dans le clergé constitutionnel de Saint-Nicolas-des-Champs le 9 mai, mais ne figure plus sur la liste de juillet 91 des prêtres de cette paroisse.

de chaque commune, afin de savoir exactement ce qui s'est passé et à quelle date, quelle formule de serment a été proférée, et comment les autorités locales l'ont interprété. Entreprise de longue haleine, l'on s'en doute.

D'après les données en ma possession en ce jour, 280 prieurs-curés prémontrés ont prêté le serment dont il s'agit, à une date souvent située en janvier-février 91; d'autres ont été un peu plus tardifs. (J'exclus de ces 280, ceux qui ont prêté un serment restrictif.)

Il convient de leur adjoindre tous les ci-devant conventuels rendus à une vie dans leur famille ou dans le monde, et qui ont accepté d'être élu à une cure, ceci entre le printemps de 1791 et l'été de 1792. Tous ceux qui sont ainsi élus, prêtent un serment pur et simple au moment de leur installation. Parmi tant d'autres, voici le cas de Joseph François FERRIER, ancien conventuel de Séry-aux-Prés (Somme), qui explique (sous la Terreur déchristianisatrice il est vrai) comment il a accepté d'être élu à la cure de Foucarmont (Seine-Maritime):

«il a voulu sortir de l'Etat d'inertie et d'inutilité où sembloit le mettre sa position de pensionnaire oisif de l'Etat...»⁴⁵⁾,

et de prêter un serment pur et simple lors de son installation le 4 avril 1792.

À ce jour, je compte 143 ci-devant conventuels dans ce cas. Encore faut-il adjoindre, pour essayer d'être le moins incomplet possible, les jeunes prémontrés, anciens conventuels eux aussi, ordonnés en 1791 et 1792, et à qui les évêques constitutionnels donnent l'institution canonique pour la cure à laquelle ils ont été élus. Ceux-ci, j'en compte 17 au moins, prêtent également un serment pur et simple au moment de leur installation.

On obtiendrait alors, avec beaucoup de prudence, les données numériques suivantes:

circarie	prieurs-curés	conventuels	jeunes ordonnés
Champagne réformée	59	29	5
Lorraine réformée	24	16	2
Normandie réformée	45	17	4
Totaux des trois circaries réformées	128	62	11

⁴⁵⁾ Voir arch. dép. Seine-maritime, L 2267. On pourrait multiplier les citations de cotes d'archives....

⁴⁶⁾ Sur les problèmes posés par les religieux ordonnés pendant la Révolution, voir en fin de cet article, l'annexe I.

circarie	prieurs-curés	conventuels	jeunes ordonnées
Champagne com. observ.	24	3	1
Gascogne com. observ.	15	8	0
Normandie com. observ.	23	12	1
Flandre com. observ.	30	13	2
Prémontré com. observ.	60	45	2
Totaux des cinq circaries de la commune observance	152	81	6
Totaux généraux pour les deux observances	280	146	17

soit 443 religieux prémontrés régnicoles à avoir prêté, à un moment ou à un autre, le serment à la Constitution civile, soit un peu plus du tiers des prémontrés à qui l'on pouvait déférer ce serment⁴⁷⁾.

Mais, on l'a vu, la situation du clergé constitutionnel est essentiellement mouvante⁴⁸⁾. Bien des pasteurs, qui avaient prêté le serment au début de l'hiver 91, le rétractent au printemps quand sont connus les deux brefs de condamnation de Pie VI. C'est le cas par exemple du père Claude AUBREVILLE, affilié à l'abbaye de Sept-Fontaines-en-Bassigny et prieur-curé d'Andelot (Haute-Marne): il avait prêté un serment pur et simple le 23 janvier 91. Mais le 15 mai suivant, il vient déclarer à sa municipalité, qu'en prêtant un tel serment, il avait entendu seulement renouveler son serment civique [du 14 juillet 90 lors de la Fédération, *cf. supra*], et

«sans donner atteinte aux droits de l'Eglise catholique, apostolique et romaine, seule compétente de statuer [*sic*] sur les objets qui dépendent essentiellement de son autorité spirituelle...»⁴⁹⁾.

⁴⁷⁾ Bien évidemment, on n'a retenu ici que les prêtres, ou ceux qui étaient capables d'accéder à la prêtrise. Ont été exclus des calculs, les frères convers, mais également et combien plus les oblats, donnés, qui n'étaient pas à proprement parler des religieux même s'ils portaient l'habit. On a bien sûr tenu compte des décès survenus en 1790 et au tout début de 1791. Voir en fin d'article, l'annexe II, sur les prémontrés français décédés avant le 15 août 1792.

⁴⁸⁾ Voir ci-dessus, la note 44. Ce que j'écris de Philbert DUVAL, ne lui est évidemment pas propre, et n'est pas propre au personnel constitutionnel des villes.

⁴⁹⁾ Voir arch. dép. Haute-Marne, L 902, L 908. — On a des cas plus compliqués. Tel celui de Joseph PÉE. D'après l'abbé LEGÉ, *Les diocèses d'Aire et de Dax ou le département des Landes sous la Révolution française...*, 2 vol., Aire, 1875:

La rétractation du père AUBREVILLE reprend, à peu de choses près, les formules qui avaient été utilisées en janvier-février précédents pour des serments restrictifs. Bien d'autres prieurs-curés ou d'anciens conventuels rétractent leur serment, avec une telle formule, ou avec des formules encore plus nettes⁵⁰).

Conformément à la législation, ces curés rétractants, comme ceux qui ont refusé le serment ou ceux qui l'ont prêté avec des restrictions⁵¹), sont déclarés destitués. À ce titre, ils doivent être remplacés.

Mais de tels remplacements ne sont pas très faciles, faute de sujets: de très jeunes ordonnés, des ci-devant conventuels sont bien élus à des cures, on l'a déjà vu, mais ils ne sont pas en nombre suffisant. Sans compter ceux qui sont élus, et qui refusent cette élection⁵²). Aussi les textes en vigueur prévoient-ils que les curés destitués devront continuer à assurer le culte jusqu'à l'arrivée de leur successeur constitutionnel: ainsi à Saint-Pierre-du-Bû, cure dépendant de Saint-Jean-de-Falaise (Calvados), le père DESMARES dit PHILIPPE, après sa rétractation le 28 avril 91, dessert son (ancienne) cure, dont il est légalement destitué, jusqu'au 9 avril 92; dans les Vosges, Étienne MICHEL va rester à Auzainvilliers pendant également près d'un an, jusqu'au 19 avril 92. Ailleurs, le curé destitué et remplacé reste dans son presbytère (Charles ALLIOT à Saint-Contest, Calvados),

«élu curé constitutionnel de Castandet, le jeune PÉE, de la Castelle, prend possession le 8 mai [1791]. Ayant connu le bref de Pie VI, il se rétracte publiquement le 29 mai et disparaît...» (t. Ier, pp. 115 et 188),

mais on le retrouve treize mois plus tard à Arette (Pyrénées-Atlantiques), son pays natal, et, le 1er juillet 92:

«... se présente à la municipalité sieur Joseph PÉE dudit présent lieu cy devant prémontré qui a dit qu'il désire prêter le serment prescrit par la loi du 26 décembre 1790...»,

et il prête alors un serment pur et simple à la Constitution (Arette, arch. communales, 1D 2).

⁵⁰) On ne parle ici que des rétractations qui suivent la diffusion des brefs de Pie VI condamnant la Constitution civile du clergé. Les rétractations continueront pendant toute la Révolution et sous le régime concordataire, mais on n'en parlera pas ici.

⁵¹) Sur ordre de la Constituante, les tableaux classent ensemble les ecclésiastiques ayant prêté un serment restrictif, et ceux qui ont rétracté leur serment. On voit combien il est difficile d'aboutir à des données fiables...

⁵²) Jean François BERTRAND, originaire de Vaucelles de Caen et religieux de la Lucerne, est élu à la cure de Bougy. Le 28 avril 91, il donne sa démission, vu, écrit-il: «l'insuffisance de mes forces, d'ailleurs j'entre à peine dans la carrière du sacerdoce...» (arch. dép. Calvados, Lv Caen assemblée électorale). — Le dernier abbé de Cuissey, Claude FLAMAIN, élu évêque de l'Aisne par 259 voix, refuse cette élection, en arguant de son grand âge, de ses infirmités et de son incapacité, cf. archives évêché Soissons, *État du clergé*, t. Ier, f° 403, n° 1880; et *Semaine du Vermandois*, 1860, pp. 203-205 et 219-221.

ou se retire près d'un second lieu de culte sis dans la paroisse (LE SAGE laisse église et cure de Boqueho à son successeur constitutionnel, et s'installe pour de très courtes semaines près d'une chapelle annexe, Notre-Dame de Marc'halla).

Au cas de conscience de tous ces prêtres, prémontrés ou non: «faut-il prêter serment?», s'ajoute le problème suivant: «si je ne fais pas ce serment, vais-je être remplacé, qui s'occupera de la portion d'Église dont j'ai la charge?». — Un peu plus tard, soit après la mort d'un curé, soit après la destitution ou le départ d'un curé réfractaire, voici une paroisse sans prêtre. Un prêtre, prémontré ou non, peut-il laisser sans pasteur des paroisses qui en sont privées? Voici le cas de Pierre VEDÉ, ancien conventuel de Vermand (Aisne), qui, venu au printemps de 93 aux obsèques de son confrère prieur-curé de Jussy, le père DESFONTAINES, est supplié par les paroissiens du défunt de bien vouloir le remplacer. Malgré ses répugnances à passer par un évêque constitutionnel, le père VEDÉ finit par accepter. Il avait d'ailleurs trouvé une formule: il se disait desservant de Jussy privé de curé, «en vertu des pouvoirs reçus de son ordination...»⁵³).

Mais pour d'anciens conventuels que l'on vient supplier de desservir une paroisse privée de prêtre, il y a, à l'opposé, le cas de tous ceux qui, élus et dûment sermentés, sont mal acceptés ou pas acceptés du tout, par leurs nouveaux paroissiens. Conventuel de Beauport (Côtes-d'Armor), au passé qui n'avait pas toujours été irréprochable, Joseph Vincent TOUBOULIC avait été élu en avril 91 à Plouénan, district de Morlaix (Finistère). Il y prêta un serment pur et simple dès son arrivée, le 1er mai 91, mais eut dès le début le plus grand mal à se faire accepter. Le 30 juillet, il écrivait à un ami à Morlaix: «Pas un membre de la municipalité n'a assisté à aucun office divin depuis mon arrivée...». En octobre 91, l'ensemble de la commune écrit au district de Morlaix, au département du Finistère, et même à l'Assemblée Législative, pour pouvoir recevoir des prêtres insermentés et pouvoir garder son ancien recteur qui ne l'est pas

⁵³) En l'an X, il s'adresse au cardinal légat CAPRARA, pour obtenir l'absolution générale de tout ce qu'il a pu faire pendant la Révolution, et c'est là qu'il raconte son histoire: arch. nat., AF IV 1897, dossier 3, f. 133. — Cf. aussi arch. évêché Soissons, *État du clergé*, t. Ier, f° 1100, n° 3957. — Autre cas semblable, Jean Baptiste DEMANGEOT, dernier prieur claustral de Genlis, *ibid.*, AF IV 1897, dossier 3, ff. 1 à 8, et B. RAVARY, *Prémontré dans la tourmente révolutionnaire, la vie de J.-B. L'Ecuy...*, Paris, 1955, aux pp. 194-199 et 211-212. — Notons que VEDÉ et DEMANGEOT étaient l'un et l'autre conventuels.

moins; elle réclame aussi au père TOUBOLIC, les clefs de la chapelle de Kerlon. Mais lui, au même moment, se plaint au district de Morlaix, des injures et calomnies qu'il doit subir. Par exemple, l'ancien sacriste de la chapelle de Kerlon...

«... m'a essentiellement manqué en montant sur une croix criant à haute voix qu'il n'étoit pas fait pour servir un diable comme moy...»⁵⁴).

Ce qui se passe en Bretagne se reproduit un peu partout en France. Il est bien rare que les deux clergés, celui qui a été destitué, et le clergé constitutionnel, puissent habiter tranquillement la même paroisse. À Petit-Ebersviller (Moselle), François Nicolas SAINPY, ancien conventuel de Sept-Fontaines-en-Bassigny, élu le 5 juin 1791, prend possession le 19 juin et prête serment. Plaintes, troubles et tracasseries: la veille de Noël il s'en va à Saint-Avold, tellement il est écœuré. Le 20 janvier 92, le Département le somme de reprendre ses fonctions, lui envoie un détachement de soldats pour l'accompagner jusqu'à Petit-Ebersviller: il refuse et démissionne. Toujours dans ce domaine, j'ai déjà cité les cas des paroisses de Saulzet-le-froid (Puy-de-Dôme) et d'Amplepuis (Rhône-et-Loire)⁵⁶). On en trouverait facilement d'autres exemples. À Boqueho, moins de deux mois après l'arrivée de son successeur constitutionnel, LE SAGE, décrété de prise de corps, ne devra son salut qu'à l'émigration. À Beaurains (Oise), le prieur-curé destitué, Pierre Louis Joseph CHEFDEVILLE refuse obstinément de laisser le presbytère à son successeur élu: demandes réitérées et dénonciations de la commune au district («... Le Sr. CHEFDEVILLE, toujours à l'esprit de chicane qui l'a tant de fois signalé dans la paroisse...»), exploits d'huissier, décisions d'expulsion prises par le district de Noyon, finissent par aboutir, au bout de deux mois, le 5 juillet 91, à l'expulsion du prieur-curé destitué⁵⁷). Le père GIRONNE, profès de la Caze-Dieu et curé de Tabaux (Gers), est forcé, avant septembre 92, de venir se réfugier dans son village natal d'Arette (Pyrénées-Atlantiques)⁵⁸). J'ai déjà expliqué toutes ces difficultés, le peu d'édification qu'elles ont apporté aux fidèles, et la manière dont l'arsenal

⁵⁴) Arch. dép. Finistère, 18 L 22, 18 L 89.

⁵⁵) Arch. nat., AF IV 1905, dossier 1, ff. 189-193.

⁵⁶) Voir mon article cité ci-dessus, note 27, *in fine*: *Mort violente, exil, déportation...*, aux pp. 266 et 285.

⁵⁷) Voir arch. dép. Oise, 1 Q2 / 562 (Beaurains).

⁵⁸) «... Le 6 janvier 1791 a prêté comme curé... le serment prescrit par la loi... a perçu son traitement..., malgré luy a été forcé de quitter [sa] paroisse...» (Arette, arch. comm., 1D 2).

législatif de répression s'alourdit peu à peu à l'égard des prêtres réfractaires destitués⁵⁹).

IV. LES FAITS NOUVEAUX DE L'ANNÉE 1792

On ne parle jamais d'une victoire obtenue par Louis XVI, sans doute parce que c'est une victoire «à la Pyrrhus». Le 10 août 91, le Roi avait obtenu des Constituants, quelques jours seulement avant la fin de leur session, que la Constitution civile du clergé fût détachée de celle du Royaume. Si cet amendement avait pu être respecté, ou simplement mis en œuvre, le serment redevenait un acte purement politique, et bien des difficultés tombaient d'elles-mêmes. Mais les positions étaient déjà trop tranchées...

La Constitution du royaume des Français acceptée par le Roi, la Constituante devait se séparer. Depuis le 1er octobre 91 siégea donc une nouvelle assemblée: la Législative, chargée de mettre en place tout ce que prévoyait la Constitution votée le 3 septembre. On doit à cette assemblée, entièrement composée d'*homines novi* (aucun des Constituants ne pouvait être élu à la Législative), un très net alourdissement des mesures contre la Religion, contre les ministres de celle-ci, et singulièrement contre les prêtres destitués ou contre ceux qui avaient toujours refusé le serment.

Les 29 novembre 91 et 27 mai 92, l'Assemblée Législative prit des décrets: l'un prévoyait le serment obligatoire pour tous les ecclésiastiques, sans exception; l'autre menaçait de déportation tout prêtre insensément dénoncé par vingt personnes comme fauteur de troubles. Le veto royal avait empêché la mise en application de telles mesures.

Mais les autorités locales pouvaient en prendre afin de maintenir l'ordre public. À Doncières et Xafféwillers, une cure et son annexe, relevant d'Étival (Vosges), le père GÉNY est destitué, mais il est resté sur place et

⁵⁹ Jean-Baptiste Joseph COLLET, profès de Prémontré, vient à Quincy-basse (Aisne), le 20 mars 1791, dire la messe pour le curé absent. La municipalité décide alors:

«... de refuser l'entrée de l'église à tous prêtres qui viendroient [*sic*] pour y exercer des fonctions publiques, qui n'aueroit [*sic*] pas au préalable prêté [*sic*] le serment civique...» (arch. dép. Aisne, L 1504).

En sens inverse, si l'on ose écrire, Jacques DEMAY, ci-devant curé de Neuillé Pontpierre (Indre-et-Loire), est autorisé par le directoire du département, à célébrer dans son [ex-]église quand le curé constitutionnel n'y est pas (ce que la municipalité du lieu lui a interdit les 23 juin et 24 juillet), mais cependant à la condition de ne pas prêcher et de ne pas donner les sacrements (arch. dép. Indre-et-Loire, Lm 121 / 11 f° 151 v°, en date du 20 octobre 1791).

fait du mauvais esprit, d'après le curé constitutionnel. Le département des Vosges exige qu'il s'éloigne d'au moins cinq lieues. Après un court séjour à Nancy, il revient à Doncières, et, le 16 juillet 92, le district de Rambervillers lui rappelle l'obligation d'éloignement qui le frappe⁶⁰). Le cas du père Henry BIGOT est différent: cet ancien conventuel de Cuissy (Aisne), revenu dans sa ville natale de Dun (Meuse), est victime d'une émeute dirigée contre lui, le jour de l'Ascension 92, au (vain) prétexte qu'il n'a pas prêté le serment (en tant que conventuel, il n'avait pas à le prêter). Après trente-six heures passées, caché sous la paille, et grâce à un certificat du maire CHIBEAUX, H. BIGOT put s'enfuir à Stenay, et, de là au Luxembourg, enfin en Prusse⁶¹).

Le climat de cette année 92 s'alourdit encore. On voudra bien ne pas oublier que, depuis le 20 avril, la France est en guerre contre le roi de Bohême et de Hongrie (qui est aussi l'empereur du Saint-Empire romain de nationalité germanique, et qui est aussi un frère de la reine Marie-Antoinette). Les revers militaires français, en ce début de campagne, n'arrangent rien, on le devine.

Après l'émeute parisienne du 10 août 92, le Roi est suspendu. Immédiatement, dès le 12 août, l'Assemblée décide de mettre en vigueur les décrets du 29 novembre 91 et du 27 mai 92, que le *veto* royal avait empêché de mettre en application. Mais la suspension de Louis XVI provoquait une situation constitutionnelle nouvelle: comment réclamer un serment à une Constitution devenue caduque puisque la «pièce maîtresse» de cette Constitution, le Roi, était suspendu?

Dès le 14 août, l'Assemblée Législative imposait un nouveau serment, et ce, à toute personne «fonctionnaire public», donc à l'ensemble des ecclésiastiques, assermentés, réfractaires, anciens religieux conventuels rentrés dans leur famille — en même temps qu'aux juges, maires: bref, à tout ce qui, à un titre ou à un autre, émargeait au budget de l'État.

⁶⁰) Sur Claude Marcel GÉNY, voir *Répertoire biographique du clergé vosgien* à Épinal, bibl. mun., ms. 54687, pp. 40-45. Malgré sa destitution pour serment restrictif, G.M. GÉNY continuait à célébrer à Doncières, et le maire et le procureur de la commune venaient à sa messe (et non à celle de l'intrus).

⁶¹) Cf. C. AIMOND, *Histoire religieuse de la Révolution dans la Meuse et le diocèse de Verdun...*, Paris, 1949: voir p. 202. — D'après les derniers cas cités ici: COLLET, DEMAY, GÉNY, BIGOT, on voit l'importance de ne pas se tenir aux seules prescriptions prises au niveau de la Nation, mais de descendre au niveau des applications qui ont été faites de ces textes par les départements, districts, cantons et municipalités.

Ce nouveau serment, ou «petit serment», est aussi connu sous le nom de «serment de Liberté-Égalité». Il était ainsi libellé:

«Je jure d'être fidèle à la Nation et de maintenir la Liberté et l'Égalité, ou de mourir en les défendant»⁶²).

J'ai déjà signalé comment, à ma connaissance actuelle, 189 prémontrés de France (et non 186 comme je l'avais écrit précédemment), refusant de prêter ce serment, avaient quitté leur patrie. Au contraire, ceux qui ont prêté ce serment, dans l'état actuel de mes connaissances, semblent être 558. Voici ces données chiffrées:

circarie	exil	serment de Liberté-Égalité
Champagne réformée	40	130
Lorraine réformée	30	74
Normandie réformée	28	87
Totaux des trois circaries réformées	98	291
Champagne com. observ.	9	30
Gascogne com. observ.	14	20
Normandie com. observ.	9	42
Flandre com. observ.	40	43
Prémontré com. observ.	19	132
Totaux des cinq circaries de la commune observance	91	267
Totaux généraux pour les deux observances	189	558 ⁶³)

Outre les raisons que j'ai déjà signalées, qui pouvaient autoriser à prêter ce serment, on voudra bien se souvenir qu'il était déferé à toute personne émargeant au budget de l'État: ce ne sont plus seulement les prêtres ou futurs prêtres, mais aussi les ci-devant frères convers, à qui le serment de Liberté-Égalité est proposé. Et ces derniers le prêtent, comme

⁶²) On m'autorisera à renvoyer une fois encore à mon article cité ci-dessus, note 27, *in fine*: *Mort violente, exil, déportation...*, pp. 267-268.

⁶³) Ces chiffres de 558 prémontrés régnicoles ayant prêté le petit serment, sont certainement plus faibles que la réalité, en particulier pour la circarie de Gascogne de la commune observance.

Jean-Baptiste JACQUEMET, ancien convers à Bucilly (Aisne) retiré à Brieulles (Meuse); comme Hilaire LANNOIS, ancien convers à Cuissy (Aisne), retiré dans le même département à Trucy; comme Jacques ELY, ancien convers à Mureau (Vosges), retiré à Samogneux (Meuse), et beaucoup d'autres...

Au même moment, le 18 août 92, l'Assemblée Législative décrète la suppression du costume ecclésiastique, dont le port est désormais restreint aux seules cérémonies du culte. Pourquoi donc, puisque tous les citoyens sont libres et égaux en droits, pourquoi donc certains d'entre eux auraient-ils droit d'arborer un costume spécifique⁶⁴)?

Le climat politique est de plus en plus lourd. C'est à la fin d'août 92 que se réunissent les assemblées primaires et électorales d'où doit sortir la Convention nationale. Le climat général est à l'insurrection, et, sur le plan militaire, l'offensive prussienne, dans l'est du pays, n'arrange rien, non plus que le Manifeste de Brunswick. Dans ce climat épouvantable se déclenchent à Paris, le 2 septembre, ce que l'on a coutume d'appeler les massacres de septembre.

À la veille de se séparer, le 20 septembre 92, l'Assemblée prend encore deux décrets: le premier institue le divorce; le second décide que le clergé n'aura plus désormais à tenir les registres des baptêmes, mariages et sépultures: les naissances, mariages, divorces et décès seront maintenant constatés par les maires et les municipalités, qui tiendront les registres d'état civil. Et interdiction aux citoyens curés d'inscrire quoi que ce soit comme actes, sur des registres qu'ils auraient dans leur sacristie...⁶⁵). Partout, pendant le dernier trimestre de 1792, les curés constitutionnels remettent leurs registres aux maires: tel Jean-Baptiste BARRÉ, ancien prieur-curé, et curé constitutionnel de Sorcy et Bothemont, dépendance de Sept-Fontaines-en-Thiérache (Ardennes), qui arrête ses registres de catholicité le 18 novembre 92 et les remet au maire. Mais souvent, et ce principalement dans les villages, à la campagne, le curé constitutionnel se laisse nommer officier d'état civil, et continue de tenir les registres et d'y inscrire les grandes étapes de la vie de ses (ci-devant) paroissiens: à Saint-Germain-Laprade (Haute-Loire), dépendance de Doue, Louis VÉRIN

⁶⁴) Dans mon article déjà tant de fois cité: *Mort violente, exil, deportation...*, (*supra* note 27 *in fine*), voir à la p. 267 et note 10 *ibid.*, les mésaventures du prieur-curé de Villiers-le-sec, Charles RABOT, à propos de sa robe blanche.

⁶⁵) Malgré cette interdiction, les curés constitutionnels continuèrent de tenir des registres des actes de catholicité, dont certains ont été heureusement conservés.

va même tenir les registres jusqu'au 3 germinal an II (24 mars 1794); à Rennemoulin (Yvelines), presque aux portes de Versailles, le dernier prieur-curé, Remi SENÉ, tient les registres d'état civil jusqu'en juin 1796⁶⁶).

Avec la Convention, qui se réunit pour la première fois le 21 septembre 92, et fait de ce jour le point de départ d'une ère nouvelle en supprimant la Royauté et en instituant la République, les mesures contre la Religion et les prêtres vont encore s'accélérer. La déchristianisation va croître. Les prémontrés de France vont être pris dans la grande tourmente; mais ceci doit être étudié à part. La vie de l'Église constitutionnelle est de plus en plus difficile, mais au cours du dernier trimestre 92, on continue çà et là à pourvoir à des cures vacantes. Le 26 octobre, Antoine Joseph PINSON, ancien conventuel du Mont-Saint-Odile (Bas-Rhin), est élu à Anzin (Nord)⁶⁷. Le 25 novembre, Louis LEROY, ancien conventuel de Séry-aux-prés, est élu par le district de Dieuze (Moselle), à la cure de Mulcey: il semble bien n'avoir prêté que le serment de Liberté-Égalité; il est en tout cas le dernier prémontré de France à être entré dans l'Église constitutionnelle⁶⁸).

3bis, rue Irma Moreau
F-13100 Aix-en-Provence

Xavier LAVAGNE D'ORTIGUE

⁶⁶) Il est vraisemblable que la plupart des curés constitutionnels, transformés en officiers d'état civil, conféraient les sacrements (d'une manière subreptice sous la Terreur déchristianisatrice) à ceux dont ils venaient de coucher les noms sur les registres civils. Voir note précédente.

⁶⁷) Arch. dép. Nord, L 5234 Trelon.

⁶⁸) Arch. dép. Meurthe-et-Moselle, L 1138 Mulcey. — Paul Honoré LAMARQUETTE, prieur granger de Mailhères au diocèse d'Aire (dépendance du Saint-Jean-de-la-Castelle), a été élu en décembre 92 à Bourdelat et Montégut (arch. dép. Landes, 12 L 4). Mais il était déjà curé constitutionnel. Sa venue fut source de telles difficultés que, le 14 janvier 93, le directoire du district de Mont-de-Marsan décida qu'il faudrait l'installer à Bourdelat à la première réquisition, et s'il le faut avec le concours de la force armée... Il passa ensuite, en avril 93, à la cure de Labrit.

ANNEXE I

Prémontrés non-prêtres lors des inventaires de 1790, et ordonnés par la suite

I. Ordonnés par des évêques constitutionnels

Noms	Profès de	Renseignements divers
Henry AVRIL	Joyenval	prêtre de TOLLET, év. cl. de la Nièvre, cf. J. CHARRIER, <i>Histoire religieuse du dépt. de la Nièvre pendant la Révolution...</i> , t. 2, p. 347.
Claude Joseph BOUCIROT	Antique rigueur à Bucilly en 90	prêtre de MAUDRU, év. cl. des Vosges, cf. <i>Répertoire Biogr. du clergé vosgien</i> , Epinal, B.M., ms. 54684, p. 112.
Michel Charles Gobert BRIFFOTEAUX	Antique rigueur à Salival en 90	diacre et prêtre à Soissons à la Trinité 91 par MAROLLES, év. cl. de l'Aisne d'après sa supplique au cardinal légat CAPRARA.
JEAN FRANÇOIS ECOUCHARD	Beaulieu	prêtre à Vesoul en sept. 91 d'après sa supplique à CAPRARA.
Didier FORQUIGNION	Antique rigueur à Etival en 90	prêtre en 1790 [<i>sic</i>] par l'év. cl. [lequel? de la Meuse? des Vosges?] d'après sa supplique à CAPRARA.
Louis FRANÇOIS	Antique rigueur à Mureau en 90	diacre et prêtre 24 mars 92 à Metz par FRANCIN év. cl. de la Moselle, d'après sa supplique à CAPRARA.
Jean Nicolas LAGOELLE	Antique rigueur à Silly en 90	prêtre 24 sept. 91 par FAUCHET év. cl. du Calvados d'après ses lettres de prêtrise livrées 28 messidor an II.
Charles Augustin LELIEVRE	Antique rigueur à Silly en 90	encore sous-diacre au 11 février 91, ex-prêtre au 19 fructidor an II.
Jean Remacle LISSOIR	Prémontré	prêtre de PHILBERT, év. cl. des Ardennes, cf. P. PISANI, <i>Répertoire biogr. de l'épiscopat cl...</i> , p. 452.

II. Ordonnés hors du royaume

Louis Victor CAUCHIES	Mont-Saint- Martin	prêtre à Fribourg en Suisse en 91 d'après sa supplique à CAPRARA, curé constitutionnel dans l'Oise.
Jean Baptiste Joseph FACHE	St-André-au- bois	prêtre 29 mai 1792, sorti de France, cf. DERAMECOURT, <i>Le clergé du diocèse d'Arras...</i> , t. 4, p. 449.
Nicolas GROSJEAN	Laval-Dieu	autorisé à recevoir les ordres majeurs à Liège 26 février 92, cf. E. BOUCHEZ, <i>Le clergé du pays rémois pendant la Révolution...</i> , p. 421.
Henri LEFEBRE	Laval-Dieu	autorisé à recevoir les ordres majeurs du nonce en Belgique 12 août 93, cf. arch. dép. Ardennes, 2 J 154 (9).
Jean Nicolas MEDOT	Antique rigueur à Belval en 90	prêtre à Fribourg à la Trinité 91 d'après sa supplique à CAPRARA, vicaire constitutionnel en Moselle.
Jean Nicolas PIEDMONT	Antique rigueur à Bucilly en 90	prêtre à Lausanne à la Trinité 91 d'après sa supplique à CAPRARA, vicaire constitutionnel en Moselle.
Sigisbert THOUVENIN	Antique rigueur à Etival en 90	diacre (19 juillet) et prêtre (22 juillet 1795) à Fribourg.
Thierry TREZAUNE	Laval-Dieu	autorisé à recevoir le diaconat et la prêtrise 1 ^{er} mai 93, cf. Henri LEFEBVRE, <i>supra</i> .

III. Religieux qui deviennent prêtres constitutionnels,
mais dont la date d'ordination n'est pas connue

Charles Augustin BISARD	Antique rigueur en 90 à Etival	encore sous-diacre au 15 janvier 91, mais vicaire abdicataire en l'an II.
Charles Louis BOULOGNE	Saint-Martin de Laon	encore sous-diacre au 28 avril 90, mais curé cl. de Tavaux en 91.

Antoine Camille MARIN	Vermand	diacre à Beauvais 3 avril 90, mais curé cl. de Bitry 15 mai 91.
Pierre Jean Baptiste LALLIET	Antique rigueur en 90 à Silly	profès 30 mai 89, vicaire d'Ar- gentan au 20 avril 92.
Nicolas PORET	Antique rigueur en 90 à Silly	tonsure et 4 mineurs à Avran- ches 7 mars 89, dessert Mé- houdin 28 mars 91.

ANNEXE II

Religieux décédés en 1790, 1791, et avant le 15 août 1792
(Le décret imposant le serment de Liberté-Égalité est du 14 août)

Date	Nom	Profès de	Renseignements divers
6 mars 90	Charles François MAILLET	St Pierre-Ste Larme de Sélincourt	à Sélincourt, 68 ans.
15 mars 90	Pierre Joseph LE ROY	Braine	pr.-c. de Castres, y décédé, 60 ans.
22 mars 90	Jacques François SAUVEL	Valsery	pr.-c. de Salency, y décédé, 63 ans envi- ron.
25 mars 90	Joseph Sébastien JEANDIN	Antique rigueur, Jovilliers	76 ans, sous-prieur.
4 avril 90	Pierre Thomas François ECALARD	Antique rigueur, Silly	pr.-c. de St-Lambert- sur-Dives, y décédé, 60 ans.
10 avril 90	Joseph VIRTEL	Antique rigueur, Rengéval	pr.-c. d'Euville, y dé- cédé, 54 ans.
15 avril 90	Claude VAILLIER	Antique rigueur, Jandheures	pr.-c. de Vassincourt, y décédé, 56 ans.
17 avril 90	Guillaume Joseph Melchior, fr. Anselme NICODEME	Vicoigne	pr.-c. d'Aubry, y dé- cédé, 46 ans.

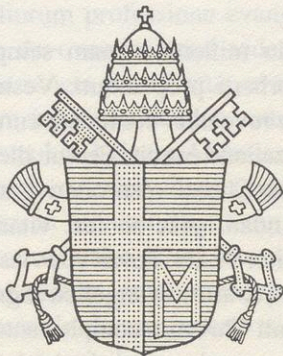
21 avril 90	Claude Théodore LARCANGER	Valsecret	pr.-c. de Michery, y décédé, 34 ans.
24 avril 90	Michel DROÛET	Antique rigueur	ancien pr.-c. de Mis- sy, y décédé, 85 ans 4 mois.
25 avril 90	Étienne Joseph, fr. Hermann Jh NOEL	Vicoigne	«trésorier» de Vicoi- gne, y décédé, 38 ans.
en avril 90	Gabriel Joseph DEBOURGE	Braine	pr.-c. de Viffort, y dé- cédé, 71 ans.
8 mai 90	Antoine GAJET	Antique rigueur, Bonfays	pr.-c. de Saint-Basle- mont, y décédé, 74 ans.
12 mai 90	Étienne François LAISNÉ	Antique rigueur, Ardenne	pr.-c. d'Athis, y dé- cédé, 77 ans.
20 mai 90	Jean Norbert BOURDON	Antique rigueur, Marcheroux	procureur de Marche- roux, y décédé, 53 ans.
26 mai 90	Pierre L'EPINE	Antique rigueur, St. Paul Verdun	ancien pr.-c. de Long- champ, y décédé, 76 ans.
9 juin 90	Louis Mathurin LANGLOIS	St Martin de Laon	y décédé, 57 ans.
16 juin 90	Jean Baptiste HANNEL	Antique rigueur, Flabémont	pr.-c. de Saint-Julien, y décédé, 65 ans.
12 juillet 90	Jean Nicolas PETRE	Antique rigueur, St. Paul Verdun	pr.-c. de Rouvres, y décédé, 70 ans.
5 août 90	Jean Louis TIERCELET	St Martin de Laon	y décédé, 63 ans.
3 octobre 90	Augustin CHEVAL	Vicoigne	sous-prieur, 49 ans.
13 octobre 90	Philippe René GUYARD	Beauport	pr.-recteur de Plouva- ra, y décédé, 48 ans.
17 octobre 90	Pierre PRUDHOMME	Antique rigueur, Silly	y décédé, 70 ans.

en octobre 90	Guillaume Albert, Dommartin fr. François FLAHAULT		pr.-c. du Chesnoy-ès- rivières, y décédé, 68 ans.
16 nov. 90	Antoine QUERNET	Corneux	abbé régulier, décédé à Gray, 55 ans
19 nov. 90	François Arnoult ROLLIN	Antique rigueur, St. Paul Verdun	pr.-c. de Longchamp, y décédé, 56 ans.
8 décembre 90	Claude TRIBOUT	Antique rigueur, Ressons	y décédé, environ 80 ans.
15 février 91	Henri Pierre François Quentin CAMBRONE	Prémontré	pr.-c. d'Eppeville, y décédé, 56 ans.
23 février 91	Thomas Louis LAISNÉ	Antique rigueur, Vaas	ancien pr.-c. de Lu- ceau, y décédé, 81 ans.
2 mars 91	Louis AUBERTIN	Antique rigueur, Mureau	ancien pr.-c. de Dain- ville-aux-forges, décédé à Mureau, 87 ans.
25 avril 91	Guillaume BRISELAINE	Corneux	pr.-c. de Velesmes, y décédé, 63 ans.
26 mai 91	Jean François QUICLET	Antique rigueur, Belval	décédé à Bassuet, 75 ans, dernier prieur claustral de Belval.
26 juin 91	Pierre Louis NEVEU	Antique rigueur, St. Paul Verdun	pr.-c. de Dombasle, y décédé, 55 ans.
en juin 91	Jean François de PONS de BELESTAT	St Jean de la Castelle	abbé régulier, décédé à Aire, 75 ans.
1 ^{er} août 91	Jacques Paul FOUCHÉ	Antique rigueur, Silly	pr.-c. de St Hilaire- de-Briouze, y décédé, 41 ans.
18 sept. 91	Pierre Paul FOURTICOT	La Caze-Dieu	pr.-c. de St Jean de Cayron, y décédé, 54 ans
23 sept. 91	François Joseph Alexandre STOMPFF	St Jean de la Castelle	pr.-c. de Buzet et granger de Fonclaire, y décédé, 40 ans

30 sept. 91	Jean Baptiste LEPAGE	Antique rigueur, St Paul Verdun	vicair de Ville-en- Woèvre, décédé à Fagny paroisse de Breux, 63 ans.
16 octobre 91	Gilles RICHARD	Antique rigueur, Cuissy	retiré à Trucy, y dé- cédé à environ 90 ans.
5 décembre 91	Charles Louis DUPRÉ	Sept-Fontai- nes-en- Thiérache	pr.-c. de Tournes, y décédé, 64 ans.
11 janvier 92	Ricquier de RIBEAUCOURT	St Pierre-Ste Larme de Sélincourt	pr.-c. de St Léger-le- pauvre, décédé à Sé- narpont, 50 ans.
2 février 92	Pierre Antoine, fr. Norbert CORBIE	Dommartin	pr.-c. de Villers- Campsart, y décédé, 62 ans.
28 février 92	Pierre Jean Marie LE POULIQUEN	Beauport	pr.-recteur d'Yvias, décédé à Boqueho, environ 59 ans.
21 mars 92	Nicolas CHAUDEUX	Antique rigueur, Etival	convers, décédé à 91 ans, maison de réu- nion Pont-à-Mousson.
en avril 92	Dominique LIMAL	Vicoigne	decédé à Hasnon, 81 ans.
21 mai 92	André AUBREVILLE	Antique rigueur, Sept-Fontaines -en-Bassigny	prieur claustral, y dé- cédé, 82 ans environ.
21 mai 92	Jacques de ROUS- SEL de BLIGNICOURT	Beaulieu	pr.-c. réfractaire de Blignicourt, décédé à Prez-sur-Mame, 71 ans.
26 juillet 92	Antoine Mathieu CUMINET	Antique rigueur, St Georges- des-Bois	pr.-c. assermenté de St Firmin-des-prés, y décédé, 47 ans.

Documentum

Litterae autographae Suae Sanctitatis Papae Joannis Pauli II occasione iubilaei Circariae Bohemicae Ordinis Praemonstratensis

REVERENDO ADMODUM PATRI
MARCELLO VAN DE VEN
CANDIDI ET CANONICI ORDINIS PRAEMONSTRATENSIS
ABBATI GENERALI

Perlongo in eorum sodalium religiosorum agmine, qui Europam Evangelii nuntio imbuerunt eiusque simul cultus humani patrimonium effecerunt, peculiarem prorsus obtinet locum Canonorum Regularium Praemonstratensium Ordo. Nocte ipsa Christi Domini natalis anno millesimo centesimo vicesimo primo, in Praemonstrati solitudine, ortum Sanctus Norbertus antiqui ordinis canonici dedit novae communitati, cuius celeriter rami in Mediam usque Europam sunt deinceps propagati. Ipse Sanctus Norbertus, ingressus vestigiis decessoris nostri Pontificis Sancti Gregorii Septimi, suis addidit filiis apostolicum illum impulsum cuius etiam hodie Ecclesia omni in terrarum parte colligit uberes fructus.

Vester hoc ipso anno commemorat Ordo memoriam anniversariam octingentesimam et quinquagesimam conditi in Bohemia Praemonstratensis instituti initiumque simul eius Media in Europa evangelizandi operis. Haec iubilare recordatio totum sane per Ordinem obibitur, at in abbatiis maxime Strahov, Teplá, Želiv, Nová Říše et Jasov, quarum nuperius sunt redintegratae communitates. Magna nos cum observantia quin et admiratione religiosos consalutamus sodales qui suam in Christum fidem nihil testificari dubitaverunt suamque erga Sedem Apostolicam fidelitatem in periculo saepius vitae versantes hos plus quadraginta quinque dispersionis ac vexationis annos. Haud vero frustra eorum fuerunt sacrificia, quoniam inde sunt novae exortae vocationes.

Impendente iam tertio millennio suam semper praestantiam retinet utilitatemque Sancti Norberti propositum. Vestrarum in Europa Media communitatum ad vitam revocatio coniuncte cum nova continentis totius orbisque ipsius evangelizatione evenit. Fervor ille novus quo vos incendi-mini reddit vicissim vos Christi resuscitati praecones Evangelii, Boni Nuntii illius quod fecundam prae se fert vitam libertatemque veram. Perinde ac Sanctus Conditor vester, novas vos vias aperite quibus hominum animos et mentes, mores et artes evangelica ingrediatur doctrina, quibus dominatione liberati populi Christum complectantur Redemptorem. Eodem hoc concitati studio pernecessaria renovationis elementa societati hominum praebete; memoriam Europae conscientiamque exsuscitate et partes similiter vestras in cultum exstruendum Amoris conferte.

Vobis quidem exoptamus universoque Praemonstratensi Ordini ut haec iubilare commemoratio renovationis pulcherrimum tempus importet novique etiam frugiferi apostolatus principium. Quod quidem ut exoptato contingat, haurire debetis ex patrimonii spiritualis vestri divitiis, complendo in vita vestra Sancti Norberti charismaticum munus, vestram votis vestris corroborando fidelitatem. Antiqua vestra ac veneranda restaurantes coenobia, operam sedulo dabit in primis ut restituatis precationis atque apostolatus communitates, quae plus octo saecula sedes fecunditatis luminisque fuerunt.

Professione sua religiosa, quae etiamnum vestra est, notionem suam ac optimae vitae speciem declararunt Sanctus Norbertus primique eius discipuli. Ad effectum scilicet deducere voluerunt «Evangelicam Institutionem» ipsam, simulque passim praedicare Evangelium bona huius mundi reicientes, quem ad modum apostolis praeceperat Dominus. Ordinis vestri finis ac propositum suam nunc quam maxime retinent necessitatem

et excellentiam. Cunctas vires huc proferte vestras impavido illo animo quem Christus unus vobis addere potest. Suam saepius aetatis huius nostrae homines metam viamque amiserunt. Discrimen praeterea ipsum, in quod tradita vitae, pietatis ac fidei bona conciderunt, indefensa ea deserit ante novas provocationes, quibus celerrimi societatis progressus eadem obiciunt. Sermone igitur vestro vitaeque singularis et communis vestrae testificatione amorem Christi atque Ecclesiae hodiernis hominibus infundite.

Voluerunt vestri maiores, «Institutioni Apostolicae» ipsi tam fideles, unamquamque Praemonstratensem communitatem formam repraesentare pristinae illius Hierosolymitanae congregationis institutae circum apostolos et Iesu Matrem. Consiliorum professione evangelicorum vestroque stabilitatis voto ministerio devovemini apud aedem abbatialem vestram ut inibi sollemniter liturgia sancta persolvatur, ut inde universae lingua Ecclesiae ad Deum sursum ascendat, ut illuc suum circa Dominum Iesum christianus advocetur Populus. Utinam Abbatiae vestrae ac Prioratus, paroeciae quoque ac monialium etiam domus opus illud munusque continenter persequantur, quo in omnium hominum animis Nomen Dei plenius dilaudetur et facilius aequales nostri inter vos benevolum refugium, promptam serviendi voluntatem, studium semper reperiant apostolicum. Coenobia convertite vestra in domos precationis et fidei scholas cunctis bonae voluntatis patentes hominibus.

Cum conderet Praemonstrati communitatem, praestituit Sanctus Norbertus Sancti Augustini regulam, cuius prima praecepta propriam communitatum vestrarum efferunt indolem: «Primum propter quod in unum estis congregati ut unanimes habitetis in domo et sic vobis anima sua et cor unum in Deum» (I, 2). Innititur Dei amor Augustiniana domus necnon Ipsum melius usque cognoscendi aviditati, unde melius possit amari. Cordis ea simplicitatem postulat mutuamque caritatem, fraternum adiumentum animorumque coniunctionem, dum unum illud necessarium inquiritur.

Eiusdem vero caritatis fons et finis apostolatus omnis exstat Eucharistia. Haec nimirum causa est quamobrem Sanctus Norbertus Eucharistiae celebrationem in media quaque communitate culmen esse voluerit universae conventualis vitae. Commemorat hoc nobis Praemonstratensis abbas Philippus a Bona Spe: «Ne autem (Ecclesia) huius itineris labore defatiscat, habet non mediocre munimentum, dum in thesauro suo corporis Christi salutare conservat sacramentum; quod dum intra se videtur conservare, ipsa potius ab eo conservatur» (PL 203, 669).

Una denique cum Sancto Norberto, amantissimus qui Virginis Mariae fuit filius, renovationem communitatum vestrarum et Ordinis vestri vocationes, quin immo totum apostolatum vestrum et universam Ecclesiam Redemptoris creditote Matri. Prima enim suscepit Verbum Maria quod omni traderet orbi: vestras utinam communitates ardentes efficiat evangelizationis novae focos!

Consociantes hisce Nos sensibus adfectibusque nominatim in primis cum sodalibus Praemonstratensibus Mediae Europae suas peragentibus anniversarias multiplices memorias, confirmamus erga cunctum Ordinem Praemonstratensem Beatissimi Petri fiduciam amoremque Successoris ac singulis vestrum ex animo gratulantes elargimur Apostolicam Nostram Benedictionem.

Ex Aedibus Vaticanis, die VII mensis Maii, anno MCMXCIII, festivo pariter die Sancti Norberti Translationis in abbatiam Strahov.

Joannes Paulus II

Miscellanea

De plotselinge verandering van inkomsten van de Abdij van Berne in 1648

In de lezing, die G. Dejongh op zaterdag 9 mei 1992 in de Abdij van Berne te Heeswijk-Dinther heeft gehouden over *Het goederenbezit en -beheer van de abdij Tongerlo in de 18de eeuw*, zei hij o.a., dat tot nu toe bijna uitsluitend aandacht werd besteed aan het spiritueel karakter van de kloosters in de Nederlanden. Het economische en financiële aspect werd slechts behandeld in enkele algemene tijdschriftartikelen en beknopte detailstudies.

Wat hij aldus opmerkte met betrekking tot de kloosters in het algemeen, geldt inderdaad eveneens voor de Abdij van Berne. Voorlopig zijn slechts bouwstenen aangedragen, die later een volledige geschiedenis mogelijk maken van het goederenbezit en het beheer daarvan sinds haar stichting in 1134.

Ook het hieronder volgende is slechts bedoeld als een bescheiden bouwsteentje, maar wel een merkwaardig en zelfs in de geschiedenis van de norbertijner abdijen in de Nederlanden uniek.

Zoals bekend betekent het jaar 1648 een keerpunt in de geschiedenis der Nederlanden. Dit jaar met de Vrede van Munster betekende ook voor de Abdij van Berne een breuklijn in haar tot op heden ononderbroken bestaan. Want op 9 juli van dat jaar werd de abdij door de Staten van Holland opgeheven verklaard¹⁾. Al haar goederen werden geconfisqueerd, d.w.z. haar onroerende goederen. De inbeslagname betrof niet de andere bezittingen: gereed geld in huis of uitgeleend, kostbaarheden, geschilderde portretten, pontificalia met o.a. de kostbare staf van Koenraad van Malsen, boeken, archivalia, meubilair, kleding, enz.

De onroerende goederen: landerijen, weiden, moeren, hoeven, met de daarmee samenhangende cijnzen, tienden en opbrengsten van in leen gegeven goederen, hielden op een bron van inkomsten te zijn voor de abdij.

¹⁾ A.W. van den Hurk, *Berne op weg naar Spaans-Brabant*, in *Anal. Praem.*, dl. 48 (1972), blz. 250.

Het bestuur van het klooster moest zich gaan bezighouden met een nieuwe bron, de toelagen of alimentatiegelden, die de leden van het convent voor de duur van hun leven door de genoemde Staten van Holland voortaan kregen toegewezen. De abt zou jaarlijks 2000 gulden, de prior en de provisor ieder 900 gulden en de verdere kloosterlingen, negen in getal, ieder 500 gulden. Alles bijeen dus jaarlijks, zolang er niemand kwam te sterven, 8300 gulden²).

In plaats van het uitbaten van de landerijen en andere onroerende bezittingen, zoals dit tot de middeleeuwse economie behoorde, moest er voorlopig worden overgeschakeld op het uitsluitend innen en beheren van gereed geld, dat men slechts hoefde op te halen in Delft. Het verschil zit dus uitsluitend in het innen van de inkomsten.

Deze verandering komt heel duidelijk naar voren, als men het laatste pachtboek van de abdij over de jaren 1644 tot en met 1647 doorneemt. Niet alleen de pachten van de hoeven en landerijen, maar ook de tienden werden deels betaald in natura. Het innen van de pachten en tienden bracht veel werk mee en vergde vele voorzieningen. De pachters moesten worden gemaand om de pachtsom te betalen. De pacht werd vaak beetje bij beetje of over tijd betaald. Dikwijls vroegen ze om vermindering wegens misoogst, natuurrampen zoals overstromingen door dijkdoorbraken, oorlogshandelingen en strooptochten van rondzwervende soldaten. De pachtduur was kort (als regel voor zes jaar), en telkens moesten dus de pachtovereenkomsten worden vernieuwd. De gebouwen van de ver verspreid liggende boerderijen moesten regelmatig worden gecontroleerd op het verplichte onderhoud daarvan. Telkens waren er onenigheden over allerlei zaken, die tot processen of minnelijke schikkingen leidden. De provisor en andere leden van het convent moesten geregeld voor deze zaken op stap, en dat was in die dagen geen sinecure. De abdij zag zich soms verplicht dure bemiddelaars in te schakelen. En dan was er nog het vele werk, om de opbrengsten in natura tijdelijk op te slaan en daarna te verkopen of eveneens als betaalmiddel te gebruiken.

Om een eventueel misverstand uit de weg te ruimen, alsof men pas na 1648 met geld te maken kreeg, mag hier terloops worden opgemerkt, dat men ook vroeger voor de nodige uitgaven over geld beschikte. De pachten werden immers voor een niet gering gedeelte in geld uitgekeerd. Vooral toen men het verpachten van de abdijsgoederen in het gebied tussen Maas en Waal en in het Land van Heusden en Altena was gaan toevertrouwen

²) Id., *Berne in de branding tijdens de Tachtigjarige Oorlog*, in *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, dl. 8 (1966), bijlage 7, blz. 56-59.

aan zogenaamde amodiateurs, betaalden deze voor het grootste gedeelte in contant geld en dat liep in de duizenden guldens. De opbrengsten in natura werden, voor zover niet nodig voor eigen gebruik, verkocht tegen de steeds wisselende prijzen, waarvan men op de hoogte moest blijven. Met dat geld werden allerlei betalingen verricht, zoals de restauratie van gebouwen, het aankopen van allerlei zaken en het voldoen van de geldelijke lasten waarvoor de abdij stond.

Het geheel of gedeeltelijk betalen in natura was heel normaal in die tijd. In de parochie van Heeswijk bijvoorbeeld werden drie van de vier gevallen van gevraagde jaargetijden betaald met levering van rogge. Pas op 25 januari 1652 werd dit afgelost met 148 gulden en vier stuivers. De pastorie ontving voortaan een jaarlijkse rente van zeven gulden en vier stuivers voor de vervulling van de jaargetijden.

Het betalen in natura was zo algemeen gebruikelijk, dat zelfs de collegegelden van de abdijleden, die in Leuven studeerden, gedeeltelijk in natura werden betaald. De provisor van de abdij, Balthasar Janssen, heeft in zijn «Kueckenboek» over de jaren 1643 tot en met 1647 deze aantekening geplaatst: «Notandum. De costen pro duobus collegistis Lovanii belooopen jaerlijks in gelde – 370 gl.; item noch – 2 mudden terwen; item noch – 2 mudden gersten; item noch – 1 mud rogghen; item jaerlijks noch pro necessitatibus collegii – 15 gl.».

Toegegeven moet worden, dat de levering van koren als onderdeel van de pacht nu en dan werd afgekocht met een bepaalde som gelds per mud, waarvan de hoogte tevoren onderling werd geregeld. Men sprak van «verdingen». Ook dit behoorde tot het beheer van onroerende goederen. Dat niettemin de pachtsom voor een deel werkelijk in natura werd betaald, is af te leiden uit het reeds genoemde «Kueckenboek». Daarin heeft de provisor de ontvangsten genoteerd van door hem verkochte rogge, gerst en boekweit.

Aan dit alles kwam voor de Abdij van Berne plotseling een einde. Er was een onbeduidende uitzondering. In Lithoijen had de abdij, toen daar sinds 1612 een van haar leden tot pastoor was aangesteld, en toen zij spoedig daarna het patronaatsrecht met betrekking tot deze parochie had verworven, enige goederen en de helft van de tienden gekocht. In 1611 waren deze tienden door de abdij van St. Remigius te Reims, waartoe Lithoijen behoorde, verkocht aan een zekere Johan Dadenbergh, koopman te Merssen³⁾. Deze aangekochte bron van inkomsten was buiten de

³⁾ L.H. Chr. Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, dl. 4, St. Michielsgestel, 1873, blz. 729.

boekhouding gehouden, omdat men reeds een voorgevoel had, dat de abdij haar bezittingen zou kunnen verliezen⁴). Deze geheim gehouden en op de naam van een bevriende relatie geplaatste bron van inkomsten bracht overigens weinig zorgen mee. De tienden werden jaarlijks in kleine gedeeltes door een notaris verpacht tegen een bepaald geldbedrag. Hier kreeg men dus niet te doen met het ophalen of thuis laten brengen of ter plaatse verkopen van opbrengsten in natura.

De abt van Berne, die de verandering heeft meegemaakt, was Leonardus Bosch⁵). Hij heeft persoonlijk de boekhouding van de inkomsten en uitgaven op zich genomen. Hij heeft daarvoor een dik boek (formaat 20 × 30 cm, met perkamenten omslag en linten om het dicht te knopen) aangeschaft. Het kreeg een dubbele titel. Aan de ene kant staat geschreven: «Ontfanc van onderhoud van de religieusen na de soo genoemden Peys 1648 tot de laetsten mert 1669», en omgekeerd aan de andere kant: «Register van uytgeef begonnen met 7 junie 1649 ende tot den 11 februarie 1663». De oorspronkelijke titels stonden bovenaan tegen de rand. Ze zijn niet meer volledig te ontcijferen, omdat de muizen eraan geknabbeld hebben⁶).

De genoemde, door de Staten van Holland toegezegde, uitkeringen geschieden jaarlijks in vier gedeeltes en in beginsel op 31 maart, 30 juni, 30 september en op 31 december. Maar in feite gebeurde dit vaak op een latere datum, soms zelfs weken later. Want de uitkeringen of alimentatiegelden, zoals ze doorgaans werden genoemd, moesten worden opgehaald, als regel in Delft, op het Geestelijk Kantoor, waar de inbeslag genomen kerkelijke goederen werden beheerd, en waar de uitbetaling aanvankelijk was toevertrouwd aan de heer Dirk Crab. Dit bracht mee, dat viermaal per jaar iemand van de abdij of namens de abdij de niet eenvoudige reis naar Delft moest maken. De eigenlijke vervaldag kwam niet steeds goed gelegen. Als regel ging men met tweeën of drieën op stap. Soms kon men in 's-Hertogenbosch terecht als Dirk Crab daar vertoefde. Vanaf 7 juli 1659 was Johan van Bleiswijck, de «Ontfanger-generaal van de Hollantsche kerckelijckce goederen», dus degene die de traktementen betaalde. Later kwam het meermalen voor, dat de gelden meegegeven werden met schipper Dirck Willemsen, die op Delft voer.

⁴) W.J.C.C. VAN DEN HURK, *Het verborgen leven van de Abdij van Berne in haar parochies 1797-1857*, Tilburg, 1977, blz. 6.

⁵) Leonardus Bosch was abt van Berne van 1641 tot 1668.

⁶) Archief Abdij van Berne, V E.

Aan dit ophalen van de gelden waren onkosten verbonden. Vooreerst de reiskosten naar Delft. Op 13 oktober 1650 b.v. waren Joachimus Keijzers, prior en pastoor te Berlicum, samen met fr. Walterus Meynarts de alimentatiegelden te Delft gaan ophalen, wat een uitgave van 24 gulden betekende. Vervolgens moesten bij het innen van de toelagen door een notaris geauthentiseerde verklaringen worden overgelegd betreffende het nog in leven zijn van de personen, waarvoor de uitkering werd gevraagd. De notaris vroeg daarvoor als regel 12 stuivers. Twee namen van notarissen zijn bekend, mr. Jan van Erp, die in Dinther kantoor hield, en notaris Van der Dussen, die in Den Bosch woonde. Die verklaringen moesten geschreven worden op gezegeld papier, dat door de abdij zelf daarvoor in voorraad werd gekocht. Zo werd op 13 september 1655 2 gulden en 19 stuivers betaald «voor een boeck gesegelt pampier, om te schrijven attestatiën de vita».

Tot de uitgaven in verband met het innen van de alimentatiegelden mag men ook rekenen de geschenken (we zouden nu spreken van smeergeld), waarmee men Dirc Crab vereerde, om hem welwillend te stemmen. Zo werd hem op 7 juni 1649 een stuk Kamerijks doek ter waarde van 44 gulden geschonken. Op 26 april 1650 gaf de abt aan de echtgenote van de heer Crab een stuk lijnwaad van 25 ellen, waarvoor hij 125 gulden had betaald. Het jaar daarop kreeg Crab 36 zilveren vorken ten geschenke. Bij 29 april 1655 staat genoteerd: «Uutgegeven voor een stucxken fijn lijnwaets van dartich ellen, d'elle gecocht voor vier gulden thien stuyvers, geschoncken aen den rentmeester Dirck Crab, facit – 135 gl.».

Ten slotte werd aanvankelijk ook van de uitkeringen ingehouden de huur van het huis te Heeswijk. Met dat huis werd bedoeld het zogenaamde Slotje of Speelhuis, waarin de abt mocht blijven wonen. Deze jaarlijkse huursom bedroeg 150 gulden. Zo werd op 27 april en op 24 augustus 1651 bij het innen van de traktementen dit bedrag hiervan afgetrokken. Dit geschiedde opnieuw, toen de prior en fr. J. Besouwen in Delft waren. Rentmeester Crab heeft toen «ons gecort 150 gl., een jaer huysshuer van het huys tot Heeswijck, verschenen 1 may 1652». Op 30 september van datzelfde jaar reisden de abt met zijn prior en een knecht eerst naar Delft om de bekende reden en vervolgens naar Den Haag «om te solliciteren de gratieuse woning in ons huys te Heeswijck». Dit heeft succes gehad, want de abt noteerde in het boek met de inkomsten en uitgaven, dat wij het huis voortaan gratis mochten bewonen. Maar de abdij kreeg het huis niet in eigendom. Bij de ontvangsten van 12 oktober 1661 staat deze post: «ontfangen tweehondert gl. eens van Ryner van der Burch, commissaris

van 't Groot Cantoor van den heere Johan van Bleiswijk, ontfanger-generael der Hollantse kerckelijke goederen, die ons toegestaan waeren van de Heeren Gecommitteerde Raden van Holland ende Westvrieslant tot reparatie van 't Bernse Speelhuys tot Heeswijk – 200 gl.».

In het jaar 1649 had op 7 juni te Delft de eerste uitkering plaats. Deze bedroeg 3801 gulden en 14 stuiver, en gold voor het eerste en tweede kwartaal samen. Aan het traktement van de abt was door de heer Crab 127 gulden en 15 stuiver gekort, omdat hij van sommige pachters enige toepachten had ontvangen. Aan dat van de pastoor van Bokhoven waren 200 gulden in mindering gebracht, omdat hij de pacht van de Welderwaard over het jaar 1648 nog had geïnd⁷⁾. En aan dat van de pastoor van Berlicum 16 gulden en 19 stuiver, omdat hij die in Berlicum reeds had gekregen.

In 1650 werd het volledige bedrag van 8300 gulden uitgekeerd, 2075 per kwartaal. Maar reeds in 1651 kwam daarin verandering door de dood van fr. Joannes Waterloo op 8 februari en van fr. Bartholomeus Somers op 8 mei, waardoor de uitkeringen terugliepen van 2075 naar 1825 per kwartaal. Op 25 november 1652 kwam fr. Walterus Meynarts te overlijden, waardoor het traktement van de nog levenden 1700 gulden per kwartaal werd. Dit bleef zo gehandhaafd tot 1657. In dat jaar hadden er weer sterfgevallen plaats. Op 20 maart overleed fr. Rodolphus Segers, rustend pastoor van Bokhoven, op 20 augustus de provisor en op 6 december fr. Augustinus Keteler, zodat nog slechts zes van de twaalf uitkeringsgerechtigden overbleven.

Vanaf 30 juni 1658 staan de uitkeringen voor fr. Joh. Chr. Besouwen niet meer genoteerd, zodat nog slechts 1100 gulden per kwartaal werd uitgekeerd. Joannes Besouwen had namelijk de abdijsgemeenschap verlaten. Hij is in zijn geboorteplaats, Den Bosch, gestorven verzoend met zijn abdijs. Zijn naam staat daarom in het *Necrologium Bernense* onder 9 juni 1680.

Op 9 augustus 1663 had er weer een sterfgeval plaats. Toen wisselde Augustinus Janssen het tijdelijke leven met het eeuwige. De driemaandelijke betalingen liepen hierdoor terug op 975 gulden. Dit bleef zo tot 1668, het jaar waarin de abt kwam te overlijden. Er bleven drie abdijleden over, die recht hadden op alimentatiegeld: de prior, Cornelius de Jode en Cornelius van Grinsven.

⁷⁾ Deze waard was gelegen tussen Bokhoven en Hedikhuizen. Zie: J.A.M. HOEKX, *Inventaris van het archief der parochie Bokhoven*, Heeswijk-Dinther, 1969, nr. 118, blz. 25. Daar staat: «De Welderwert, een stuk land, dat in 1607 door de prelaat van Berne aan de pastoor werd gegeven, doch in 1648 door de Staten-Generaal geconfisqueerd».

De laatste noteringen van de traktementen zijn van 1669. In februari had men nog ontvangen 475 gulden voor het laatste kwartaal van 1668 en in april voor het eerste van 1669 eenzelfde bedrag.

We mogen aannemen, dat de uitkeringen voorlopig normaal zijn doorgegaan. Dat valt op te maken uit wat de in 1676 gekozen abt van Berne, Henricus van Dale, in het boek van inkomsten en uitgaven heeft opgetekend. «Alsoo wij onderschreven, naer den voorschreven dagen van martii 1669 geen ordentelijcke aenteeckeninge meer bevonden te hebben raeckende den ontfanck van de tractamenten midts sij eenige jaeren gearresteert waeren, ende dat monsieur Hachtien het arrest affgedaen hebbende sijne rekeninghen daervan daernaer gedaen heeft van sijnen ontfanck ende uutgeeff, soo ist, dat wij bevonden hebben het tractement gerekent tot ultima septembris 1676 incluys ende den uutgeeff tot 14 januarii 1677...

Actum 14 Januarii 1677.

fr. Henricus van Dale, abt van Berne

fr. Lucas Sjongers, pastor in Berlicom

Dirck Hachtien».

Tijdens het abbatiaat van Joachim Keijzers (1668-1676), de opvolger van prelaat Bosch, viel het Rampjaar van 1672. Toen hadden Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen de oorlog verklaard aan de Republiek. Dit had voor de abt van Berne en zijn religieuzen gevolgen. De alimentatiegelden werden niet meer uitgekeerd. Dit kunnen we opmaken uit het schrijven van de abt aan de hertog en prins van Neuburg als heer van het Land van Ravenstein, waarin hij hem o.a. schrijft, dat het uitreiken van de alimentatiegelden heeft opgehouden. De abt ziet nu uit naar andere inkomsten. En dan denkt hij aan de oude bezittingen van zijn abdij, die door de Staten van Holland naar zijn overtuiging wederrechtelijk waren geconfisqueerd. Grote delen van de Republiek waren door het Franse leger veroverd en daaronder vielen gebieden, waar de Abdij van Berne sinds eeuwen goederen had bezeten, met name tussen Maas en Waal en in het Land van Ravenstein. In een akte van 7 oktober 1673 machtigde toen abt Keijzers de in Grave woonachtige heer Arnold Verheyen, licentiaat in de rechten, om de hoeven Mun en Gaal in Schaijk en die van Monnikenwoerd, Maasbommel en Leeuwen, gelegen tussen Maas en Waal, te beheren, de pachten te innen voor de abdij en alles te doen, wat hij, abt van Berne, zou hebben gedaan als hij daar zelf persoonlijk present zou zijn geweest.

Deze abt had, toen hij nog prior van de abdij was, het gewaagd, nog een stapje verder te gaan. Tijdens het abbatiaat van Jan Moors had een zekere Van Riel, die de kloosternaam Folcoldus had gekregen, de abdij verlaten, om kapucijn te worden in Antwerpen met de kloosternaam Columbanus⁸⁾. Nu meende de prior gerechtigd te zijn, ook voor hem alimentatiegeld te vragen ten voordele van de abdij. Volgens een akte van 26 februari 1670 verscheen Folcoldus van Riel als religieus van Berne voor de te Grave residerende notaris Joh. de Meyer, en machtigde hij prior Keijzers, om namens hem «bij Haer Ed. Mog. de Heeren gecommiteerde Raeden van Hollant ende Westvrieslant, off oock ten comptoire van den ontfanger-generael der Hollantsche kerckelijcke goederen» de jaarlijkse som van 500 gulden over de jaren 1649 tot 1 januari 1669 nog te innen. Getuigen daarbij waren Johan Loeffs en Mathijs van Asten. Op de rug van deze notariële akte heeft de reeds genoemde neef van Joachim Keijzers, Dirck Hachtien⁹⁾, genoteerd, dat hij de som van 6828 gulden in 1672 heeft weten los te krijgen «alhoewel den heer prelaet afgeslagen (afgewezen) is geweest».

De voor de abdij wat gunstiger tijd heeft niet lang geduurd. De oorlog is voor Frankrijk op een fiasco uitgelopen. De Republiek verloor geen duim gronds. De confiscatie van de abdijgoederen bleef van kracht. De uitkering van de alimentatiegelden was intussen een aflopende zaak geworden. Door de dood van Cornelius van Grinsven, de laatste uitkeringsgerechtigde, op 17 januari 1684, kwam er absoluut een einde aan.

Wanneer men de duidelijk genoteerde uitkeringen tot en met 31 maart 1669 bij elkaar optelt, komt men tot een bedrag van 103.490 gulden en 8 stuiver. Dit betekende voor de abdij als geheel een gemiddeld inkomen uit deze bron van iets meer dan 5000 gulden per jaar. Voor de daarop volgende jaren tot 1684, toen Van Grinsven stierf, werd dit vanzelfsprekend veel minder, wat het gemiddelde over alle jaren sterk deed dalen.

De vroegere inkomsten uit de onroerende goederen lagen heel wat hoger. Zij bedroegen, alleen al in geld volgens het laatste pachtboek over de jaren 1644-1647, meer dan 7600 gulden per jaar. Dan kwamen daar nog bij meer dan duizend pond boter, honderden ponden kaas, honderden mudden rogge, gerst en boekweit, enz. En hierbij zijn niet mee opgeteld de vele tienden, die in natura werden betaald. De bezittingen in Maarsbergen met haar jaarlijkse opbrengsten staan niet in het pachtboek vermeld.

⁸⁾ G.M. VAN DER VELDEN, *Folcoldus van Riel, norbertijn onder prelaat Jan Moors*, in *Met Gansen Trou*, jrg. 31 (1981), blz. 15-16, 27-32, 43-47.

⁹⁾ Vader van Guilielmus, die eerst pastoor van Heeswijk en daarna van Vlijmen was.

Daarover werden processen gevoerd. Maar ze vertegenwoordigden een rijk bezit. In de «Nieuwe Blaffart der gewesene Abdije van Berne» staat te lezen: «Alle welke hoeven ende landen, mitsgaders de thiende van de voorschreve proostdij met mey 1656 sijn verkogt tesamen int geheel aen Samuel de Marees, den hoop omme de somme van 85000 ponden, à 40 groten 't pondt»¹⁰⁾.

Al waren deze vroegere inkomsten in normale omstandigheden veel groter dan die van de alimentatiegelden, toch vertegenwoordigde het genoemde bedrag van 103.490 gulden een voor die tijd aanzienlijke som gelds.

Om een idee te krijgen van de waarde van het geld in de eerste helft van de zeventiende eeuw, is het goed naar de prijs van alledaagse dingen te kijken. Voor een paar schoenen betaalde men twee gulden. Voor een pond boter 20 cent, voor een jong varken twee gulden en tien stuiver, voor een paard 84 gulden en voor een spinnewiel twee gulden en veertien stuiver. Een uitgave van geheel andere aard, die de waarde van het geld in die tijd laat zien, was de koop van een complex onroerende goederen in Vilvoorde. Dit complex bestond uit een kapitaal huis midden in de stad gelegen. Daartoe behoorden een boerderij met vijvers en een duiventil, een watermolen met een huis en hof daarbij, bovendien het zogenaamde Duitse huis en verder boomgaarden. De koopsom was 16000 gulden¹¹⁾.

De traktementen of alimentatiegelden overtroffen het bedrag, dat nodig was voor het levensonderhoud van de leden van de abdij. Met het overschietende geld en dat van vroegere inkomsten kon een nieuw vast bezit worden opgebouwd. Grote sommen gelds werden overgemaakt naar Vilvoorde voor de aankoop van huizen (waarvan hiervoor een voorbeeld werd gegeven), landerijen, beemden en bossen. Het aankopen van onroerend goed in zo'n grote hoeveelheden en in zo'n kort tijdsbestek is in de geschiedenis van de Abdij van Berne een nieuw gegeven.

Ook heeft men veel geld kunnen uitzetten tegen rente. In 1684 is daarvan een lijst opgemaakt, die 32 nummers telt¹²⁾.

In Vilvoorde is men, kort nadat de provisor met anderen in Vilvoorde was gaan wonen, begonnen de molen en de gekochte huizen te verhuren¹³⁾. De landerijen werden op de oude wijze verpacht met gedeeltelijke betaling

¹⁰⁾ 40 groten 't pond = 1 gulden.

¹¹⁾ De originele akte berust in het archief van de Abdij van Berne, V E. Een kopie in *Liber bonorum abbatiae Bernensis*.

¹²⁾ *Kueckenboeck de anno 1649*, van de provisor Balthasar Janssen, fol. 228-259.

¹³⁾ *Idem, Ontfanck van onderhoud*, etc., fol. 7 en volgende.

in natura. Hier keert iets van de inkomstenwerving van vóór 1648 terug, maar in aanzienlijk mindere mate dan voorheen.

Deze inkomsten, samen met de alimentatiegelden, de reserves van vóór 1648 en eventuele giften waren ruimschoots voldoende, om nieuwe roeping en aan te nemen en hun opleiding in andere abdijen en hun studies te Leuven te bekostigen.

Zo kon de Abdij van Berne, die door de Staten van Holland als opgeheven was verklaard en van al haar onroerende bezittingen was beroofd, toch blijven voortbestaan.

Zijlstraat 1

G.M. VAN DER VELDEN, O. Praem

NL-5473 CJ Heeswijk-Dinther

Dubbels van de typografieboeken A en B van de abdij van Park in het Algemeen Rijksarchief te Brussel: een vijfde groot kaartboek van de hand van Joris en Guiliam Subil?

In 1971 publiceerde F. Maes een lijst van de kaarten van de abdij van Park-Heverlee bewaard op het Algemeen Rijksarchief te Brussel¹⁾. Hij baseerde zich hiervoor op de inventaris van het kerkelijk archief van Brabant door A. D'Hoop²⁾. De plattegronden werden ondergebracht in de collecties *Kaarten en plattegronden in handschrift*, nrs. 936-938³⁾ en *Kaarten en plattegronden, inventaris in handschrift*, nrs. 221, 1002-1004 en 1068-1075⁴⁾. In dit artikel kon F. Maes reeds melding maken van de aankoop van elf plattegronden van de abdij van Park-Heverlee door het Algemeen Rijksarchief bij een Brussels antiquair⁵⁾. Deze plattegronden werden geïnventariseerd in de collectie *Kaarten en plattegronden, inventaris in handschrift*, nrs. 8186-8196. Ze dateren uit de periode 1651-1663 en werden vervaardigd door vader Joris en zoon Guiliam Subil op verzoek van abt Libert de Paepe. Elke plattegrond bestaat uit een dubbel geplooid vel papier van ca. 52 op 37,5 cm.

Na vergelijking besloot L. Vanhove dat de nummers 1002-1004, 1068-1075 en 8186-8196 «dubbels van kaarten uit de typografieboeken» waren, bewaard in het archief van de abdij van Park-Heverlee⁶⁾. Dit is een belangrijk besluit, temeer daar zowel F. Maes als L. Vanhove maar over gedeeltelijke informatie beschikten. Inderdaad, dezelfde Brusselse

¹⁾ F. MAES, *Inventaris van de figuratieve kaarten in het abdijsarchief van Park, Heverlee, in Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving*, XI, 1971, p. 33-34.

²⁾ A. D'HOOP, *Inventaire général des archives ecclésiastiques du Brabant*, 3, 1922, p. 347-348.

³⁾ De nrs. 939-940 hebben betrekking op de abdij van Vrouwenpark te Wezemaal, een fout die F. Maes van A. D'Hoop overnam.

⁴⁾ De nrs. 936-937 van de *Kaarten en plattegronden in handschrift*, en nr. 221 van de *Kaarten en plattegronden, inventaris in handschrift* laten we hier verder buiten beschouwing. Zij hebben niets te zien met de kaartboeken die voor abt Libert de Paepe werden vervaardigd door vader en zoon Subil.

⁵⁾ F. MAES, *o.c.*, p. 34.

⁶⁾ TA = "Typographieboek 1665" met 93 plattegronden op perkamenten bladen (fol. 1-180) en TB = "Typographie boek 1665" met 96 plattegronden op papier (fol. 1-333). L. VANHOVE, *De kaartboeken van de abdij van Park-Heverlee*, in H. VAN DER HAEGEN, F. DAELEMANS en E. VAN ERMEN, eds., *Oude kaarten en plattegronden. Bronnen voor de historische geografie van de Zuidelijke Nederlanden (16de-18de eeuw)*, (Archief- en Bibliotheekwezen in België. Extranummer 31), Brussel, 1987, p. 132 en voetnoot 29.

antiquair bood in de loop van 1970 en 1971 nog viermaal plattegronden van de abdij van Park-Heverlee aan, blijkbaar komend uit hetzelfde kaartboek, maar allemaal losse vellen:

- zeven op 6 oktober 1970 (*Kaarten en plattegronden, inventaris in handschrift*, nrs. 8197-8203);
- zeven op 20 oktober 1970 (*Kaarten en plattegronden, inventaris in handschrift*, nrs. 8204-8210);
- 51 op 21 januari 1971 (*Kaarten en plattegronden, inventaris in handschrift*, nrs. 8214-8264);
- twee op 7 december 1971 (*Kaarten en plattegronden, inventaris in handschrift*, nrs. 8282-8283).

Al deze plattegronden hebben dezelfde kenmerken als boven aangegeven.

Deze verspreide acquisitie door het Algemeen Rijksarchief maakte dat de toenmalige dienstdoende archivaris aan iedere plattegrond een aanwinstnummer gaf. Daarbij werd niet op de folionummers van de plattegronden gelet, die telkens rechtsboven zijn aangebracht. Het op volgorde steken van de folio's leverde een bijna volledig kaartboek op. De vergelijking met beide typografieboeken bevestigde dit alleen maar⁷⁾.

Op 16 april 1991 kreeg het Algemeen Rijksarchief van een Leuvens antiquair een «Park»plattegrond aangeboden van de hand van Guiliam Subil, gefolieerd 187-188. De plattegrond werd geïnventariseerd in *Kaarten en plattegronden, inventaris in handschrift*, nr. 8927. Alhoewel het blad in onze foliëring kon worden ingepast, betwijfelen we dat het kaartblad oorspronkelijk tot het kaartboek behoorde. In ieder geval is er in de index geen verwijzing naar deze folio's te vinden. Op de keerzijde van fol. 188 is er een verklaring van de Leuvense landmeter P.L.L. Gens, gedateerd 12 november 1776. Op de plattegrond van Guiliam Subil had hij in opdracht de limieten van de geestelijke jurisdicties tussen Nieuwrode en Sint-Pieters-Rode aangeduid. Hierover was namelijk voor de officiaal van het aartsbisdom een geschil voorgelegd tussen de pastoor en tiendheffer van Nieuwrode, E.H. Devos, en de pastoor van Sint-Pieters-Rode, E.H. Stas.

Er zijn nog enkele voorbeelden voorhanden dat landmeters uit latere perioden de plattegronden van de Tiense landmeters Joris en Guiliam Subil gebruikten. Op de erfkaart van Park (fol. 1-2) werden op 16 augustus 1714

⁷⁾ Wij danken de heer L. Vanhove zeer hartelijk voor het ter beschikking stellen van zijn nota's.

aanvullingen aangebracht door Lambert Bauterlé. Hij baseerde zich op de opmetingen van de Leuvense landmeter Guillielmus (of Guiliam) De Roy. Dit is ook het geval voor de erfkaart van Oorschot (fol. 129-130). Landmeter Michielssen verklaarde in januari 1672 op verzoek van de proost van Oosterhout verschillende landen en weiden gelegen onder «Heijbeke onder Nispen», eigendom van de abdij van Park-Heverlee, te hebben opgemeten.

De plattegrond van de hoeve Ter Munck onder Egenhoven (fol. 8, *Kaarten en plattegronden, inventaris in handschrift*, nr. 8215) is niet zoals in het Typografieboek B van de hand van Joris Subil, maar van Guiliam Mortier. Vervaardigd in 1685 werd hij misschien nadien tussengevoegd. In de index wordt nochtans geen verwijzing naar dit folionummer gemaakt. De plattegrond van Pont-à-Celles (fol. 200-201) is gedateerd «6 juli 1612». De overeenkomende plattegrond in Typografieboek B is van de hand van G. De Roy⁸⁾. Op de plattegrond van Baal en Betekom (fol. 180-181) deed landmeter G. De Roy in juli 1617 de opmeting van de percelen 1-4.

Tot slot willen wij de lezer nog verwijzen naar de beschrijving van de kaarten die wij zullen publiceren in onze herwerking van de inventaris van de collectie *Kaarten en plattegronden, inventaris in handschrift*.

Kongostraat 19
B-8310 Assebroek (Brugge)

LUC JANSSENS
Algemeen Rijksarchief

BIJLAGE

Hieronder stellen we het kaartboek summier voor door in een tabel de volgende gegevens te plaatsen: het folionummer van het kaartboek van het Algemeen Rijksarchief, het inventarisnummer (eigenlijk beter aanwinstnummer genoemd), de plaats en omschrijving van het goed, de overeenkomende folio's in de typografieboeken A en B.

Fol.	inv. nr.	Plaats en omschrijving van het goed	TA	TB
1-2	1068	Park: allodium, erfpacht	1-2	1-2
3-4	1069	Park: cijnskaart	niet	4-5
5-6	1075	Heverlee: allodium, erfpacht	9-10	7-8
7	8214	Heverlee: allodium, erfpacht	niet	niet
9-10	8283	Heverlee: tiendkaart	11-12	13-14
11-12	8203	Oud-Heverlee: allodium, erfpacht	niet	16-17

⁸⁾ F. MAES, *o.c.*, p. 24.

13-14	8216	Oud-Heverlee: cijnskaart	13-14	19-20
15-16	8217	Sint-Joris-Weert		
10	8217	Sint-Joris-Weert: cijnskaart	15-16	22-23
17-18	8218	Blanden: cijnskaart	17-18	niet
19-20	8197	Blanden: allodium, erfpacht	18v	28-29
21	-			
22	8219	Bierbeek, Haasrode: allodium, erfpacht	19-20	31-32
23-24	8220	Bierbeek: allodium	niet	37
25-26	8221	Bierbeek: cijnskaart	niet	38-39
27-28	-			
29-30	8202	Hamme-Mille, Nethen (Weys, Pécrot)		
31-32	8222	Archennes: allodium, tiendkaart, erfpacht	27-28	48-49
33-34	-			
35-36	8223	Bossut-Gottechain: cijnskaart		53
	8223	Archennes, Pécrot: cijnskaart		52
37	8224	Nodebais: allodium, erfpacht	34r	57
38	-			
39-40	8225	Deurne, Bevekom: erfkaart	35-36	niet
41-42	8226	Deurne, Bevekom: cijnskaart	37-38	61-62
43-44	8186	Bevekom: allodium	39-40	64-65
45-46	8227	Hontsem: allodium	43-44	67-68
47-48	8228	Roosbeek: cijnskaart		
	8228	Hontsem, Verrijck, Willebringen: cijnskaart	41-42	70
49-50	8229	Verrijck: allodium, erfpacht	43r	73-74
51-52	8230	Meldert: allodium, erfpacht	44v	76-77
53-54	8231	Hoegaarden, Meldert, Sluis: allodium, erfpacht		45-46 79-80
55	8232	Hoegaarden (Sint-Katelijne-Houtem), Meldert: cijnskaart	47v	83
	8232	Hoegaarden (Aalst, Couberghen): leen, cijnskaart	48r	84
57-58	8199	Hoegaarden, Outgaarden: allodium, erfpacht	49-50	86-87
59-60	8208	Hoegaarden, Outgaarden: cijns, leen	51-52	89-90
61-62	8233	Mélin: allodium, erfpacht	55-56	92-93
63-64	8234	Tienen: erfpacht	57-58	96-97
65-66	1004	Neerwinden, Overwinden	33v	100
	1004	Hakendover, Goetsenhoven	59-60	100v
67-68	8235	Neerhespen: cijnskaart	62v	104
	8235	Orsmaal-Gussenhoven: allodium	61v	102
	8235	Landen: allodium	niet	103
69-70	1002	Neerlanden: allodium, erfpacht	63-64	105-106
	1002	Neerlanden: cijnskaart	64v	107
71-72	8187	Attenhoven: allodium, erfpacht	65-66	108-109
73-74	8188	Walsbets: cijnskaart	69-70	115-116
75-76	-			

77-78	8200	Gingelom: cijnskaart	71-72	121-122
79-80	8201	Niel-bij-Sint-Truiden: allodium, erfpacht	73-74	124-125
81	8236	Wilderen, Duras: allodium, cijnskaart	76v	127
82	-			
83-84	8237	Zoutleeuw: allodium, erfpacht	77-78	128
85	8238	Neerlinter: allodium, erfpacht	62v	133
86	-			
87	8239	Vissenaken: allodium	81	137
88	8240	Bunsbeek: allodium, erfpacht	82	138
89	8241	Meensel-Kiezegem, Binkom: allodium	83-84	140
90	-			
91-92	8189	Kerkom, Butsel: allodium, erfpacht	85-86	143-144
93-94	1070	Lubbeek: erfkaart	87-88	niet
95	-			
96	8242	Pellenberg: cijnskaart	89v	152
97-98	1071	Lubbeek: cijnskaart	89-90	156-157
99-100	1072	Lubbeek: cijnskaart	91-92	156-157
101-102	1073	Lubbeek: houttienden	93-94	159-160
103-104	-			
105-106	-			
107-108	8243	Sint-Pieters-Rode: allodium, erfpacht	99-100	170-171
109-110	-			
111-112	8244	Sint-Pieters-Rode: cijnskaart	101-102	173-174
113-114	-			
115-116	8190	Nieuwrode: allodium	100v	184-185
117-118	8245	Niet gespecificeerd		
119-120	8246	Holsbeek: erfkaart	niet gen.	niet
121	8247	Linden: tiendkaart	niet	194
122	-			
123-124	8248	Scherpenheuvel: allodium, erfpacht	niet	196-197
125-126	8206	Scherpenheuvel: cijnskaart	niet	199-200
127-128	8249	Zichem, Testelt, Messelbroek: allodium, erfpacht	111-112	202-203
129-130	8198	Oorschot: allodium	113-114	205-206
	8198	<i>Nispen</i>		
131-132	-			
133-134	-			
135-136	8250	Leuven: erfkaart		niet niet
137	8251	Leuven, Wilsele: allodium	niet	218
138-139	1074	Bertem, Leefdaal: allodium, erfpacht	117-118	219-220
140-141	1003	Bertem, Korbeek-Dijle, Leefdaal: erfpacht, cijns, erfpacht	119-120	226-227
142-143	8253	Loonbeek: allodium, erfpacht		
	8253	Sint-Agatha-Rode: allodium, erfpacht		
	8253	Leefdaal: allodium, erfpacht	123-124	230-231

44-145	8207	Huldenberg: allodium	125-126	233-234
146-147	8254	Tervuren, Vossem: allodium, tiend, erfpacht	129-130	236-237
148-149	8255	Vossem: cijnskaart	129r	243-244
150	-			
151	8256	Tervuren: allodium, erfpacht	130v	246-247
152-153	-			
154-155	8257	Oppem: allodium		
	8257	Oppem		niet
254-255				
156-157	8258	Sint-Pieters-Woluwe (Stokkel)	133-134	niet
158-159	8259	Wezembeek-Oppem (Stokkel): cijnskaart	135-136	260-261
160-161	8191	Nossegem: allodium	139-140	263-264
162-163	8210	Melsbroek: allodium, erfpacht	140v	266-267
164-165	8209	Humelgem (Steenokkerzeel): cijnskaart	141-142	269
	8209	Humelgem (Steenokkerzeel): allodium	141-142	270
166-167	8260	Winksele: cijnskaart, allodium, erfpacht	143-144	272-273
168-169	8192	Tildonk, Herent: allodium	145-146	275-276
170-171	-			
172-173	-			
174-175	8193	Wakkerzeel, Tildonk, Herent: erfpacht, cijns, leen	149-150	286-287
176-177	8194	Werchter: allodium, erfpacht	156v	289-290
178-179	8205	Veldonk: allodium, erfpacht	155-156	292-293
180-181	8195	Baal, Betekom: allodium, erfpacht	155v	295-296
182-183	8196	Werchter, Rotselaar: cijns	157-158	niet
184-185	-			
186	-			
[187-188	8927	Nieuwrode, Sint-Pieters-Rode: tiendkaart	niet	niet]
189	8261	Haacht: allodium, cijns, erfcijns	163-164	309-310
190-191	8204	Boortmeerbeek: allodium, cijns		313
	8204	Hever: allodium	169-170	314
192-193	-			
194-195	8282	Rotselaar: tiend, allodium, cijns	171-172	320-321
196-197	8262	Brussel: refugie	173-174	323-324
197v	8262	Sint-Joost-ten-Node: Patmos	niet	325
198-199	-			
200-201	8263	Pont-à-Celles	177-178	332-333
-	8264	Index	niet	index

Bijgevoegd zijn twee bladen (6 pagina's) met een alfabetische plaatsnamenindex.

Recensio

Bernard ARDURA, *Abbayes, prieurés et monastères de l'ordre de Prémontré en France des origines à nos jours*. Dictionnaire historique et bibliographique. Presses Universitaires de Nancy. Centre Culturel des Prémontrés, 1993, 734 pp. FF. 200.

Samedi le 15 mai 1993, dans la maison généralice de Prémontré à Rome, en présence du cardinal Poupard, président de la Commission Pontificale pour la Culture et de Mgr. van de Ven, abbé général de l'ordre de Prémontré, a été présenté le gros volume historique et bibliographique de l'ordre de Prémontré en France, composé par le P. Bernard Ardura. Grâce à son travail assidu, nous disposons maintenant d'un dictionnaire complet de toutes les maisons prémontrées en France dès le début jusqu'à notre époque. L'œuvre s'insère dans les «Itinéraires culturels du Conseil de l'Europe» et est éditée par les Presses Universitaires de Nancy. Dans sa belle préface, «De l'Augustinianisme à l'humanisme dévot», René Taveneaux insiste principalement sur l'apport de la Réforme de Lorraine et les efforts du Concile de Trente, des pages qui font réfléchir.

Avant de présenter les divers monastères, le Père Ardura, dans une importante introduction, situe l'ordre de Prémontré dans l'évolution et la croissance de la vie religieuse. Saint Norbert, épris du mouvement de la réforme grégorienne, fonda une communauté de chanoines réguliers, disons une réforme du clergé. Encadré dans une organisation d'inspiration monastique, leur idéal canonial reçut une structure solide qui lui permit de traverser les siècles. Il mentionne les efforts divers pour rester fidèle au charisme du fondateur ou pour y revenir. Dans les remaniements successifs des Statuts, je veux remarquer que la rédaction faite après le Code du Droit Canon de 1917 prit fin en 1930 et non en 1925. Il ajoute une liste des membres de l'ordre dont l'influence théologique et spirituelle, ou dont l'apport aux sciences et à l'art, dépassa largement le cadre de leur abbaye. Ce tableau remarquable fait honneur à l'ordre de Prémontré en France. Signalons par parenthèse que Servais de Lairvelz était d'origine belge.

La compilation précédente était faite par le P. Norbert Backmund de l'abbaye de Windberg en Bavière, et datait de 1949 à 1956. Cette œuvre monumentale conserve encore toute sa valeur. Elle était quand même de manipulation plutôt difficile et en plus composée en latin. Elle n'était pas non plus exhaustive et n'avait pas été complétée depuis 1956. Le premier tome a connu une réédition en 1983. Le P. Ardura, voyant que les maisons de l'ordre et les ci-devant abbayes prémontrées en France continuent à susciter l'intérêt des universitaires, des membres des sociétés savantes, des érudits locaux, voire des propriétaires actuels de ces anciens monastères, a remédié à cette lacune pour la France.

Il a repris le plan que N. Backmund avait suivi dans son «*Monasticon Praemonstratense*». La présentation des coordonnées brille par sa limpidité et la disposition typographique est impeccable: la consultation en est donc aisée.

Il parle successivement des 92 implantations de l'ordre en France, en y ajoutant l'abbaye de Leffe en Belgique dont l'histoire est liée à celle de Frigolet.

Chaque maison est indiquée avec ses diverses dénominations, et exactement localisée par département, canton et commune, et par son appartenance aux diocèses d'avant et d'après le Concordat de 1801. Suit alors le résumé de son histoire, une courte monographie précise et complète. Pris ensemble, ces abrégés nous ouvrent un panorama sur l'histoire de l'ordre de Prémontré en France à travers les siècles. On y rencontre les péripéties que cette maison a subies, son activité pastorale et les paroisses qu'elle a desservies. En ce qui concerne Prémontré, remarquons que lors des tentatives de restaurer l'abbaye en 1856, l'évêque de Soissons fit appel aux prémontrés de Tongerlo et d'Averbode. Pour certaines époques il cite le nombre des religieux et les revenus annuels. Sont mentionnés aussi les membres de l'abbaye qui ont eu un impact important dans l'ordre, l'Église ou le pays. Dans la liste des abbés, les abbés commendataires sont indiqués en cursive. On constate, à part l'une ou l'autre exception, que ce système néfaste de la commende a essoufflé l'élan religieux de la communauté et causé une détérioration tant spirituelle que temporelle. Pour l'exprimer avec les mots de Charles de Montalembert dans «*Les moines d'Occident*»: «C'était la lèpre de la vie monastique» en France. La présentation se termine toujours avec cette date fatale de 1790: la suppression par les révolutionnaires. Les religieux furent dispersés, les édifices confisqués. On voit alors que la plupart des abbayes furent démolies et que celles qui furent partiellement épargnées ont été aménagées à d'autres destinations. Quelle perte pour le patrimoine culturel du pays et quelle saignée pour la vie de l'Église et pour la civilisation!

Mais il faut qu'on cite les mots pleins d'espérance du P. Ardura dans son introduction: «Ne cherchez pas Norbert parmi les ruines, vous ne le trouverez pas! Il vit dans ces abbayes et prieurés, dans ces monastères de moniales qui, à travers le monde, continuent à entretenir la flamme de son charisme et de son idéal apostolique. Certes, l'Ordre blanc est bien modeste en France, mais voici que se relèvent, et avec quelle vitalité, les abbayes de l'Europe centrale, que l'on pensait à jamais éteintes. L'arbre que l'on croyait mort a poussé de nouveaux surgeons dans des contrées nouvelles. Norbert fut, en son temps, un authentique Européen, aujourd'hui il est devenu citoyen du monde».

La bibliographie est systématiquement subdivisée en sources manuscrites, sources imprimées et études sur cette maison. Je pense que l'auteur, pour faciliter la recherche, a préféré de citer les titres complets des œuvres, plutôt que d'user d'abréviations.

Les cartes des implantations prémontrées nous révèlent la densité des maisons selon les régions. On y trouve également la carte des circaries

et une carte des restaurations et fondations prémontrées de 1855 à nos jours. Y manque toutefois la fondation de Nogent-l'Artaud dans le département de l'Aisne, entreprise par l'abbaye de Berne en Hollande (1945-1949) qui n'est pas non plus mentionnée dans le corps du dictionnaire. Les blasons connus des abbayes reproduisent ceux du Monasticon de N. Backmund. Dans le tableau des filiations, on déplore qu'il n'ait pas ajouté les filiations des abbayes françaises à l'étranger, fût-ce pour démontrer la diffusion de l'ordre à travers l'Europe, grâce aux religieux provenant de ces abbayes de France.

Les tableaux des abbayes par département, par diocèses et par circaries viennent en aide aux chercheurs férus d'histoire.

Dans l'index des saints titulaires, le nombre des abbayes dédiées à Notre Dame est plus que remarquable et manifeste l'accent marial de l'ordre de saint Norbert.

Le dictionnaire se termine par un index de 98 pages des noms de lieux et de personnes par ordre alphabétique. Il est révélateur. En effet la succession d'un même nom indique qu'ici une famille tenait une ou plusieurs abbayes en commende, et qu'ailleurs régnait un certain népotisme. Je veux signaler aussi qu'en parcourant l'index de la bibliographie générale, au début du dictionnaire, je n'ai pas trouvé «Norbertus aartsbisschop van Maagdenburg (1126-1134)» de W.M. Grauwen, édité en 1978.

Nous nous félicitons de disposer maintenant d'un tel dictionnaire pour les implantations prémontrées en France, et on ne peut qu'espérer que, pour les autres régions de l'ordre, un historien, à l'exemple du P. B. Ardu-ra, se mette à l'œuvre pour ajuster la Monasticon Praemonstratense, entamé il y a plus de 40 ans par le P. Norbert Backmund. Signalons que cette œuvre de 734 pages ne coûte que 200 FF.

Abbaye des Prémontrés
Rue A. de Moor, 2
B-1421 Ophain-Bois-Seigneur-Isaac

D.F. DE CLERCK, O. Praem.

Chronicon

GENERALIA

Norbertus

1. — W.M. GRAUWEN, *Hoe Norbert de H. Schrift navolgde*, in *Anal. Praem.*, LXIX, 1993, pp. 5-16; IDEM, *Norbert en de concilies van Keulen en Fritzlar, 1118*, *Ibidem*, pp. 17-40; IDEM, *Norberts reis naar Laon, Kamerijk en Nijvel en de inbezitneming van Prémontré, 1120*, *Ibidem*, pp. 41-50; IDEM, *De duivelverhalen en het exorcisme van Norbert te Maastricht, 1122*, *Ibidem*, pp. 51-59; IDEM, *Norbert predikt te Antwerpen in 1124*, *Ibidem*, pp. 60-78.

2. — Isfried H. PICHLER (Hrsg.), *Das Verhältnis des heiligen Bernhard von Clairvaux (um 1090 bis 1153) zu unserem Ordensgründer Norbert von Xanten (um 1080 bis 1134) und zu anderen Prämonstratensern anhand von Bernhards Briefen*, in *Schlägl intern*, XIX, 1993, S. 89-132. Der Herausgeber gibt von jedem Brief den lateinischen Text und die Übersetzung ins Deutsche nebeneinander. Am Ende folgen *Anmerkungen und historischer Kommentar* von Ferruccio GASTALDELLI, übersetzt von Mag. Regina HAMMER. Es handelt sich um die Briefe 8 (An Bruno von Köln), 56 (An Gottfried, den Bischof von Chartres), 79 (An den Abt Lukas von Cuissy), 214 (An den Herrn Papst Innozenz II.), 253 (An einen Abt der Prämonstratenser, Hugo von Fosses), 272 (An den Bischof von Laon, Walter von Saint-Maurice), 355 (An die Königin von Jerusalem) und 407 (An den Abt von Beaulieu, Odo) (siehe J. LECLERCQ und H. ROCHAS, *S. Bernardi Opera*, Band VII, Rom, 1974 und Gerhard B. WINKLER (Hrsg.), *Bernhard von Clairvaux, Sämtliche Werke lateinisch/deutsch*, Bände II-III, Innsbruck, 1992). (L.H. und H.J.)

3. — Hans Werner GOETZ, *Bernard et Norbert: eschatologie et réforme, dans Bernard de Clairvaux. Histoire, mentalités, spiritualité. Colloque de Lyon-Cîteaux-Dijon*, (Sources chrétiennes, t. CCCLXXX), Paris, 1992, pp. 505-525. L'auteur compare l'attitude de Norbert et celle de Bernard à l'égard de la venue de l'Antéchrist. Son point de départ est la lettre 56 de Bernard à Geoffroi de Chartres au sujet de Norbert, qui suggère un grand contraste entre les deux à ce propos (cf. J. LECLERCQ et H. ROCHAS, *S. Bernardi Opera*, t. VII, Rome, 1974, p. 148), il conclut néanmoins que «Bernard n'est pas tellement éloigné de Norbert. Les idées eschatologiques chez l'un et l'autre, ont un rapport étroit avec les aspirations réformatrices ... Mais, différent en cela de Norbert, Bernard est assez prudent pour ne pas se fixer dans une position sans ambiguïté» (p. 525). (H.J.)

Liturgia

4. — Jean-Baptiste MOLIN, *Catalogue des ouvrages liturgiques de la Bibliothèque municipale de Provins*, dans *Revue française d'histoire du livre*, LXI, 1992, pp. 181-217:

N° 78: *Breviarium praemonstratense*, 4 vol., 150 x 87 mm, Parisiis, Léonard, MDCXCVIII, (H. BOHATTA, *Bibliographie der Breviere 1501-1850*, Leipzig, 1937, n° 1001; R. AMIET, *Missels et bréviaires imprimés*, Paris, 1990, n° 2257B).

N° 79: *Breviarium ordinis praemonstratensis*, 4 vol., 150 x 85 mm, Bruxellis, T'serstevens, MDCCLXVIII, (H. BOHATTA, *o.c.*, n° 1014). (H.J.)

Capitulum generale — Statuta

5. — Bruno KRINGS, *Das Ordensrecht der Prämonstratenser vom späten 12. Jahrhundert bis zum Jahr 1227. Der Liber consuetudinum und die Dekrete des Generalkapitels*, in *Anal.Praem.*, LXIX, 1993: Einleitung, S. 107-134; 1. *Der Liber consuetudinum* (1222-1227, Textausgabe), S. 135-194; 2. *Die Dekrete des Generalkapitels* (101 Dekrete, vor ca. 1175 bis 1222, Textausgabe), S. 195-230; *Index*, S. 231-242.

Ordo Canonorum Regularium S. Augustini

6. — Ferdinand REISINGER (Hrsg.), *Unitas in varietate. Dokumentation des XIV. Kongresses der Konföderation der Augustiner Chorherren in St. Pölten vom 13. bis 17. Juli 1992*, in *In unum congregati*, XLIX, 1992, Heft 3/4, 120 S. Texte von sechs Vorträge, u.a. Ulrich E. GENIETS, Abt von Averbode, *Kanonikale Pastoral aus der Sicht einer Augustinischen Spiritualität*, S. 19-33. S. 82-109: Selbstdarstellung der sieben Kongregationen der Konföderation der Augustiner Chorherren. (H.J.)

PARTICULARIA

Adelberg

7. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 811: 1181 Mai 25. (H.J.)

8. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. I, S. 6: 8 Hss. (??) (H.J.)

9. — In Achim HÖLTER, 'Conradin von Schwaben'. *David Wollebers rätselhafte Quelle für «Des Knaben Wunderhorn»*, in *Zeitschrift für Württembergische Landesgeschichte*, LI, 1992, S. 161-203. Die Ballade *Conradin von Schwaben* in Achim VON ARNIM und Clemens BRENTANO, *Des Knaben Wunderhorn. Alte deutsche Lieder*, Kritische Ausgabe von Heinz RÖLLEKE, Bd. III, S. 478, geht zurück auf eine Quelle aus dem 16. Jahrhundert. In diesem Text von David WOLLEBER (1552-1597) übergeliefert

in 34 Strophen, handeln sich die letzten vier (S. 178-179) um die Abtei Adelberg. Erläuterung der Abtei S. 185-186. «Wahrscheinlich ist der Text nur einige Jahrzehnte älter als Wollebers Schriften und wurde von einem Gewährsmann im Kloster Adelberg verfaßt. ... Str. 31-34 könnten zum ursprünglichen, zumindest zu dem übernommenen Text gehören, aber auch von Wolleber stammen, der auf poetisches und prosaisches Vorgängermaterial zurückgriff» (S. 202). (H.J.)

Aguilar de Campóo

10. — María Estela GONZALEZ DE FAUVE, *Santa María de Aguilar de Campóo (Siglos XII-XV). En torno a la crisis de un monasterio premonstratense*, en *Anuario de estudios medievales*, XVIII, 1988, págs. 123-132. «Esta colaboración tiene como base la investigación realizada para mi Tesis de Doctorado sobre *La Orden Premonstratense en España. El monasterio de Santa María de Aguilar de Campóo (siglos XI-XV)*, dirigida por los doctores C. SANCHEZ-ALBORNOZ y M. del C. CARLÉ y defendida en la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Buenos Aires el 12-XI-85. La documentación fundamental utilizada fue el *Becerro Mayor de Santa María de Aguilar de Campóo*, cuya signatura en el Archivo Histórico Nacional, Sección Clero, es B 994». (H.J.)

Allerheiligen

11. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. I, S. 8: 2 Hss. (H.J.)

Altenberg

12. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 1247: (1179-1189). (H.J.)

13. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. I, S. 9: 6 Hss. (2? und 1 Verbleib heute unbekannt). (H.J.)

Amiens, Saint-Jean

14. — Benoît-Michel TOCK, *Les chartes des évêques d'Arras (1093-1203)*, (Collection de documents inédits sur l'histoire de France. Section d'histoire médiévale et de philologie, série in-8°, vol. XX), Paris, 1991. L'auteur donne un *Classement des actes par bénéficiaires*, pp. XXVI-XXVIII.

N° 213: 1188, 25 mars - 1189, 24 mars. (H.J.)

Antwerpen, Sint-Michiël

15. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 1031: (1183-1189). (H.J.)

16. — Cyriel VLEESCHOUWERS, *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent (819-1321)*, dl. II: *Uitgave*, (Koninklijke Academie van België. Koninklijke Commissie voor Geschiedenis), Brussel, 1990.

Nr. 195: De abt van Sint-Michiël bezegelt mede een oorkonde uit juli 1231, oorkonde en zegels bleven bewaard.

Nr. 374: 11 januari 1259; nr. 375: 20 januari 1259; nr. 376: 4 februari 1259: Drie oorkonden m.b.t. de minnelijke schikking door scheidsrechters in een geschil tussen de abt en het convent van de Sint-Baafsabdij te Gent en de pastoor van Wilrijk enerzijds en de abt en het convent van de Sint-Michielsabdij te Antwerpen anderzijds betreffende de tiend te Wilrijk. Nr. 538: 28 juli 1289: Abt Jan I Vromund van de Sint-Baafsabdij te Gent, Hendrik, proost van het Sint-Veerlekapittel te Gent en Giselbrecht ver Trunenz. maken bekend dat deze laatste de Sint-Michielsabdij te Antwerpen vrijspreekt van alle verplichtingen jegens hem. (H.J.)

17. — Anne DEWULF, *De abdijkerk van Sint-Michiël te Antwerpen, van parochiekerk tot opslagplaats (1124-1830)*, onuitgegeven eindverhandeling, Hoger architectuurstudium Sint-Lucas Gent-Brussel, Afdeling Architectuur, Gent, 1993, 89 pp. en 2 plans, promotor: Dirk VAN DE PERRE. De auteur maakt zich vooral verdienstelijk door de beschrijving van de bouw van de Romaanse kerk met crypte, van de Gotische kerk en door de systematische beschrijving van het rijke interieur van de abdijkerk in de zeventiende en achttiende eeuw. Hierbij kon zij onder meer steunen op het onderzoek van K.J. Vander Eyken, welk zij aanvulde met eigen reconstructietekeningen en foto's. «Indien de Sint-Michielskerk was blijven bestaan, dan zou Antwerpen ... een monumentale kerk rijker zijn geweest, waarvan het barok-interieur dat van de Sint-Pauluskerk zou evenaren» (*Besluit*, p. 69). De vele kunstwerken die nog bewaard bleven zijn nu verspreid, van de Sint-Michielsabdij zelf blijft ter plaatse niets meer over. (H.J.)

18. — W. AERTS (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Antwerpen, 1993, 428 pp. Dit prachtig uitgegeven boek behandelt de vele aspecten van de geschiedenis van de Antwerpse kathedraal. De Sint-Michielsabdij bleef hierbij niet onvermeld.

Jos VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *Instellingen en mensen in de Onze-Lieve-Vrouwekerk. De periode 1124-1559*, pp. 25-28, situeert de figuur van Tanchelm, het optreden van Norbert te Antwerpen en de stichting van de Sint-Michielsabdij. Op pp. 68 en 69 geeft dezelfde auteur de reproductie weer van een *Calvarie* en een verluchte bladzijde uit het twaalfde-eeuwse missaal, afkomstig van de genoemde abdij, nu bewaard in de Sint-Willibrorduskerk te Berchem.

In het derde hoofdstuk *De geschiedenis van het gebouw*, vermeldt Roeland DE CEULAER, *De restauratie in de 19de en de 20ste eeuw*, pp. 144-145, dat omstreeks 1804 bij de herinrichting van de kathedraal uit de kerk van de Sint-Michielsabdij barokmeubilair werd aangekocht en

dat voor de vloer in de kooromgang grafzerken uit deze kerk werden gebruikt.

Hans NIEUWDORP, *Het kunstpatrimonium. De middeleeuwen*, p. 173, beschrijft het *Grafbeeld van Isabella van Bourbon*, uit 1476, eertijds opgericht in de Sint-Michielsabdij. Frans BAUDOUIN, *De 17de en de 18de eeuw*, pp. 232-233, evenals Willem AERTS en Stefaan GRIETEN, *De periode 1794-1830*, pp. 277-278, vermelden het schilderij van Marten PEPIJN, *De Heilige Norbertus in aanbidding voor de Heilige Eucharistie*, 1637, dat deel uitmaakt van de in 1823 opgerichte marmeren epitaaf van Bernard Rottiers (†1776) en Isabella Jacoba Penninck (†1777). F. Baudouin vermeldt p. 254 het schilderij van Abraham VAN DIEPENBEECK, *De Heilige Norbertus*, 1634, dat zich tot aan de opheffing in de Sint-Michielsabdij bevond; p. 256 vinden we de marmeren beelden *De Heiligen Petrus en Paulus*, ca. 1635, van Hans VAN MILDERT, afkomstig van het koordoksaal van de Sint-Michielsabdij, en de marmeren communiebank welke thans in de Venerabelkapel staat, vervaardigd door Artus QUELINUS de Oude of de Jonge, ca. 1667, eertijds in de genoemde abdijkerk opgesteld voor het altaar van het Heilig Sacrament.

Willem AERTS en Roeland DE CEULAER, *De 19de en de 20ste eeuw*, publiceren p. 282 een afbeelding van het beeld van Jean-Baptist DE BOECK en Jean-Baptist VAN WINT, *De overwinning van Norbertus op Tanchelm*, 1869, in het koorgestoelte van de kathedraal en pp. 289-290 van het grote glasraam van Edouard DIDRON, *Norbertus herstelt de eredienst te Antwerpen omstreeks 1120*, 1872, met de kritiek erop.

Terloops vermelden we nog de afbeelding p. 180 van het retabel van Averbode, ca. 1514 van Jacob VAN COTHEM, bewaard in het Museum Vleeshuis te Antwerpen en het schilderij van Adriaan VAN STALBEMT, *Aanbidding van de herders*, waarschijnlijk een eigenhandige replica van een schilderij, gedateerd in 1621, dat in de abdij van Tongerlo wordt bewaard.

Van dit boek bestaat ook een Franse en een Engelse uitgave. (H.J.)

19. — Jan VAN DEN BERGH, *Alhier tot Sgravenwezele. Enkele historische aspecten van de Parel der Voorkempen*, 's Gravenwezel, 1991, 608 pp. In 1318 verkocht de abdij van Ename bij Oudenaarde al haar rechten en bezittingen in de omgeving van Antwerpen aan de Sint-Michielsabdij. Hierbij hoorden het patronaat en de tienden te 's Gravenwezel. Vanaf het begin van de zestiende eeuw tot 1833 bedienden de kanunniken zelf deze parochie. (H.J.)

20. — Het Algemeen Rijksarchief te Brussel heeft in de Topografisch-historische Atlas een afbeelding van de wijding van de gelukzalige Waltman, abt van Sint-Michiels te Antwerpen, door de H. Norbertus. Het betreft een originele tekening in potlood, gehooft met pen (Chinese inkt), op grijs geribd papier (51 x 41 cm). Rechts is de marge gerestaureerd. Het niet-gesignde werk kan worden toegeschreven aan de historie- en portretschilder Abraham VAN DIEPENBEECK (° 's-Hertogenbosch 1596 of

1599, † Antwerpen 1675). Het zou dan om een ontwerp kunnen gaan voor één van zijn beste schilderijen, dat momenteel in de kerk van Deurne hangt, en omstreeks 1640 vervaardigd werd. Abraham van Diepenbeeck was een leerling van Rubens. In 1638 werd hij te Antwerpen in de Sint-Lucasgilde opgenomen.

Signatuur: BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Topografisch-historische atlas*, nr. 1372.

Literatuur: A. SIRET, art. *Diepenbeeck (Abraham van)*, in *Biographie nationale*, dl. VI, 1878, kol. 48-51. (L.J.)

Arnsberg

21. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. I, S. 24: 9 Hss. (2?). (H.J.)

Arnstein

22. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. I, S. 25-27: ca. 67 Hss. (2?). (H.J.)

Averbode

23. — H. APPELT, e.a., *Die Urkunden Friedrichs I.*, cfr. nr. 58. Nr. 123: 1155 september 7: De abdij van Averbode wordt genoemd als behorende tot de kerk van Luik. (H.J.)

24. — Françoise LECOMTE, *Regestes des Actes de Jean d'Épbes, prince-évêque de Liège 1229-1238*, (Académie royale de Belgique. Commission royale d'histoire. Regestes des Actes des Princes belges), Bruxelles, 1991.

N° 101: entre le 11 avril 1232 et le 2 avril 1233; n° 110: juin 1233; n° 140: entre le 3 avril 1233 et le 22 avril 1234; n° 184: le 1er mai 1236; n° 206: le 6 mars 1237. (H.J.)

25. — R. NIJSSEN, *Register der Heerlijckheden en groote leenen der Edele Leensael van Curingen. Tekstuitgave van een Loons leenregister*, in *Het Oude Land van Loon*, XLV, 1990, pp. 163-210. Het betreft hier het register: HASSELT, Rijksarchief, *Archief van de Leenzaal van Kuringen*, nr. 399. De uitgave van dit register met Loonse leenen uit circa 1620-1637 vermeldt p. 178 [fol. 17 r'] een aantal leenen die door de abt van de abdij van Averbode werden gehouden. «*Extract der hergewey leenen eens graven van Loon.*

120. Tessenderloe. Den Abt van Everboede eenen wenhof geheten Ten Hove te Tessenderloe.

121. Tessenderloe. Der selve eenen laethof geheten den hof van Loebosch.

122. Tessenderloe. Der selve den laethof van Liebroeck met eenen bosch, geheten den Houterenbosc, Tessenderloe gelegen.

123. Rummen. Der selve noch het derdendeel vande thienden van Rummen.

124. Cosen. Der selve de thienden van Cosen. Der selve noch vi sillen lants ende eusels Tessenderloe. Der selve die molen van Swevelt [te Tessenderlo, cfr. nr. 132 van het register]. Dit leste is geen hergewey». Nr. 13, p. 169, vermeldt opeenvolgende leenmannen van «Alken en Bruesthem. Den hof van Nachtegale byden Cortenbosch». In 1662 zal de abdij van Averbode dit leen verwerven. (H.J.)

26. — P.J.V. DEKKERS, *Secularisatie van kloosterbezit in de achttiende eeuw in de Meierij van Den Bosch. Sterksel als geval apart*, in *Brabants Heem*, XLIV, 1992, pp. 41-48. De auteur behandelt het verlies door de abdij van Averbode van het uitgestrekte domein te Sterksel (NL, gem. Heeze). In 1798 werd het formeel verkocht aan Adriaan Pompen uit Leende, voerman. Na de heroprichting van de abdij in 1834 trachtte superior N. Dierckx het domein terug te bekomen van Francis Pompen, zoon van Adriaan. Deze had echter met provisor I. Carleer een overeenkomst gesloten tot afbetaling in geld. (C.C., J.v.H. en H.J.)

Beaurepart

27. — Jean-Pierre DELVILLE, e.a., *Le Grand Séminaire de Liège 1592-1992*, Liège, 1992, 398 pp. Depuis 1815, le Grand Séminaire de Liège, qui fête son quatrième centenaire, est établi dans les bâtiments de l'ancienne abbaye prémontrée de Beaurepart. C'est pourquoi l'histoire du séminaire ainsi que l'exposition qui y est consacrée mettent en valeur la communauté religieuse et l'abbaye où le séminaire est établi depuis longtemps.

Richard FORGEUR, *Les prémontrés à Liège: les abbayes de Cornillon et de Beaurepart*, pp. 235-245. En 1288, l'abbaye prémontrée de Mont-Cornillon (première moitié du 12e siècle) a été transférée à Beaurepart, sur la rive gauche de la Meuse. Elle a existé jusqu'en 1796. Le 11 juin 1809, Napoléon céda les bâtiments au nouveau séminaire et affecta l'ancien hôtel de l'abbé au logement du futur évêque. Enfin, l'auteur décrit brièvement les bâtiments existants.

Marylène LAFFINEUR-CREPIN, *L'église Saints-Corneille-et-Cyprien*, pp. 247-256. La construction de l'église fut entamée en 1760, on la consacra en 1770. Les travaux de décoration n'étaient pas terminés à ce moment. Voir aussi le catalogue de l'exposition.

Luc DE VOS, *Les orgues de l'église du Grand Séminaire*, pp. 283-290. «Selon J. Yernaux, il y avait déjà un orgue dans l'église de l'abbaye des prémontrés en 1409» (p. 283). «En 1809, Toussaint Scior, un des derniers chanoines de Beaurepart, ... vendit l'orgue à Mortroux [com. Dalhem] où le buffet subsiste, abritant toutefois un Pereboom-Leyser qui réutilise peut-être des parties de l'ancien orgue» (p. 285).

Catalogue de l'exposition (pp. 291-352):

N° 15: Thierry DE GRACE, *Expositio Decalogi* (1617-1618), manuscrit de cours, copié par Jean A QUERCU. Il s'agit des plus anciennes notes de cours du séminaire actuellement connues: SCHERPENHEUVEL-ZICHEM, Archives de l'abbaye d'Averbode, IV, n° 195, 416 pp.

N°s 45, 48, 55-60, 62, 63?, 67, 98, 103-107, 108?, 111-118: sculptures, mobilier, dinanderies, reliquaires, peintures provenant de l'ancienne abbaye de Beaurepart.

N° 47: Fragment de colonnette engagée provenant du jubé de l'église gothique de Beaurepart (après 1546 - 1554).

N°s 123-126, 128-132, 134-138, 140: dessins et gravures.

N° 157: Empreinte du sceau de l'abbaye norbertine de Cornillon (XIIe s.). (H.J.)

Bedburg, U.L.Frauen

28. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. I, S. 78: 1 Hs. (H.J.)

Beeleigh

29. — P.N.R. ZUTSHI, *Original Papal Letters in England 1305-1415*, (Index Actorum Romanorum Pontificum ab Innocentio III ad Martinum V electum, t. V), Città del Vaticano, 1990.

No. 354: Roma, S. Pietro, 1379 sept. 30, Urbanus (VI) «venerabili fratri ... archiepiscopo Cantuarien.»: ei significat quinque canonicos monasterii Bilen., Premonstraten. ord., Londonien. dioc., vacati per obitum Willelmi, exclusis Egidio celerario et aliis sex canonicis, Iohannem de Ecclesia, unum ex dictis quinque, in abbatem elegeris et se causam quam Egidius contra ipsos quinque monere (movere) intendebat Iohanni tit. S. Sabine presbytero cardinali audiendam commisisse, et archiepiscopo mandat quatinus causam resumat et audiat. Dat. Roma, apud S. Petrum, II kal. oct., pont. a. II. LONDON, British Library, *Lansdowne Ms.* 448, fol. 16, «Dudum ad audienciam»; the letter formerly served as the cover for, and has now been inserted at the back of, this volume. (H.J.)

Belchamp

30. — René LOCATELLI, *Sur les chemins de la perfection. Moines et chanoines dans le diocèse de Besançon vers 1060-1220*, (C.E.R.C.O.R. Travaux et Recherches, t. II), Publications de l'Université de Saint-Étienne, Saint-Étienne, 1992, 536 pp.

Le Centre d'Études et de Recherches sur les Congrégations et les Ordres Religieux, de Saint-Étienne, vient de publier un ouvrage fondamental dû à René Locatelli, indispensable pour connaître la vie et l'évolution des ordres monastiques et canoniaux dans le diocèse de Besançon, du XIe au XIIIe siècle. L'ordre de Prémontré était présent dans le diocèse de Besançon. Nous y trouvons: Corneux, Grandgourt, Belchamp. Dans les diocèses limitrophes, l'auteur cite au diocèse de Toul: Bonfays et Flabémont; dans le diocèse de Bâle: Bellay; dans le diocèse de Lausanne: Fontaine-André, Gottstadt, Lac-de-Joux, Humilimont.

Ces pages mettent en lumière l'influence de saint Norbert dans «l'irrésistible poussée canoniale» (p. 163), ainsi que celle des Prémontrés dans l'expansion du mouvement canonial issu de la réforme grégorienne (pp. 181-185).

Le chapitre 2 du Livre III intitulé *De l'Église impériale à l'Église pontificale (vers 1160-1220)* illustre la vitalité canoniale qui se manifeste dans une grande diversité, étant donné que les établissements canoniaux présents dans le diocèse de Besançon sont d'origines très diversifiées. L'auteur note: «Les chanoines blancs, représentés dans le diocèse par les seuls prémontrés, préfèrent aux oeuvres caritatives la louange divine et l'ascèse, en empruntant aux cisterciens leur goût pour la solitude et leur répulsion du genre de vie féodale» (pp. 357-358).

L'ouvrage comporte de nombreuses cartes, et une excellente bibliographie (pp. 493-516) des sources manuscrites et imprimées, des instruments de travail, des ouvrages et des articles. Cette étude se conclut une sorte d'index alphabétique (pp. 516-529) intitulé: *Identification des principaux noms de lieux et de personnes cités dans l'ouvrage*. On peut regretter qu'il ne s'agisse pas là d'un véritable index avec renvois aux numéros de pages; cet index aurait encore ajouté à la valeur déjà grande de cet ouvrage et aurait surtout facilité la consultation de l'ensemble.

Désormais, cette étude qui constitue l'édition partielle de la Thèse de Doctorat ès Lettres brillamment soutenue par René Locatelli devant l'Université Lumière-Lyon 2 en 1984, constitue une référence non seulement fondamentale, mais encore indispensable pour tous ceux qui voudront étudier le diocèse de Besançon, ses moines et ses chanoines, du XIe au XIIIe siècle. (B.A.)

Bellapais

31. — Eckart FIENE, *Die Abtei Bellapais*. Ein Führer durch Geschichte und Bauwerk, Hannover, 1993, 60 pp. (Eckart FIENE: Im Moore 29, D-30167 Hannover). L'auteur de ce guide a réussi à intégrer la description détaillée des ruines de l'ancienne abbaye de Bellapais sur l'île de Chypre dans l'histoire de ce célèbre monastère. Vers 1265 le roi de Chypre Hugues III de Lusignan aurait accueilli les prémontrés chassés de leurs fondations de Terre Sainte par l'avance des troupes musulmanes de Saladin. Au cours d'une période de 110 ans — entre 1230 et 1340 — les fils de Saint-Norbert y construisirent des bâtiments d'une grande beauté dans un cadre naturel splendide. Mais au cours des siècles la noblesse intéressée augmenta son emprise sur la vie conventuelle du monastère de Bellapais qui subit les conséquences néfastes de cette ingérence croissante. Le chapitre général de l'ordre de Prémontré dut en 1540 prier le sénat de Venise de permettre une visite en profondeur de la communauté cypriote en vue d'assainir les irrégularités qui s'y produisirent. Enfin la prise de Chypre par les forces ottomanes mit fin à la présence des prémontrés sur l'île. L'abbaye fut pillée par la population locale et puis délaissée pendant des siècles, jusqu'à ce que, depuis 1878, les Anglais, vainqueurs des Turques, y hébergèrent d'abord leurs troupes et, à partir de 1912, firent exécuter des travaux de restauration. Depuis l'ancienne abbaye est devenu un monument témoignant de la culture médiévale des occupants venus du continent européen. (L.V.D.)

Bellelay

32. — R. LOCATELLI, *Sur les chemins de la perfection*, cf. n° 30, pp. 185, 361. (B.A.)

Berne

33. — C. DEKKER, R. BAETENS, S. MAARSCHALKERWEERD-DESCAMPS, *Album Palaeographicum XVII Provinciarum. Paleografisch Album. Album de Paléographie*, Brepols, 1992, formaat 34 x 27 cm, XLV en 440 pp., met 313 facsimile's en transcripties van de teksten, ISBN 906.194.1180.

Deze nieuwe tweetalige atlas is ongewoon breed opgezet: zowel geografisch (Nederland, België, Luxemburg en Noord-Frankrijk) als temporeel (over de periode van 1136 tot 1800) alsook didactisch (met toelichting op moeilijke, archivistische, taalkundige en historische termen en namen, en met een 64-tal transcripties op microfiches ter bijzondere oefening voor de student). Deze opzet is dus ruimer dan de laatste grote, hiermee enigszins vergelijkbare paleografische atlas van J.L. VAN DER GOUW, *Oud schrift in Nederland*, Alphen aan de Rijn, 2de druk, 1980, en heeft dan ook tweemaal zoveel teksten. De inleiding in de Nederlandse en Franse taal behandelt opzet en verantwoording, uitvoering en ontwikkeling van het schrift en de lettervorm en afkortingen (pp. XII-XLI).

Hier zij vermeld, dat drie teksten ontleend zijn aan het archiefdepot van de Abdij van Berne te Heeswijk, nl. nr. 49 van 1355, een rente voor de Abdij van Berne, nr. 63 van 1365, een legaat voor het zusterklooster Zennewijnen/Mariënschoot bij Tiel en nr. 160 van 1544, een brief aan de Abdij Mariënweerd. Andere premonstratensia zijn niet gesignaleerd. (H.v.B.)

34. — Recensie: P.C.M. HOPPENBROUWERS, *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden, ca. 1360 - ca. 1515*, dissertatie, 2 dln., Wageningen, 1992, door H. VAN BAVEL, in *Anal.Praem.*, LXIX, 1993, pp. 251-252.

35. — Christine VAN WIJNBERGEN en Hartmut ZAPP, *Verzeichnis kanonischer Handschriften in den Niederlanden*, (Forschungen zur Kirchenrechtswissenschaft, dl. III), Würzburg, 1988.

P. 55: 's-GRAVENHAGE, Koninklijke Bibliotheek, Hs. 128 G 21: cfr. G.M. VAN DER VELDEN, *Documenten betreffende de Orde van Prémontré, verzameld door Merselius van Macharen in 1445*, in *Anal.Praem.*, LVIII, 1982, pp. 35-95.

Pp. 82-85: HEESWIJK-DINTHER, Archief Abdij van Berne, Fr. 1-14: 13 fragmenten afkomstig van het *Domus fratrum vitae communis Sancti Gregorii Buscoduci*, het 14de fragment: Innocentius III, 22.1.1216, volmacht aan de gekozen deken en proost van Oudmunster in Utrecht om een overeenkomst af te sluiten tussen de abdij van Mariënweerd en het

kapittel van Tiel over de kapel van Zennewijnen, cfr. K. HEERINGA, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, dl. II, 's-Gravenhage, 1940, nr. 624, pp. 90-91. (H.J.)

36. — Recensie: P. AL en M. SCHNEIDERS (red.), *Een soort onschuldige hobby? Een eeuw liturgisch werk van de Norbertijnen in Nederland*, Heeswijk, 1992, door L.C. VAN DYCK, in *Anal.Praem.*, LXIX, 1993, pp. 259-260.

Beselich

37. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. I, S. 82: 2 Hss. (H.J.)

Blanchelande

38. — Bernard ARDURA, *Pierre-Adrien Toulorge, prémontré de Blanchelande (1757-1793)*. «*Martyr de la Vérité*» à Coutances, Rome, 1993, 41 pp., 10 ill. «A la veille du IIIème millénaire, la vie et la mort héroïque de ce religieux exécuté à l'âge de 37 ans sur ordre du Tribunal révolutionnaire méritent non seulement de ne pas tomber dans l'oubli, mais de devenir un exemple et un stimulant pour les chrétiens de l'Église de Coutances et les religieux de l'Ordre de Prémontré, appelés à la nouvelle évangélisation ... Puissent ces quelques pages le faire mieux connaître, et contribuer à la glorification du courageux martyr» (pp. 1-3). L'auteur s'est largement inspiré du travail J. TOUSSAINT, *Pierre-Adrien Toulorge, chanoine régulier de Prémontré, victime de la Terreur coutançaise, martyr de la Vérité*, Coutances, 1962. La cause de béatification a été reprise récemment. (H.J.)

Bohemiae circaria

39. — Bernard ARDURA und Karel DOLISTA, *Prémontrés en Bohême, Moravie et Slovaquie. Prémonstráti v Čechách, na Moravě a na Slovensku. Premonstratenser in Böhmen, Mähren und in der Slowakei. Premonstratensians in Bohemia, Moravia and Slovakia*, Prag, 1993, 64 S. Dieses Büchlein enthält schöne Farbbilder der Abteien Strahov, Želiv, Teplá, Nová Říše und Jasov. Der kurzgefasste Text enthält wenig neues und historische Unrichtigkeiten. (H.J.)

Bolsward

40. — G.K. EPP, *De relatie van Menno Simons met de Premonstratenzers*, in *Doopsgezinde Bijdragen*, N.R. XII-XIII, 1986-1987, pp. 173-180. De auteur vermoedt dat Menno Simons (1496-1561), de leider van de doopsgezinden, voordien ingetreden en priester gewijd was in de Friese premonstratenser abdij Bolsward (*Vinea Domini*), daar zou hij ook zijn opleiding hebben genoten. De auteur formuleert verder nog de hypothese dat Menno's vredesstandpunt ten dele zou wortelen in het voorbeeld van Norbert. (H.J.)

Bonfays

41. — R. LOCATELLI, *Sur les chemins de la perfection*, cf. n° 30, p. 185. (B.A.)

Bonne-Espérance

42. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 500: 1165 Dezember 29. (H.J.)

43. — F. LECOMTE, *Regestes des Actes de Jean d'Eppes*, cf. n° 24. N° 235: entre le 19 avril 1237 et le 3 avril 1238. (H.J.)

44. — Hubert JACOBS, *Un abbé de Bonne-Espérance originaire de Chaumont-Gistoux. Jean Truys (1519-1580)*, dans *Wavriensia*, XLI, 1992, pp. 177-188. L'article situe le père abbé J. Truys dans le village de Chaumont ainsi qu'entre nombreux membres de sa famille. Puis, il donne une esquisse biographique de l'abbatit de Truys (1559-1580) dans une période extrêmement difficile. (H.J.)

Braine, Saint-Yved

45. — B.-M. TOCK, *Les chartes des évêques d'Arras*, cf. n° 14. N° 245: (1194, juillet). (H.J.)

Brandenburg

46. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 328: 1161 Juni 20; Nr. 781: 1179 Juli 1.

Wigger, Prämonstratenserbischof von Brandenburg, erscheint in den folgenden Urkunden als Zeuge: Nr. 11: 1152 Mai 18, Merseburg; Nr. 80: 1154 Ende Mai -Anfang Juni, Goslar; Nr. 165: 1157 April 6, Worms.

Wilmar, Prämonstratenserbischof von Brandenburg, ist Zeuge in den Urkunden: Nr. 333: 1161 (Juni), Lodi; Nr. 388: 1162 September 7, Saint-Jean-de-Losne; Nr. 476: 1165 März 29, Fulda; Nr. 477: 1165 April 17, Frankfurt: zweifelhafte Urkunde; Nr. 505: (1165-1166 Oktober, am ehesten 1166 Ende Januar); Nr. 550: 1169 Februar 1, Wallhausen; Nr. 567: 1170 Juni 21, Erfurt.

Siegfried, Prämonstratenserbischof von Brandenburg, ist Zeuge in den Urkunden: Nr. 653: 1176 Juli 29, S. Salvatore bei Pavia; Nr. 780: 1179 Juni 29, Magdeburg; Nr. 781: 1179 Juli 1, Magdeburg; Nr. 785: 1179 Juli 29, Erfurt; Nr. 787: 1179 August 17, Kayna: verunechtete Urkunde. Siegfried, Prämonstratenser von Magdeburg U.L. Frauen, war vorher schon Elekt-Erzbischof von Bremen (nach 11 Oktober 1168 - abgesetzt 8 Juni 1169 oder nachher). Von ihm war die Rede in der Vereinbarung womit das Schisma beendet werde: Nr. 658: (1176 Anfang November) und Nr. 687: (1177 Juli 22); später wird Siegfried nochmals Erzbischof von Bremen, siehe Nr. 795: 1180 April 13, Gelnhausen; Nr. 796: idem; Nr. 799: 1180 August 18, im Gebiet von Halberstadt; Nr. 800: 1180 Oktober

9, Altenburg; Nr. 801: idem; Nr. 815: 1181 November 22, Erfurt; Nr. 817: 1181 November 30, Erfurt; Nr. 818: 1181 Dezember 1, Erfurt. In Nr. 814: 1180 (richtig 1181) November 16, Erfurt, bestätigt Kaiser Friedrich, daß er dem Erzbischof Siegfried von Bremen auf dem feierlichen Hof-tag zu Erfurt die Burg und den Ort Stade geschenkt habe. Über Siegfried, Erzbischof von Bremen, siehe Stefan WEINFURTER und Odilo ENGELS (Hrsg.), *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum MCXCVIII*, Series V: *Germania*, T. II: *Archiepiscopatus Hammaburgensis sive Bremensis*, Stuttgart, 1984, S. 44-45 und S. 48-49.

Baldram, Elekt-Prämonstratenserbischof von Brandenburg, ist Zeuge in den Urkunden: Nr. 800: 1180 Oktober 9, Altenburg; Nr. 801: idem. (H.J.)

47. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. I, S. 104-107: ca. 93 Hss. (19?). (H.J.)

48. — Annette WIGGER, *Stephan Bodeker O.Praem.*, Bischof von Brandenburg (1421-1459). Leben, Wirken und ausgewählte Werke, Verlag Peter Lang Frankfurt/Main 1992 (= Europäische Hochschulschriften 532), 257 Seiten. Eine hervorragende Dokumentation, in vielen Archiven aus den Quellen erarbeitet, über diesen Präm.-Bischof aus dem Bürgerstand, seine Werdegang, seine pastorale Tätigkeit und sein gelehrtes literarisches Schaffen als Hebraist. (L.H.)

Bujedo

49. — Bujedo 1892-1992. *Cien años al servicio de la escuela cristiana*, Bujedo, 1992, 499 pp. Ce livre volumineux, illustré copieusement, décrit les cent ans d'activités scolaires des frères de l'Enseignement chrétien, dans les bâtiments de l'ancienne abbaye prémontrée de Bujedo. (H.J.)

Cappenberg

50. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 333: 1161 (Juni); Nr. 963: 1187 August 21: verunechtet. (H.J.)

51. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. I, S. 388: 1 Hs. (H.J.)

Château-Dieu

52. — B.-M. TOCK, *Les chartes des évêques d'Arras*, cf. n° 14. N° 69: (1131, 18 juin - 1141): acte perdu; n° 70: 1141; n° 113: 1155, Arras, Notre-Dame *in plena synodo*: voir *Anal.Praem.*, LXIII, 1987, pp. 173-174; n° 117: 1157; n° 148: 1164 (après le 12 avril), Arras; n° 179: 1181. (H.J.)

Cockersand

53. — P.N.R. ZUTSHI, *Original Papal Letters in England*, see no. 29. No. 236: Avignon, 1351 iul. 5, Clemens (VI), «dilectis [filiis ... de] Croxton et ... de Cokersand, Eboracen. et Lincolnien. dioc. monasteriorum abbatibus ...». LONDON, Public Record Office, E 122/59/8, fol. 55, «Meritis dilecti filii»; the letter formerly served as the cover for, and has now been inserted at the back of, this volume, which contains customs accounts of Richard II. (H.J.)

Corneux

54. — R. LOCATELLI, *Sur les chemins de la perfection*, cf. n° 30, pp. 184-185, 374, 378-379. (B.A.)

Croxton

55. — P.N.R. ZUTSHI, *Original Papal Letters in England*, see no. 53. (H.J.)

Csorna

56. — Vom 3. bis 7. September 1992 hielten der Generalabt Marcel van de Ven und der Abt von Orange, Ladislaus Keresztesy-Parker, die vom Definitorium vorgeschriebene Visitation in der Abtei Csorna. Die Mitbrüder trafen sich am 13. November 1992 zum ersten Male seit 50 Jahren zum Kanoniekapitel und wählten den Rat des Abtes, der alle drei Monate zusammenkommt.

Die Abtei Csorna hat ihr Ordenshaus, das im Jahre 1950 verstaatlicht wurde, am 26. November 1992 zurückerhalten. Die Restaurierung hat begonnen. Bisher sind zwei Gebäudetrakte fertiggestellt, wo die kleine Kommunität lebt. Die anderen Teile des Gebäudes werden bis auf weiteres von der Stadtbibliothek und vom Museum in Csorna genutzt. (A.E.K.)

Cuissy

57. — B.-M. TOCK, *Les chartes des évêques d'Arras*, cf. n° 14. N° 120: (1155-1157): Godescalc, évêque d'Arras, notifie que l'abbaye de Cuissy a vendu au chapitre Saint-Barthélemy de Béthune plusieurs alleux sis à Sailly, «*Quod postea predictus abbas [Guido] coram nobis et multis testibus in capitulo Premonstratensi se fecisse asseruit; ...*». (H.J.)

Deutschland

58. — Heinrich APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I. 1152-1190*, 5 Bände, (Monumenta Germaniae historica, T. X), Hannover, 1975-1990. Im fünften Band dieses Werkes: *Einleitung, Verzeichnisse*, gibt Rainer Maria HERKENRATH eine *Übersicht der Urkunden nach Empfängern und Überlieferung*, S. 139-199.

Nr. 82: 1154 Juni 23: Friedrich befreit die Prämonstratenser in seinem Reich von allen Zollabgaben. (H.J.)

59. — Sigrid KRÄMER, *Handschriftenerbe des deutschen Mittelalters*, 3 Teile, (Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz. Ergänzungsband I), München, 1989-1990, XXVIII-872, VI-602 S. «Vorliegender Band stellt den Versuch dar, diejenigen Handschriften zusammenzustellen, die sich im Mittelalter auf deutschen Boden befunden und sich bis heute noch erhalten haben, die aber in den allerseltensten Fällen noch an dem Ort vorhanden sind, wo sie im Mittelalter ihre Bibliotheksheimat hatten. Es will dies eine die *Mittelalterlichen Bibliothekskataloge Deutschlands* ergänzende Rekonstruktion des Handschriftenbestandes sein, der aus den mittelalterlichen deutschen Bibliotheken heute noch vorhanden ist. Die Aufgabe war herauszubekommen, wo sich eine Handschrift im Mittelalter befunden hatte» (S. VIII-IX). Die ersten zwei Teile geben die bisher erhaltenen Handschriften per ehemalige Einrichtung, mit einer deutlichen aber sehr beschränkten Signatur. Der dritte Teil ist ein Repertorium basiert auf den heutigen Verwahrungsort der Handschriften. Dieses Werk wird künftighin unentbehrlich sein angesichts einer Hinweisung auf erhalten gebliebene deutsche (Prämonstratenser)Handschriften der Mittelalter.

In der Universitätsbibliothek von Münster wurden wegen Kriegsverluste Handschriften der Abteien Arnsberg (ca. 16 Hss., S. 24), Clarholz (die einzig bekannte Hs., S. 148), Knechtsteden (1 Hs., S. 399) vernichtet. In Wiesbaden verschwunden Handschriften von Arnstein (S. 26). (H.J.)

Dielegem

60. — C. VLEESCHOUWERS, *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent*, cfr. nr. 16.

Nr. 19: (25 december 1107 - 1 juli) 1108: Waltelm, prior van het klooster van reguliere kanunniken te Dielegem, is getuige in een oorkonde van Odo, bisschop van Kamerijk.

Nr. 50: zie Drongen, nr. 62.

Nr. 58: zie Ninove, nr. 138. (H.J.)

Dilo

61. — Une activité probable des prémontrés de Dilo dans la sidérurgie est mentionnée dans Paul BENOIT et Denis CAILLEAUX (éd.), *Moines et Métallurgie dans la France médiévale*, Paris, 1991, pp. 193-194. (W.M.G.)

Drongen

62. — C. VLEESCHOUWERS, *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent*, cfr. nr. 16.

Nr. 50: (25 december 1168 - 24 december) 1169: De abten van Affligem, Eename en Wouter, abt van Drongen, stellen een minnelijke schikking voor in een conflict over begrafenisrechten tussen de abten van de Sint-Pietersabdij en de Sint-Baafsabdij te Gent, welke door dezen wordt aan-

vaard. Onder de getuigen zien we o.a. Gerard, abt van Ninove, Dirk, abt van Grimbergen en Hildebrand, abt van Dielegem.

Nr. 51: idem; nr. 52: (Saint-Quentin), (25 december 1169 - 24 december 1170: Bekrachtiging van de in nr. 50 genoemde minnelijke schikking.

Nr. 74: Verona, 9 juli (1186-1187): Abt Wouter van Drongen wordt genoemd in een valse pauselijke bulle van Urbanus III voor de Sint-Baafsabdij.

Nr. 88: Lateraan, 7 juli 1195: Paus Celestinus III bekrachtigt de in nr. 50 genoemde minnelijke schikking.

Nr. 108: (22 april 1206 - 13 juli 1208).

Nr. 167: 1 februari 1222: Giselbrecht de Molenare, abt van Drongen en andere geestelijken maken een overeenkomst bekend tussen de abt van de Sint-Baafsabdij en een ridder.

Nr. 175: (1209 - vóór 21 november 1226): Enkele geestelijken, waaronder Giselbrecht de Molenare, abt van Drongen, vidimeren een bul van paus Alexander III ten gunste van de Sint-Baafsabdij.

Nr. 229: november 1237: Enkele geestelijken, waaronder Zeger, abt van Drongen, oorkonden een transactie van grond.

Nr. 487: Orvieto, 1 augustus 1281: Paus Martinus IV beveelt, op klacht van de Sint-Baafsabdij over wanbetalende cijnshouders, de abt van de abdij van Drongen om die wanbetalers tot betaling te dwingen.

Nr. 524: 3 november 1287: Oorkonding van grondafstand ten behoeve van de oprichting van een parochiekerk te Zeveneken (gem. Lochristi), onder andere «*in districtu abbatis Troncyniensis*». (H.J.)

63. — Yves BERTRAND, *De voormalige abdijkerk van Drongen*, onuitgegeven eindverhandeling, Hoger architectuurinstituut Sint-Lucas, Gent, 1992, promotor: Dirk VAN DE PERRE. Deze verhandeling is vooral verdienstelijk op vlak van het verzamelen van iconografische documentatie, die ter beschikking is gesteld van de heemkundige kring «Dronghine».

De auteur heeft een nieuw iconografisch document ontdekt, met daarop de vermoedelijk oudste afbeelding van de abdijkerk (GENT, Stadsarchief, *Kaarten en plannen, Plannen van de randgemeenten*, Plan van Afsnee, lade 4/A1). Het gaat om een handschriftelijke kaart, gekleurd, anoniem en niet gedateerd. Het plan laat een eenbeukige en verwoeste abdij- en parochiekerk zien zonder kloostergebouwen en is te dateren einde zestiende eeuw. (D.V.P.)

64. — Johan DAMBRUYNE, e.a., *Een stad in opbouw. Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913*, Tielt, 1992. Onder de titel *Abdij Drongen* beschrijft Guido Jan BRAL, pp. 162-169, de materiële toestand van de abdij op het einde van de zestiende eeuw en de bouw van de nieuwe abdij te Drongen. Dit laatste gebeurde in twee fasen: de eerste vanaf 1653-1665, met in 1698 de verhuis van de gemeenschap, de tweede vanaf 1727. Voor de bouw van de toren worden de bouwmeesters en meerdere onderaannemers en leveranciers genoemd. (J.B. en H.J.)

Dryburgh

65. — Heinz SCHRECKENBERG, *Die christlichen Adversus-Judaeos-Texte*, siehe Nr. 175. S. 394-395 erwähnt den Traktat von ADAM VON DRYBURGH, *De fide sanctae Ecclesiae et de vocatione Synagogae ad fidem*, Sermo 7, zum 2. Adventssontag, *PL.*, T. CXCVIII, Sp. 135-140. (H.J.)

Dünnwald

66. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. I, S. 171: 3 Hss. (H.J.)

Easby

67. — Janet E. BURTON (ed.), *York 1070-1154*, (English episcopal acta, t. V), Oxford, 1988. No. 112: (1151-14.10.1153). (H.J.)

68. — P.N.R. ZUTSHI, *Original Papal Letters in England*, see no. 29. No. 469: Roma, S. Pietro, 1400 dec. 13, Bonifatius IX «dilectis filiis ... abbati et conventui monasterii S. Agathe iuxta Richemundiam, Premonstraten. ord., Eboracen. dioc.»: motu proprio et ex certa scientia eis licentiam elargitur ut perpetuis futuris temporibus rochetis lineis sub eorum cappis ac caputiis et biretis nigris secundum mores canonicorum regularium ordinis S. Augustini in regno Anglie consistentium uti possint. Dat. Rome, apud S. Petrum, id. dec., pont. a. XII. DURHAM, University, Department of Palaeography and Diplomatic, *Shafte (Beamish) Papers*, 4, «Sacre religionis sub» — «concessionis». (H.J.)

Engelport

69. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. I, S. 208: 1 Hs. (H.J.)

Étival

70. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 767: 1178 Oktober 12: zwei Ausfertigungen; Nr. 768: (1178) Oktober 12 - 1180; Nr. 1072: 1178 (1177) Oktober 11: unecht. (H.J.)

71. — R. LOCATELLI, *Sur les chemins de la perfection*, cf. n° 30, p. 185. (B.A.)

Floreffa

72. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 40: 1152 Dezember 28; Nr. 41: (1152 Dezember 28); Nr. 83: (1154 nicht lange nach Juni 23). (H.J.)

73. — F. LECOMTE, *Regestes des Actes de Jean d'Eppes*, cf. n° 24. N° 112: Tongres, le 27 juillet 1233; n° 180: (entre le 1er et le 29) mars 1236;

n° 41: mai 1231: acte émanant de l'évêque et de Jean de Huy, abbé de Floreffe ... en faveur de la collégiale Sainte-Gertrude à Nivelles; n° 44: le 29 juin 1231: acte émanant de l'évêque en accord avec Jean, abbé de Floreffe, en faveur de la même église; n° 62: février 1232: quittance d'une somme délivrée à l'abbaye d'Aulne, par l'évêque de Liège et ... l'abbé de Floreffe; n° 76: le 14 mai 1232: promesse faite par l'évêque en accord avec le chapitre de Saint-Lambert de Liège de s'en remettre à la décision des abbés de ... Floreffe. (H.J.)

Frauenbreitungen

74. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 476: 1165 März 29. (H.J.)

Frigolet

75. — Bernard ARDURA, *Le Père Xavier de Fourvière (1853-1912). Chanoine prémontré, prédicateur, écrivain et félibre provençal*, dans *Maisons de Dieu et hommes d'Eglise. Florilège en l'honneur de Pierre-Roger Gaussin*, Université de Saint-Étienne/C.E.R.C.O.R., Saint-Étienne, 1992, pp. 125-142.

Ces pages mettent en lumière la personnalité et l'oeuvre de ce Prémontré qualifié par Frédéric Mistral de «plus grand prosateur de la langue provençale». Xavier de Fourvière (Albert Rieux) a su réunir en une magnifique harmonie le message évangélique et le génie de la langue provençale, ayant compris très tôt que le meilleur moyen d'évangéliser les foules était de parler sa langue quotidienne. La contribution de Bernard Ardura est illustrée de nombreuses citations en français et en provençal extraites des oeuvres publiées ou des documents de Xavier de Fourvière, conservés aux archives de l'abbaye de Frigolet. Xavier de Fourvière fut le premier prédicateur qui osât prêcher habituellement en langue provençale. Son oeuvre demeure très actuelle, et les provençalisants utilisent toujours son dictionnaire de poche provençal-français, français-provençal, appelé *Lou pichot Tresor*. «On peut dire que la vie et l'oeuvre tout entière du Père Xavier de Fourvière ont été consacrés à la grandeur et à la gloire de la Provence, en un immense acte de foi dans les destinées du pays et de sa langue. Ces deux influences conjuguées se retrouvent sur sa pierre tombale, dans le cimetière de Robion. Dans sa langue tant aimée, il avait fait graver de son vivant cette profession de foi: "*O negro Mort as bèu me faire esfrai / sabe segur que ressusciterai!*" "*O noire mort, tu as beau me remplir d'effroi, je suis sûr que je ressusciterai!*"» (p. 142). (D.D.C.)

76. — Jacques MARTIN, *Mes six Papes. Souvenirs romains du Cardinal Jacques Martin*, Mame, Paris, 1993, 295 pp., *Préface* de Maurice DRUON.

Dans sa *Préface* aux *Mémoires* posthumes du Cardinal Jacques Martin, Maurice Druon, Secrétaire perpétuel de l'Académie Française, note

au sujet de Monseigneur Calmels: «C'est à un autre grand religieux romain, Monseigneur Norbert Calmels, abbé général de l'ordre des Prémontrés, que je dois d'avoir connu Jacques Martin. Les deux hommes étaient de même tempérament non sans secrets, et souvent complices dans le bien. La Grâce ne les eût-elle appelés dans les ordres, ils eussent sans doute choisi l'état militaire. Le dévouement était dans leur nature. L'amitié de l'un m'a ouvert l'amitié de l'autre» (p. 9). (B.A.)

77. — B. ARDURA, *Les Procès de béatification et de canonisation de Sainte Marguerite-Marie*, dans R. DARRICAU et B. PEYROUS (éd.), *Sainte Marguerite-Marie et le Message de Paray-le-Monial*, Desclée, Paris, 1993, pp. 461-500.

Gempe

78. — F. LECOMTE, *Regestes des Actes de Jean d'Eppes*, cf. n° 24. N° 32: entre le 7 avril 1230 et le 22 mars 1231. (H.J.)

Gödöllő

79. — Anfang September 1992 wurde das vor 44 Jahren geschlossene Prämonstratenser-Gymnasium von Gödöllő mit 60 Schülern in zwei ersten Klassen wieder eröffnet.

Vom 20. bis 23. September 1992 hielten der Abt von Averbode, Ulrich Geniets, und der Abt von Orange, Ladislaus Keresztesy-Parker, die vom Definitorium vorgeschriebene Visitation im Priorat Gödöllő.

Es ist gelungen, mit beschleunigten Arbeiten den Bau der im Jahre 1990 angefangenen Kapelle so weit zu bringen, daß sie am 31. Mai 1993 (Pfingstmontag) vom Diözesanbischof von Vác, dem Hochw. Herrn Franz Keszthelyi, in Anwesenheit des Generalabts und der Äbte von Csorna und Jászó benediziert werden konnte. So wurde der Plan, wenn auch in kleinerem Maße, der im Jahre 1924 von Jászó, Lelesz und Grosswardein nach Gödöllő übersiedelten Mitbrüder verwirklicht, daß sie neben der Arbeit im Gymnasium die Seelsorge in der Umgebung, dem jetzigen Universitätsviertel, versehen möchten. (O.F.)

80. — Astrik L. GABRIEL, *The Paris Studium. Robert of Sorbonne and his Legacy*. Interuniversity Exchange between the German, Cracow and Louvain Universities and that of Paris in the Late Medieval and Humanistic Period. Selected Studies, (Texts and Studies in the History of Mediaeval Education, t. XIX), Verlag Josef Knecht, Frankfurt am Main, 1992, 541 pp. *The Paris Studium* comprehends nine studies linked by a single theme putting emphasis on the international character of the mediaeval and the renaissance University of Paris. The autor recalls the intellectual ties of the *Paris Studium* with other great Universities, first in German speaking territories: Vienna, Heidelberg, Cologne, Erfurt, Leipzig, Greifswald, Rostock, Basel, Freiburg im Breisgau, Ingolstadt, Tübingen and Wittenberg, then in the Low Countries, Louvain, finally in the Kingdom of Poland contacts with the University of Cracow were recorded. (L.V.D.)

Gottesgnaden

81. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 14: 1152 (Ende Juni -Anfang Juli). (H.J.)

82. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. I, S. 302: 2 Hss. (H.J.)

Grandgourt

83. — R. LOCATELLI, *Sur les chemins de la perfection*, cf. n° 30, pp. 361, 374. (B.A.)

Grimbergen

84. — C. VLEESCHOUWERS, *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent*.

Nr. 50: zie Drongen, nr. 62.

Nr. 58: zie Ninove, nr. 138. (H.J.)

Haguenau, Saint-Nicolas

85. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 995: 1189 April 16. (H.J.)

Hane

86. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 1107: (1155 Juni 18 -1159): die Existenz dieser verlorenen Urkunde ist unsicher, aber doch nicht unwahrscheinlich. (H.J.)

Havelberg

87. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58.

Anselm, Prämonstratenserbischof von Havelberg, wird in den folgenden Urkunden als Zeuge erwähnt: Nr. 9: 1152 Mai 8, Goslar; Nr. 10: 1152 Mai 9, Goslar; Nr. 11: 1152 Mai 18, Merseburg; Nr. 14: 1152 (Ende Juni - Anfang Juli), Regensburg; Nr. 27: 1152 August 25, Speyer; Nr. 30: 1152 Oktober 16, Würzburg; Nr. 31: 1152 Oktober 17, Würzburg; Nr. 34: 1152 Oktober 20, Würzburg; Nr. 36: 1152 Oktober, Würzburg; Nr. 49: 1153 (Februar), Besançon; Nr. 51: (1152 Dezember oder 1153 Januar, Rom); Nr. 52: 1153 März 23, Konstanz, Wiederholung in Nr. 98; Nr. 53: idem; Nr. 54: 1153 April 23, Bamberg; Nr. 55: 1153 April 24, Bamberg; Nr. 58: 1153 Juni 11, Worms; Nr. 69: 1154 Januar 17, Speyer; Nr. 70: 1154 Februar 3, Bamberg; Nr. 73: 1154 April 11, Quedlinburg; Nr. 77: 1154 (Mai 3-17), Göppingen; Nr. 103: 1155 (Mai 5-13), im Gebiet von Modena; Nr. 110: 1155 Juni 4, bei der Burg Tintignano am Fluß Orcia; Nr. 1032: 1153 März 28, Konstanz: unechte Urkunde.

Anselm von Havelberg, Erzbischof und Exarch von Ravenna, ist Zeuge in den folgenden Urkunden: Nr. 111: 1155 (Juni 18/19), Rom, St. Peter:

verunechtete Urkunde; Nr. 115: 1152 Juli 7, im Gebiet von Tusculum: verunechtete Urkunde; Nr. 116: 1155 (nach Juli 7), im Gebiet von Tivoli; Nr. 119: 1155 August 25, im Gebiet von Faenza.

Walo, Prämonstratenserbischof von Havelberg, ist Zeuge in Urkunde Nr. 388: 1162 September 7, Saint-Jean-de-Losne.

Hubert, Prämonstratenserbischof von Havelberg, erhält Urkunde Nr. 780: 1179 Juni 29, Magdeburg: Kaiser Friedrich bestätigt der bischöflichen Kirche von Havelberg seinen Schutz, die Besitzungen, das Recht, am Bischofssitz eine Stadt zu erbauen und neue Siedler ins Land zu rufen, die niemandem als dem Bischof zu Diensten verpflichtet sein sollen, die unter Konrad III. getroffene Ordnung der Vogteiverhältnisse und die Grenzen der Diözese. Bischof Hubert ist Zeuge in Urkunde Nr. 781: 1179 Juli 1, Magdeburg. (H.J.)

88. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. I, S. 323-324: 57 Hss. (H.J.)

Heilighenthal

89. — Brigide SCHWARZ, *Die Originale von Papsturkunden in Niedersachsen 1199-1417*, (Index Actorum Romanorum Pontificum ab Innocentio III ad Martinum V electum, T. IV), Città del Vaticano, 1988.

Nr. 396: Roma, S. Pietro, 1401 mart. 7, Bonifatius IX «dilectis filiis ... preposito Gustrowen. et ... Hamburg. ac B. Marie Erforden., Caminen., Bremen. et Maguntin. diocesum, decanis ecclesiarum»: ad preces abbatis Ilevelden. et ecclesie Razeburgen. ac in Hilghendal in Luneborch, per prepositum soliti gubernari, prepositorum ordinis Premonstraten., Maguntin. et Verden. dioc., et capituli ac conventuum eorum eis privilegia et concessiones a Clemente papa V ipsorum ordini concessa («Quia igitur vos» de data 1310 oct. 8) approbat eisque mandat, quatinus eas publicent et dicta monasteria contra tenorem ipsarum molestari non permittant in perpetuum. Dat. Rome apud S. Petrum, non. mart., pont. a. XII. LÜNEBURG, Stadarachiv, Urk. H., *sub data*, «Justis et honestis». (H.J.)

90. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 513: 3 Hss. (H.J.)

Heylissem

91. — H. APPELT, e.a., *Die Urkunden Friedrichs I.*, cf. n° 58. N° 123: 1155 septembre 7: L'abbaye de Hélécine est mentionnée comme ressortissant à l'église de Liège. (H.J.)

92. — F. LECOMTE, *Regestes des Actes de Jean d'Eppes*, cf. n° 24. N° 55: Huy, le 18 novembre 1231; n° 79: le 10 juillet 1232; n° 179: Huy, le 26 mars 1236; n° 229: Château de Huy, novembre 1237; n° 72: entre le 23 mars 1231 et le 10 avril 1232: confirmation de la donation de

dîmes de Glabbeek faite à l'abbaye de La Chambre, la charte se trouve dans le chartrier de l'abbaye d'Heylissem car celle-ci y possédait le droit de patronat sur l'église. (H.J.)

93. — Georges DESPY, *Le temporel de l'abbaye d'Hélécine au XIIe siècle: un piège pour les Norbertins*, dans *Revue du Nord*, LXXII, 1990, pp. 429-441. «Ce n'est que, lorsque le prince brabançon se déclarera avoué du monastère en 1204, que l'essor définitif d'Hélécine commencera grâce à des donations de seigneurs d'une région devenue brabançonne». L'auteur mentionne que les origines et les premiers développements de cette abbaye n'ont été étudiés que superficiellement malgré la richesse exceptionnelle de son chartrier. (H.J.)

Humilimont

94. — R. LOCATELLI, *Sur les chemins de la perfection*, cf. n° 30, p. 185. (B.A.)

Ilbenstadt

95. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 212: 1158 (März); Nr. 504: 1166 Januar 29. (H.J.)

96. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. I, S. 371: 7 Hss. (1? und 1 Verbleib heute unbekannt). (H.J.)

Ilfeld

97. — B. SCHWARZ, *Die Originale von Papsturkunden in Niedersachsen 1199-1417*, siehe Nr. 89. (H.J.)

98. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. I, S. 371: 9 Hss. (H.J.)

Italia — France

99. — Claire LESEGRETAIN, *Gli Ordini religiosi ieri e oggi. Manuale degli «Istituti di Vita Consacrata» e delle «Società di Vita Apostolica»*, (Coll. Enciclopedia per Tutti, n° XIV), Ed. Massimo, Milan, 1993, 471 pp.

Ce *Manuel* est une traduction adaptée de l'ouvrage du même auteur: *Les grands Ordres religieux. Hier et aujourd'hui*, paru à la Librairie Arthème Fayard. Sans prétendre à l'exhaustivité, ces pages présentent les formes les plus répandues de vie religieuse reconnues par l'Eglise catholique. Les instituts sont présentés selon l'ordre chronologique de leur fondation. Le volume est divisé en trois parties: 1. Une étude sur la vie religieuse en Occident; 2. La présentation des instituts religieux les plus répandus, accompagnée d'une interview du Père-Abbé de Mondaye, le Rme Père Pascal Gaye, et du regretté confrère François Petit; 3. La présentation beaucoup plus brève des autres grands instituts religieux. Un *lexique* des termes relatifs à la vie religieuse conclut la publication.

L'Ordre des Chanoines Réguliers est représenté dans ce volume par l'Ordre de Prémontré. Le texte relatif à notre Ordre (pp. 127-132), profondément remanié par rapport à l'édition française, présente saint Norbert, quelques repères historiques avec mention des canones d'Androco, Barletta, Brindisi, Gratteri, Camerota, Antodroco, Orvieto, Sant'Alessio di Roma. Il est fait mention du Collège romain de Saint-Norbert, puis des abbayes de Saint-Michel de Frigolet et de Mondaye. Viennent ensuite les continents ou pays dans lesquels l'Ordre s'est implanté, sans oublier le prieuré italien de Rivalba. La notice sur l'Ordre de Prémontré se conclut par plusieurs rubriques: 1. Quelques grandes figures de prémontrés; 2. Les effectifs; 3. Le statut canonique; 4. L'organisation de l'Ordre; 5. L'habit; 6. La formation. La notice indique l'adresse de la Curie Généralice et du Collège Saint-Norbert.

L'interview du Père-Abbé et du Père François Petit (pp. 132-140) illustre concrètement comment dans une abbaye contemporaine est vécu le charisme de saint Norbert. Sans rien concéder à la facilité et tout en reconnaissant les difficultés surgies dans la période qui a suivi le concile Vatican II, l'interview donne le témoignage d'un Ordre fidèle à sa vocation et attentif aux besoins de l'Église et du monde. Il apparaît, dans ces lignes, comme une réponse particulièrement bien adaptée aux nécessités pastorales actuelles. (B.A.)

Kaiserslautern

100. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 1221: (1152 März 9 -1189): die Existenz dieser verlorenen Urkunde ist unsicher, aber durchaus nicht unwahrscheinlich. (H.J.)

Kempen

101. — Ch. VAN GERWEN, *De heilige Kempen. Cultuur en kunst uit de Nederlandse en Belgische Kempen. Museum van Gerwen-Lemmens, Valkenswaard, 12 september — 22 november 1992*, 93 pp.

Nr. 10: BALEN, Kerk St. Andries, *Heilige Odrada van Balen*, olieverf op doek, 2de helft 17de e., afb. nr. 9, Balen was eertijds een parochie van Averbode.

Nr. 13: WESTERLO, Abdij van Tongerlo, *Portret van Elisabeth van Best*, priorin van het norbertinessenklooster Besloten Hof te Herentals (ca. 1505), olieverf op doek, 17de e., afb. nr. 30; over Elisabeth, zie ook pp. 22-23.

Nr. 14: HEESWIJK-DINTHER, Abdij van Berne, *Portret van St. Adrianus van Hilvarenbeek*, norbertijn van Middelburg en martelaar van Gorcum (†1572), olieverf op paneel, 17de e., afb. nr. 6; over Adrianus, zie ook p. 25.

Nr. 18: LAAKDAL, Kerk St. Gertrudis Vorst, *St. Gertrudis wijst het huwelijksaanzoek af/Vrouwelijke heilige*, zijluik van triptiek, voor- en achterzijde, olieverf op paneel, 17de e., afb. nrs. 13 en 14, Vorst St. Gertrudis is een oude parochie van Averbode.

Nr. 19: IBIDEM, *Bedevaartvaantje van St. Gertrudis tot Vorst*, koperplaat, 2de helft 17de e., latere afdruk, afb. nrs. 15 en 15a.

Nr. 20: IBIDEM, *Breuk van het St. Barbaragilde*, zilver, 16de en 18de e., afb. nr. 40.

Nr. 26: WESTERLO, Abdij van Tongerlo, *Abtsmijter*, 17de e., afb. nr. 34.

Nr. 27: SCHERPENHEUVEL-ZICHEM, Abdij van Averbode, *Abtsstaf*, 3de kwart 17de e., afb. nr. 22.

Nr. 29: WESTERLO, Abdij van Tongerlo, *Portret van Abt Godfried Hermans* (†1799), olieverf op doek, einde 18de e., afb. nr. 29.

Nr. 30: SCHERPENHEUVEL-ZICHEM, Abdij van Averbode, V. GÉNISSON, *Interieur van de abdijkerk van Averbode*, olieverf op doek, omstreeks 1840, afb. nr. 24.

Nr. 35: Museum van Gerwen-Lemmens, *De schenking van Giselbertus* (= de stichting van de abdij van Tongerlo), kopergravure F. BOUTTATS, 17de e., afb. nr. 20. (H.J.)

Knechtsteden

102. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 116: 1155 (nach Juli 7). (H.J.)

103. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. I, S. 399: 14 Hss. (3?). (H.J.)

Köln, Weiherkloster

104. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 455: einige Hss. (H.J.)

Konradsdorf

105. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 460: 1 Hs. (H.J.)

Kounice

106. — In einem zu Avignon am 16. Dezember 1361 dokumentierten Register berichtet Abt Bohuslaus von Selau (1358-1371) ausführlich über die Wahl des Wenzeslaus Pauli zum Propst des Prämonstratenserinnenklosters Kanitz; gleichzeitig wird die Rechtmäßigkeit dieser Wahl von der römischen Kurie unter Papst Innozenz VI. (1351-1362) bestätigt. Dieses Dokument wurde kürzlich publiziert in: J. LENZENWEGER, *Acta Pataviensia Austriaca*, Band II (1352-1362), Wien 1992, Seite 553-558. (I.H.P.)

Lac-de-Joux

107. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 947: 1186 August 26; Nr. 1076: 1186 August 26: unecht. (H.J.)

108. — R. LOCATELLI, *Sur les chemins de la perfection*, cf. n° 30, pp. 183-184, 185. (B.A.)

Langdon

109. — P.N.R. ZUTSHI, *Original Papal Letters in England*, see no. 29. No. 441: Roma, S. Pietro, 1391 mart. 10, Bonifatius (IX) «... dilectis filiis ... abbati monasterii de Langdon, Cantuarien. dioc., ...». LONDON, Public Record Office, SC 7/41/3, «Exhibita nobis nuper». (H.J.)

Langley

110. — P.N.R. ZUTSHI, *Original Papal Letters in England*, see no. 29. No. 456: Roma, S. Pietro, 1399 febr. 7, Bonifatius (IX) «... dilectis filiis ... de Langle, ... Norwicen. dioc., monasteriorum abbatibus». NORWICH, Norfolk Record Office, *Dean and Chapter Muniments*, 3846, «Meritis dilectorum filiorum». (H.J.)

Langwaden

111. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 481: 1 Hs. (H.J.)

Laon, Saint-Martin

112. — B.-M. TOCK, *Les chartes des évêques d'Arras*, cf. n° 14. N° 47: 1129; n° 241: 1194 avril.

Les pères abbés de Saint-Martin de Laon, de Mont-Saint-Martin, de Vicoigne, e.a., témoignent dans l'acte n° 130: 1161, 30 avril: «*S. Warini abbatis Sancti Martini Laudunensis. S. Gisleberti abbatis de Monte Sancti Martini. S. Geraldii abbatis de Casa Dei que est in Viconia*». (H.J.)

113. — Jeannine COSSÉ-DURLIN, *Cartulaire de Saint-Nicaise de Reims*, (Documents, études et répertoires publiés par l'Institut de recherche et d'histoire des textes), Paris, 1991. N° 66: 1217, 2 novembre: Notice de Raoul, abbé de Saint-Jean-des-Vignes, Simon prévôt, Gui doyen de l'église cathédrale de Soissons:

1° confirmant l'accord intervenu entre l'église Saint-Nicaise et l'église Saint-Martin de Laon;

2° reproduisant la notice du 17 octobre 1217 de Drogon, abbé de Saint-Nicaise, vidimant la charte de Gui, abbé de Saint-Nicaise, qui concédait, en 1178/79, à Saint-Martin de Laon ce que l'abbaye de Saint-Nicaise possédait à Sénicourt ainsi qu'une terre à Saint-Germainmont. (H.J.)

114. — R. LOCATELLI, *Sur les chemins de la perfection*, cf. n° 30, pp. 157-158: Zacharie de Besançon. (B.A.)

Leffe

115. — H. APPELT, e.a., *Die Urkunden Friedrichs I.*, cf. n° 58. N° 40: 1152 décembre 28: L'église de Leffe est une possession de Floreffa. (H.J.)

116. — F. LECOMTE, *Regestes des Actes de Jean d'Eppes*, cf. n° 24. N° 66: entre le 23 mars 1231 et le 10 avril 1232; n° 119: Halloy, décembre 1233; n° 157: entre le 23 avril 1234 et le 7 avril 1235. (H.J.)

Leitzkau

117. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 488: 11 Hss. (1?) (H.J.)

Lochgarten

118. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 127: 1155 Oktober 29. (H.J.)

Lorsch

119. — Gerhard LIST und Gerhardt POWITZ, *Die Handschriften der Stadtbibliothek Mainz*, Band I: *Hs I 1 - Hs I 150*, Wiesbaden, 1990.

Hs. I 148: Theologische Sammelhandschrift, Papier, I+262 Fol., 15. Jh. Mitte. (S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. III, S. 317: Hs. aus dem ehemaligen Kartäuserkloster zu Mainz):

Fol. 119 r° - 157 r°: *Statuta ordinis Praemonstratensis; Distinctio IV* zählt 23 capitula, «Anno domini M° cc° lxxx° in cappitulo [sic] generali scripta sunt a fratre Nicolao Robe de Hemspach canonico in ecclesia Lauryssensi etc.»;

Fol. 158 r° - 217 r°: *Ordinarium ordinis Praemonstratensis*. (H.J.)

120. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 498-501: einige Handschriften aus der ehemaligen Klosterbibliothek stammen vielleicht aus der dortigen Prämonstratenserpropstei. (H.J.)

Lund

121. — In der Serie Odilo ENGELS und Stefan WEINFURTER (Hrsg.), *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum MCXCVIII*, Series VI: *Britannia, Scotia et Hibernia, Scandinavia*, T. II: Helmuth KLUGER, *Archiepiscopatus Lundensis*, Stuttgart, 1992, behandelt Kaare Rübner JØRGENSEN ausführlich auf den S. 20-28 den Erzbischof *Eskillus* (nach 1137 Sept. 18/vor 1138 Aug. 9-31 - res. 1177 Frühling, † 1181 Sept. 6 oder 7). Dieser Bischof förderte den Prämonstratenserorden in Dänemark (zur Zeit Süd-Schweden). Am 7. Juli 1174 weihte er die neue Abteikirche zu Ninove. An diesem ganz gründlichen Beitrag können wir noch hinzufügen dass dieser Bischof gleichfalls zu finden ist am 7. September im *Necrologium Monasterii S. Mariae San-*

ctique Joannis Baptistae in Averbode Ordinis Praemonstratensis, Hrsg. G. SLECHTEN, in *Anal.Praem.*, LVIII, 1982, Fasc. 1-2, S. 253, in Pag. sep. (H.J.)

Magdeburg, U.L.Frauen

122. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 522-523: 8 Hss. (3?) (H.J.)

Marchtal

123. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 1232: (1152 März 9 -1189); Nr. 1245: (1175-1189): die Existenz dieser verlorenen Urkunde ist unsicher. (H.J.)

124. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 633: 3 Hss. (H.J.)

125. — Rezension: Max MÜLLER, Rudolf REINHARDT, Wilfried SCHÖNTAG (Hrsg.), *Marchtal. Prämonstratenserabtei, Fürstliches Schloß, Kirchliche Akademie*. Festgabe zum 300jährigen Bestehen der Stiftskirche St. Peter und Paul (1692 bis 1992), Ulm, 1992, von Ludger HORSTKÖTTER, in *Anal.Praem.*, LXIX, 1993, S. 257-259. Die Rezension beschränkt sich auf einige Artikel aus der Prämonstratenserzeit.

Mariënweerd

126. — C. VAN WIJNBERGEN en H. ZAPP, *Verzeichnis kanonischer Handschriften*, cfr. nr. 35. P. 175: NIJMEGEN, Archief der Jezuïeten, A 9 e 2: cfr. H. VAN BAVEL, *Het 15e-eeuwse visitatie-cartularium van de Abdij Mariënweerd*, in *Anal.Praem.*, LVI, 1980, pp. 280-292. (H.J.)

Meer

127. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 566: 1 Hs. (H.J.)

Metz, Sainte-Croix

128. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 1025: (1155 Juni 18 - 1189). (H.J.)

Mildenfurt

129. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 577-578: 5 Hss. (H.J.)

Mont-Cornillon

130. — H. APPELT, e.a., *Die Urkunden Friedrichs I.*, cf. n° 58. N° 123: 1155 septembre 7: L'abbaye de Mont-Cornillon est mentionnée comme ressortissant à l'église de Liège. (H.J.)

Mont-Saint-Martin

131. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 385: 1162 September 4. (H.J.)

132. — B.-M. TOCK, *Les chartes des évêques d'Arras*, cf. n° 112. (H.J.)

Münsterdreisen

133. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 404: 1163 August 3. (H.J.)

Nederlanden

134. — Op zaterdag 15 mei 1993 vond in de abdij van Tongerlo de derde contactdag plaats voor belangstellenden in de premonstratenzer geschiedenis in de Nederlanden. De meer dan zestig deelnemers ontvingen een brochure met de teksten van de lezingen. Onder de algemene titel *Ideaal en werkelijkheid. Stichtingsplaatsen en ontginningsactiviteiten van Premonstratenzers in de Nederlanden*, werden de volgende onderwerpen behandeld: H. JANSSENS, *Ontstaan en eerste uitbreiding van de premonstratenzer orde: grondinspiratie en concrete vormgeving*, pp. 4-21; F. BECUWE, *De premonstratenzer abdij Sint-Niklaas in Veurne en haar middel-eeuws grondbezit*, pp. 22-37; T. LEMMERS, *De zorg voor het materieel welzijn. Spanning tussen ideaal en werkelijkheid in de 13de-eeuwse kloosterkroniek van Wittewierum*, pp. 38-43; B.J.P. VAN BAVEL, *Stichtingsplaats, ontginning en goederenverwerving. De economische ontwikkeling van Norbertijner abdijen in de Nederlanden (12de-13de eeuw)*, pp. 44-53. (H.J.)

135. — G.M. VAN DER VELDEN, *Brief van de hertog van Alva aan de premonstratenzers in de Nederlanden om in 1572 een nationaal kapittel te houden [te Park] in Leuven*, in *Anal.Praem.*, LXIX, 1993, pp. 243-245. Tekstuitgave.

Neustift

136. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 600: 3 Hss. (H.J.)

Ninove

137. — B.-M. TOCK, *Les chartes des évêques d'Arras*, cf. n° 14. N° 135: 1162. (H.J.)

138. — C. VLEESCHOUWERS, *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent*, cfr. nr. 16.
Nr. 50: zie Drongen, nr. 62.

Nr. 58: (na 28 augustus 1172 - vóór 18 mei 1174): Gerard, abt van Ninove, Egbert, abt van Grimbergen, en Hildebrand, abt van Dielegem, maken bekend dat op een Brussels kapittel van landdekens, gehouden onder Peter, bisschop-elect van Kamerijk, vastgesteld werd dat de kapellen te Zellik en te Kobbegem niet als kerken doch als kapellen moeten aangeslagen worden voor het bisschoppelijk *obsonium*.

Nr. 150: 16 november 1218: De abt van Ninove treedt mede op bij de beslechting door de aartsdiaken van een geschil tussen de abt van de Sint-Baafsabdij en een pastoor.

Nr. 234: 27 oktober 1238: Radulf, abt, en het convent van Ninove verpanden aan de Sint-Baafsabdij een deel van de tiend te Sint-Martens-Latem voor de duur van tien jaar. Dit deel hadden ze gekregen van Agatha van Gent, moeder van Simon, eertijds prior, nu proost van het norbertinessenklooster Leliëndaal te Mechelen. (H.J.)

139. — J. VERBESSELT, *Het Parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13e eeuw*, dl. XXIII: *Dekenij Halle*, afl. V, Brussel, 1991, 572 pp. In dit werk behandelt de auteur uitvoerig enkele parochies van de voormalige abdij van Ninove.

In *Liedekerke*, pp. 5-110, was in 1092 een kapittel opgericht. Bij de opheffing ervan in 1146 werd de kerk aan de abdij van Ninove toegewezen. Tot 1180 was er hierover een betwisting vanwege de abdij van Dielegem. Tegelijk verwierf de abdij van Ninove een aanzienlijk grondbezit in Liedekerke.

In *Borchtlombeek en Strijtem*, pp. 111-181, dochterparochies van Liedekerke, verwierf de abdij van Ninove het patronaat. Beide parochies bleven lange tijd door dezelfde pastoor bediend, al kwam er vanaf het einde van de dertiende eeuw een *socius* te Strijtem.

In *Pamel(-Ledeberg)*, pp. 183-309, bekwam dezelfde abdij in 1179 het personaat. Ook hier had de abdij uitgebreide bezittingen met als kern het *Hof te Pamel*. Op het einde van de twaalfde eeuw wilde ze er haar zustergemeenschap naartoe zenden (pp. 243-247 en 281). Of dit plan inderdaad is uitgevoerd, is onzeker.

In *Meerbeke* (gem. Ninove) had de abdij een aanzienlijke invloed vanwege haar grondbezit (pp. 391-396). (H.J.)

Noord-Brabant

140. — Recensie: Jan-Arnoūd BIJSTERVELD, *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570*, Amsterdam, 1993, door L.C. VAN DYCK, in *Anal.Praem.*, LXIX, 1993, pp. 252-257. Dit academisch proefschrift is vooral belangrijk voor de abdij van Tongerlo, doch ook de abdijen Sint-Michiël te Antwerpen, Averbode, Berne, Floreffe, Mariënweerd en het norbertinessenklooster Keizersbosch komen aan bod.

Oberndorf

141. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 634: 1 Hs. (H.J.)

Oberzell

142. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 595: 1172 Dezember 6. (H.J.)

143. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 840: 1 Hs. (H.J.)

Oosterhout, Sint-Catharinadal

144. — C. VAN WIJNBURG en H. ZAPP, *Verzeichnis kanonischer Handschriften*, cfr. nr. 35. Pp. 179-181: OOSTERHOUT, Archief Sint-Catharinadal, nrs. 5c, 15b, 21, 21b, 312 en 367: 6 pauselijke bullen uit 1285, 1297, 1314, 1314, 1461 en 1487: alle gepubliceerd in A. ERENS, *De oorkonden van het Norbertinessenklooster St. Catharinadal te Breda-Oosterhout*, in *Anal. Praem.*, IV-VII, 1928-1931, in afz. pag., nrs. 9, 28, 40, 41, 427 en 519. (H.J.)

145. — Op 15 juli 1993 beëindigde zuster priorin Elisabeth Janssens (° 1923) haar derde ambtstermijn na een bestuur van 30 jaar. Dezelfde dag koos de gemeenschap van Sint-Catharinadal Paulina Elske Veenstra (° 1947) tot nieuwe priorin, voor een periode van zes jaar. Zuster Paulina was sinds 1988 circatrix. (H.J.)

Osterhofen

146. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 642: ca. 20 Hss. (1?). (H.J.)

Park

147. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 81a: 1154 Juni 17; Nr. 81b: idem: «Nr. 81b ist wahrscheinlich eine authentische, inhaltlich ergänzte Zweitausfertigung und keine Verfälschung». (H.J.)

148. — F. LECOMTE, *Regestes des Actes de Jean d'Eppes*, cf. n° 24. N° 128: Alken, entre le 3 avril 1233 et le 22 avril 1234. (H.J.)

149. — Compte-rendu: Émile VAN BALBERGHE, *Les manuscrits médiévaux de l'abbaye de Parc*. Recueil d'articles, (Documenta et Opuscula, t. XIII), Bruxelles, 1992, par Herman JANSSENS dans *Anal. Praem.*, LXIX, 1993, pp. 249-251.

150. — Kent EMERY Jr., *Dionysii Cartusiensis opera selecta. Bibliotheca manuscripta*, dl. I: *Studia bibliographica*, 2 dln., (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, dln. CXXI en CXXIA), Turnhout, 1991, 866 pp., 16 aff. Dit werk is een eerste voorstudie met het oog op de uitgave van een selectie uit de werken van Dionysius de Kartuizer (1402/3 - 1471).

P. 350 vermeldt een verloren handschrift van de abdij van Park, dat het eveneens verloren werk *Contra artes magicas et errores Waldensium* bevatte (zie ook pp. 129, 253 en 368).

Pp. 483-485 geeft de volledige beschrijving van het Park-handschrift: BRUSSEL, Koninklijke Bibliotheek, nr. 21989, 15de e., (J. VAN DEN GHEYN, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, dl. III, Brussel, 1903, nr. 2206). Het anoniem tractaat *Speculum aureum peccatricis anime*, fol. 76 r° - 105 r°, wordt heden niet meer toegeschreven aan Dionysius.

Pp. 785-787 betoogt de auteur dat in het Park-handschrift: BRUSSEL, Koninklijke Bibliotheek, nr. 21191, 15de e., (J. VAN DEN GHEYN, o.c., nr. 1724), de commentaar van Dionysius, fol. 72 r° - 108 v°, niet Dionysius de Kartuizer betreft, maar Dionysius van Montina. (H.J.)

151. — *Stad met klank. Vijf eeuwen klokken en klokkengieters te Leuven. Centrale Bibliotheek K.U.Leuven, 16 juni — 3 september 1990.*

L. ROMBOUTS, *De abdij van 't Park: de wieg van de beiaard*, pp. 12-18. «De abdij van 't Park staat bekend als de eerste plaats waar de voorslag een bestaande melodie kon spelen». Deze voorslag zou in 1479 door abt Diederik van Tuldal geïnstalleerd zijn en bestond naast de klok voor de uurslag uit vier kleinere klokjes. Na een bespreking van de mogelijke betekenissen van het woord «*beyart*» in een rekeningboek uit 1458 en enkele zeventiende-eeuwse rekeninguittreksels, wordt de achttiende-eeuwse beiaard van de abdij uitvoerig behandeld. Deze zou in 1705-1714 te Amsterdam gegoten zijn door NOORDEN en DE GRAVE en als voorraad-beiaard aan de stad Brussel verkocht na de verwoesting van het belfort in 1714. In 1729 kocht de abdij de beiaard te Brussel welke werd uitgebreid met enkele lage klokken. Deze beiaard werd in 1811 geruild voor die van de Leuvense Sint-Pieterskerk, op enkele klokken na. In 1914 werd hij door de Duitse bezetter verwoest. Een klein klokje bleef bewaard in het Stedelijk Museum te Diest. Een rest van het klokspijs werd door oud-deken Hofkens aan de abdij van Park geschonken.

Bij het artikel G. HUYBENS, *De Leuvense stadsbeiaarden en hun beiaardiers*, pp. 19-30, geeft *Bijlage 2*, p. 28, een expertiseverslag n.a.v. de ruil in 1811 en *Bijlage 3*, p. 29, de beschrijving door Constant SERGEYS in 1880 van de 40 klokken van de Sint-Pietersbeiaard, op twee na alle van Park.

De catalogus van de tentoonstelling vermeldt o.a. de nrs. 29-32 m.b.t. de abdij van Park, waaronder het klokje te Diest (nr. 32), verder de bewaarde klokspijs (nr. 37) en het notitieboekje van C. Sergeys uit ca. 1880 (nr. 38). (H.J.)

152. — Joseph DE KEMPENEER, *Six paroisses wallonnes au doyenné de Louvain (1657)*, dans *Revue d'histoire religieuse du Brabant wallon*, VI, 1992, pp. 197-214. L'auteur a traduit du latin au français les données de six paroisses wallonnes du rapport de la visite décanale du doyenné de Louvain en 1657. Le doyen était Jean Buycx (†1683), curé de la paroisse Saint-Quentin à Louvain. Le prémontré Jean Cools desservit la petite paroisse d'Archennes (com. Grez-Doiceau) (pp. 199-201). (H.J.)

Pöhlde

153. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 661: 2 Hss. (H.J.)

Polska

154. — Jerzy RAJMAN, *K dějinám Česko-Polských vztahů ve středověku (Šlechta a premonstráti ve 12. století)*, in *Mediaevalia Historica Bohemica*, II, 1992, Prag, S. 15-27; Zusammenfassung: *Zur Geschichte der böhmisch-polnischen Beziehungen im Mittelalter (Adel und Prämonstratenser im 12. Jahrhundert)*, S. 28. Der Autor konzentrierte sich auf die bisher wenig beachtete Frage der Beziehungen der wichtigsten polnischen Adels-geschlechter (vermutlich böhmischer Herkunft) zu den Prämonstratenserklöstern, deren Entwicklung in Polen eng mit der Wirkung der böhmischen Prämonstratenserabteien zusammenhängt. (H.J.)

Postel

155. — H. APPELT, e.a., *Die Urkunden Friedrichs I.*, cfr. nr. 58. Nr. 40: 1152 december 28: De hoeve van Postel wordt genoemd onder de bezittingen van de abdij van Floreffe. (H.J.)

156. — Guido HENDRIX, *Bibliotheca auctorum traductorum et scriptorum Ordinis Cisterciensis. Vicariatus Generalis Belgii*, dl. I, Leuven, 1992. Dit verzamelwerk vermeldt het gelegenheidsgedicht *Tydinge van Vrede* gepubliceerd ter gelegenheid van de verkiezing van Ursula Willems uit Wezemaal tot abdis van de cisterciënzer abdij Nazareth bij Lier op 9 februari 1768, 13 pp., aanwezig in de abdijsbibliotheek van Postel, V A 129 (pp. 366-368, afb. 16). (H.J.)

Prémontré

157. — Brigide SCHWARZ, *Die Originale von Papsturkunden in Niedersachsen 1199-1417*, siehe Nr. 89.

Nr. 278: Avignon, 1361 maii 8, Innocentius VI «dilectis filiis ... abbati Premonstratensi, Laudunen. dioc., eiusque coabbatibus et conventibus universis Premonstraten. ordinis monasteriorum»: eis de registro Innocentii pp. IV bullam quandam «Contigit interdum quod» (Lugduni, 1245 febr. 20) transcribi facit. Dat. Avinione, viii id. maii, pont. a. ix. LÜNEBURG, Stadarchiv, Urk. H, *sub data* (Nr. 99), «Provisionis nostre debet» — «constitutionis et voluntatis».

Nr. 279: Idem, bullam quandam «Paci et tranquillitati» (Lugduni, 1245 febr. 13). Dat. Avinione, viii id. maii, pont. a. ix. LÜNEBURG, Stadarchiv, Urk. H, *sub data* (Nr. 98), «Provisionis nostre debet» — «constitutionis et voluntatis». (H.J.)

158. — A. WATELET-CHERTON, *Les archives de l'évêché de Namur*, cf. n° 194. L. 27 (p. 80): Documents et imprimés concernant Hugues de Fosses, 1927, 1 dossier. Hugues de Fosses fut le premier abbé de Prémontré (1128-1161). En 1927, le pape Pie XI ratifia le rescrit de la Congrégation des Rites par lequel le culte voué à Hugues depuis des temps immémoriaux fut confirmé. (H.J.)

Quedlinburg, St. Wipertus und St. Jacobus

159. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 665-666: 28 Hss. (H.J.)

Ratzeburg

160. — Brigide SCHWARZ, *Die Originale von Papsturkunden in Niedersachsen 1199-1417*, siehe Nr. 89.

Nr. 353: Roma, S. Pietro, 1395 oct. 7, Bonifatius IX «venerabilibus fratribus ... Razeburgen. et ... Lubicen. episcopis ...». HANNOVER, Haupt- und Staatsarchiv, Celle Or. 100, Michaeliskloster Lüneburg Nr. 693, «*Militanti ecclesie licet*».

Nr. 394: Roma, S. Pietro, 1401 jan. 21, Bonifatius IX «venerabilibus fratribus ... Ratzeburgen. episcopis ...». LÜNE, Klosterarchiv, Urk. Nr. 436, «*Militanti ecclesie licet*».

Nr. 396: siehe Nr. 89. (H.J.)

161. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 667: 4 Hss. (H.J.)

Rheinland

162. — Franz J. FELTEN, *Frauenklöster und -stifte im Rheinland im 12. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte der Frauen in der religiösen Bewegung des hohen Mittelalters*, in Stefan WEINFURTER (Hrsg.), *Reformidee und Reformpolitik im spätsalisch-frühstaufischen Reich*, (Quellen und Abhandlungen zur mittelhochdeutschen Kirchengeschichte, T. LXVIII), Mainz, 1992, S. 189-300. Der Autor behandelt das Entstehen im Kölner Raum (S. 251-257) der Prämonstratenserfrauenklöster Langwaden, Meer, Weiher in Köln, Schillingskapellen und Niederehe, gleich wie die Übersiedlung der Frauengemeinschaften aus den Döppelklöstern zu Steinfeld (naheinander in Hellenthal, Wehr und zuletzt Dünnwald) und Knechtsteden (Flaesheim), ebenso wie die Lage in Bedburg, Reichenstein (Ellen), Hamborn (Füssenich), Cappenberg (Oberndorf bei Wesel), Heinsberg, Stoppenberg in Essen, Wenau und zuletzt Zylflich.

In der Trierer Diözese werden behandelt Marienroth, Rommersdorf (mit Prämonstratenserinnen zu Stenenbach, nachher Wülfersberg und Retters), Arnstein mit seinen Töchterklöstern Marienthal, Gommersheim, Beselich, Enkenbach, Affholderbach, Brunnenburg, Hachborn und Oberwesel (S. 263-268).

Weiter werden noch erwähnt: Niederilbenstadt, Hane und Münsterdreisen (S. 275-279). Auf S. 284 behandelt der Autor den Konflikt zwischen Rommersdorf und der Neugründung zu Sayn. Zuletzt bespricht er die allgemeine Entwicklung der mittelalterlichen Prämonstratenserfrauenklöster (S. 285-294) und vergleicht diese mit der Lage im Zisterzienserorden. (H.J.)

Le Roeulx, Saint-Feuillen

163. — F. LECOMTE, *Regestes des Actes de Jean d'Eppes*, cf. n° 24. N° 218: Liège, juin 1237. (H.J.)

Roggenburg

164. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Gerung, Propst von Roggenburg, ist Zeuge in der Urkunde Nr. 577: (1171 Mai 1, Giengen). (H.J.)

165. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 690: 81 Hss. (1?). (H.J.)

166. — Kent EMERY Jr., *Dionysii Cartusienensis opera selecta*, siehe Nr. 150, S. 573-575, gibt die vollständige Beschreibung der Handschrift: MÜNCHEN, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 15312, 15. Jh., stammend aus der Bibliothek der Abtei von Roggenburg, im Ursprung aber Franziskanisch. Das Werk *De Laudibus beatae Mariae Virginis*, hier mit der Überschrift *Oratio ad beatam virginem Mariam*, Fol. 122 v° - 125 r°, zugeschrieben an Bernhard von Clairvaux, stammt von einem anderen Autor aus dem 12. Jahrhundert, und nicht von Dionysius der Kartäuser wie einmal erwähnt. (H.J.)

Rommersdorf

167. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 691: ca. 15 Hss. (1?). (H.J.)

Rot

168. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 772: 1179 Januar 22. (H.J.)

Saint-Constant

169. — Le 23 mai 1993 la canonie de Saint-Constant au Canada (Québec) a élu *prior de regimine* Ricardus Gauthier (° 1962) pour un

terme de six ans. Il succède à Joseph Brackeniers, prieur depuis 1981. (H.J.)

Salival

170. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 401: (1163); Nr. 1159: 1172. (H.J.)

Sayn

171. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 710: 2 Hss. (H.J.)

Schäftersheim

172. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 588: 1172 April 19. (H.J.)

Schäftlarn

173. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 845: 1183 Mai 30. (H.J.)

174. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 710: ca. 392 Hss. (8?). (H.J.)

Scheda

175. — Heinz SCHRECKENBERG, *Die christlichen Adversus-Judaeos-Texte (11.-13. Jh.)*, (Europäische Hochschulschritte, Reihe XXIII, Band 335), Frankfurt am Main, 1988. Dieses Werk behandelt S. 256-267 ausführlich die Autobiographie vom Propst HERMANN VON SCHEDE (Hermannus quondam Judaeus, 1107/1108 - 1181), vormalig Juda(s) ben David ha-Levi, *Opusculum de conversione sua*, gemäss der Herausgabe von G. NIEMEYER, Weimar, 1963. Als Abschluss folgt eine umständige Bibliographie. (H.J.)

Schillingskapellen

176. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 711: 1 Hs. (H.J.)

Schlägl

177. — Am 19. Mai 1993 starb Dipl. Ign. Florian Josef Pröll (° 1913), Abt des Stiftes Schlägl von 1958 bis 1989. Abt Florian war ein Mensch, der gerne Arbeit und Verantwortung übernahm. Er wurde bald mit vielfältigen Aufgaben im Orden betraut. 1962-1968 war er Visitor in der damaligen österreichischen Zirkarie. 1965 wurde ihm die Administratur der abtei Hamborn übertragen, die er bis 1988 innehatte; er förderte Wachstum

und Stabilität dieses Konventes. 1968-1988 erfolgte die Berufung zum Provisor des Ordens. Als solcher waren ihm die polnischen und spanischen Prämonstratenserinnenklöster ein großes Anliegen. 1976-1982 wurde er zum Definitor des Ordens und 1982-1988 zum Vikar des Generalabtes für die deutschsprachige Zirkarie bestellt. Sein seelsorglicher Einsatz und seine Arbeit im wirtschaftlichen und kulturellen Bereich wurden vielfältig ausgezeichnet. Siehe Isfried H. PICHLER (Hrsg.), *Gedächtnisheft für Florian Josef Pröll, Abt des Stiftes Schlägl (1958-1989)*, in *Schlägl intern*, XIX, 1993, S. 253-284. (H.J.)

Schussenried

178. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 718-719: 15 Hss. (4?). (H.J.)

Speinshart

179. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 393: 1163 Februar 13. (H.J.)

180. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 732: 2 Hss. (H.J.)

181. — Anja HEIDENREICH und Felix BIERMANN, *Ausgrabungen auf dem Barbaraberg bei Speinshart*, in *Heimat Eschenbach 1992*, 15. Jg., Eschenbach/Oberpfalz 1992, S. 31-35. Es handelt sich um ein slawisches Gräberfeld des 10. Jahrhunderts und um den Vorgängerbau der barocken Speinsharter Wallfahrtskirche. (L.H.)

Steinfeld

182. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 386: 1162 September 5. (H.J.)

183. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 737-738: ca. 60 Hss. (4? und 6 Verbleib heute unbekannt). (H.J.)

Steingaden

184. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 1000: 1189 (etwa Ende April - Anfang Mai). (H.J.)

185. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 738: 64 Hss. (1?). (H.J.)

186. — Ludwig GSCHWIND, *Abt Hyazinth Gaßner, der Planer der Wieskirche 1692-1745*, Balzhausen, 1992, 64 S. Von 1738 ab fingen die Wallfahrten zum «Heiland an der Geißelsäule» in der Wies an. Abt H. Gaßner liess von Dominikus Zimmermann einen Plan für eine Wall-

fahrtkirche entwerfen. In 1744 begann er ohne Baugesuch zu bauen. Als er in 1745 starb, war der Bau der Wieskirche schon 40 Schuch aus dem Grund gehoben. (H.J.)

Tommarp

187. — Rezensien: Curt WALLIN (Hrsg.), *Tommarps Urkundsbok 1085-1600. Klostret — Hospitalet — Staden — Socknen*, VI Bände, Stockholm, Ullstorp, 1955-1991, von Tore NYBERG, in *Anal.Praem.*, LXIX, 1993, S. 246-247.

Tongerlo

188. — C. VLEESCHOUWERS, *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent*, cfr. nr. 16.

Nr. 105: (1189 - 22 april 1206): De abt van de Sint-Baafsabdij en diens convent dragen wegens de geografische afstand een vrijgewijde vrouw, Ava, met haar nakomelingen over aan de abdij van Tongerlo, cfr. A. ERENS, *De oorkonden der abdij Tongerlo*, dl. I, Tongerlo, 1948, pp. 11-12, nr. 6.

Nr. 412: 25 september 1265: De Sint-Baafsabdij erkent dat het patronaatsrecht op de kapel van Klein-Zundert aan de abdij van Tongerlo behoort, cfr. A. ERENS, *o.c.*, pp. 269-270, nr. 202. (H.J.)

189. — Marc BOONE en Thérèse DE HEMPTINNE, *De oorkonden van het Hendrik Kempegasthuis in Diest (1313-1676)*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CLIX, 1993, pp. 245-389. In de loop van de inventarisatie van de collectie "Vliegende bladen" in de handschriftenafdeling van de universiteitsbibliotheek in Gent, kwam onlangs een verzameling originele oorkonden uit Diest aan de oppervlakte. Deze verzameling overspant de jaren 1313-1676, maar veruit het grootste aantal stamt uit de 14de en 15de eeuw. Inhoudelijk hebben deze documenten betrekking op een godshuis dat vermoedelijk in 1419 door Hendrik Kempe werd opgericht voor de opvang van zes arme mannen en vrouwen. Onder de uitgegeven bronnen bevinden zich enkele stukken uitgaande van de laten van de abt en convent van Tongerlo, bezegeld met het zegel van de zaakvoerder van deze abdij in Diest, de norbertijnse "persoon" van de Sint-Sulpitiuskerk. Zo vinden we het zegel van proost Jan Gheevaerts (1421-1457) uit 29 juni 1425 (nn. 53, 56, 57), de vermelding in een oorkonde van 1419 van de eveneens Tongerloze investiet Mattheus de Pomerio, alias de Eindovia (nr. 43) en drie vermeldingen (nn. 81, 82, 84) van proost Embrecht van Arendonck waarvan de patroniem Wyffelet (Wyfliet) niet bekend was en genealogische banden laat vermoeden met het in Tongerlo zeer invloedrijke geslacht Wyfliet. (L.V.D.)

190. — G. TOURNOY, J. TULKENS en M. ILLEGEMS, *Nicolaes Cleynaerts (1493-1993) van Diest tot Marokko*, in *De Brabantse Folklore en Geschiedenis*, 1993, nn. 278-279. De bekende Diestse filoloog en arabisant

Cleynaerts was een studiegenoot van Arnold Streysters de latere abt van Tongerlo. In de catalogus van de tentoonstelling ingericht in het Diestse stadhuis naar aanleiding van de vijfhonderdste geboortedag van de illustere geleerde werd een Nederlandse vertaling gepubliceerd van de brief (brief 55, cat. nr. 27, pp. 165-172) die Cleynaerts op 12 april 1521 vanuit Fez aan zijn vriend Streysters schreef. Hierin haalt hij o.a. herinneringen op aan hun gemeenschappelijke studententijd in de pedagogie Het Varken te Leuven. Verder een zeer korte levensschets van Streysters bij een foto van het geschilderde portret dat in de abdij van Tongerlo wordt bewaard (p. 206). (L.V.D.)

191. — Abt Augustinus Wichmans die van 1644 tot 1661 de abdij van Tongerlo bestuurde was een van de belangrijkste prelaten uit deze periode. Wichmans was voordien als pastoor werkzaam geweest in de Noordbrabantse parochies Mierlo en Tilburg waar het calvinisme oprukte. Hij publiceerde meerdere geschriften op het gebied van spiritualiteit en pastoraat, over mariale vroomheid en geloofsverdediging en werd daarom door verschillende geschiedschrijvers geroemd, maar merkwaardig genoeg werd tot nog toe geen systematische bestudering van zijn leven ondernomen. Onlangs kwam aan de Theologische Faculteit Tilburg in het vak Geschiedenis van Kerk en Theologie onder referent prof.dr. J.Y.H.A. JACOBS; en co-referent drs. M.A.M.E. GIELIS, een doctoraalscriptie klaar: F.J.M. HOPPENBROUWERS, *Franciscus Augustinus Wichmans (1596-1661). Kanunnik, zielzorger en abt van de norbertijner abdij van Tongerlo ten tijde van de vroege Katholieke Reformatie*, Tilburg, 1993, xiv-87 pp. De promovendus heeft gekozen voor een inkadering van Wichmans' leven en zijn werken in de specifieke context van een theologiehistorisch en kerkhistorisch onderzoek en voor een beperking tot het kerkorganisatorisch kader waarbinnen hij als schrijver werkzaam was. Wichmans' historische verschijning wordt onderzocht tegen de achtergrond van de vroege Katholieke Reformatie in het algemeen. Nagegaan wordt in het bijzonder in hoeverre deze Katholieke Reformatie heeft doorgewerkt in de orde van Prémontré en in de uitoefening van de verschillende functies die Wichmans vervulde. (L.V.D.)

192. — G. HENDRIX, *Bibliotheca auctorum traductorum et scriptorum Ordinis Cisterciensis*, dl. I, cfr. nr. 156. Dit verzamelwerk vermeldt p. 60 het handschrift: WESTERLO, Abdijarchief Tongerlo, Sectie V, nr. 180: [Jan Balthazar] Godefridus BOUVAERT, *Meditatien over het leven Christi*, 18de e. (cfr. J. CORTHOUTS, *Inventaris van de handschriften in het abdijarchief te Tongerlo*, Tongerlo, 1987, nr. 211). G. Hendrix geeft het nummer van de inventaris op voor de signatuur. (H.J.)

193. — L.C. VAN DYCK, *Superior Backx van Tongerlo en het norbertijnse parochiepastoraat (1839-1868)*, in *Anal.Praem.*, LXIX, 1993, pp. 79-106, met kort resumé in het Frans.

194. — Anne WATELET-CHERTON, *Les archives de l'évêché de Namur. Inventaire sommaire*, (Centre interuniversitaire d'histoire contemporaine. Cahiers, t. CIII), Beauvechain, 1992. Thomas-Louis Heylen, abbé de Tongerlo depuis 1887, était évêque de Namur de 1899 jusqu'à sa mort en 1941; depuis 1901, il assurait également la présidence des Congrès eucharistiques internationaux, mgr. J. Schmitz en assurait le secrétariat.

Dans le n° A. 36 (p. 43): Notes pour les récollections mensuelles aux prémontrés de Tongerlo, 1887-1897. (H.J.)

195. — Van de hand van archivaris L.C. VAN DYCK verscheen een fraai geïllustreerde abdijgids die de titel meekreeg: *Welkom in Tongerlo*, 1993, 64 pp., 34 ill. De lezer vindt er in drie onderscheiden hoofdstukken solide informatie over het abdijcomplex, over de spiritualiteit van de Tongerloze norbertijnen en over de geschiedenis van deze eeuwenoude Kempense abdij. (J.M.)

Tønsberg

196. — Jes WIENBERG, *De kirkelige institutioner i middelalderens Tønsberg*, (Arkeologiske rapporter fra Tønsberg, Band VI), Tønsberg, 1991, 124 S. Die Sankt Olavsabtei war eine der bedeutendsten kirchlichen Einrichtungen im norwegischen Tønsberg. Die Geschichte dieses mittelalterlichen Klosters ebenso die archäologischen Funde und Ausgrabungen werden besprochen. In Beilage eine Liste aller schriftlichen Erwähnungen des Klosters bis 1550, allesamt 73 (S. 94-96).

Dan PETTERSSON, *De arkeologiske undersøkelser i Storgaten 16, Tønsberg 1991*, (Arkeologiske rapporter fra Tønsberg, Band VII), Tønsberg, 1991. Bericht der Ausgrabungen eines Teiles der mittelalterlichen Prämonstratenserabtei zu Tønsberg. (H.J.)

Unterzell

197. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 793: 1? Hs. (H.J.)

Ursberg

198. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 1163: (1168-1173/74); Grimo, Probst von Ursberg, ist Zeuge in der Urkunde Nr. 577: (1171 Mai 1, Giengen). (H.J.)

199. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 793: 10 Hss. (H.J.)

Valsecret

200. — B.-M. TOCK, *Les chartes des évêques d'Arras*, cf. n° 14. N° 172: 1176. (H.J.)

Varlar

201. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 794: 1 Hs. (H.J.)

Vessra

202. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 795: 1 Hs. (H.J.)

Veurne, Sint-Nicolaas

203. — B.-M. TOCK, *Les chartes des évêques d'Arras*, cf. n° 14. N° 91: 1147; n° 103: 1153; n° 107: (1151, 21 septembre - 1154, 25 octobre); n° 142: (1159 - 1164, 12 avril). (H.J.)

204. — F. BECUWE, *De landgoederen van de Veurnse premonstratenzerabdij te Alveringem (XIIde-XVIIIde eeuw)*, in *De Duinen. Bulletin van het wetenschappelijk en kultureel centrum van de Duinenabdij en de Westhoek*, XVIII, 1988, pp. 89-136.

IDEM, *Sint-Niklaas-Beoosterpoort. Het middeleeuwse grondbezit van de Veurnse witherenabdij*, Ibidem, XXI, 1991, pp. 57-69. (H.J.)

Vicoigne

205. — B.-M. TOCK, *Les chartes des évêques d'Arras*, cf. n° 14. N° 47: 1129; voir *Anal.Praem.*, LXIII, 1987, pp. 171-173; n° 113: cf. Château-Dieu, n° 52; n° 114: 1156, Arras; n° 160: 1171 (avant le 8 août); n° 184: 1181; n° 298: 1200, 25 mars - 1201, 24 mars, Valenciennes.

L'abbé Garin témoigne dans l'acte n° 70: 1141; l'abbé Gérard dans les actes n° 112: 1155, Arras, Notre-Dame; n° 117: 1157; n° 118: 1157, Arras; n° 130: cf. Laon, Saint-Martin, n° 112; n° 134: 1162; n° 139 et 140: (1162, 2 mars - 1164, 12 avril); n° 148: 1164, (après le 12 avril), Arras; l'abbé Godefroid témoigne dans l'acte n° 179: 1181; le prieur Pierre dans l'acte n° 137: 1163, 11 novembre. (H.J.)

Vlaanderen

206. — A. FAUCONNIER en P. ROOSE, *Orgels van Vlaanderen*, Brussel, 1991. Na enkele inleidende hoofdstukken bespreken de auteurs de *Als monument beschermde orgels in Vlaanderen, die sedert 1972 met overheidssubsidie gerestaureerd werden*. Hier treffen we pp. 61-63 het Penceler-orgel (ca. 1723) van de Sint-Andrieskerk te Balen (eertijds een parochie van Averbode), pp. 66-68 het Pieter van Peteghem-orgel (1767-'68) in de Sint-Amanduskerk te Denderleeuw (eertijds een parochie van Dielegem) en pp. 93-95 het machtige J.B. Forceville-orgel (1728) in de voormalige abdijkerk te Ninove. De korte biografie van Christiaan Penceler (pp. 44-45) wemelt van premonstratenzer gegevens (zie ook *Anal.Praem.*, LXVIII, 1992, p. 344, nr. 122). (H.J.)

Weißenu

207. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 470: 1164 November 1. (H.J.)

208. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 818: ca. 200 Hss. (4 Verbleib heute unbekannt). (H.J.)

Wenau

209. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 825: 1 Hs. (H.J.)

210. — Kent EMERY Jr., *Dionysius Cartusienensis opera selecta*, siehe Nr. 150. S. 515-518 wird die vollständige Beschreibung gegeben von der Handschrift: NAMUR, Bibliothèque de la Société Archéologique, Ms. 103, 15. Jh., stammend aus der Abtei von Floreffe, aber ursprünglich zugehörend am Prämonstratenserfrauenkloster von Wenau: «*Ad virgines wenaugiensis*» (nicht aufgenommen in S. KRÄMER, o.c.). Die anonymen Texte *Speculum praelatorum*, fol. 1 r° - 24 v°, und *Speculum subditorum*, fol. 24 v° - 81 v°, werden zur Zeit nicht mehr zugeschrieben an Dionysius der Kartäuser. (H.J.)

Wendling

211. — P.N.R. ZUTSHI, *Original Papal Letters in England*, see no. 29. No. 78: Avignon, 1317 mart. 19, Iohannes (XXIII) «*dilectis filiis ... abbatibus et conventui monasterii de Wendlinge, Premonstraten. [ord.], Norwicen. dioc.*»: *ecclesiam parrochiale de Longham iuxta Wenlige, Norwicen. dioc., eis in proprios usus duxit concedendam*. Dat. Avinione, XIV kal. apr., pont. a. I. NORWICH, Norfolk Record Office, MS 3815 8 A 3, «*Presignis ordinis vestri*» — «*concessionis*». (H.J.)

Wilten

212. — Ton VAN SCHAİK und Robin LUTZ, *Abdijen in West-Europa en hun bewoners*, Baarn, Tiel, 1992, 144 S. Das Stift Wilten zu Innsbruck wird vorgestellt S. 90-97. Mit deutlichen Strichen beschreibt Alt-Abt Alois Stöger das religiöse Leben der jetzigen Gemeinschaft. Schöne Photobilder illustrieren das Ganze. (H.J.)

Windberg

213. — H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I.*, siehe Nr. 58. Nr. 300: 1160 Februar 13; Nr. 622: 1174 Juni 30 (irrig 1173 Mai 31). (H.J.)

214. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. II, S. 840: ca. 180 Hss. (2?). (H.J.)

215. — Rezension: Paul MAI (Hrsg.), *850 Jahre Prämonstratenserabtei Windberg*, (Bischöfliches Zentralarchiv und Bischöfliche Zentralbibliothek Regensburg. Kataloge und Schriften, Band IX), München, Zürich, 1993, von Ludger HORSTKÖTTER in *Anal.Praem.*, LXIX, 1993, S. 247-249.

Wrocław, Sw. Wincenty

216. — S. KRÄMER, *Handschriftenerbe*, siehe Nr. 59, T. I, S. 122: 19 Hss. (H.J.)

Želiv

217. — J. LENZENWEGER, *Acta Pataviensia Austriaca*, siehe Nr. 106. (I.H.P.)

218. — Miroslav ZAVŘEL, *Vít Tajovský. Le père supérieur du monastère de Želiv*, Havlíčkův Brod, 1991, 18 pp. Le père abbé lui-même raconte sa vie, jusqu'à sa mise en liberté par le régime communiste en 1960. Le texte a paru également dans *Le Courier de Mondaye*, 1992, n° 162 et suiv., un extrait fut publié dans *Le petit messager de Notre-Dame du Bon Remède. Abbaye Saint-Michel de Frigolet*, 1992, n° 434, pp. 4-9; une traduction allemande a été publiée dans *Geraser Hefte*, 1992, n° 27, pp. 4-9; une traduction néerlandaise dans *De Feniks. Kontaktblad van de abdij in Grimbergen*, XXXV, 1991, n° 3 jusqu'à XXXVI, 1992, n° 3, elle a été reprise dans *Pro Nostris. Contactblad van de premonstratensers uit de Brabantse circarie*, LVII, 1992, pp. 22-26, 55-61 et 88-90. (H.J.)

Zsámbék

219. — Nach 300 Jahre langer Unterbrechung wurde 1927 der Orden der ungarischen Prämonstratenserinnen durch das Kloster Zwierzyniec (Kraków) in Külsóvat neu gegründet. Bis zur Zeit der Zerstreuung (1950) stieg die Zahl der Schwestern auf 70; sie lebten in etwa 10 Häusern. Die über 40 Jahre lange Zeit der Unterdrückung überlebten nur die Hälfte aller Schwestern. Jetzt gibt es vier Häuser: Külsóvat, Bakonygyepes, Jászó (Slovakei) und Zsámbék.

Zsámbék ist eine neue Gründung. Das Kommunitätsleben fing hier noch vor der politischen Änderung (1989) an. Mit Hilfe der Stiftungen des Ordens (für die Schwestern und für die Prämonstratenser in Ost-Europa) und der Abtei De Pere konnten wir im Februar 1993 in unser renoviertes Kloster umziehen. Das Gebäude wurde von der Zsámbéker Prämonstratenser-Pfarrei dafür zur Verfügung gestellt. Hier wurde im Herbst 1993 auch ein karitativer Dienst mit einem Schullhort für die armen Kinder des Dorfes gemäß den Initiativen unseres Vaters Norbert begonnen. (K.Á.J.)

Hisc chronicis conscribendis contribuere: A.E.K. (A.E. Kovács, Csorna); B.A. (B. Ardura, Roma); C.C. (C. Caals, Roma); D.D.C. (D.F. De Clerck, Bois-Seigneur-Isaac); D.V.P. (D. Van de Perre, Pollare, B); H.J. (H. Janssens, Averbode); H.v.B. (H. van Bavel, Heeswijk); I.H.P. (I.H. Pichler, Schlägl); J.B. (J. Bombay, Drongen); J.M. (J. Manderveld, Tongerlo); J.v.H. (J. van Helvoirt, Esbeek, NL); K.Á.J. (K.Á. Juhász, Zsámbék); L.H. (L. Horstkötter, Hamborn); L.J. (L. Janssens, Brugge-Assebroek); L.V.D. (L.C. Van Dyck, Tongerlo); O.F. (O. Fényi, Gödöllő); W.M.G. (W.M. Grauwen, Meise).

Bartholomeus van Laon en Norbert op zoek naar een vestigingsplaats, begin 1120

Nadat bisschop Bartholomeus van Laon er niet in geslaagd was Norbert een vaste verblijfplaats te bezorgen in het Sint-Maartenskapittel te Laon, heeft hij de moed niet opgegeven. Na het vertrek van de paus uit Laon¹⁾ gingen Bartholomeus en Norbert samen op zoek naar verlaten en onontgonnen streken die geschikt waren voor het religieuze leven, aldus de monnik Herman²⁾. Dit betekent uiteraard niet dat Bartholomeus en Norbert onmiddellijk na 15 november 1119 te paard stegen voor hun verkenningstocht. De monnik Herman heeft, zoals in vrijwel alle twaalfde-eeuwse verhalende bronnen, de gewoonte een soms aanzienlijke tijdspanne in één zin samen te vatten. Vooreerst dient dan ook onderzocht te worden welke andere gebeurtenissen uit Norberts leven terecht in de winter van 1119/1120 kunnen worden geplaatst.

Prof. Ch. Dereine heeft vrij sterk beklemtoond dat Norbert te Laon diende te overwinteren terwille van zijn gezondheid³⁾. Dat Norberts gezondheid ondermijnd was geweest door de blootsvoetse tocht vanuit Saint-Gilles naar het noorden, lijdt geen twijfel, aangezien zijn drie gezellen vanwege dezelfde ontberingen gestorven waren te Valencijn in begin april 1119 en Norbert zelf eveneens daarop ziek was geworden en zelfs waarschijnlijk een depressie-periode heeft gekend⁴⁾. Toch lijkt het overdreven te stellen dat Norberts gezondheid voor de kerkvaders op het Concilie van Reims in november 1119 een belangrijke zorg zou zijn geweest. Over het algemeen hebben instituten en gemeenschappen weinig last van overgevoeligheid. Wel moet men aannemen dat Bartholomeus zelf eraan hechtte Norbert te kunnen inpassen in zijn hervormingsplannen en hem daarom in het bisdom Laon wilde vestigen.

¹⁾ Deze tijdsbepaling vindt men alleen bij Herman, *De miraculis s. Mariae Laudunensis*, MGH., SS., 12, blz. 656: "...post domini papae discessum assumens eum...". De paus verbleef te Laon tussen 13 en 15 november 1119, zie het artikel: *Paus Calixt II te Laon in november 1119 en het "propositum" van Norbert*, in *Analecta Praemonstratensia*, 1991, LXVII, nr. 3-4, blz. 175-186.

²⁾ *De miraculis...*, blz. 656: "Deserta, inquit, et inculta loca religioni congrua in episcopatu isto quam plura vobis ostendam...".

³⁾ Ch. DEREINE, *Les origines de Prémontré*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, 1947, XLII, nr. 3-4, blz. 366.

⁴⁾ Zie het artikel: *De crisissituatie van Norbert begin november 1119 en zijn belangstelling voor psalm 119(118)*, in *Anal. Praem.*, 1988, LXIV, nr. 1-2, blz. 5-18, zie blz. 6.

Zoals vroeger reeds aangetoond beweert geen enkele bron dat Norbert gedurende deze winter ook daadwerkelijk aan de school van Laon zou hebben gestudeerd. De *Vita Norberti A* vermeldt enkel dat hij ooit het plan daartoe had opgevat⁵⁾.

Kortom, men mag veronderstellen dat de maanden december 1119 en januari 1120 voor Norbert een overwintering te Laon hebben betekend met enige zorg voor zijn gezondheid, met een vergeefse poging om hem definitief in het Sint-Maartenskapittel te vestigen, met een plan om te gaan studeren aan de kapittelschool van Laon en ten slotte met de omzwervingen van Bartholomeus en Norbert op zoek naar een vestigingsplaats.

Wellicht mag men deze laatste bezigheid dan ook omstreeks februari 1120 plaatsen, aangezien Norbert blijkbaar onmiddellijk na het uitkiezen van die vestigingsplaats opnieuw vertrokken is, niet meer voor een prediktocht, maar voor een wervingstocht.

Van dan af wordt het duidelijk dat Norbert geen bestaande stichting zal hervormen maar evenals de vroegere rondtrekkende predikers een afgelegen plaats zal zoeken waar een eremietisch leven kon worden geleid.

Behalve deze eisen van spirituele aard moest een vestigingsplaats voor een klooster ook aan een aantal materiële voorwaarden voldoen. In de eerste plaats moest er bruikbaar en liefst lopend water zijn⁶⁾, daarnaast was een minimum aan onmiddellijk bruikbaar landbouwareaal onmisbaar, dat dan later door ontginning kon worden uitgebreid. Ook wouden waren noodzakelijk voor het timmerhout en later steengroeven voor de definitieve gebouwen. Prémontré zal dat alles in voldoende mate bieden.

Dat Norbert inderdaad op dat ogenblik een afgelegen plaats wenste en geen verblijf in of bij de stad⁷⁾, kan niet worden betwijfeld. Met recht en reden kan men heel wat teksten aanhalen waarin het woeste en onherbergzame karakter van een stichtingsplaats overdreven wordt beklemtoond. De bedoeling daarvan is vaak tweërlei. In ieder geval wilde men de stichters als onverschrokken pioniers voorstellen, maar anderzijds was het soms nuttig, met het oog op latere conflicten, duidelijk te laten uitschijnen hoe waardeloos de omgeving van de stichting was vóórdat ze

⁵⁾ *Vita A*, MGH., SS., 12, blz. 678.

⁶⁾ Zie o. m. J. JORDAN, *L'abbaye prémontrée d'Humilimont (1137-1580)*, Freiburg, 1926, blz. 500; J. DE LA CROIX BOUTON, *Histoire de l'Ordre de Cîteaux*, dl. I, Westmalle, 1959, blz. 134.

⁷⁾ Aldus nogmaals in *De miraculis...*, blz. 656: "Non in urbibus volo remanere, sed potius in locis desertis et incultis."; *Ibidem*, blz. 658: "...etiam ipse [sc. Norbertus] diversa et deserta loca coepit expetere...".

door de kloosterlingen in cultuur werd gebracht⁸). Er bestond dus wel degelijk een hagiografische gemeenplaats die vaak de stichtingsplaats als *locus horribilis* omschrijft⁹). De woorden uit *Deuteronomium*: “*in loco horroris et vastae solitudinis*”¹⁰) waren vrijwel een vaste uitdrukking geworden die men in vele hagiografische bronnen terugvindt¹¹). Anderzijds was het ook werkelijk een algemeen verspreid ideaal de eenzaamheid van een verlaten streek op te zoeken. Men vindt dit terug, als idee of zelfs als voorschrift, bij de cisterciënzers¹²) en speciaal bij Bernard van Clairvaux¹³), bij Robrecht van Arbrissel¹⁴) en de andere rondtrekkende predikers¹⁵), bij Abaelard¹⁶) en bij de stichting van Affligem¹⁷). In het begin van de twaalfde eeuw dient een stichting die een streng en eremietisch ideaal nastreeft, in de eenzaamheid te worden gevestigd.

Volgens de monnik Herman leidde Bartholomeus Norbert vooreerst naar het woud van Thiérache¹⁸). Dit woud was eertijds in het oosten verbonden met het uitgestrekte Ardeense woud en met het woud van Arrouaise

⁸) A. CHÉDEVILLE, *Chartres et ses campagnes, XIe-XIIIe siècles*, Parijs, 1973, blz. 113.

⁹) Zie daarover o. m. J.M. HOWE, *Greek influence in the eleventh-century Western revival of heremitism*, Los Angeles, 1979, blz. 61-63.

¹⁰) *Deut.*, 32, 10.

¹¹) Zie bijvoorbeeld de *Vita Theogeri*, MGH., SS., 14, blz. 455, regel 22; *Helmoldi chronica Slavorum*, uitg. B. SCHMEIDLER, in MGH., SS. rer. Germ. in us. schol., 32, Hannover, 1937, nr. 47. Daarover C. SCHIRREN, *Beiträge zur Kritik älteren holsteinischer Geschichtsquellen*, Leipzig, 1876, blz. 13.

¹²) Ph. GUIGNARD, *Les mouvements primitifs de la règle cistercienne*, Dijon, 1878, blz. 63; J. DE LA CROIX BOUTON, *Histoire de l'Ordre de Cîteaux*, dl. I, Westmalle, 1959, blz. 133.

¹³) *Ex Vitae S. Bernardi libro I, auctore Willelmo*, MGH., SS., 26, blz. 97: “Clarevalis...antiqua spelunca latronum...in loco horroris et vastae solitudinis...”; *Epistola* 365, P. L., 182, kol. 570B, nr. 330; uitg. J. LECLERCQ en H. ROCHAS, *S. Bernardi opera*, dl. VIII, Rome, 1977, blz. 321: “...cui [sc. monacho] oppidum carcer esse debet et solitudo paradisus...”.

¹⁴) Daarover J.-M. BIENVENUE, *Robert d'Arbrissel et la fondation de Fontevraud*, in *Cahiers d'histoire*, 1975, XX, nr. 2, blz. 239.

¹⁵) Zie H. GRUNDMANN, *Eresie e nuovi ordini religiosi nel secolo XII*, in *Storia del Medioevo*, dl. III, Firenze, 1955, blz. 397.

¹⁶) Aldus M. VON DMITREWSKI, *Die christliche freiwillige Armut vom Ursprung der Kirche bis zum 12. Jahrhundert*, Berlijn, Leipzig, 1913, blz. 78, steunend op de achtste brief van Abaelard.

¹⁷) *Exordium seu fundatio monasterii Haffligeniensis*, uitg. V. COOSEMANS en C. COPPENS, in *Affligemensis*, 1947, IV, blz. 14: “...in locum quemdam desertum...”. Daarover Ch. DEREINE, *Les origines érémitiques d'Affligem (1083). Légende ou réalité?*, in *Revue bénédictine*, 1991, CI, nr. 1-2, blz. 50-113.

¹⁸) *De miraculis...*, blz. 656: “...illam maximam diocesis suae silvam, quae vocatur Terrascea.” “Theorascia” of “Terrascea silva”, dep. Aisne, ar. Vervins. Zie over het woud van Thiérache en de stichting aldaar van Clairefontaine door Ailbert van Antoing ook de *Annales Rodenses*, MGH., SS., 16, blz. 706, regel 24vv.

dat vroeger werd beschouwd als een deel van het Kolenwoud¹⁹). Het werd gedeeltelijk ontgonnen in de 12de en 13de eeuwen door de kloosters, maar de ondergrond was weinig vruchtbaar zodat de oogsten er enkele weken later rijp werden dan elders²⁰). Daar wenste de bisschop een klooster te zien verrijzen in het gehucht Foigny²¹). Lopend water was daar in voldoende mate aanwezig van de Ton, een zijriviertje van het Oise-bekken²²). Bartholomeus kon bovendien wijzen op de aanwezigheid van weiden, bossen voor het brand- en timmerhout en vruchtbare akkers.

Norbert zou, volgens de monnik Herman, na een gebed, deze plaats als geschikt voor een kloosterstichting hebben beoordeeld, doch niet voor hem voorbestemd door God²³). Herman schijnt de omgeving goed te kennen gezien zijn beschrijving, maar de reden die Norbert tegenover Bartholomeus zou hebben aangehaald om te weigeren, lijkt toch veracht. Herman wist natuurlijk dat Bernard van Clairvaux anderhalf jaar later Foigny wel zou aanvaarden en op 11 juli 1121 twaalf monniken naar die nieuwe stichting zou zenden²⁴). Hij kon dus moeilijk beweren dat de plaats door Norbert ongeschikt was verklaard. Toch is het niet onmogelijk dat Norbert de plaats te laag gelegen en te moerassig vond. De cisterciënzers vestigden zich eerst op een eilandje gevormd door een zijarm van het rivierviertje de Ton²⁵), en bouwden daar een kapel ter ere van Onze-Lieve-Vrouw en enkele hutten, maar zagen zich in de lente van 1122 reeds verplicht een nieuwe kerk op een hoger gelegen plaats te

¹⁹) Aldus A. MATTON, *Dictionnaire topographique du département de l'Aisne, comprenant les noms de lieu anciens et modernes*, Parijs, 1871, blz. IX. Zie echter daarover C. DUVIVIER, *Recherches sur le Hainaut ancien (pagus Hainoensis) du VIIe au XIIe siècle*, Brussel, 1865, blz. 18, en de Index, blz. 713 en 745, die van oordeel is dat de Samber de uiterste grens vormde van het Kolenwoud, waartoe het woud van Thiérache niet meer behoorde. Zie over het Kolenwoud vooral: F.-L. GANSHOF, art. *Carbonaria silva*, in *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, dl. I, Berlijn, 1971, kol. 589-590, waar het Kolenwoud eveneens wordt omschreven als zich uitstrekkend van de omgeving van Thuin aan de Samber tot de streek rond Leuven.

²⁰) A. MATTON, *o.c.*, blz. V-VI.

²¹) *Fusniacum*, Foigny, dep. Aisne, ar. en kant. Vervins, gem. La Bouteille.

²²) Zie A. MATTON, *o.c.*, blz. VII en 272.

²³) *De miraculis...*, blz. 656.

²⁴) A. PIETTE, *Histoire de l'abbaye de Foigny*, Parijs, 1931, blz. 4; M.-A. DIMIER, art. *Foigny*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, afl. 98, Parijs, 1970, kol. 718. Beide auteurs plaatsen ten onrechte de aanbidding aan Norbert in 1118, terwijl zij omstreeks februari 1120 plaatsvond, zie o. m. de oorkonde van 1143, in W.M. GRAUWEN, *Lijst van oorkonden waarin Norbertus wordt genoemd*, in *Anal. Praem.*, 1975, LI, nr. 82: "Deinde fere transacta hieme...".

²⁵) A. MATTON, *Dictionnaire topographique du département de l'Aisne*, Parijs, 1871, blz. VII en 272. De Ton heeft als zijrivier de Vire en mondt uit in de Chiers. Hij behoort tot het Oise-bekken.

bouwen²⁶). Het is dus niet uitgesloten dat Norbert deze moeilijkheden heeft voorzien. Tevens kan men vermoeden dat Foigny, naar zijn opvattingen, te dicht bij het stadje Vervins lag²⁷) of dat hij de omgeving met de vruchtbare akkers te comfortabel vond. Uit een getuigenis van Bartholomeus weten we immers dat Norbert van mening was van niets te kunnen vertrekken en uitsluitend van het eigen handwerk te kunnen leven, terwijl de bisschop van oordeel was dat een minimum aan ontgonnen areaal noodzakelijk was om met een stichting te kunnen starten²⁸).

Hoe dan ook, Norberts oordeel over Foigny was afwijzend en Bartholomeus voerde hem naar een andere plaats in hetzelfde woud van Thiérache, meer naar het zuiden toe, nl. Thenailles²⁹), eveneens dichtbij Vervins gelegen³⁰). Ook hier was lopend water voorhanden van de rivier de Vilpion³¹). Hetzelfde scenario speelde zich hier af. Na een gebed verklaarde Norbert dat ook deze plaats voor een klooster zeer geschikt was, maar door God niet voor hem bestemd³²). Ook hier kon Herman moeilijk beweren dat de plaats ongeschikt was, want tien jaar later zou Bartholomeus Thenailles aan de inmiddels bloeiende Sint-Maartensabdij toevertrouwen om er een dochterabdij te vestigen³³).

Deze eerste twee pogingen van Bartholomeus worden alleen door Herman verhaald en wel met de bedoeling te laten uitschijnen hoezeer Bartholomeus zich voor Norbert had uitgesloofd³⁴). Wanneer een monnik als Herman over kloosterstichtingen schrijft, is zijn verhaal uiteraard

²⁶) A. PIETTE, *o. c.*, blz. 5; M.-A. DIMIER, art. *Foigny*, in *DHGE.*, afl. 98, Parijs, 1970, kol. 718.

²⁷) Twee kleine mijlen volgens A. PIETTE, *o. c.*, blz. 3. Vervins, dep. Aisne, hoofdplaats van het arrondissement.

²⁸) *Lijst van oorkonden...*, in *Anal. Praem.*, 1975, LI, blz. 168, nr. 82 van 1143: "Volebat autem sepefatus vir cum fratribus suis ut de laboribus manuum suarum viverent, quod nos impossibile considerantes, dedimus eis tres terrae carrucasas...".

²⁹) *Tenolias*, Thenailles, dep. Aisne, ar. en kant. Vervins, gem. Thenailles.

³⁰) Op 3 km volgens L.H. COTTINEAU, *Répertoire topo-bibliographique...*, dl. II, Mâcon, 1939, kol. 3143.

³¹) A. MATTON, *Dictionnaire topographique du département de l'Aisne*, Parijs, 1871, blz. 297. De Vilpion ontspringt te Plomion en mondt uit in de Serre te Dercy. Hij behoort eveneens tot het Oise-bekken.

³²) *De miraculis...*, blz. 656.

³³) N. BACKMUND, *Monasticon Praemonstratense*, dl. II, Straubing, 1952/55, blz. 400; H. MARTON, *Status iuridicus monasteriorum "Ordinis" Praemonstratensis primitivus*, in *Anal. Praem.*, 1962, XXXVIII, blz. 199. De oudste oorkonde in C.L. HUGO, *Sacri et canonici ordinis praemonstratensis annales*, dl. II, *Prob.*, kol. 582, dateert slechts uit 1135.

³⁴) Deze bedoeling drukt hij enkele zinnen verder uit, *De miraculis...*, blz. 656: "Viderit ergo quisquis haec legerit, cuius devotionis hic episcopus fuerit, qui relictis episcopaliis negotiis hominem ignotum per tot silvestria et invia loca non sine magno labore circumducebat...".

hagiografisch gekleurd, doch aan het feit dat Bartholomeus Foigny en Thénailles aan Norbert heeft aangeboden, hoeft niet getwijfeld te worden. De reis naar het woud van Thiérache was echter geen succes geworden. De omgeving van Vervins³⁵⁾ viel niet in Norberts smaak. Misschien heeft het feit dat in het woud van Thiérache reeds twee kloosters waren gevestigd³⁶⁾, meegespeeld bij Norberts weigering³⁷⁾. Daar lagen namelijk reeds de benedictijnenkloosters Saint-Michel³⁸⁾ en Bucilly³⁹⁾, dat later, in 1148, door bemiddeling van Bartholomeus tot de premonstratenzerorde overging⁴⁰⁾.

Men kan de indruk opdoen dat Norbert zolang aarzelde om te beslissen omdat hij eigenlijk inwendig en misschien onbewust zich nog verzette tegen de idee van een kloosterstichting. Toch moet hij in principieel wel met Bartholomeus akkoord zijn gegaan, zo niet ware het onzinnig om samen op zoek te gaan naar een geschikte vestigingsplaats.

Na hun uitstap naar het noordoosten in het woud van Thiérache, keerden de reizigers terug naar Laon⁴¹⁾. Toch gaf Bartholomeus zijn plan niet op en richtte zich een volgende maal naar het zuidwesten van Laon, dus bijna in de tegenovergestelde richting, naar een ander uitgestrekt woud, dat van Vois⁴²⁾. De huidige wouden van Coucy, Saint-Gobain en Monceau-les-Leups zijn daar slechts de overblijfselen van⁴³⁾.

³⁵⁾ Op 37 km van Laon, in de richting van Marle.

³⁶⁾ A. PIETTE, *Histoire de l'abbaye de Foigny...*, Parijs, 1931, blz. 3.

³⁷⁾ M. PLOUVIER, *L'abbaye de Prémontré aux XVIIe et XVIIIe siècles. Histoire d'une reconstruction*, Leuven, 1985, blz. 11, beweert integendeel dat de naburige reeds bestaande abdijen in het woud van Coucy een essentiële aanmoediging moeten geweest zijn om Prémontré te kiezen.

³⁸⁾ Saint-Michel-en-Thiérache, dep. Aisne, ar. Vervins, kant. Hirson, nu bisdom Soissons, zie L.H. COTTINEAU, *Répertoire topo-bibliographique des abbayes et prieurés*, dl. II, Mâcon, 1939, blz. 2816.

³⁹⁾ Bucilly, dep. Aisne, ar. Vervins, kant. Hirson, zie L.H. COTTINEAU, *o. c.*, dl. I, Mâcon, 1939, blz. 525.

⁴⁰⁾ N. BACKMUND, *Monasticon Praemonstratense*, dl. II, Straubing, 1952, blz. 365. Zie de oorkonde van 1148 in *Recueil des chartes et documents de Saint-Martin-des-Champs, monastère parisien*, uitg. J. DEPOIN, dl. II, Ligugé, Parijs, 1913, blz. 60-62, nr. 224, waarin Hugo van Fosses als getuige optreedt.

⁴¹⁾ *De miraculis...*, blz. 656: "Tunc episcopus Laudunum rediens..."

⁴²⁾ *Ibidem*, blz. 656: "...duxit eum in silvam Vosagum...". De plaatsnaam "Vosagus silva" wordt meestal gebruikt voor het aanduiden van de Vogezes in de Elzas en Lotharingen, zie J.T.G. GRAESSE, F. BENEDICT en H. PLECHL, *Orbis Latinus*, dl. III, Braunschweig, 1972, blz. 650. De eigenlijke naam van het woud van Vois schijnt "Vedogium" geweest te zijn, zie M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek...*, dl. II, Tongeren, 1960, blz. 1022, en A. MATTON, *Dictionnaire topographique du département de l'Aisne*, Parijs, 1871, blz. 300. Ook de huidige schrijfwijzen in de historische literatuur zijn uiteenlopend. Men vindt de vormen "Voëse", "Voas", "Voas" en "Voix", doch de officiële schrijfwijze is "Vois".

⁴³⁾ Zie L.F.A. MAURY, *Les forêts de la Gaule et de l'ancienne France*, Parijs, 1867, blz. 177-178, en A. MATTON, *Dictionnaire topographique...*, Parijs, 1871, blz. 300.

Weerom dus zocht men de gunstige verblijfplaats in een bosrijke omgeving. Dit geschiedde voorzeker vanwege het eremietisch ideaal van Norbert waaraan niet kan getwijfeld worden⁴⁴), hoewel ook de materiële behoeften aan water, visvijvers, brand- en timmerhout zeker een rol hebben gespeeld. Eventueel zelfs de aanwezige steengroeven. Doch deze materiële eisen voor het uitkiezen van een vestigingsplaats komen uiteraard in de hagiografische bronnen niet aan bod. Of bisschop Bartholomeus met het stichten van kloosters, behalve zijn religieuze motieven, ook tevens de ontginning van woeste gronden op het oog had⁴⁵), kan niet worden aangetoond. In feite zijn het wel zijn stichtingen geweest die gedurende de 12de en 13de eeuwen een groot gedeelte van de genoemde bossen van het bisdom Laon in cultuur hebben gebracht⁴⁶).

De twee vorige mogelijke vestigingsplaatsen hadden Bartholomeus en Norbert in de nabijheid gebracht van Marle⁴⁷), één van de kastelen van de beruchte Thomas van Marle, een tegenstander van koning Lodewijk VI. Toch was het blijkbaar niet de bedoeling deze gevreesde ridder te ontlopen, want de tocht naar het zuidwesten toe voerde hen in de nabijheid van een andere burcht van Thomas, nl. Coucy⁴⁸).

Wellicht volgden de reizigers de weg van Laon naar Anizy⁴⁹). Na ongeveer 18 km gereden te hebben kwamen ze op de plaats die door de plaatselijke bevolking Prémontré⁵⁰) werd genoemd⁵¹). Op het eerste gezicht zou men kunnen veronderstellen dat deze naam door Norbert werd gegeven⁵²), omdat het een zeer vaak voorkomende hagiografische gemeenplaats is dat een stichtingsplaats op bovennatuurlijke wijze werd aangeduid. Toch wordt in de *Vitae* uitdrukkelijk gezegd dat de naam van oudsher bestond bij de plaatselijke bevolking. Inderdaad vindt men in

⁴⁴) Dit werd vooral en terecht beklemtoond door Ch. DEREINE, *Les origines de Prémontré*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, 1947, XLII, nrs. 3-4, blz. 352-378.

⁴⁵) Aldus A. PIETTE, *Histoire de l'abbaye de Foigny...*, Parijs, 1931, blz. 3.

⁴⁶) A. MATTON, *Dictionnaire topographique...*, Parijs, 1871, blz. VI.

⁴⁷) Marle, dep. Aisne, ar. Laon, hoofdplaats van een kanton.

⁴⁸) Coucy, nu Coucy-le-Château-Auffrique, dep. Aisne, ar. Laon, hoofdplaats van een kanton.

⁴⁹) Anizy, nu Anizy-le-Château, dep. Aisne, ar. Laon, hoofdplaats van een kanton.

⁵⁰) Prémontré, dep. Aisne, ar. Laon, kant. Coucy-le-Château-Auffrique. Zie A. MATTON, *Dictionnaire topographique du département de l'Aisne...*, Parijs, 1871, blz. 222.

⁵¹) *Vita A*, blz. 679: "...qui ab incolis antiquitus Praemonstratum vocabatur."; evenzo *Vita B*, blz. 820A, nr. 39.

⁵²) Dat is dan ook de mening van de auteur van de *Gesta archiepiscoporum Magdeburgensium*, MGH., SS., 14, blz. 412: "...in quo etiam ab eo exstructum cenobium Praemonstratum ab eo nomen accepit."

Frankrijk veel namen gevormd met *pratum*⁵³). Het *monstratum*⁵⁴) is moeilijker te verklaren. Misschien wijst het op één van de formaliteiten die bij een verkoop noodzakelijk waren, zoals de *circumductio*, in het middelenederlands *beleyd*, dat erin bestond de koper rond het aangeboden land te leiden, wat toch ook een *monstrare*, aanduiden, inhield⁵⁵). De legendarische volksetymologieën van de naam Prémontré zijn al te ongeloofwaardig om hier weergegeven te worden⁵⁶). Iets ernstiger is misschien de afleiding van *prae montibus tribus*, gelegen vóór drie heuvelruggen, die vrij goed bij de geografische ligging van Prémontré zou passen⁵⁷).

In andere teksten, zoals de *Vita Godefridi*, zal men toch trachten aan de naam een mystieke betekenis te geven, als door God uitgekozen en voorbestemd⁵⁸). Evenzo zal Filips van Harveng (†1183) een mystiek uitbouwen rond die naam. Prémontré was door God aangeduid (*praemonstravit*) om de mensen de weg naar Hem toe te tonen. Het uitzicht van de plaats kreeg van de Schepper een streng en hard karakter om te wijzen op de nederige gehoorzaamheid van de geestelijken. De natuurlijke kruisvorm van de vallei toont aan dat daar diegenen moeten samenstromen die op Christus willen gelijken door met Hem gekruisigd te worden.

⁵³) Zie bijvoorbeeld het *Cartulaire de l'abbaye de Savigny*, uitg. A. BERNARD, Parijs, 1853, *Index generalis*, blz. 860, en *Recueil de documents de l'abbaye de Fontaine-le-Comte (XIIe-XIIIe siècles)*, uitg. G. PON, Poitiers, 1982, *Index*, blz. 447.

⁵⁴) De uitdrukking "de prato monstrato" komt voor in een oorkonde van Bartholomeus van 1140, zie A. DUFOUR-MALBEZIN, *Catalogue des actes des évêques de Laon antérieurs à 1151*, onuitgegeven verhandeling, Parijs, 1969, blz. 338-339, nr. 188, zie daarover de *Positions de thèses*, 1969, blz. 37-39.

⁵⁵) In een oorkonde van Bartholomeus van 1140 spreekt hij over Prémontré als "de prato monstrato", zie de vorige noot. In een oorkonde van 1135 vinden we de uitdrukking "monstrata cultura", zie A. DUFOUR-MALBEZIN, *Catalogue des actes des évêques de Laon antérieurs à 1151*, blz. 281, nr. 157 en blz. 339, nr. 188.

⁵⁶) Zie bijvoorbeeld M. MELLEVILLE, *Histoire de la ville et des sires de Coucy-le-Château...*, Laon, 1848, blz. 32; F. PETIT, *Norbert et l'origine des Prémontrés*, Parijs, 1981, blz. 79, vertaalde "monstratum" door "défriché et découvert", wat op zijn minst een ongewone betekenis van "monstrare" zou zijn. Ten hoogste vindt men dat woord bij Tacitus in de betekenis van "in het oog vallend, merkwaardig". "Monstrata" kan ook een perceel bos betekenen dat werd aangeduid, bijvoorbeeld om gekapt te worden, zie C. DUCANGE, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, dl. IV, Parijs, 1845, blz. 539. Men vindt het echter niet toegepast op weiden.

⁵⁷) M. MELLEVILLE, *Histoire de la ville et des sires de Coucy-le-Château...*, Laon, 1848, blz. 32. Zie over de naam Prémontré ook G. PICCOLI, *Toponomastique Prémontré* (Traduction de l'italien par Georges Roland, O. Praem.), in *Anal. Praem.*, 1954, XXX, blz. 5-11.

⁵⁸) *Vita Godefridi comitis Capenbergensis*, MGH., SS., 12, blz. 525: "Venit ergo ad locum vere iuxta nomen suum a Domino praemonstratum, electum ac praedestinitum."

Het kruispunt van vier wegen betekent dat de kandidaten van de vier werelddelen daar moeten samenkomen en vandaar de echte godsdienstigheid naar de vier werelddelen uitdragen⁵⁹). De geestelijken die in de vallei van Prémontré verzameld zijn tonen aan de wereld (*praemonstrare*) de nederigheid, de verachting voor kerkelijke ambten en tijdelijke zaken en door hun witte wollen kleding prediken zij dat zij vergiffenis van zonden hebben bekomen en hopen op de eeuwige vreugde⁶⁰).

In alle bronnen wordt Prémontré als een zeer woest en onherbergzaam gebied beschreven. De oudste verhalende bron daarover is het *Liber de diversis ordinibus et professionibus quae sunt in ecclesia*, geschreven tussen 1125 en 1130⁶¹), waarin de premonstratenzers samen met de kanunniken van Saint-Josse, die toen nog niet tot Prémontré behoorden, worden gekenmerkt als de kanunniken die ver van de mensen verwijderd leven⁶²). De monnik Herman noemt de plaats, op het ogenblik dat hij zijn werk schrijft en dat er reeds veel mensen wonen, d. w. z. in de jaren 1140-1147⁶³), nog steeds afschrikwekkend, maar in 1120 was ze volgens hem al te woest en angstaanjagend, want ver verwijderd van alle menselijke bewoning en alleen dichtbij wolven en everzwijnen⁶⁴). Ook Bartholomeus vermeldt in zijn oorkonde van 1143 dat Prémontré zeer afgelegen en in 1120 onbewoonbaar was⁶⁵). Aan deze uitspraken kan moeilijk getwijfeld worden, aangezien de algemene trend van het in cultuur brengen van de grote wouden meestal pas in de 13de eeuw wordt geplaatst⁶⁶).

⁵⁹) *De continentia clericorum*, P.L., 203, kol. 837C-838A. Deze uitleg steunt duidelijk op het visioen beschreven in de *Vita B*, blz. 825C, nr. 58; uitg. J.C. VANDER STERRE, blz. 120-121, kap. XXVII.

⁶⁰) *De continentia clericorum...*, kol. 838D.

⁶¹) Aldus Ch. DEREINE, *Les origines de Prémontré*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, 1947, XLII, nr. 3-4, blz. 359. Milo I van Terwaan was voor zijn bisschopsverkiezing abt van Saint-Josse-au-Bois. Hij werd bisschop gewijd op zondag 15 februari 1131 en zou omstreeks die tijd zijn abdij aan Prémontré hebben onderworpen.

⁶²) P. L., 213, kol. 807-850, zie kol. 827D: "De canonicis qui se ab hominibus constituunt, ut sunt Premonstratenses en Sanctitudocenses."

⁶³) Zie W.M. GRAUWEN, *Norbertus, aartsbisschop van Maagdenburg, 1126-1134*, Brussel, 1978, blz. 19-20.

⁶⁴) *De miraculis...*, blz. 656: "...quae licet etiam hodie, cum iam a multis incoluntur, videantur horribilia, tunc tamen nimis erant asperiora et terribilia, utpote ab omni hominum habitatione procul remota, solisque lupis et apris contigua."

⁶⁵) *Lijst van oorkonden...*, nr. 82: "...ad locum valde desertum, qui Praemonstratus dicitur, tunc temporis inhabitabilem venimus."

⁶⁶) Zie o. m. A. VERHULST, *À propos de "La terre et les hommes en Picardie"*, in *Cahiers de civilisation médiévale*, 1971, XIV, blz. 261: "Les forêts n'ont été pénétrées qu'au XIIIe siècle, entre 1220 et 1250."

Ondanks deze beschrijvingen van de onherbergzaamheid van het gebied, vermeldt de monnik Herman toch dat er een kerkje was gebouwd ter ere van Sint-Jan de Doper, dat afhing van de benedictijnen-abdij van Sint-Vincent te Laon⁶⁷). Vroeger werd af en toe een monnik daar naartoe gezonden om de H. Mis op te dragen, maar deze vond ter plaatse geen voedsel, tenzij men het van elders meebracht, zodat het kerkje en de omgeving helemaal verlaten waren⁶⁸). Deze woorden van Herman duiden onmiskenbaar op een vroegere bewoning van Prémontré, en zelfs een vrij aanzienlijke, aangezien men het nodig had geoordeeld daar een kerkje - de *Vita B* spreekt over een kapelletje - te bouwen. De poging tot kolonisatie was echter blijkbaar mislukt en geleidelijkaan was de omgeving opnieuw woest geworden. Als enige getuigen van een vroegere bewoning bleven het kapelletje en daarnaast een boomgaard⁶⁹).

Hoe Norbert ertoe kwam deze plaats te kiezen, wordt op drie verschillende wijzen verhaald. Doch de drie versies zijn niet tegenstrijdig. De *Vitae* zijn hier bijzonder bondig en vatten het hele gebeuren samen in één zin⁷⁰). De reis naar het woud van Thiérache met de aanbiedingen van Foigny en Thenailles worden daar weggelaten en de auteur zegt enkel dat Norbert een zeer eenzame en verlaten streek uitkoos die door de bewoners van oudsher Prémontré werd genoemd. Daar beloofde hij te blijven indien het God zou behagen dat hij daar gezellen kon samenbrengen.

Zelfs de oorkonde van Bartholomeus van 1143 blijkt nog uitvoeriger dan de *Vitae*. Volgens Bartholomeus zou Norbert, bij het zien van Prémontré, hebben uitgeroepen: "Ik zie een plaats naar mijn hart, die door God voor mij vóór alle tijden is voorbestemd." Deze vreugdevolle uit-

⁶⁷) L.H. COTTINEAU, *Répertoire topo-bibliographique...*, dl. I, Mâcon, 1939, kol. 1560-1561.

⁶⁸) *De miraculis...*, blz. 656: "Sed quia finita missa panis ibi non inveniebatur, nisi aliunde afferretur, iam cum ipsa ecclesiola locus idem pene remanserat desertus."

⁶⁹) De boomgaard vindt men niet vermeld bij de monnik Herman, wel in de *Vita B*, blz. 825B, nr. 57; uitg. J.C. VANDER STERRE, blz. 118, kap. XXVII: "...nec quidquam patebat habile ad commorandum, praeter capellulam, et iuxta illam pomerium...". Tweemaal gebruikt de auteur van *Vita B* ook de uitdrukking "altare pauperis oratorii", zie AA. SS., dl. 1 juni, blz. 821F en 835D. De ligging van het kapelletje is niet met zekerheid gekend. De bestaande ruïnes van een Romaans kerkje zouden pas van ca. 1140, dateren. Zie M. PLOUVIER, *L'abbaye de Prémontré aux XVIIe et XVIIIe siècles. Histoire d'une reconstruction*, Leuven, 1985, blz. 19: "Jusqu'à une meilleure identification des toponymes, il est difficile de connaître avec certitude le site où se trouvait la chapelle de Saint-Jean-Baptiste."

⁷⁰) *Vita A*, blz. 679. De *Vita B*, blz. 820A, nr. 39, geeft hier niets meer, wel verder over de bouw; nrs 58 en 59, blz. 825.

roep die Bartholomeus Norbert in de mond legt bijna een kwarteeuw na de feiten, mag misschien wel beschouwd worden als een onbewuste overdracht van gevoelens vanwege de bisschop van Laon. Hijzelf was immers ongetwijfeld zeer blij dat Norbert eindelijk een vestigingsplaats had uitgekozen en dus in het bisdom Laon zou blijven. Zijn eigen vreugde schrijft hij wellicht aan beiden gezamenlijk toe⁷¹). Ook de monnik Herman spreekt over beider vreugde⁷²).

Het uitvoerigste verhaal vindt men juist bij Herman. Te Prémontré aangekomen gingen Bartholomeus en Norbert vooreerst bidden in het kerkje van Sint-Jan de Doper dat aan de Sint-Vincentabdij van Laon toebehoorde. De bisschop moest Norbert aanmanen op te houden met bidden, want de nacht viel in en er was daar geen plaats om te overnachten. Norbert vroeg dan aan Bartholomeus dat hij met zijn gevolg alleen zou weggaan en hem de nacht in gebed zou laten doorbrengen. Daarop haastte de bisschop zich te paard naar Anizy⁷³), maar hij vergat Norbert niet en zond hem een bode met brood en al het noodzakelijke. In de morgen keerde hij terug naar Prémontré en vroeg wat Norbert doen wilde. Deze was stralend van vreugde en zegde: "Hier zal ik blijven, heer vader, want ik weet dat deze plaats voor mij door God is bestemd. Hier zal ik rust en een verblijfplaats vinden en hier zullen door Gods genade velen gered worden. Toch zal dit kerkje niet hun voornaamste verblijfplaats zijn, maar aan de andere kant van deze berg zullen zij een huis bouwen, waarin zij rust zullen vinden⁷⁴)". Daarna volgt het onvermijdelijke visioen dat vrijwel bij alle middeleeuwse kloosterstichtingen in een of andere vorm voorkomt⁷⁵): "Ik zag immers deze nacht in een visioen iets als een zeer grote menigte in het wit geklede mannen die zilveren kruisen, kandelaars en wierookvaten droegen en zingend rond deze

⁷¹) *Lijst van oorkonden...*, blz. 168, nr. 82: "Hoc igitur audientes gavisi sumus gaudio magno...".

⁷²) *De miraculis...*, blz. 656: "Ille [sc. Norb.] pre nimio gaudio exhilaratus...Pontifex itaque magnifice laetificatus...".

⁷³) M. PLOUVIER, *L'abbaye de Prémontré...*, Leuven, 1985, blz. 13, noemt Anizy-le-Château het buitenverblijf van de bisschoppen van Laon (zonder verwijzing).

⁷⁴) Dit is waarschijnlijk een post-factum voorspelling van de monnik Herman.

⁷⁵) *Vita B*, blz. 825C, nr. 58; uitg. J.C. VANDER STERRE, blz. 120-121, kap. XXVII. Zie o. m. voor de kartuizers: *Roberti canonici S. Mariani Autissiodorensis chronicon*, MGH., SS., 26, blz. 228; voor een verplaatsing van Clairvaux, het visioen van een novice, in R. LECHAT, *Les fragmenta de Vita et Miraculis S. Bernardi par Geoffroy d'Auxerre*, in *Analecta Bollandiana*, 1932, L, blz. 107, nr. 35 (geschreven in 1145). Een droom in de kroniek van Dale uit de 13de eeuw vertoont zeer veel gelijkenis met die van Norbert bij de monnik Herman, zie N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber des Prämonstratenserordens*, Averbode, 1972, blz. 275, noot 9.

plaats trokken⁷⁶).” Met dergelijke visioenen en wonderen willen de hagiografen aantonen dat het niet aan de mens toekomt te bepalen waar een kerk of klooster moet worden gebouwd, maar aan God of zijn heiligen⁷⁷).

Prémontré was gelegen op ongeveer gelijke afstand van drie steden, nl. Laon in het noordoosten, Soissons in het zuiden en Chauny in het noorden. De afstand tot elk van die steden bedraagt een kleine 20 km. Laon was veruit de belangrijkste stad van de drie, aangezien het in 1112 nog de hoofdstad van het Franse rijk wordt genoemd door Thomas van Marle⁷⁸). De stichtingsplaats behoorde nochtans op dat ogenblik nog niet tot het Franse kroondomein dat toen in het noorden reikte tot Senlis, maar wel tot het domein van de leenheren van de Franse kroon⁷⁹). De machtigste van hen was de beruchte Thomas van Marle, maar naast hem treden als weldoeners van Prémontré ook een groot aantal kleinere heren op.

Besluit:

Na de mislukte poging om Norbert in Sint-Maarten te Laon een vaste verblijfplaats te geven, trok Bartholomeus van Laon, wellicht in februari 1120, met hem op pad om een afgelegen plaats voor een nieuwe stichting op te zoeken. Vooreerst trok men naar het woud van Thiérache, ten noordoosten van Laon, waar Bartholomeus aan Norbert Foigny en The nailles aanbood. Beide aanbiedingen werden door Norbert geweigerd, wellicht wegens de geografische ligging of omwille van de nabijheid van Vervins en van twee reeds bestaande benedictijnenkloosters. Op een tweede reis naar het woud van Vois, ten zuidwesten van Laon, werd Prémontré door Norbert gekozen. De opgegeven motieven voor deze keuze zijn van louter hagiografische aard. De geografische ligging bleek later niet zo gelukkig gekozen, doch het afgelegen en woeste karakter van de

⁷⁶) *De miraculis...*, blz. 656.

⁷⁷) Vandaar de zeer veel voorkomende visioenen om het grondplan van kerk of klooster af te lijnen, soms zelfs komt er een hemels vandalisme aan te pas wanneer de plaats niet de door de hemel gewenste is, zie b. v. de laat-middeleeuwse tekst over het ontstaan van het kartuizerklooster te Brugge, uitg. in J. GESSLER, *Stromata mediae et infimae Latinitatis*, Brussel, 1944, blz. 67. Hier wordt het begonnen bouwwerk door O.-L.-Vrouw herhaaldelijk omver gestampt! Zie ook noot 75.

⁷⁸) Zie *Guibert de Nogent. Histoire de sa vie (1053-1124)*, uitg. G. BOURGIN, Parijs, 1907, blz. 180 en noot 1: “Civitas haec, cum caput regni sit, non potest contra regem a me teneri.”

⁷⁹) Aldus J. BOUSSARD, *Atlas historique et culturel de la France*, Parijs, 1957, in-4, blz. 32-33: “La France en 1160”.

omgeving schijnt het doorslaggevend motief voor deze keuze geweest te zijn.

Summarium:

Postquam episcopo Bartholomeo non contigit ut residentiam stabilem Norberto in domo Sancti Martini Laudunensis procuraret, cum eo, probabiliter mense Februarii anni 1120, profectus est ut locum desertum aptum ad fundandam abbatiam quaerere. Primo ad silvam Terrasceam profecti sunt, ad partes inter septentrionem et orientem spectantes, ubi episcopus Norberto locos Fusniacum atque Tenolias proponebat. Norbertus in his locis fundationem inchoare recusavit, probabiliter propter situm geographicum vel propter propinquitatem urbis Verbini aut vicinitatem duarum abbatiarum ordinis S. Benedicti.

Secundo expeditione facta versus silvam Vosagam, ad partes inter meridiem et occidentem solis spectantes, Norbertus locum Praemonstratum elegit. Rationes hujus electionis in fontibus historicis expressis unice hagiographicae indolis sunt. Situm geographicum non satis feliciter electum fuisse in futuro apparebit, indolem tamen loci desertam atque longe ab hominibus positam rationem essentialem huius electionis prae-buisse videtur.

Mankevosstraat 71
B-1860 Meise

W.M. GRAUWEN, O. Praem.

De vestiging te Prémontré, 1120-1121

Eenmaal de geschikte plaats gekozen, diende Bartholomeus van Laon ervoor te zorgen dat zij aan Norbert en diens volgelingen kon toebehooren. Oorspronkelijk behoorde Prémontré tot de *mensa episcopalis*, het bisdomsgoed van Laon¹). Eén van Bartholomeus' voorgangers op de zetel van Laon, bisschop Helinand (1052-1098) had Prémontré aan het benedictijnenklooster van Sint-Vincent te Laon overgedragen²). Dit klooster was hervormingsgezind³) en werd de tweede zetel van de bisschop

¹) Aldus de oorkonde van 1121, zie de *Lijst van oorkonden waarin Norbertus wordt genoemd*, in *Anal. Praem.*, 1975, LI, blz. 141-142, nr. 4. Evenzo M. PETRY, *Die ältesten Urkunden und die frühe Geschichte des Prämonstratenserstiftes Cappenberg in Westfalen (1122-1200)*, in *Archiv für Diplomatik*, 1973, XIX, blz. 33. Aldus is het te begrijpen dat Walter van Mortagne, de opvolger van Bartholomeus die hem later verspilling van het bisdomsgoed zal verwijten, toch als deken van Laon, in een oorkonde van 1149, beweert dat Prémontré een voortbrengsel was van het bisdom Laon: "Nos vero, quia eadem ecclesia a nobis procreata erat et in medio domus nostre, utpote filia nostra, habitabat...", *Cartularium van Prémontré*, SOISSONS, *Bibl. mun.*, nr. 7, fol. 41. In de zopas verschenen artikels over de bewaarde originelen van Franse bisschopsoorkonden wordt het origineel van de oorkonde van 1121 niet vermeld, zie J. BOGHEN, *Inventaire des actes épiscopaux originaux conservés à la Bibliothèque nationale (1121-1200)*, en A. DUFOUR-MALBEZIN, *Inventaire des actes épiscopaux originaux antérieurs à 1220, conservés aux Archives nationales (L 408-L 963)*, beide verschenen in *À propos des actes des évêques. Hommage à Lucie Fossier. Etudes réunies par M. Parisse*, Nancy, 1991, blz. 79-138 en blz. 139-156. Volgens M. PLOUVIER, *L'abbaye de Prémontré aux XVIIe et XVIIIe siècles. Histoire d'une reconstruction*, Leuven, 1985, blz. 13, noot 17, bevindt het origineel van deze oorkonde zich in de *Bibl. de la Soc. archéol. de Soissons*, ms. n° 1.

²) Aldus dezelfde oorkonde van 1121, *Lijst van oorkonden...*, nr. 4, uitg. C.L. HUGO, *Sacri et canonici Ordinis Praemonstratensis Annales*, dl. I, *Probationes*, Nancy, 1734, kol. V: "Cum ecclesia sancti Vincentii locum qui Praemonstratus dicitur, qui ad propriam mensam episcopi pertinebat, ex dono praedecessoris Elinandi episcopi haberet, sicut in eiusdem ecclesiae privilegio continetur...". Deze oorkonde is zeker authentiek en de dateringsformule is volledig juist voor het jaar 1121. De oorkonde van bisschop Helinand waarin Prémontré aan Sint-Vincent werd gegeven, bleef blijkbaar niet bewaard. Het *Cartulaire de Saint-Vincent de Laon*, uitg. R. POUPARDIN, in *Mémoires de la Société de l'histoire de Paris et de l'Île-de-France*, 1902, XXIX, blz. 173-267, bevat slechts twee oorkonden van Helinand, nr. XII, van 6 sept. 1068, en nr. XV, van 1081, waarin Prémontré niet voorkomt; wel het altaar van Saint-Gobain, ar. Laon, kant. La Fère.

³) Zie Pierre Abélard - Pierre le Vénérable. *Les courants philosophiques, littéraires et artistiques en Occident au milieu du XIIe siècle. Abbaye de Cluny, 2-9 juillet 1972*, Parijs, 1975, blz. 253.

van Laon genoemd⁴), zodat Bartholomeus wel geen grote moeilijkheden zal hebben voorzien om abt Adalbero (1079-1120) tot een afstand van die woest geworden gronden, op 18 km van Laon gelegen, over te halen⁵). In ruil daarvoor gaf de bisschop hem trouwens het altaar van Berry⁶) en een halve mudde tarwe op de molen van Brancourt⁷). In een oorkonde van 1140 erkent Bartholomeus bovendien dat hij aan Sint-Vincent jaarlijks vijf schellingen verschuldigd was als cijns voor Prémontré⁸). Wellicht waren de benedictijnen van Sint-Vincent met deze regeling meer dan tevreden, want hun pogingen om Prémontré in cultuur te brengen, waren, ondanks veel inspanningen, jammerlijk mislukt⁹). Deze uitdrukking van Bartholomeus toont nogmaals aan dat Prémontré geen ongerept natuurgebied was, maar wel een vroeger ontgonnen land dat nadien braak was blijven liggen, ontvolkt en opnieuw woest geworden¹⁰).

Ook het kapittel van Sint-Jan te Laon¹¹) bezat rechten op het gebied, nl. de tienden van het kerkje van Prémontré. Bartholomeus kocht dit recht af door hun in ruil vier schepels¹²) graan te geven op de molen van Bordet¹³).

⁴) Zie de oorkonde van 6 sept. 1068, in het *Cartulaire de Saint-Vincent de Laon*, uitg. R. POUPARDIN, in *Mémoires de la Société de l'histoire de Paris et de l'Île de France*, 1902, XXIX, nr. XII, blz. 196; de inleiding op deze uitgave, blz. 174-175; de monnik Herman in zijn *De miraculis...*, P. L., 156, kol. 1003AB, cap. XX, en de *Historiae Tornacenses*, MGH., SS., 14, blz. 345, noot 1.

⁵) Abt Adalbero stierf op 30 juli 1120, volgens de *Gallia Christiana*, dl. IX, Parijs, 1751, kol. 577. Zijn toestemming werd pas op schrift gesteld onder zijn opvolger Seifridus (1120-1129).

⁶) Aldus de oorkonde van 1121, zie noot 1. Berry-au-Bac, dep. Aisne, ar. Laon, kant. Neufchâtel-sur-Aisne.

⁷) Brancourt-en-Laonnois, dep. Aisne, ar. Laon, kant. Anizy-le-Château.

⁸) A. DUFOUR-MALBEZIN, *Catalogue des actes des évêques de Laon antérieurs à 1151, onuitgegeven verhandeling van de École des Chartes*, 1969, blz. 399, nr. 188: "Noverint igitur presentes et posterii, quod ego ecclesie beati Vincentii .V. solidos quoque anno pro censu ecclesie de Prato monstrato debebam." In de zopas verschenen artikels over de bewaarde originelen van Franse bisschopsakten in de verzamelingen van de *Bibliothèque nationale* en de *Archives nationales* (zie noot 1), wordt deze oorkonde niet vermeld.

⁹) Oorkonde van 1121, uitg. C.L. HUGO, dl. I, *Prob.*, kol. V: "...monachi diu locum illum incoluerunt et per multos labores nullum vel parvum fructum consequabantur." Evenzo de tweede oorkonde van 1121, *ibidem*, kol. VII: "...quia in solitudinem penitus universa ibi erant redacta, abbas Seifridus..."

¹⁰) Zie over de vele opnieuw woest geworden dorpen en gehuchten o. m. zopas Ch. DEREINE, *Les origines érémitiques d'Affligem (1083). Légende ou réalité?*, in *Revue bénédictine*, 1991, CI, nr. 1-2, blz. 86 en noot 152.

¹¹) In L.H. COTTINEAU, *Répertoire topo-bibliographique des abbayes et prieurés*, dl. I, Mâcon, 1939, kol. 1559-1560, is enkel sprake over de benedictijnenabdij van Sint-Jan.

¹²) "Galeta" is een niet nader bepaald recipient voor vloeistoffen of graan, zie J.F. NIERMEYER, *Mediae Latinitatis Lexicon minus*, Leiden, 1976, blz. 460.

¹³) C.L. HUGO, dl. I, *Prob.*, kol. VII: "...et canonicis de sancto Johanne Laudunensi ad quos decima Praemonstratae ecclesiae pertinebat, ad idem molendinum quatuor galetas

Inzake wereldlijke heren had Bartholomeus af te rekenen met Thomas van Marle, die leenheer was over twee derden van de tienden. Thomas zelf, zowel als zijn leenmannen, droegen hun rechten over aan de bisschop ten voordele van de confraters van Prémontré¹⁴). Thomas zelf gaf bovendien nog een stuk grond te Rozières¹⁵). Naast hem en zijn drie woudmeesters komt in de oorkonde van 1121 nog een Robrecht van Anlerio¹⁶) voor, die zijn *allodium* in het nabijgelegen bos afstaat¹⁷).

Op te merken valt dat de oorkonden waarin Prémontré aan Norbert, zijn volgelingen en opvolgers wordt overgedragen, pas in het jaar 1121 werden opgesteld, terwijl de keuze van een vestigingsplaats te Prémontré in het voorjaar van 1120, wellicht in februari, moet worden geplaatst. Een op schrift stellen van de overeenkomsten lang na de feiten is echter in het begin der twaalfde eeuw geen zeldzaamheid. Wellicht hebben alle partijen zich een tijdlang met mondelinge afspraken tevreden gesteld om te zien of de poging van Bartholomeus en Norbert toekomst had. In ieder geval was de afstand van Prémontré door de abdij van Sint-Vincent nog niet op schrift gesteld toen abt Adalbero stierf op 30 juli 1120¹⁸). Zodoende blijft het onbekend in welke volgorde en wanneer precies de schenkingen plaatsvonden tussen februari 1120 en de verlening van de beide oorkonden in de loop van 1121¹⁹). Wel wordt het

frumenti divisimus, et fratres Praemonstratae ecclesiae in nullo quae ad decimam parochiae eorum pertinent a modo respondebunt eis.” “Burdellum” is waarschijnlijk Bordet, zie A. MATTON, *Dictionnaire du département de l’Aisne*, Parijs, 1871, blz. 34: “Bordet, scierie, com. Anizy-le-Château,...autrefois moulin à eau.”

¹⁴) C.L. HUGO, dl. I, *Prob.*, kol. VII: “Factum est autem hoc assensu et voluntate Thomaë, de cuius feodo duae partes decimae descendebant, quas ipse et illi qui ab eo tenebant, in nostras manus ad opus praedictorum fratrum reddiderunt...”

¹⁵) Rozières-sur-Oise, dep. Aisne, ar. Soissons, kant. Oulchy-le-Château.

¹⁶) Deze naam komt niet voor in de naslagwerken voor Latijnse plaatsnamen. Misschien werd het leen “Les Alleux” bedoeld, kant. Soissons, gem. Belleu, ofwel Aulers, nu Bassoles-Aulers, kant. Anizy-le-Château, zie A. MATTON, *Dictionnaire topographique du département de l’Aisne*, Parijs, 1871, blz. 4, 19 en 306.

¹⁷) C.L. HUGO, dl. I, *Prob.*, kol. VII: “Robertus etiam de Anlerio allodium quod in contigua sylva habebat, in nostra manu ad opus praedictorum fratrum reddidit.”

¹⁸) Aldus de *Gallia Christiana*, dl. IX, Parijs, 1751, kol. 577.

¹⁹) Ch. DEREINE, *Les origines érémitiques d’Affligem*, in *Revue bénédictine*, 1991, CI, nr. 1-2, blz. 58 en noot 27, heeft erop gewezen dat de verlening van zulke oorkonden vaak samenviel met een “dedicatio”. Voor wat Prémontré betreft schijnt dit niet het geval te zijn, aangezien de twee stichtingsoorkonden de datum 1121 dragen. De datum van de eerste kerkwijding bleef onbekend; de tweede echter, na het breken van de altaarsteen, vond plaats op zaterdag, 18 november 1122. Men mag dus veronderstellen dat de eerste kerkwijding eveneens in 1122 viel, te meer daar de eerste professie pas op Kerstmis 1121 werd afgelegd. Voor de datering van deze beide oorkonden kan het trouwens van belang zijn op te merken dat daarin de regel van Augustinus nog niet wordt vermeld. Dit is pas

duidelijk dat Bartholomeus zelf de meest vrijgeevige schenker was en dat hij bovendien andere schenkingen door de geestelijke en wereldlijke heren veroorzaakte. Toch lijkt het overdreven te stellen dat Bartholomeus de eigenlijke stichter van Prémontré zou zijn geweest²⁰). Niet degene die de materiële mogelijkheden schept, hoe vrijgevig en behulpzaam hij ook moge zijn, werd en wordt als stichter aangeduid, maar degene onder wiens leiding de geestelijke organisatie tot stand komt. Zo niet zou men bijvoorbeeld als stichter van Floreffé graaf Godfried van Namen en diens echtgenote moeten aanwijzen. In de oudste en meest betrouwbare bronnen werd trouwens steeds Norbert als stichter van Prémontré aangeduid²¹).

Prémontré ontving dus in 1121 twee stichtingsoorkonden, die dezelfde dateringsformule dragen en grotendeels dezelfde getuigenlijst vertonen. Beide werden gegeven in het kathedraal kapittel van Laon. Bovendien zijn de getuigen gedeeltelijk dezelfde. Opvallend is de aanwezigheid als getuige in beide oorkonden van de benedictijnerabt Simon van Saint-Nicolas-au-Bois, die ook in de *Vitae Norberti* optreedt als raadgever bij een duivelverhaal²²), alsook van een weldoener, Clarembald *de Foro*²³). Deze gelijkenissen duiden er wellicht op dat de beide oorkonden gelijktijdig werden opgesteld. De reden waarom twee afzonderlijke oorkonden werden gegeven wordt uit de inhoud duidelijk. Een eerste, vrij korte oorkonde behandelt enkel de overdracht van Prémontré, terwijl de tweede,

het geval in de bekrachtiging door de twee pauselijke gezanten van 1124, juni 28, gegeven te Noyon, en in de oorkonde van Bartholomeus van 1125, oktober 13, zie de *Lijst van oorkonden*..., nr. 11 en 22.

²⁰) Aldus M. PETRY, *Die ältesten Urkunden und die frühe Geschichte des Prämonstratenserstiftes Cappenberg in Westfalen (1122-1200)*, in *Archiv für Diplomatik*, 1973, XIX, blz. 34: "Gründer von Prémontré ist daher nicht Norbert, sondern zumindest formal der Bischof von Laon gewesen; er hat einmal den Fundus und das Dotationsgut bereitgestellt, und er hat sich, wenn man seiner Urkunde folgt, als Initiator der Gründung verstanden."

²¹) Zie b. v. *De miraculis*..., MGH., SS., 12, blz. 658; *Vita A*, MGH., SS., blz. 697; *Vita Godefridi*, MGH., SS., 12, blz. 530; *Gesta episcoporum Magdeburgensium*, MGH., SS., blz. 412; *Laurentii Gesta episcoporum Virdunensium*, MGH., SS., 10, blz. 512; *Simonis gesta abbatum S. Bertini Sithiensium*, MGH., SS., 13, blz. 661; *Historia monasterii Viconiensis*, MGH., SS., 24, blz. 295; *Balduini Ninovensium chronicon*, MGH., SS., 25, blz. 526 en 527; Anselm van Havelberg, *Dialogi*, uitg. P. L., 188, kol. 1155; *Ex annalibus Melrosensibus*, MGH., SS., 27, blz. 434; *Roberti canonici S. Mariani Autissiodorensis chronicon*, MGH., SS., 26, blz. 231, en zeer vele annalenwerken van minder belang.

²²) *Vita A*, MGH., SS., 12, blz. 686; *Vita B*, AA. SS., blz. 826E, nr. 63.

²³) C.L. HUGO, dl. I, *Prob.*, kol. V-VI, waar behalve de beide genoemde getuigen ook Robrecht, proost van Sint-Maarten, voorkomt. Indien deze uitgave betrouwbaar is zou Sint-Maarten dus in 1121 een proost als overste hebben gehad.

langere tekst een uitvoerige omschrijving geeft van de schenkingen en bezittingen. Het is dus niet zo verwonderlijk dat Bartholomeus daarover twee afzonderlijke teksten deed opstellen. De eerste was niet alleen voor Prémontré van belang, maar ook voor de vorige bezitters, nl. de Sint-Vincentabdij en het kapittel van Sint-Jan, terwijl de tweede uitsluitend voor Prémontré een nauwkeurige bezitsomschrijving diende te geven.

Behalve het verhaal van de overdracht, behelst de eerste oorkonde echter ook een zinnetje dat zeer belangrijk blijkt voor Norberts opvattingen. Hier wordt namelijk aangestipt dat Norbert, die er niet op uit was ander-mans goed in bezit te nemen, weigerde de schenking te aanvaarden tot de abt en de monniken van Sint-Vincent, in kapittel vergaderd, hem eenstemmig de overdracht bekrachtigden²⁴). Deze tekst mag niet geïnterpreteerd worden alsof Norbert hiermee de stichting wilde vertragen, want hij had zelf de plaats uitgekozen en verlangde dus waarschijnlijk vurig haar in bezit te krijgen. Evenmin duidt deze uitspraak op een overdreven juridisme vanwege Norbert die in de eerste plaats rechtszekerheid zou hebben nagestreefd. Een dergelijke houding merkt men nergens in zijn levensloop en het feit dat de beide oorkonden pas uit 1121 dateren spreekt die interpretatie tegen. De enig-mogelijke interpretatie van deze zinsnede blijft dat zij volledig overeenstemt met zijn *propositum*, zijn evangelisch levensideaal, dat o. m. inhield tot elke prijs processen en betwistingen te vermijden²⁵).

In de eerste oorkonde van Bartholomeus waren de begunstigden: frater Norbert, zijn ondergeschikten en opvolgers; de tweede oorkonde wordt geadresseerd aan frater Norbert en zijn opvolgers²⁶). Zij worden,

²⁴) C.L. HUGO, dl. I, *Prob.*, kol. V: "Frater vero Norbertus, sicut alienae rei minime cupidus, primitus noluit recipere, donec Seifridus abbas Sancti Vincentii et monachi eius donum illud ei firmaverunt in capitulo, communi assensu."

²⁵) Daarover het artikel: *Paus Calixt II te Laon in november 1119 en het "propositum" van Norbert*, in *Anal. Praem.*, 1991, LXVII, nr. 3-4, blz. 175-186. Het "propositum" van Norbert spreekt weliswaar niet uitdrukkelijk over de handenarbeid, maar wel over het niet nastreven van andermans bezit, waaronder ook het huren van andermans arbeid kon worden verstaan. Zie over de handenarbeid, de oudste statuten, uitg. R. VAN WAEFELGHEM, *Les premiers statuts de l'ordre de Prémontré. Le Clm 17.174 (XIIe siècle)*, in *Analectes de l'ordre de Prémontré*, 1913, IX, blz. 39; *De labore*, alsook *Vita Norberti A*, MGH., SS., 12, blz. 686; *Vita B*, AA. SS. dl. I juni, blz. 816D, nr. 27 en 834F, nr. 84. Voor de positieve houding tegenover de handenarbeid bij de eremietische stichtingen verwijzen we enkel naar het recente artikel van C. DEREINE, *Les origines érémitiques d'Affligem (1083). Légende ou réalité?*, in *Revue bénédictine*, 1991, CI, nr. 1-2, blz. 50, 52, 70, 71, 73, 100, en over het vermijden van processen, *ibidem*, blz. 96.

²⁶) In de eerste oorkonde gebeurt de schenking, volgens C.L. HUGO, dl. I, *Prob.*, kol. V: "...fratri Norberto et subditis et posteris eius libere et sine contradictione in perpetuum concessi habendum." De tweede oorkonde wordt geadresseerd, cfr. *Ibidem*, kol. VI:

samen met de hun onderworpen eremieten, uit de parochie-organisatie losgemaakt en van alle lasten en heffingen bevrijd. Behalve deze uitzonderlijke vrijgevigheid van de bisschop van Laon, die zonder meer al zijn rechten afstaat, bevat deze oorkonde nog een zinnetje dat tot op heden blijkbaar weinig aandacht heeft getrokken, doch bijzonder belangrijk is omdat daarin juist weer het specifiek nieuwe van Norberts stichting aan het licht treedt. De bisschop bepaalt immers dat te Prémontré geen lekengemeenschappen mogen leven, maar alleen die personen die hetzelfde ideaal volgen²⁷⁾. Dit betekent dat de gemeenschap uitsluitend zal bestaan uit geprofesten, die zelf alle noodzakelijke werkzaamheden zullen verrichten, zonder daarvoor leken in dienst te nemen.

Op grond van de authentieke oorkonde van 1121 kan er geen twijfel over bestaan dat Prémontré aan de benedictijnenabdij van Sint-Vincent te Laon had toebehoord sedert bisschop Helinand. Toch schreef Bernard van Clairvaux later, omstreeks 1150²⁸⁾ in een brief aan Hugo van Fosses dat Prémontré vroeger aan de cisterciënzers had toebehoord en door hen werd afgestaan, want Wido had die plaats door de hand van de bisschop aan de cisterciënzers gegeven²⁹⁾.

Dit kon Bernard onmogelijk aan abt Hugo schrijven indien er geen grond van waarheid in stak. Hugo van Fosses was weliswaar in de aanvangsperiode van Prémontré niet aanwezig, maar zal toch na zijn terugkeer, in de lente van 1121, op de hoogte zijn gebracht van wat zich gedurende zijn afwezigheid had afgespeeld. De ware toedracht van de feiten is waarschijnlijk de volgende. Het kerkje van Sint-Jan de Doper

"...viro reverendo et spectabilis religionis temporibus nostris Norberto et successoribus eius in sancto proposito viventibus..."

²⁷⁾ C.L. HUGO, dl. I, *Prob.*, kol. VII: "...similiter ab omni exactione libere condonavimus, perpetuo possidenda, ita ut nullos conventus laicorum secum abhabeant, nisi tantum personas quae sub eadem proposito vivant."

²⁸⁾ Aldus E. VACANDARD, *Vie de Saint Bernard, abbé de Clairvaux*, dl. I, Parijs, 1895, blz. 199, noot 1. Bij de uitgave in *P. L.*, 182, kol. 454, noot 681, wordt zonder meer als datering: "Scripta anno 1150" aangeduid. Evenzo in J.-M. CANIVEZ, *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis...*, dl. I, Leuven, 1933, blz. 39. Geen datering in B.S. JAMES, *The Letters of Saint Bernard of Clairvaux*, Londen, 1953, blz. 403-408. In de beste uitgave, nl. J. LECLERCQ en H. ROCHAIS, *Opera s. Bernardi, Epistolae*, dl. VIII, Rome, 1977, blz. 149, n. 12: "Circa 1150."

²⁹⁾ *Epistola* 253, *P.L.*, 182, kol. 454A; uitg. J. LECLERCQ en H. ROCHAIS, *Opera s. Bernardi, Epistolae* I, *Corpus epistolarum 181-310*, dl. VIII, Rome, 1977, blz. 150: "Primo quidem locus ipse Praemonstrati, in quo degitis, noster fuit, et nostro munere habuistis. Nam nobis frater Guido - hoc nomen primi incolae loci - per manum episcopi ante donaverat." Deze brief werd letterlijk gevolgd door B. MAHN, *L'ordre cistercien et son gouvernement...*, Parijs, 1945, blz. 243: "C'est sur une terre cédée par Clairvaux que se fondera Prémontré."

behoorde ongetwijfeld toe aan de Sint-Vincentabdij. Maar het definitieve Prémontré werd niet daar gebouwd, doch aan de overkant van een heuvel. De monnik Herman was daarvan op de hoogte en legde daarom Norbert een voorspelling in de mond dat de vestiging naar de andere kant van de heuvel zou moeten worden verplaatst³⁰). Deze verplaatsing blijkt nergens uit de oorkonden van Bartholomeus en een eigendomsafstand vanwege de cisterciënzers komt daar nergens ter sprake. Enkel de brief van Bernard toont aan dat Herman gelijk heeft. De priester-kluizenaar Wido woonde waarschijnlijk niet bij het kerkje van Sint-Jan de Doper, maar aan de andere kant van de heuvel³¹).

Nadat Norbert zich akkoord had verklaard met een vestiging te Prémontré, heeft bisschop Bartholomeus al de kluizenaars die in de omgeving woonden, aan Norberts gezag onderworpen³²). Wellicht heeft Wido op dat ogenblik zijn kluis verlaten en is naar de andere kant van Laon getrokken om zich in het woud van Thiérache te Vicoigne te vestigen³³). Bij zijn vertrek kan hij zijn rechten aan de cisterciënzers hebben overgedragen, die ze op hun beurt aan de premonstratenzers kunnen hebben overgemaakt toen dezen zich genoodzaakt zagen op vastere grond te gaan bouwen³⁴). Deze volgorde der feiten is de enig-mogelijke om de

³⁰) *Liber de miraculis S. Mariae Laudunensis*, MGH., SS., 12, blz. 656: "Nec tamen haec ecclesiola eis principalis sedes erit, sed ex alia parte huius montis aedificabunt sibi mansionem, in qua requiescent." Deze voorspelling is op dit ogenblik moeilijk te interpreteren aangezien er geen heuvel ligt tussen het vermeende kerkje van Sint-Jan de Doper en de latere kerk van Prémontré. Het is echter niet zeker dat de nog bestaande ruïne van een Romaans kerkje, dat zou dateren uit ca. 1140, identiek is met het oorspronkelijk kerkje van Sint-Jan de Doper. Volgens F. PETIT, *Pourquoi saint Norbert a choisi Prémontré*, in *Anal. Praem.*, 1964, XL, nr. 1-2, blz. 14, zou men nadien de heuvel hebben weggegraven.

³¹) M. PLOUVIER, *L'abbaye de Prémontré aux XVIIe et XVIIIe siècles. Histoire d'une reconstruction*, Leuven, 1985, blz. 22-23 en 25-28, onderscheidt zelfs drie of vier inplantingen van Prémontré, doch zonder deze duidelijk af te lijnen, noch inzake localisatie, noch inzake chronologie.

³²) Oorkonde van 1121, C.L. HUGO, dl. I, *Prob.*, kol. VI-VII: "...omnesque eis subiectos heremitas permanere censemus."

³³) *Historia monasterii Viconiensis*, MGH., SS., 24, blz. 295: "Illo namque in tempore quo venerandus pater Norbertus Premonstratum venit habitaturus, sacrarumque institutionum, quibus iam totum ferme per orbem catholica decoratur ecclesia, rudimenta daturus, prefatus Wido paucis diebus illic demoratus, sicut audivimus, secessit loco maiori cedens." Vicoigne, dep. Nord, ar. Valencijs, gem. Raismes (Frans sedert 1678). Zie daarover, N. BACKMUND, *Monasticon Praemonstratense*, dl. 2, Straubing, 1952, blz. 433-437.

³⁴) Deze oplossing vindt men gedeeltelijk ook vermeld in *P.L.*, 182, kol. 455, noot 682.

bronnen met elkaar in overeenstemming te brengen, tenzij men zou aannemen dat Bernard zich heeft vergist³⁵).

Het is moeilijk te zeggen hoeveel volgelingen Norbert had om in deze woestenij van start te gaan. Hugo van Fosses had hem na het Concilie van Reims, eind oktober 1119, verlaten en zou, volgens het getuigenis van de *Vita A*, pas twee jaar later zijn teruggekeerd³⁶). In feite is hij anderhalf jaar weggebleven, vanaf ca. 1 november 1119 tot het voorjaar van 1121. Hij heeft dus de pionierstijd niet meegemaakt. In de bronnen worden alleen de hoofdpersonen met name genoemd. Men zou aldus kunnen denken dat Bartholomeus en Norbert alleen op zoek zijn gegaan naar een vestigingsplaats, doch zij hadden wellicht beiden een klein gevolg. Voor Bartholomeus wordt dat o. m. duidelijk wanneer hij 's avonds naar Anizy³⁷) vertrekt en zijn bode naar Norbert zendt met voedsel³⁸). Voor Norbert is het niet zeker wie hem vergezelde. Misschien was de Engelsman bij hem, die later het geld van de gemeenschap achter het altaar van het kerkje van Sint-Jan de Doper zou wegnemen. De oorkonde van Bartholomeus van 1143 schijnt te insinueren dat Norbert, reeds bij het uitkiezen van de vestigingsplaats, door enkele volgelingen vergezeld was³⁹). Het is echter mogelijk dat in zulk stichtingsverhaal, dat toch al uitzonderlijk lang is om in de *narratio* van een oorkonde voor te komen, de chronologische volgorde der feiten wordt samengedrukt, zoals dat ook bij de monnik Herman en in de meeste verhalende bronnen voortdurend gebeurt.

De monnik Herman ten slotte bevestigt tweemaal dat Norbert, toen hij te Prémontré aankwam, twee volgelingen bij zich had, waaronder de Engelsman die niet zou volharden⁴⁰). De tweede gezel van Norbert was echter naar Hermans mening, blijkens het vervolg van de tekst, Hugo

³⁵) Deze laatste mogelijkheid wordt uiteraard uitgesloten door E. VACANDARD, *Vie de Saint Bernard, abbé de Clairvaux*, dl. I, Parijs, 1895, blz. 195 en noot 4, en evenzo door J.-M. CANIVEZ, art. *Bernard de Clairvaux*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. 8, Parijs, 1935, kol. 618. De literatuur over Bernard is trouwens over de hele lijn tot op heden veel meer "hagiografisch" getint dan die over Norbert.

³⁶) *Vita A*, blz. 678. Daarover W.M. GRAUWEN, *Inleiding tot de Vita Norberti A*, in *Anal. Praem.*, 1984, LX, nr. 1-2, blz. 28.

³⁷) *Anisiacus*, Anizy-le-Château, ar. Laon.

³⁸) *De miraculis...*, blz. 656: "Tunc praesul celeriter conscensis equis (let op het meervoud)...Anisiacum venit;...per nuntium suum panem et cetera necessaria transmisit."

³⁹) *Lijst van oorkonden...*, nr. 82: "Hoc igitur audientes gavisum sumus gaudio magno, et ipsum ibidem cum paucis Christi pauperibus loco illi terminis impositis..."

⁴⁰) *De miraculis...*, blz. 656: "...ita etiam unum de duobus sociis eius, qui cum eo venerant, corruptit." *Ibidem*, blz. 657: "...quod ex duobus sociis, qui cum eo venerant, unus solummodo esset remansurus, alter cum Juda exiturus."

van Fosses⁴¹), wat niet met de werkelijkheid overeenstemt. Herman schijnt niet op de hoogte te zijn geweest van het vertrek van Hugo met Burchard van Kamerijk na het Concilie van Reims, eind oktober 1119. Hugo zelf was nochtans Hermans informatiebron, maar hij heeft blijkbaar deze episode, waarover hij niet fier was, verzwegen.

Na het uitkiezen van de vestigingsplaats was er plots heel wat mankracht nodig. Er moesten struiken worden gerooid, hutten gebouwd⁴²), wellicht rond het kerkje van Sint-Jan de Doper. Er moesten zo vlug mogelijk gronden worden ontgonnen voor het latere levensonderhoud. Daartoe was dan ook de hele infrastructuur van een autarkisch bedrijf noodzakelijk, met alaam, dieren en gebouwen. In de beginperiode schijnt het fokken van dieren en de uitbating van de zeven visvijvers, met een gezamenlijke oppervlakte van 33 morgen, belangrijker geweest te zijn dan de ontginning voor de landbouw⁴³). Deze nood aan arbeidskrachten was misschien een bijkomende reden waarom Bartholomeus de eremieten die in het woud van Vois⁴⁴) woonden aan Norbert heeft onderworpen⁴⁵). Zij kenden de streek en de eremietische levensgewoonten en konden op materieel gebied dus een welgekomen hulp voor Norbert betekenen. Anderzijds waren zulke eenzaten wellicht moeilijk tot een nieuwe levenswijze over te halen en nog moeilijker in een gemeenschap te integreren.

Wie deze eremieten waren en hoeveel er woonden, bleef eveneens onbekend. Enkel de naam van de priester-kluizenaar Wido bleef toevallig

⁴¹) *De miraculis...*, blz. 657: "...sed illum ex duobus sociis, qui cum eo remanserant, nomine Hugonem, eiusdem loci abbatem constituit." Dit zinnetje overbrugt een tijdspanne van acht jaar (1120-1128)!

⁴²) *Gesta archiepiscoporum Magdeburgensium*, MGH., SS., 14, blz. 412: "...arbustis circumquaque eradicatis casulisque edificatis...". De hutten worden alleen in deze tekst vermeld. Zij maakten nochtans het eerste stadium uit van elke eremietische stichting. Daarna pas kwam de bouw van een huis voor de gemeenschap en ging men over tot echt cenobitisme, zie daarover o. m. de *Vita Stephani*, AA. SS., dl. 1 maart (8 maart), blz. 801C, nr. 6, en J.-B. MAHN, *L'ordre cistercien et son gouvernement...*, Parijs, 1945, blz. 32; L. MILIS, *L'évolution de l'érémisme au canonikat régulier*, in *Istituzioni monastiche e istituzioni canonicali*, en in *Studia historica Gandensia*, nr. 235, Gent, 1979, blz. 225, en J.J. VAN MOOLENBROEK, *Vital l'ermite, prédicateur itinérant, fondateur de l'abbaye normande de Savigny*, Assen, Maastricht, 1990, blz. 181.

⁴³) Aldus M. PLOUVIER, *L'abbaye de Prémontré aux XVIIe et XVIIIe siècles. Histoire d'une reconstruction*, Leuven, 1985, blz. 16. Vijf van de zeven vijvers zouden in de 19de eeuw zijn gedicht. Alleen de grote en kleine Hubertpont bleven bestaan.

⁴⁴) Daarover A. MATTON, *Dictionnaire topographique du département de l'Aisne*, Parijs, 1871, blz. 300: "Les forêts de Coucy, de Saint-Gobain et de Monceau-les-Leups sont des restes de la forêt de Vois."

⁴⁵) Zie noot 32.

overgeleverd⁴⁶⁾, doch hij was juist vertrokken kort na Norberts aankomst⁴⁷⁾. De tekst uit de oorkonde van 1121 bewijst echter wel dat het eremietisch leven bloeide in de streek van Laon en dat Bartholomeus van oordeel was dat deze kluizenaars best onder één overste werden samengebracht. Uiteraard zal door deze eerste groep kluizenaars en ruige asceten, die de enkele gezellen van Norbert kwam vervoegen, het eremietisch karakter van het jonge Prémontré zijn versterkt.

Daarnaast is Norbert zelf reeds zeer vroeg op stap gegaan met de uitdrukkelijke bedoeling volgelingen te winnen. Dit was een nieuw opzet en een nieuw thema in zijn prediking, dat vóór 1120 nergens doorklinkt. Vóór 1120 predikte Norbert de vrede, alsook boete en bekering. Geen enkele aanduiding in de bronnen laat veronderstellen dat hij erop uit was het aantal van zijn volgelingen te verhogen. De vestiging te Prémontré echter was, ondanks het onmiskenbaar sterk eremietisch karakter ervan, toch bedoeld als een gemeenschap die zowel Bartholomeus als Norbert wilden zien groeien en uitbreiden. Reeds bij de uitverkiezing van de plaats laten de *Vitae* Norbert aan Bartholomeus zeggen dat hij daar zou blijven indien het God zou behagen hem volgelingen te schenken⁴⁸⁾. Het was dus niet Norberts bedoeling zelf kluizenaar te worden en eventuele kandidaten, die door zijn levenswijze werden aangetrokken, te aanvaarden, zoals de meeste kluizenaars deden. De bedoeling van Bartholomeus zowel als van Norbert was zonder twijfel een gemeenschap te vormen die volgens Norberts idealen zou leven en waarvan de groei en de uitbreiding uitdrukkelijk werden nagestreefd.

Volgens de *Vitae* is Norbert onmiddellijk na de winter van 1119-1120 opnieuw op prediktocht getrokken naar Kamerijk, op meer dan 80 km ten noorden van Laon, en heeft daar als eerste volgeling na het uitkiezen van de vestigingsplaats, Evermodus gewonnen⁴⁹⁾. Volgens de monnik Herman integendeel ging Norbert enkele dagen na het uitkiezen van de vestigingsplaats reeds naar Laon, waar hij in de school van magister

⁴⁶⁾ *Historia monasterii Viconiensis*, MGH., SS., 24, blz. 295: "...Britonum quidem gente progenitus, Francorum tamen loquelis et moribus luculenter satis imbutus, sacerdos officio, nomine Wido."

⁴⁷⁾ Zie noot 33.

⁴⁸⁾ *Vita A*, MGH., SS., 12, blz. 679: "In quo, si quando daret ei Deus socios colligere, se mansurum spondit." Evenzo *Vita B*, AA. SS., dl. I juni, blz. 820A, nr. 39; J.C. VANDER STERRE, *Vita S. Norberti...*, Antwerpen, 1656, blz. 81.

⁴⁹⁾ *Vita A*, blz. 679: "Transacta igitur hyeme, praedicandi gratia egressus, Kameracum venit ubi sanctae conversationis suae discipulum iuvenem quendam Evermodum nomine lucratus est." Evenzo, maar uitgebreider, *Vita B*, blz. 820A, nr. 40; J.C. VANDER STERRE, blz. 81, *cap.* XX.

Radulf, zeven rijke Lotharingers tot zijn volgelingen zou hebben gemaakt⁵⁰). Hoe dan ook, volgens alle bronnen is Norbert, zelfs in die aanvangsperiode, niet lang te Prémontré gebleven, maar is hij onmiddellijk opnieuw gaan prediken om aanhangers te winnen.

Deze eerste prediktocht van Norbert schijnt snel succes gekend te hebben, want de *Vita B* weet te verhalen dat hij in de Goede Week van 1120, d. w. z. tussen 11 en 17 april, naar Prémontré terugkeerde met dertien nieuwe gezellen⁵¹). Deze passage schijnt te impliceren dat de prediktocht van Norbert de hele vasten had geduurd. Hij zou dus omstreeks begin maart zijn vertrokken⁵²).

Voor het welslagen van zulke onderneming, het grondvesten van een autarkisch landbouwbedrijf in een grotendeels woest geworden omgeving, was uiteraard veel mankracht nodig. De oorspronkelijke taak van Norberts volgelingen bestond dan ook vrijwel uitsluitend uit het bewoonbaar en leefbaar maken van die woeste omgeving. Waar bij gelijkaardige eremietische stichtingen vaak een verzorgingsfunctie voor passanten tot de opdracht van de stichters behoorde, komt dit thema in de premonstratenzerbronnen niet dadelijk aan bod. Wel zal er reeds vroeg een gastenhuis ontstaan, dat maakte nu eenmaal sedert de Karolingische tijd deel uit van de normale uitrusting van elk kapittel en klooster⁵³). In de oudste bronnen is er sprake over armenzorg te Prémontré gedurende de hongersnood van 1124-1125, maar een specifieke functie van Prémontré voor het verlenen van onderdak aan passanten wordt nergens vermeld als Norberts bedoeling⁵⁴).

⁵⁰) *De miraculis...*, blz. 656: "Post paucos dies vir Dei Laudunum veniens, scolam magistri Radulphi, qui germano suo magistro Anselmo defuncto successerat, ingreditur et scolasticis eius sermonem exhortationis faciens, protinus septem ex eis ditissimos, qui nuper de Lotharingia venerant, convertit, et cum magna pecunia ad ecclesiam suam duxit."

⁵¹) *Vita B*, blz. 820B, nr. 40; J.C. VANDER STERRE, blz. 83: "Scitur tamen, quod intra quadragesimam illam tot habuit, quod in septimana Passionis Domini ante Pascha, cum tredecim reversus, praenominatum locum, Praemonstratum videlicet, possedit."

⁵²) Aswoensdag valt in 1120 op 3 maart. Daarop steunend mag men wellicht het uitkiezen van de vestigingsplaats in de maand februari 1120 plaatsen.

⁵³) A. QUERIDO, *Godshuizen en Gasthuizen*, Amsterdam, 1960, blz. 10; J.F.A.M. VAN WAESBERGHE, *De Akense Regels voor canonici en canonicae uit 816...*, Assen, 1967, blz. 16 en 246.

⁵⁴) Een "domus hospitalis" komt blijkbaar voor het eerst voor in de *Vita B*, blz. 835F, nr. 87; J.C. VANDER STERRE, blz. 183. De *Vita B* werd echter pas geschreven tussen 1152 en 1161/64, zie de *Inleiding tot de Vita Norberti A*, in *Anal. Praem.*, 1984, LX, nr. 1-2, blz. 17, en de *Inleiding tot de Vita Norberti B*, in *Anal. Praem.*, 1990, LXVI, nr. 3-4, blz. 136-140: *De datering*.

Zoals vrijwel voor elke stichting heeft men ook voor Prémontré gepoogd aan te tonen dat het aan belangrijke wegen zou gelegen zijn. Een ligging aan belangrijke verkeerswegen moest inderdaad de functie van een klooster beïnvloeden, zelfs indien de passanten zorg niet tot de oorspronkelijke doelstellingen behoorde. Hierbij werd echter vaak zonder de nodige voorzichtigheid geoordeeld. Vooreerst moet men rekening houden met het feit dat een middeleeuwse verkeersweg meermaals eerder een richting aanduidt met verscheidene mogelijkheden, dan één bepaalde weg die onvermijdelijk moest worden gevolgd⁵⁵). Daarnaast dient men in overweging te nemen dat elke plaats, hoe afgelegen ook, wel ergens op niet al te grote afstand van een weg ligt en ook allicht op een verkeersrichting tussen twee grote steden. Tot een verzorgingsfunctie voor passanten zal men maar veilig kunnen besluiten wanneer die in de bronnen wordt vermeld, wat voor Prémontré niet het geval is. In de bronnen is er slechts sprake over één enkele weg, die door het dal van Prémontré liep en waarvan gezegd wordt dat hij door de burens uit het omliggende werd gebruikt. Bartholomeus deed die weg sluiten, met de instemming van alle partijen⁵⁶), wat er op wijst dat het niet om een noodzakelijke doorgang en evenmin om een drukke verkeersweg ging.

Men heeft beweerd dat Prémontré op de internationale wegen lag van Parijs naar Keulen, van Engeland naar Italië, van Calais naar Basel en zelfs van Calais naar Aliso in Corsica en Calice in Italië⁵⁷). Dat alles kan

⁵⁵) Zie o. m. P. BONENFANT, *L'origine des villes brabançonnaises et la "route" de Bruges à Cologne, in Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 1953, II, blz. 399-447, vooral blz. 408, 412-413 en 419. Ook Chr. DE CRAECKER-DUSSART, *La notion de "route" au moyen âge. À propos de deux itinéraires à travers la Basse Lotharingie (XIIIe s.)*, in *Le Moyen Âge*, 1980, LXXXVI, blz. 49-66. Dit laatste artikel behandelt o. m. de reizen van abt Emo van Wittewierum naar Prémontré en Rome.

⁵⁶) C.L. HUGO, dl. I, *Prob.*, kol. VII: "...viam etiam qua vicini accolae per medium vallem Praemonstratae ecclesiae ire consueverant, omnibus volentibus obstrui fecimus." F. PETIT, *Pourquoi saint Norbert a choisi Prémontré*, in *Anal. Praem.*, 1964, XL, nr. 1-2, blz. 7, schonk blijkbaar geen aandacht aan de woorden "vicini accolae" en maakt van deze doorgang toch een Romeinse weg. Evenzo in IDEM, *Norbert et l'origine des Prémontrés*, Parijs, 1981, blz. 81-83. Op beide plaatsen meent de auteur dat het de bedoeling was van Bartholomeus een tol te heffen ten voordele van Prémontré. Dit staat echter niet in de oorkonden van 1121. Op dat ogenblik kan het afsluiten van de weg eerder bedoeld zijn geweest om de rust van de eerste bewoners te verzekeren.

⁵⁷) Aldus F. PETIT, *Pourquoi saint Norbert a choisi Prémontré*, in *Anal. Praem.*, 1964, XL, nr. 1-2, blz. 7 en 13, noot 13 (zonder argumenten). M. PLOUVIER, *L'abbaye de Prémontré aux XVIIe et XVIIIe siècles. Histoire d'une reconstruction*, dl. 1, Leuven, 1985, blz. 9, neemt deze beweringen van F. Petit volgzzaam over, maar moet toch, blz. 11, noot 12, toegeven dat nooit enig spoor van een Romeinse weg te Prémontré werd gevonden. Dit werd haar bevestigd door Jean-Luc Massy, "Directeur des Antiquités historiques de Picardie" in oktober 1982.

best waar zijn, maar het zal moeilijker zijn aan te tonen dat er in het begin van de twaalfde eeuw ook een aantal mensen die wegen zijn gegaan en daarbij langs Prémontré zijn gekomen. Nog onwaarschijnlijker klinkt het dat Norbert ter wille van die geografische ligging Prémontré zou hebben gekozen. Men kan immers moeilijk betwijfelen dat Norbert inderdaad voor zijn eerste stichting een afgelegen streek heeft gezocht, ook al kan men grif aanvaarden dat het woeste en afschrikwekkende karakter van de omgeving in de bronnen werd overdreven om de heldenmoed van de eerste pioniers des te beter te doen uitschijnen.

Besluit:

In 1121 pas, meer dan een jaar na het uitkiezen van de vestigingsplaats heeft Bartholomeus de stichtingsoorkonden voor Prémontré laten opstellen. Daarin worden de vroegere bezitters, de Sint-Vincentabdij en het Sint-Janskapittel schadeloos gesteld voor de afstand van hun rechten op deze opnieuw woest geworden gronden. Ook Thomas van Marle en zijn leenmannen deden enkele schenkingen. Na het uitkiezen van de vestigingsplaats omstreeks februari 1120 is Norbert vrijwel onmiddellijk, gedurende de maand maart en begin april 1120, op tocht gegaan naar Laon, Kamerijk en Nijvel om volgelingen te winnen. Tussen 11 en 17 april keerde hij terug met dertien novicen. Uit de beschikbare bronnen kan men niet besluiten dat Norbert zou beoogd hebben te Prémontré een gastenhuis voor passanten te stichten, noch het te vestigen op een knooppunt van wegen. Prémontré was oorspronkelijk een eremietische stichting in een afgelegen en weinig bewoond gebied, waar men wenste te leven van de eigen handenarbeid.

Summarium:

Anno 1121 tandem, plus quam uno anno evoluto post electionem loci fundationis, episcopus Laudunensis Bartholomeus chartas duas conscribi fecit. Ita possessores pristini Praemonstratensis loci, scilicet abbatia Sancti Vincentii atque capitulum S. Johannis Laudunensis, pro iuribus perditis in his locis iterum desertis factis satisfactionem acceperunt. Thomas quoque domnus de Marla et homines ligii eius nonnulla donaverunt. Post electionem loci, circa mensem Februarii anni 1120, Norbertus quasi statim, scilicet mense Martii atque Aprilis ineunte, iterum peregrinationem suam resumit ut Lauduni, Cameraci atque Nivigello discipulos lucraret. Inter diem 11am et 17am mensis Aprilis cum tredecim novitiis rediit. Ex fontibus authenticis confirmari non licet Norbertum propositum

habuisse Praemonstrati domum hospitem pro praetereuntibus fundare, neque foundationem suam ad vias praecipuas implantasse. Praemonstrata domus econtra revera fundatio eremitica fuit in solitudine et longe ab hominibus posita, ubi Norberti discipuli de fructibus manuum suarum viverent.

Mankevosstraat 71
B-1860 Meise

W.M. GRAUWEN, O. Praem.

Franciscus Augustinus Wichmans (1596-1661). Kanunnik, zielzorger en abt van de norbertijnse abdij van Tongerlo ten tijde van de vroege Katholieke Reformatie¹⁾

Résumé

L'étude qui va suivre est consacrée à François Augustin Wichmans, l'un des plus importants prélats de l'abbaye de Tongerlo au 17me siècle. L'auteur a essayé d'attribuer à ce personnage sa propre place dans l'histoire religieuse du duché de Brabant. Dans ce but il a analysé les composants de la vie de ce chanoine régulier de l'ordre de Prémontré, une vie vouée au service de Dieu et au soin des âmes, tantôt comme auteur de livres de piété, tantôt comme curé et plus tard comme abbé. Il fait découvrir au lecteur la vie canoniale des prémontrés à l'époque de la Réforme catholique et surtout leur formation spirituelle et intellectuelle ainsi que la pratique de la vie religieuse dans les paroisses desservies par les chanoines de Tongerlo. A ce point, l'attention se porte avant tout sur la vie intérieure tant des conventuels que des prêtres détachés en paroisse, et, en particulier, sur celle de Wichmans. Sa formation religieuse et intellectuelle, ses livres, les charges de curé et d'abbé qu'il a exercées, sont projetés sur l'arrière-fond de la Réforme Catholique telle qu'elle se produisit à l'intérieur de l'ordre de Prémontré. Il s'avéra ainsi que l'histoire de son ordre, le culte des bienheureux prémontrés, la vocation pastorale, l'augustinisme et surtout la vénération de la Vierge furent les principaux composants de la vie intérieure du chanoine Wichmans.

Les recherches furent exécutées à partir des archives du personnage central conservés surtout à l'abbaye de Tongerlo et des sources imprimées dont les ouvrages de Wichmans même et de ses confrères constituèrent la partie la plus importante.

Les abbés de la circarie de Brabant ont exercé une influence déterminante sur la prise de conscience par les prémontrés de l'identité propre de leur ordre. En réponse à une certaine critique au sujet de la spécificité de leur vocation canoniale, ils insistèrent, dès le début du 17me siècle, sur le caractère mixte de l'observance norbertine et sur l'interaction des éléments contemplatifs et actifs. Cette double orientation constitua, en effet, le cadre de vie, du chanoine Wichmans

¹⁾ Deze studie is een bewerking van de gelijknamige doctoraalscriptie, die op 8 oktober 1993 werd verdedigd aan de Theologische Faculteit Tilburg. Graag dank ik nogmaals prof. dr. J.Y.H.A. JACOBS voor zijn begeleiding en in de persoon van dr. L.C. VAN DYCK, archivaris van de abdij van Tongerlo, de redactie van de *Analecta Praemonstratensia* voor haar bereidheid deze bijdrage op te nemen.

(1). Né à Anvers en 1596, François Wichmans prononça ses vœux à l'âge de dix-sept ans. Il reçut sa formation spirituelle et intellectuelle à l'abbaye de Tongerlo et à l'université de Louvain. A cette époque il développa ses aptitudes d'écrivain de livres de piété (1612-1630) (2). Après un séjour prolongé à l'abbaye, il fut nommé curé à Mierlo et plus tard à Tilbourg dans le Brabant septentrional, où, de 1630 jusqu'en 1643, il exerça son ministère dans des circonstances malencontreuses (3). Elu coadjuteur de l'abbé Verbraecken en 1642, Wichmans le succéda deux ans plus tard. En tant qu'abbé il fut l'exécuteur de l'œuvre réformatrice entamée par ses prédécesseurs, notamment l'abbé Stalpaerts (†1629), plutôt qu'il en fût lui-même l'initiateur. Wichmans mourut en 1661. Pendant son abbatiat il contribua au rétablissement des structures ecclésiastiques et par conséquent à la continuation de la vie paroissiale dans le Brabant septentrional après la paix de Westphalie de 1648 (4). Deux appendices clôturent cette étude, à savoir une liste des ouvrages de Wichmans avec une brève description de leur contenu et le faire-part de son décès.

In deze studie, gewijd aan een van de belangrijkste abten van de abdij van Tongerlo in 17de eeuw, wordt geen volledige biografie van Franciscus Augustinus Wichmans aangereikt. Financieel-economische en politieke activiteiten, die bijvoorbeeld waren verbonden met zijn functie van abt, komen niet aan de orde. Wel wordt aandacht geschonken aan de sociaal-culturele en theologie-historische context, waarin zijn leven als schrijver, pastoor en abt zich heeft afgespeeld. Op deze wijze wordt een beter inzicht verkregen in het norbertijnse abtijenleven, de wijze waarop de pastoraatsuitoefening door de abdij van Tongerlo plaatsvond en in de religieuze mentaliteit zoals die door de Tongerloze koorheren werd beleefd, voorgestaan en op het gelovige volk overgedragen. Daarmee valt tevens een scherper licht op zijn plaats binnen de Brabantse kerkgeschiedenis.

In het onderzoek ten behoeve van deze studie is vooral gebruik gemaakt van archivalia en handschriften, die in de abdij van Tongerlo worden bewaard. Andere archivalische bronnen werden ontleend aan het Gemeentearchief Tilburg, het Streekarchief Peelland en het Bisdomsarchief te 's-Hertogenbosch. De voornaamste archivalia berusten bij het Abdijarchief van Tongerlo. Zij betreffen niet alleen rekeningen en stukken aangaande het interne en externe bestuur van de abdij, maar ook de archieven van de parochies Mierlo en Tilburg. Deze archivalische bronnen werden vooral aangevuld met gedrukte bronnen, waarbij de werken van Wichmans, zijn ordesgenoten, confraters en onderdanen een belangrijke plaats innemen. Enerzijds leveren deze publikaties biografisch materiaal betreffende Wichmans, anderzijds geven zij informatie met

betrekking tot de spiritualiteitsbeleving van de kanunniken van de abdij van Tongerlo. In confrontatie met de voorhanden zijnde secundaire literatuur is gepoogd om te komen tot een historisch verantwoorde levensschets.

Allereerst wordt de toestand van de orde van Prémontré en van de abdij van Tongerlo getekend tijdens de vroege Katholieke Reformatie, circa 1550 tot circa 1630 (1). Vervolgens Wichmans' jeugd, zijn opleiding en leven binnen de abdij van Tongerlo van 1596 tot 1630 (2). Dan komen zijn werkzaamheden als pastoor van de parochies Mierlo en Tilburg aan bod, 1630-1643 (3). Tot slot volgt een schets van de wijze waarop hij leiding gaf aan het abdijsleven en de pastoraatsuitoefening in de Tongerloze parochies, met name op het grondgebied van het huidige Noord-Brabant vanaf 1643 tot en met 1661 (4). In de **Slotbeschouwing** wordt zijn plaats binnen de Brabantse kerkgeschiedenis aangegeven. Aan dit geheel zijn twee bijlagen toegevoegd. **Bijlage 1** en **2** geven respectievelijk een overzicht van Wichmans' werken ((1615)/1621-1643/1644) en een transcriptie van zijn doodsbrief in klad (1661).

Lijst van afkortingen

AAT: *Abdijarchief Tongerlo*

APraem: *Analecta Praemonstratensia*

BA's-H: *Bisdomarchief 's-Hertogenbosch*

BB: *Bossche Bijdragen*

Corthouts: J. CORTHOUTS, *Inventaris van de handschriften in het abdijarchief te Tongerlo*, Tongerlo, 1990

DTB: *Doop-, trouw en begraafboeken*

GAT: *Gemeentearchief Tilburg*

L. GOOVAERTS, *Ecrivains 1-2: L. GOOVAERTS, Ecrivains, artistes et savants de l'ordre de Prémontré 1-2*, Brussel, 1899 en 1902

NBW: *Nationaal Biografisch Woordenboek* 3, 4 en 5, Brussel, 1968, 1970 en 1972

OAT: *Oud-administratief archief Tilburg*

PAL: *Parochiearchief van de H. Lucia (Mierlo - Streekarchief Peelland te Deurne)*

Van de Ven: J. VAN DE VEN, *Handschriften en Handschriftfragmenten in het bezit van de Theologische faculteit Tilburg*, Tilburg, 1990.

1. De Katholieke Reformatie binnen de orde van Prémontré en de abdij van Tongerlo (ca. 1550-ca. 1630)²⁾

“Kanunnik en heilig? dat geloof ik niet”³⁾

De orde van Prémontré, waarin Franciscus Wichmans in 1613 zijn intrede deed, was in de loop der eeuwen juist zoals vele andere kloosterorden afgedreven van de oorspronkelijke ordesregel en -statuten, die de idealen van de orde bevatten. Weliswaar waren de statuten aan het begin van de 16de eeuw vernieuwd, toch bleef de algemene staat van de orde slecht⁴⁾. Mede ten gevolge van het commendewezen was het centrale bestuur van de orde onvoldoende in de gelegenheid om interne hervormingstendenzen te stimuleren. Tot abt van Prémontré — de moederabdij die de abt-generaal leverde — werden immers tot 1572 personen aangesteld, die enkel de inkomsten uit dit ambt trokken maar het feitelijk niet uitoefenden⁵⁾. Daarnaast bleken de individuele abdijen maar al te vaak onwillig om hun leven om te vormen. De norbertijnse vestigingen in het hertogdom Brabant deelden in meer of mindere mate in dit verval. Zo bleef de abdij van Sint-Michiel te Antwerpen tot in het tweede decennium van de 17de eeuw het toonbeeld van een weinig hervormingsgezind en slecht geordend kloosterleven. Pas tijdens het abbatiaat van Johannes-Chrysostomus vander Sterre (1629-1652) verwierf deze abdij nieuwe glans⁶⁾. Tongerlo lijkt niet in dezelfde mate te zijn afgedwaald van de oorspronkelijke observantie. Desalniettemin waren er toch allerlei

²⁾ Voor deze problematiek, zie ook S. AXTERS, *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden 4: Na Trente*, Antwerpen, 1960, p. 224-239 en L.C. VAN DYCK, ‘Praemonstratenzer leven en spiritualiteit’. In *Kennismaking met de abdij Tongerlo*, Tongerlo, 1984², p. 76-86.

³⁾ A. WICHMANS, *Diarium ecclesiasticum de sanctis contra pestem tutelaribus*, z.p., z.j. [Antwerpen, 1626], p. [3]. “Canonicus et sanctus? non credo”.

⁴⁾ *Statuta ordinis Praemonstratensis*, [z.p., 1505]. Vgl. E. DELCAMBRE, *Servais de Lairuelz et la réforme des Prémontrés*, Averbode, 1964, p. 1-46, F.W. SAAL, ‘Die Auswirkungen des Trienter Konzils für die Prämonstratenser, besonders in der rheinisch-westfälischen Provinz’. In *APraem* 40 (1964) 41-59 en H.S. SZANTO, ‘Reformversuche im Stifte Wilten nach dem Konzil von Trient’. In *APraem* 35 (1959) 227-264.

⁵⁾ E. VALVEKENS, ‘Le cardinal François Pisani, abbé commendataire de Prémontré (25 avril 1535-octobre 1561)’. In *APraem* 17 (1941) 35-163 en ‘Hyppolite d’Este, abbé commendataire de Prémontré (11 mai 1562-2 décembre 1572)’. In *APraem* 18 (1942) 91-135.

⁶⁾ M.J. MARINUS, *Laevinus Torrentius als tweede bisschop van Antwerpen (1587-1595)*, Brussel, 1989, p. 63, 118, 119, 124 en 135 en N.J. WEYNS, ‘Jean Chrysostôme, abbé de Saint-Michel d’Anvers’. In *APraem* 48(1972)94-123. Vgl. E. VALVEKENS, “Jong” en “oud” geslacht te Averbode in de prelaatsverkiezing van 1574’. In *APraem* 6 (1930) 225-254.

misbruiken binnengeslopen, zoals de schending van het slot van de abdij, het bezit van privé-eigendom en het verrichten van werkzaamheden tegen een vergoeding. Bij de inrichting van de nieuwe bisdomstructuur in de Nederlanden krachtens de bulle *Super universas* (1559) werd de abdij van Tongerlo in commende toegevoegd aan het tafelgoed van de bisschop van 's-Hertogenbosch, opdat hij over voldoende financiële middelen zou beschikken. Deze situatie duurde voort tot 1590. Het idee dat het herstel van de kloostertucht werd bemoeilijkt door deze gedeeltelijke onthoofding van het abdijbestuur lijkt onjuist te zijn. Blijkens de kloostervisitaties aan het einde van de 16de en aan het begin van de 17de eeuw, dus ook tijdens de incorporatie in de bisschoppelijke macht, werd het abdijsleven immers in goede staat bevonden. De economische situatie van de abdijen in Brabant, en die van Tongerlo in het bijzonder, stemde eveneens tot tevredenheid⁷⁾.

Rond het midden van de 16de eeuw tekenden zich in de lijn van de Katholieke Reformatie de eerste vernieuwingstendensen af, die met name door het ingrijpen van de landsoverheid werden gestimuleerd. Om een goed bestuur van de Brabantse abdijen te bevorderen kreeg Karel V op 1 oktober 1552 van paus Julius III de toestemming om de premonstratenzers in de Nederlanden in een nationale federatie samen te voegen. Dit was de 'Congregatio Belgica', waarvan onder andere de 'circaria Brabantiae' (de Brabantse kring) deel uitmaakte. Aanvankelijk wierp deze nieuwe bestuursstructuur geen vruchten af, maar dat veranderde toen in februari 1572 de eerste nationale kapittelvergadering werd gehouden. Bij die gelegenheid kondigden de aanwezige abten een aantal hervormingsdecreten af. Zo werd in de abdijen, die hun onafhankelijkheid hadden bewaard, de scheiding van abts- en conventsgoederen opgeheven om commende-abten te weren. Voorts werden er maatregelen genomen ter bevordering van het onderwijs binnen de abdijen en de extra drink- en voedselporties werden indien mogelijk verboden. De universitaire studies werden gestimuleerd door de vrijwel gelijktijdige oprichting van een convict te Leuven. Daar konden de norbertijnen van de Brabantse kring en aanvankelijk ook die van de kring van Floeffe verblijven zonder dat de handhaving van de kloostertucht al te zeer in gevaar kwam.

⁷⁾ AAT IV 86 *Scheiding van abtsgoederen en conventsgoederen*, no. 39 (voor 1657) en 53 (1660); E. VALVEKENS, *De Zuid-Nederlandsche norbertijner abdijen en de opstand tegen Spanje. Maart 1576-1585*, 's-Gravenhage, 1929, p. 1-11, 57, 77-78, 82-83, 93-94, 112-113, 166-167, 202 en 250-251 en 'L'ordre de Prémontré et le concile de Trente'. In *APraem* 6 (1930) 75-77. Zie ook A. ERENS, *Tongerloo en 's-Hertogenbosch. De dotatie der nieuwe bisdommen in Brabant, Tongerlo, 1925*.

In december 1572 werd de commende van de abdij van Prémontré opgeheven. Vervolgens trachtte de nieuwe, gekozen abt-generaal Jean Despruets (†1596), voorzien van pauselijke volmachten de Brabantse abdijen door middel van persoonlijke visitaties onder zijn gezag te brengen. In dit verband moest hij de pretenties van Filips II weerstaan, die net als zijn vader streefde naar een met de landsgrenzen overeenstemmende kerkelijke indeling. Despruets slaagde hierin, want in 1575 nam een aantal Brabantse abdijen wederom deel aan het algemene kapittel te Prémontré. De Spaanse kring scheidde zich echter in 1600-1601 definitief van het ordesbestuur af⁸). Het kapittel van 1575 luidde het zeer prille begin in van een meeromvattend, zij het niet onverdeeld streven naar de hervorming van de orde in zijn geheel.

Uitgaande van de besluiten van het Concilie van Trente betreffende de kloosterhervorming in het 'Decretum de regularibus et monialibus', werkten de norbertijnen vanaf het begin van de 17de eeuw aan de formulering van nieuwe ordesstatuten. De richtlijnen van het concilie waren zeer summier en konden hierbij enkel dienen als een vingervijzing. De belangrijkste aandachtspunten waren de terugkeer tot de regelobservantie, het verbod van het privébezit, het herstel van de clausuur, de inrichting van het noviciaat, bepalingen aangaande de professie en een principieel verbod van het commendewezen⁹). Vanaf de algemene kapittels van 1605, 1618 en 1619 te Prémontré werd een begin gemaakt met een aanpassing van de ordesstatuten van 1505. Hierbij speelden de Brabantse abdijen en vooral abt Johannes Drusius van Park (Leuven), vicaris van de abt-generaal, een belangrijke rol. Ook abt Stalpaerts van Tongerlo (1609-1629) leverde zijn bijdrage aan dit vernieuwingsstreven¹⁰).

⁸) E. DELCAMBRE, *Servais de Lairuelz*, p. 40-43, L.C. VAN DYCK, 'L'Abbé général et la sécession des circarjes belges (1572/74)'. In *APraem* 67(1991)287-297, J. GOÑI GAZTAMBIDE, 'La Reforma de los premonstratenses españoles del siglo XVI'. In *Hispania sacra* 13(1960)5-92, A.K. HUBER, 'Spanien und die Prämonstratenzerkultur des Barock'. In *Historisches Jahrbuch* 72(1953)349-378, Pl. LEFEVRE, 'Le collège des Prémontrés à Louvain' en 'Un conflit entre le général de Prémontré et les abbés de Brabant en 1656'. Resp. in *APraem* 11(1935)44-73 en 9(1933)247-248 en E. VALVEKENS, *De norbertijner abdijen en de opstand*, p. 9 en 110-112, 'L'ordre de Prémontré et le concile de Trente', p. 80-86 en 98-101 en 'L'ordre de Prémontré et le concile de Trente: La congrégation des Prémontrés d'Espagne'. In *APraem* 8(1932)5-24.

⁹) *Decrees of the ecumenical councils 2: Trent to Vatican II*, ed. N.P. TANNER, London-Washington, 1990, p. 776-784 (Sessio XXV - 3-4 december 1563). Voor een beknopte samenvatting van de inhoud en de totstandkoming van het decreet, zie A. ADNES, e.a., *Trente*, Parijs, 1981, p. 496-511.

¹⁰) Voor Drusius, zie N.J. WEYNS, 'Drusius (Druys), Joannes, abt, lid van de Staten van Brabant'. In *NBW* 3, kol. 279-285. Voor Stalpaerts, zie L.C. VAN DYCK en M. KOYEN, 'Abbaye de Tongerlo'. In *Monasticon Belge* 8: *Province d'Anvers* 1, Luik, 1992, p. 333-336.

De eerste vrucht van deze statutaire hervorming binnen de Brabantse kring was de formulering in 1620 van de provinciale statuten, die in 1624 werden aangevuld. Deze werden goeddeels door de algemene kapittels van 1622 en 1627 te Prémontré overgenomen en bekrachtigd. In vier afdelingen bespreken deze statuten de liturgische verplichtingen van de koorheren, hun dagindeling en de inrichting van het noviciaat, vervolgens de functionarissen binnen en buiten de abdij, dan de kloostertucht en de eventueel te nemen strafmaatregelen en tot slot de verhouding tussen de afzonderlijke abdijen, de kringen en de ordesoverheid. In het perspectief van de Tridentijnse vernieuwing worden deze nieuwe statuten gekenmerkt door een grotere aandacht voor de eucharistische vroomheid en in samenhang hiermee voor de communie- en biechtpraxis en de interesse voor de mariale devotie. De vele hoofdstukken met betrekking tot de verschillende aspecten van het noviciaat en de nieuwe verhouding tussen het bisschoppelijk gezag en het ordesgezag laten dezelfde beïnvloeding zien. De definitieve versie van de ordesstatuten kreeg in 1630 kracht van wet¹¹).

De nieuwe statuten waren ook het resultaat van een interne discussie rond de aard van het premonstratense leven. Zij kwam voort uit een bezinning op het kloosterwezen als zodanig, die reeds in de 15de eeuw was begonnen. Bij Pierre d'Ailly (†1420) en andere theologen na hem mondde deze reflectie uit in de overtuiging, dat het aantal orden kon worden gereduceerd. Voorstellen werden gedaan om de orden die volgens dezelfde regel leefden, samen te voegen of om te komen tot een drietal hoofdgroepen, namelijk een ridderorde, een beschouwende en een actieve orde. Dit streven werd door het Concilie van Trente niet overgenomen en zelfs teniet gedaan door de terugkeer tot de oude ordesobservantie centraal te stellen¹²). Dit weerhield een aantal theologen er echter niet van om het eigen karakter van de norbertijnse orde ter discussie te stellen of om de orde als zodanig in hun beschouwingen

¹¹) *Statuta candidi et canonici ordinis praemonstratensis renovata*, Parijs, 1632 en J.E. STEYNEN, 'Capitula Provincialia Circariae Brabantiae, o. Praem. (1620-1643)'. In *APraem* 17(1941)1-61 (1620 en 1624). Zie ook J. LE PAIGE, *Bibliotheca Praemonstratensis ordinis*, Parijs, 1632, p. 858-860, S. AXTERS, *Geschiedenis van de vroomheid* 4, p. 229, E. DELCAMBRE, *Servais de Lairuelz*, p. 219, L.C. VAN DYCK en M. KOYEN, 'Abbaye de Tongerlo', p. 334, Pl. LEFEVRE, 'Un conflit entre le général de Prémontré et les abbés de Brabant en 1656', p. 248 en N.J. WEYNS, 'La réforme des Prémontrés aux XVIe et XVIIe siècles, particulièrement dans la circarie de Brabant'. In *APraem* 46(1970)5-51.

¹²) *Decrees of the ecumenical councils* 2, p. 776 ('Decretum de regularibus et monialibus' - caput I) en H. JEDIN, 'Zur Vorgeschichte der Regularienreform Trid., sess. XXV'. In *Kirche des Glaubens. Kirche der Geschichte* 2, Freiburg-Basel-Wenen, 1966, p. 360-397.

omtrent het kloosterwezen te negeren. De belangrijkste criticaster was ongetwijfeld Franciscus Suarez (†1617), een Spaanse jezuïet, die beweerde dat de orde geen wezenlijke eigen trekken had. Uit de bespreking van het 'vita mixta' (de vermenging van het actieve en beschouwende canonice leven) door een norbertijn van Averbode, Adrianus van Moerbeek (†1638), blijkt dat Suarez vier punten van kritiek naar voren bracht. Ten eerste beweerde hij dat Norbertus enkel de reguliere kanunniken had hervormd en derhalve geen nieuwe orde had gesticht. Ten tweede betwijfelde hij of de premonstratenzers vanaf de stichting van de orde wel een eigen ordeskleed hadden bezeten. Ten derde ontkende hij, dat de norbertijnen een eigen kloostertucht in de vorm van statuten hadden. Ten vierde meende hij, dat de orde qua intentie beschouwend van karakter was. Samenvattend beweerde Suarez, dat een mannelijke geestelijke óf als monnik een beschouwend óf als wereldheer een actief leven leidde, in ieder geval niet beide¹³). Zijn kritiek gaf binnen de orde aanleiding tot een herbezinning op het canonice leven.

Deze heroriëntatie op het premonstratense leven leidde tot een steeds grotere kloof tussen twee stromingen binnen de orde, die in 1621 leidde tot de afscheiding van een 'Congregatio antiqui rigoris' ('de vereniging van de oude observantie'). De vicaris-generaal van de orde, Servais de Lairuelz (†1631), werkte namelijk aan een hervorming van de norbertijnse orde in de Lotharingse kring. Zij spitste zich toe op het beschouwende aspect van het kloosterleven en de terugkeer tot de oorspronkelijke, strenge kloosterobservantie, zoals die na de stichting van de orde was ontstaan. De afzwakking van de kloostertucht zag hij vooral gelegen in de dubbele roeping van de norbertijnen. Enerzijds waren zij kanunniken die gebonden waren aan het apostolische ideaal van het 'vita communis' (het gemeenschappelijk leven), maar anderzijds waren zij tevens zielzorgers die buiten de muren van de abdij als vanzelf de observantie niet meer konden handhaven. Bij De Lairuelz wordt een hervormingsstreven zichtbaar, dat eerder *restauratief* van aard is. Als oud-student van de jezuïeten-universiteit van Pont-à-Mousson, entte hij zijn spiritualiteit vooral op jezuïetische vroomheidspraktijken. Door middel van

¹³) A. MOERBECIUS, *Scala purpurea in sex gradus divisa*, Antwerpen, 1634, p. 841B-848B, in het bijzonder 844A-845B, en F. SUAREZ, *De virtute et statu religionis IV*, tract. IX: *De varietate religionum*, Monza, 1625 [1609¹], p. 332B. Vgl. M. MERZ, *Norbertus triumphans in vita et translatione*, Ravensburg, 1628, p. 376-377. Zie ook A.K. HUBER, 'Spanien und die Prämonstratenzerkultur des Barock', p. 376-378.

visitatie-reizen in Noord- en Midden-Europa trachtte hij andere abdijen voor zijn ideaal te winnen¹⁴).

In de Brabantse kring werd veel nadruk gelegd op het zielzorgerlijke aspect, waarbij de *aanpassing* van de orde aan de eisen van de tijd centraal stond. Daar probeerden de premonstratenzers tot een evenwichtige afstemming te komen van het 'vita mixta', dat volgens hen op de best mogelijke manier uitdrukking gaf aan het ideaal van de H. Norbertus. Centraal stond weliswaar het beschouwende, monastieke, element, maar dat realiseerde zich — in ieder geval chronologisch — ten eerste in het gemeenschappelijke canonieke leven in de abdij en ten tweede in de uitoefening van de zielzorgerlijke opdracht daarbuiten. In de ogen van de Tongerlose kanunnik Laurentius Landtmeter († 1656) was een koorheer van Prémontré een 'clerico-monachus', dat wil zeggen een monnik met een priesterlijke, pastorale opdracht¹⁵). Deze richting vormde de hoofdstroom binnen de norbertijnse orde, want de statuten van 1630 kwamen immers met name onder invloed van de Brabantse kring tot stand. Deze kring sloot zich weliswaar niet bij het project van De Lairuelz aan, maar werd desalniettemin toch door hem beïnvloed. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de uit de jezuïetenorde afkomstige vroomheidsoefeningen, die bij deze norbertijnen ingang vonden. De interesse voor de jezuïeten werd met name ingegeven door de problemen rond de verhouding tussen het beschouwende en het actieve leven, die ook bij de jezuïetenpaters speelden. Bovendien kenden de premonstratenzers geen eigen theologische schooltraditie, zodat zij hierin min of meer afhankelijk waren van bijvoorbeeld de dominicanen, franciscanen en jezuïeten¹⁶).

De bezinning op het eigen karakter van de norbertijnse orde leidde tot een grote literaire produktie. In het voetspoor van Trente ontstond een interesse voor de auteur van de ordesregel, de H. Augustinus. Op zoek naar een eigen identiteit gingen diverse schrijvers bij deze kerkvader te rade. Andere auteurs becommentarieerden de nieuwe statuten. Onder hen bevonden zich ook norbertijnen van de Brabantse kring en van de

¹⁴) E. DELCAMBRE, *Servais de Lairuelz*, p. 46-103 en F.W. SAAL, 'Die Auswirkungen des Trienter Konzils', p. 43-44.

¹⁵) L. LANDTMETER, *De clerico, monacho, clerico-monacho libri tres*, Antwerpen, 1620. Voor Landtmeter, zie N.J. WEYNS, 'Landtmeter, Laurentius, geestelijk schrijver'. In *NBW* 5, kol. 498-500.

¹⁶) S. AXTERS, *Geschiedenis van de vroomheid* 4, p. 26 en 227, L. COGNET, *Histoire de la spiritualité moderne 1: L'essor*, Parijs, 1966, p. 200-219, E. DELCAMBRE, *Servais de Lairuelz*, p. 219 en A.K. HUBER, 'Spanien und die Prämonstratenzerkultur des Barock', p. 363.

abdij van Tongerlo¹⁷). Het onderzoek naar de wortels van de orde van Prémontré betrof ook de eigen geschiedenis en de gelukzalige norbertijnen die daarin figureerden, met name de ordesstichter, de H. Norbertus. Ten gevolge hiervan kwamen vele vitae in druk¹⁸). Het leven van de H. Norbertus werd herschreven in het licht van de eucharistische vroomheid, zoals die in de Katholieke Reformatie werd voorgestaan. De iconografie van Norbertus hield hiermee gelijke tred. Vanaf de tweede helft van de 16de eeuw werd de ordesstichter voorgesteld met een monstrans in de hand en onder zijn voeten vertrapte hij de 'eucharistische ketter' Tanchelm, die hij te Antwerpen had bestreden. Daarmee werd hij — op 28 juli 1582 door paus Gregorius XIII heilig verklaard — een typische exponent van de Katholieke Reformatie¹⁹). Dit grotere accent op de eucharistische vroomheid was waarschijnlijk tevens een antwoord op de door Suarez geformuleerde kritiek, dat de norbertijnse orde niet beschouwend van aard was maar het wel behoorde te zijn. Van Moerbeek althans stelde de eucharistische vroomheid voor als traditioneel eigen aan de orde. Andere kritieken van Suarez werden middels levens van de H. Norbertus aan de kaak gesteld, zoals bijvoorbeeld door J.-C.

¹⁷) W. BOSSCHAERTS, *Candidus habitus candidi ordinis Praemonstratensis elucidatus*, [Leuven], 1621, *Ordo Praemonstratensis clericalis seu canonicus assertus*, Leuven, 1622, *Origo et progressio monasticæ*, z.p., [1619] en *Vita contemplativa et activa, seu contemplatio et actio*, [Leuven], 1620, J. DRUSIUS, *Exhortatio ad candidi ordinis praemonstratensis provinciae Brabantiae religiosos*, Leuven, 1621, S. DE LAIRUELZ, *Catechismi novitiorum et eorundem magistri* I-II, Pont-à-Mousson, 1623 en *Optica regularium seu commentarii in regulam Sancti Augustini*, Pont-à-Mousson, 1603¹, L. LANDTMETER, *Commentarius brevis ad regulam sanctissimi patris nostri Augustini*, Leuven, 1621¹, M. MERZ, *Norbertus triumphans* en A. MOERBECIUS, *Scala purpurea*, p. 841B-848B.

¹⁸) Zie bijvoorbeeld, W. BOSSCHAERTS, *Het leven B. Siardi abt des cloosters Mariengaerde in Vrieslandt der orde van Premonstreyt*, Antwerpen, 1625, D. MUDZAERT, *Het leven ende de vervoeringhe van den H. Norbertus, sticht-vader van de witte orde van Premonstreyt arts-bisschop te Meydenburgh; apostel van Antwerpen*, Antwerpen, 1630 en J.-C. VANDER STERRE, *Het leven vanden H. Norbertus. Sticht-vader der orde van Premonstreyt ende apostel van Antwerpen*, Antwerpen, 1623 en *Natales sanctorum candidissimi ordinis Praemonstratensis*, Antwerpen, 1625. Voor ander werk van Vander Sterre op dit terrein, zie L. GOOVAERTS, *Ecrivains* 2, p. 287-295. Vgl. A.K. HUBER, 'Spanien und die Prämonstratenserkultur des Barock', p. 367.

¹⁹) S. AXTERS, *Geschiedenis van de vroomheid* 4, p. 231-232. Deze verering beperkte zich aanvankelijk tot de orde zelf. Pas onder paus Urbanus VIII had in 1644 de 'canonisatio aequipollens' plaats, waarmee de H. Norbertus aan de gehele Rooms-Katholieke kerk ter verering werd voorgehouden. A.K. HUBER, 'Spanien und die Prämonstratenserkultur des Barock', p. 367-370, Pl. LEFEVRE, 'Saint-Norbert et le culte eucharistique'. In *Studia eucharistica a DCCⁱ anni a condito festo Sanctissimi Corporis Christi 1246-1946*, Bussum-Antwerpen, 1946, p. 97-101 en L. RÉAU, *Iconographie de l'art chrétien* 3: *Iconographie des saints* 2, Parijs, 1958, p. 994-996.

vander Sterre. In verband met de bovennatuurlijke oorsprong van het ordeskleed en de regel bijvoorbeeld verhaalde hij, dat die door Maria en Augustinus zelf aan Norbertus waren overhandigd. Daarnaast besteedde hij veel ruimte aan Norbertus' opdracht om zielzorg uit te oefenen²⁰).

De nieuwe statuten geven eveneens blijk van deze vernieuwingstenden. De communie- en dus ook de biechtfrequentie werden ten opzichte van de statuten van 1505 omhooggeschroefd. Voortaan dienden novicen en geprofesten eenmaal per week te biechten en te communiceren. Norbertijnen, die tot priester waren gewijd, moesten tenminste driemaal per week het misoffer opdragen. Daarnaast werd ook de Mariadevotie gestimuleerd. Zo werd de dagelijkse mis *De Beata* opnieuw ingeprent en de lezing van de getijden van Maria als een zware gewetensplicht voorgesteld²¹). De mariale devotie in de Brabantse kring werd waarschijnlijk met name vanuit de afgescheiden Spaanse kring beïnvloed²²). Naar analogie met de 'Societas Jesu' ('De orde van Jezus') van de jezuïeten noemde Martinus Merz de orde van Prémontré de 'Candida societas Beatae Virginis' ('De witte orde van de H. Maagd'). De Tongerlose koorheer Gerardus van Herdegom stelde in 1650 de eucharistische en mariale vroomheid voor als de twee erfstukken van de H. Norbertus bij uitstek²³).

2. De jeugdjaren en de intrede in de abdij van Tongerlo (1596-1630)

"Het is niet eigen aan de monnik om af te dalen, maar om op te stijgen en altijd de meer volmaakte dingen na te streven"²⁴).

²⁰) A. MOERBECIUS, *Scala purpurea*, p. 845A-B en J.-C. VANDER STERRE, *Het leven vanden H. Norbertus*, *passim*. Reeds de illustraties laten op treffende wijze zien, hoe het antwoord van Vander Sterre op Suarez luidde.

²¹) S. AXTERS, *Geschiedenis van de vroomheid* 4, p. 225, 226 en 229.

²²) A.K. HUBER, 'Spanien und die Prämonstratenzerkultur des Barock', p. 370-376. Vgl. J. VISSER, *Rovenius und seine Werke. Beitrag zur Geschichte der nordniederländischen katholischen Frömmigkeit in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Assen, 1966, p. 97-99.

²³) G. VAN HERDEGOM, *Diva virgo candida*, Brussel, 1650, p. 320 en M. MERZ, *Norbertus triumphans*, p. 420.

²⁴) AAT IV 72 *Kloosterobservantie*, ongenummerde omslag *Juniores admoneant* (1609-1629). "Monachorum enim non est descendere sed ascendere, et semper ad perfectiora niti".

2.1. De jongste jaren te Antwerpen (7 januari 1596-zomer 1612)

Begin 1596, ruim tien jaar na haar herovering voor Spanje, werd Franciscus Wichmans geboren in de Scheldestad Antwerpen, die was toegewijd aan de H. Norbertus ter herinnering aan diens overwinning op de 'ketter' Tanchelm²⁵). Zijn ouders waren Godefridus Wichmans en Catherina vanden Eynde. Op 7 januari werd de pasgeborene in de Sint-Jacobuskerk ten doop gehouden door Petrus van Kortebach en Maria Wichmans. Hij werd genoemd naar de beoogde peetvader, de geleerde historicus Franciscus Sweertius (†1629), die vanwege de begrafenis van de gouverneur van de stad Antwerpen, Mondragon, niet aanwezig kon zijn²⁶). Wat zijn relatie tot de familie Wichmans was, is helaas in het ongewisse gebleven. Vermoedelijk werd de kleine Franciscus geboren in een familie van goeode handwerkslieden, over wie weinig met zekerheid bekend is. Zo behoorde de Antwerpse lijstenmaker Artus Jordaens (†1654) wellicht tot zijn familie. Deze was namelijk gehuwd met een Margaretha Wichmans en beiden werden in de kerk van de norbertijnse abdij van Sint-Michiels begraven. Volgens rekeningen van de abdij van Tongerlo was Jordaens net als andere niet bij naam genoemde familieleden, wellicht van moederszijde, in de abdij werkzaam ten tijde van Wichmans' abbatiaat. Blijkens een schuldbekentenis uit 1650 had hij in ieder geval één zuster, Maria, die gehuwd was met een Jan de Gra. Misschien was "Suster Monica Wichmans", genaamd naar de moeder van de H. Augustinus, eveneens een nabij familielid. Haar eigendomsmerk figureert althans in een door Wichmans geredigeerd werkje. Er waren in de eerste helft van de 17de eeuw te Antwerpen verschillende mensen met de naam Wichmans en Van den E(y)nde(n) als handwerksman werkzaam, van wie de familierelatie niet vaststaat²⁷).

²⁵) L. RÉAU, *Iconographie de l'art chrétien* 3.2, p. 994.

²⁶) AAT IV 50 *Vestitiones et professiones ad ordines*, A, omslag 2 *Doopattesten*, no. 2 (7 januari 1596 - geauthenticeerde copie 27 januari 1641) en W. VAN SPILBEECK, *De abdij van Tongerlo*, p. 478. Vgl. F. SWEERTIUS, *Athenae Belgicae sive nomenclator Inferioris Germaniae scriptorum*, Antwerpen, 1628, p. 149 en A. WICHMANS, *Brabantia Mariana Tripartita*, Antwerpen, 1632, p. 390. Voor Sweertius, zie F.X. DE FELLER, 'Swert (Franciscus) Swertius'. In *Geschiedkundig woordenboek of beknopte levensbeschrijvingen* 23, 's-Hertogenbosch, 1847, p. 344 en H. HURTER, *Nomenclator literarius theologiae catholicae theologos exhibens* III: 1564-1663, Salzburg, 1907, kol. 1162, noot 2.

²⁷) AAT IV 1-2 *Rekeningen van de provisor: 1627-1647*, no. 11 (1642-1643), fol. 20^v (28 juni 1643) en no. 15 (1645-1646), fol. 2^v (21 januari 1646) en IV 96 *Antwerpen: Refugiehuys II*, no. 142-144 (2 mei 1650-1667), A. WICHMANS, *Officia sanctorum parti-*

Sedert het beleg van Antwerpen door Alexander Farnese en haar overgave op 17 augustus 1585 nam de stad deel aan het elan van de Katholieke Reformatie dat door grote delen van Europa ging. Er floreerden vele broederschappen, die met name door jezuïeten en dominicanen waren opgericht. De jezuïeten, dominicanen en augustijnen hadden er bovendien een eigen college gesticht. Daarnaast legde de bisschop van Antwerpen, Miraeus (†1611), een bijzondere nadruk op het geloofsonderricht in zijn diocees. Zo had hij voorzien in catechismusles voor de jeugd van acht tot en met vijftien jaar. Iedere zaterdag van een tot twee uur 's middags volgde de jonge scholier Franciscus Wichmans in de parochiekerk de lessen, die door een schoolmeester werden gegeven²⁸). Daar nam hij kennis van de grondbeginselen van het rooms-katholieke geloof. Tijdens zijn 'gymnasiale' studies gebeurde dit wellicht aan de hand van de *Catechismus parvus* van Petrus Canisius. Als koorheer van Tongerlo maakte hij melding van dit boekje, dat gezien zijn eenvoud zeker niet tot het studieprogramma van de abdij heeft behoord. Waar hij zijn middelbare studies volgde, is onbekend. In ieder geval niet bij de paters jezuïeten, daar zijn naam in de inschrijvingslijsten van het jezuïeten-college ontbreekt. Wellicht is hij bij de augustijnen op school geweest. Voorzeker heeft hij ook de laatste klas van de 'humaniora' afgerond, want het novicenmeestersboek van de abdij van Tongerlo noemt hem

cularia in ecclesia Beatae Mariae de Tungerlo ordinis Praemonstratensis quotannis peragenda, [z.p., tussen 11 februari 1643 en 22 juni 1644]. De bibliotheek van de abdij van Tongerlo bezit een exemplaar met het eigendomsmerk van "Suster Monica Wichmans 1644". F. PRIMS, *Geschiedenis van het Antwerpsche turfdragersambacht (1447-1863)*, Antwerpen, 1923, p. 62, 92, 102, 121, 154, 159, 186, 270, 273, 277, enz., F. PRIMS, *Antwerpen door de eeuwen heen*, Antwerpen, 1951, p. 425-450 en *Geschiedenis van Sint-Jorisparochie en -kerk te Antwerpen (1304-1923)*, Antwerpen, [1924], p. 195, Ph. ROMBOUTS en Th. VAN LERIEU, *De lijdere en andere historische archieven der Antwerpsche Sint-Lucasgilde 1-2*, Antwerpen-Den Haag, 1864-1876, resp. p. 783 en 791 en 44, 175 en 909-910, W. VAN SPILBEECK, *De abdij van Tongerlo*, p. 485-488 en *De abdijskerk van Tongerlo en hare kunstschaten*, Tongerlo, 1883, p. 85-86. Vgl. B. KRUITWAGEN, *Catalogus van de handschriften van het bisschoppelijk museum te Haarlem*, Amsterdam, 1913, p. 120 (hss. 121-122). Een naamgenoot, Franciscus Wijckmans, was rond 1667 te Leuven werkzaam als graveur.

²⁸) A. PASTURE, *La restauration religieuse aux Pays-Bas catholiques sous les archiducs Albert et Isabelle (1595-1633)*, Leuven, 1925, p. 335-337, 363 en 370-371, F. PRIMS, *Antwerpen door de eeuwen heen*, p. 497-499 en 502 en E. PUT, *De cleyne scholen. Het volksonderwijs in het hertogdom Brabant tussen Katholieke Reformatie en Verlichting (einde 16de eeuw-1795)*, Leuven, 1990, p. 235-236. Vgl. M.J. MARINUS, *Laevinus Torrentius*, p. 150-153 en A.K.L. THUIS, *Van geuzenstad tot contrareformatorisch bolwerk: maatschappelijke betekenis van de Kerk in contrareformatorisch Antwerpen*, [Turnhout], 1990, p. 140-144.

immers “rethor”²⁹⁾. Korte tijd na beëindiging van zijn middelbare studies, vertrok hij naar Tongerlo.

2.2. De intrede en de vorming binnen de abdij van Tongerlo (zomer 1612-januari 1630).

In de zomer van 1612 meldde de toen zestienjarige Franciscus Wichmans zich aan de poort van de norbertijnse abdij van de Heilige Maagd Maria te Tongerlo met het verzoek te mogen intreden. Hierop volgde een onderzoek door de novicenmeester Johannes Verhulst en daarna door de prior en subprior, die de jonge postulant ondervroegen met betrekking tot de voor het kloosterleven vereiste kwaliteiten. De aandacht ging hierbij onder andere uit naar eventuele verborgen lichamelijke gebreken, het karakter, de mate van roeping, de intellectuele vermogens en de keuzevrijheid van de kandidaat. Toen zij gedrieën het erover eens waren, dat hij geschikt was, stelden zij abt Stalpaerts hiervan op de hoogte. Hij onderwierp de jonge postulant aan een laatste onderzoek en wees hem tevens op de strengheid van het norbertijnse kloosterleven. Vervolgens werd hij toegelaten tot de abdij en in het novicenmeestersboek ingeschreven als “Franciscus Wychmans Antwerpiensis, rhetor”³⁰⁾. Opmerkelijk was de wel zeer jeugdige leeftijd waarop hij intrad, aangezien een al te vroegtijdige intrede gewoonlijk als problematisch werd gezien voor een goede intoming van de eigen wil en aandriften. Wichmans moet daarom een goede indruk hebben gemaakt op de personen, die hem op zijn geschiktheid toetsten. Hierbij moet wel worden opgemerkt, dat de toeloop naar de abdij tot 1627 vrij gering was. Van 1610 tot en met 1626 werden slechts achtentwintig postulanten ingekleed. Bij zijn komst naar de abdij lag de gemiddelde leeftijd van intrede rond de 22 jaar en de meeste novicen hadden reeds de artesfaculteit bezocht³¹⁾.

²⁹⁾ AAT II 89-91 *Lijsten betreffende inkleding, professies en priesterwijdingen*, p. 3, fol. 43^v en p. 11 en IV 135/2 *Inventarissen*, no. 306 (1616) en 351/1 (1618) en J. DELÉE, ‘Liste des élèves du collège des pères jésuites à Anvers (Gymnasium Societatis Jesu Antverpiense) I de 1575 à 1640’. In *De Schakel* 22(1967)1-94.

³⁰⁾ AAT II 89-91 *Lijsten betreffende inkleding*, p. 3, fol. 43^v en p. 11.

³¹⁾ Zie AAT II 89-91 *Lijsten betreffende inkleding*, *hs. Tilburg, Bibliotheek der Theologische Faculteit*, no. 47 (= Van de Ven, no. 40.I), *Necrologium Tongerloense*, [Tongerlo, einde 18de eeuw] en W. VAN SPILBEECK, *Necrologium Ecclesiae B.M.V. de Tongerloo*, Tongerlo, 1902.

De precieze reden waarom Wichmans voor de orde van Prémontré en in het bijzonder voor de abdij van Tongerlo koos, is helaas onbekend gebleven. Op grond van de bijzondere aandacht, die binnen de abdij werd besteed aan de intellectuele vorming, werd deze keuze misschien mede ingegeven door zijn beoogde peetvader Sweertius. Op 21 september 1612 werd hij ten overstaan van het convent gekleed in de witte novicenpij en op 26 december van datzelfde jaar volgde de toediening van de tonsuur en de kleine wijdingen³²). De intrede in de abdij betekende een radicale verandering van levensstijl. Het oude leven in de wereld werd afgelegd en daarvoor in de plaats kwam een streng geordend leven, dat aan de strikte clausuur van de abdij was gebonden. De dagorde accentueerde deze overgang. De dag was ingedeeld in bezigheden, die op gezette tijden en op vaste plaatsen dienden te worden verricht. Om vier uur 's ochtends stonden de kanunniken op en om negen uur 's avonds gingen zij weer te bed. De tussenliggende tijd werd gevuld met gemeenschappelijk of privaat gebed, met arbeid of studie en met korte perioden van rust en ontspanning, bijvoorbeeld rond de maaltijden³³).

Het noviciaat bestond uit drie onderdelen, te weten de vorming van de novicen in de kloostertucht, het aanleren van de liturgische gebruiken van de orde en de persoonlijke spirituele opvoeding. Deze leertijd was enkel gericht op de praktijk van het gemeenschappelijke leven en de novicen ontvingen nog geen doelgerichte intellectuele vorming. Van de novicenmeester leerde Wichmans bijvoorbeeld hoe hij zich op de verschillende momenten van de dag diende te gedragen, hoe te buigen of de ogen te richten. Zo werd hem bijgebracht, hoe hij met de abt, de functionarissen van de abdij en zijn overige medekanunniken moest omgaan. Daarbij moest hij zich een houding van nederigheid en onderwerping eigen maken. Met betrekking tot het 'opus Dei', het koorgebed, dat het belangrijkste bestanddeel vormde van het kloosterleven, leerde hij de liturgische gebruiken, de wijze van lezen en van luid en stil zingen. Daarnaast diende hij zich spiritueel te oefenen. Negatief geformuleerd bestond deze geestelijke oefening in het afleggen van de 'oude mens' door het bekennen en bestraffen van de begane zonden, door het intomen van

³²) AAT II 89-91 *Lijsten betreffende inkleding*, p. 3, fol. 43^v en p. 11.

³³) *Statuta ordinis Praemonstratensis*, fol. 9^v-24^r (Distinctio I). Vgl. *Statuta candidi ordinis*, p. 40-44 en 45-49 (Dist. I, caput XV en XVI) en J.E. STEYNEN, 'Capitula provincialia', p. 10-11 en 13-14 (1620). Zie ook S. DE LAIRUELZ, *Catechismi novitiorum* I, kol. 19 en W. VAN SPILBEECK, *De abdij van Tongerlo*, p. 433.

de seksuele driften en andere ondeugden en door het temmen van de eigen wil in onderworpen gehoorzaamheid. Positief omschreven moest hij ernaar streven gelijkvormig aan Christus te worden door het beoefenen van de deugdzzaamheid en door God te zoeken. Middelen hiertoe waren de schriftlezing, het preek horen, de 'oratio mentalis' (het inwendig gebed), de oefeningen van berouw, het handwerk, de rust en de gehoorzaamheid aan de ordesregel. De novicenmeester trad op als zijn geestelijk leidsman en waarschijnlijk ook als biechtvader. Wichmans diende al zijn aanvechtingen en hartstochten aan hem bekend te maken, opdat hij op adequate wijze kon worden geleid³⁴).

Naast een eigen gebedenboek beschikte hij waarschijnlijk over enige vroomheidsliteratuur. Voorzeker zal hem de *Navolging van Christus* van Thomas à Kempis (†1471) niet hebben ontbroken, die vanaf de Middeleeuwen tot ver in onze eeuw de priestervroomheid in belangrijke mate heeft gekleurd. Ook moet hij werken hebben gelezen, zoals *De bono status religionis* van de jezuïet Hiëronymus Platus of Piatti (†1591) en de *Divini amoris pharetra* van de kartuizer en mystiek auteur Johannes Lanspergius (†1539). Deze werken bespraken de aard en het wezen van het kloosterleven, maar gaven ook handreikingen hoe het dagelijks leven kon worden vormgegeven. Lanspergius gaf bijvoorbeeld aan hoe een kanunnik de gedachten bij de dagelijkse werkzaamheden moest richten, hoe hij zich moest voorbereiden op de spirituele en godsdienstige oefeningen, hoe hij ondeugden kon vermijden en hoe hij gehoorzaam moest zijn. Platus richtte zich tevens tegen de kritiek van de Reformatie op het monnikenwezen en de bezwaren van Suarez met betrekking tot de orde van Prémontré. Hij beweerde dat de instelling van de ordesclerus uit de apostolische tijd stamde³⁵). Als novice verkeerde Wichmans in een zekere afzondering van het convent, zodat geen negatieve invloeden daarvan konden uitgaan. Daartegenover stond dat hij twee metgezellen had, die eveneens in 1612 waren ingekleed. Dit waren Dionysius Vuijlsteken, die

³⁴) Voor deze en de volgende alinea, zie AAT II 90 *Lijsten betreffende inkleding*, fol. 43^v, *Statuta ordinis Praemonstratensis*, fol. 19^v-22^r en 30^r (Dist. I, cap. XV en dist. II, cap. IX), J.E. STEYNEN, 'Capitula provincialia', p. 14 (1620) en P. Em. VALVEKENS, *Een praemonstratenzer abdij in het begin van de zestiende eeuw*, 's-Gravenhage, 1936, p. 135-139. Vgl. *Statuta candidi ordinis*, p. 60-65 (Dist. I, cap. XX).

³⁵) AAT IV 135/2 *Inventarissen*, no. 306 (1616). Vgl. AAT IV 136 *Inventarissen*, no. 468/1, 3 en 6 en 473/7 (1626). Zie ook J. VISSER, *Rovenius und seine Werke*, p. 113. Voor de determinatie van de genoemde titels, zie bijv. *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus* 1-11, ed. C. SOMMERVOGEL, Brussel-Parijs, 1890-1932 en H. HURTER, *Nomenclator literarius theologiae catholicae theologos exhibens* II: 1109-1563, Salzburg, 1906 en III: 1564-1663.

niet werd geprofest, en Judocus Mutsaerts, die op 15 september 1613 de kloostergelofte aflegde.

Na een noviciaat van een jaar en een dag werd Franciscus Wichmans door abt Stalpaerts op 22 september 1613 geprofest en ontving hij uit diens handen andermaal een wit ordeskleed en de naam Augustinus. De door Stalpaerts verleende kloosternaam kan misschien worden opgevat als een compliment aan Wichmans, want de H. Augustinus werd als auteur van de ordesregel door de norbertijnen in hoge eer gehouden. Bij de professie bood hij zich aan de abdij aan en beloofde bekering van zijn zeden, verbetering van zijn leven, stabiliteit en gehoorzaamheid aan de abt en zijn opvolgers. De professie vormde een aanleiding om een feestmaal te organiseren, waarbij vermoedelijk ook enige feestredes zijn afgestoken. Deze feestelijke maaltijd vormde een voorlopig afscheid van de abdij, want twee dagen later, op 24 september, vertrok hij naar Leuven om aan de artesfaculteit te gaan studeren³⁶).

Te Leuven verbleef frater Wichmans in het norbertijns college, dat in 1571-1572 door een aantal abten van de Brabantse kring was gesticht. Door een eigen convict op te richten kon het kloosterleven goeddeels worden bewaard tijdens het verblijf van de norbertijnse studenten buiten de abdij. De dagorde kwam ongeveer overeen met die van de abdij, maar werd vanzelfsprekend door de te volgen lessen onderbroken. De dagelijkse leiding van het huis kwam toe aan een president die niet alleen de tucht uitoefende over de studenten binnen en buiten het college, maar ook toezag op hun studievorderingen. In 1613 woonden in het college 33 studenten, die ofwel aan de artesfaculteit ofwel aan de theologische faculteit studeerden. Aan de hand van het verslag van de aartshertogelijke visitatie van de Leuvense universiteit in 1617 is het mogelijk om zich een beeld te vormen van de artesstudies ten tijde van Wichmans' verblijf te Leuven. Na het afleggen van de geloofsbelijdenis en de eed op het universiteitsreglement werd hij ingeschreven als student aan een van de vier 'pedagogieën' van de artesfaculteit, waar de lessen werden gegeven. Waar hij college liep is onbekend, omdat de zeventiende-eeuwse inschrijvingsregisters van de universiteit van Leuven pas in 1616 aanvangen.

³⁶) AAT II 89-91 *Lijsten betreffende inkleding*, p. 3, fol. 43^v en p. 11. Vgl. AAT IV 50 *Vestitiones et professiones*, omslag D *Professieformules I. 1621-1688*, no. 1 (31 juli 1621) en *Statuta ordinis Praemonstratensis*, fol. 21^r (Dist. I, cap. XV), *Decrees of the ecumenical councils*, p. 781 (Sessio XXV - 'Decretum de regularibus et monialibus', cap. XV - 3-4 december 1563). Vgl. *Statuta candidi ordinis*, p. 54 (Dist. I, cap. XVII, no. 23) en J.E. STEYNEN, 'Capitula provincialia', p. 67 (1633).

Iedere dag waren er vier voorlezingen, twee 's ochtends en twee 's middags. Aan het begin van de avond werd de moeilijkere stof van de dag nogmaals doorgenomen. Het studiejaar liep van 1 oktober tot en met 30 september en na twee jaar studie diende hij de graad van 'magister artium' te hebben behaald. Deze opleiding was noodzakelijk voor een vervolgstudie bijvoorbeeld aan de theologische faculteit³⁷).

De zeventiende-eeuwse artesstudie bouwde voort op de middeleeuwse indeling in 'trivium' en 'quadrivium' en bestond uit vijf vakken, te weten logica, fysica, metafysica, welsprekendheid en ethiek. Het programma van de magisterstudie was nogal overladen. De logicacursus opende de cyclus en duurde negen maanden. Hierin kwamen aan bod de 'prodidagmata logicae', een soort basiscursus, de inleiding op de logica van Porphyrius en het *Organon*, de logische verhandelingen van Aristoteles. Vervolgens werd gedurende zes maanden de fysica onderwezen. Naast traktaten van Aristoteles werd de *Sphaera mundi* (ca. 1130) van Johannes a Sacro Bosco gedoceerd, dat pas in de loop van de 17de eeuw in onbruik raakte. Dan volgde de cursus metafysica, die slechts vier maanden in beslag nam. De laatste drie maanden werden besteed aan repetities. De moeilijkste stof werd dan nog eens behandeld. Tussen 15 en 31 september werden de eindexamens afgenomen.

De ethica werd op zon- en feestdagen door een professor in de 'Vicus', het eigen gebouw van de artesfaculteit, gedoceerd. Deze lessen volgde Wichmans gezien de lesdagen waarschijnlijk in het norbertijns college. Blijkens een uitgeschreven collegedictaat van zijn hand bestond de voorlezing van de ethica uit een korte inleiding op de aard van de ethiek als wetenschap en vervolgens uit vier hoofdstukken. Deze vier zogenaamde 'disputationes' werden middels vragen en antwoorden systematisch afgehandeld. De grootste aandacht ging hierbij uit naar de aard van de menselijke handelingen. Op welke wijze hij de lessen in welsprekendheid volgde werd niet duidelijk. Ter bevordering van de studie werden disputen gehouden, waaraan hij — net als alle andere studenten — verplicht deelnam. Bij die gelegenheid discussieerden hij en zijn mede-

³⁷) *De visitatie van de vermaerde universiteyt der generale studie van de stadt Loven*, z.p., 1617, p. 5, 50-53 en 54-55. Zie ook V. ANDREAS, *Fasti academici studii generalis Lovaniensis*, Leuven, 1650, p. 332, N. VERNULAEUS, *Academia Lovaniensis*, Leuven, 1657, p. 59 en 59-60, Pl. LEFEVRE, 'Le collège des Prémontrés à Louvain', p. 44-57, A. SCHILLINGS, *Matricule de l'université de Louvain 5: 19 février 1616-2 février 1651*, Brussel, 1962 en *550 jaar universiteit van Leuven*, [Leuven, 1976], p. 103 en 174-176.

studenten met elkaar en beantwoordden zij vragen van professoren en studiegenoten, die al dan niet tot de eigen pedagogie behoorden. Deze disputen hadden het gehele jaar door plaats, namelijk na de tweede ochtend- en middagles maar ook buiten het normale lesprogramma om. Omdat Wichmans later aan de theologische faculteit zou studeren, moet hij in september 1615 zijn afgestudeerd. In ieder geval keerde hij op 6 oktober 1615 naar Tongerlo terug³⁸).

Te Tongerlo hervatte frater Wichmans het kloosterleven. In de gemeenschappelijke slaapzaal had hij een eigen cel, waar hij zijn private oefeningen en studies kon verrichten en waar hij rust kon vinden. Aan de hand van een celinventaris, die hij aan het begin van ieder jaar moest opmaken, kan de inrichting vrij nauwkeurig worden gereconstrueerd. Hij bewaarde er zijn beddegoed en kleding, hij had er een kathedr, zijn schrijfgerei, twee kandelaars, een paar stoelen en spullen voor de persoonlijke verzorging, zoals een wasbekken, een scheermes en een kam. Ook een pispot, een waterpot en een spuugbakje ontbraken niet. Daarnaast had hij enige devotionalia in gebruik, te weten een zilveren 'agnus Dei', een Mariabeeld, twee houten kruisen en een kruisje gesneden uit het hout van de eik van Scherpenheuvel, toentertijd reeds een druk bezochte bedevaartplaats nabij Tongerlo. Over de boeken die hem in de cel tot zijn beschikking stonden, volgt hieronder meer³⁹).

Augustinus Wichmans zette zijn studies binnen de abdij van Tongerlo voort. Abt Stalpaerts hechtte immers grote waarde aan de intellectuele vorming van zijn koorheren. Zo was om die reden in 1610 het middernachtelijk koorgebed van twaalf uur 's nachts naar vier uur 's ochtends verplaatst. De studie was geen doel op zich of een middel tot persoonlijk heil, roem of eer. Zij werd in de eerste plaats beschouwd als een weg om langzaam te groeien in het begrip van het geloof en de eigen roeping. Idealiter werd een verdieping van het beschouwende leven beoogd, waarmee de norbertijnse koorheer tevens werd voorbereid op zijn zielzorgerlijke opdracht. Stalpaerts zal met name het eerste aspect hebben geaccentueerd. In zijn ogen waren de norbertijnen vooral kanunniken, die zich overeenkomstig hun staat vooral moesten wijden aan het

³⁸) AAT II 89-91 *Lijsten betreffende inkleding*, p. 3, fol. 43^v en p. 11 en *hs. Tongerlo, Abdijarchief*, no. AAT V 214 (= Corthouts, no. 334), A. WICHMANS, *Commentarius in Ethicam Aristotelis*, [Leuven, 1613-1615].

³⁹) AAT IV 135/2 *Inventarissen*, no. 306 (1616), 353/1 (1618), 369/2 (1619) en 136 *Inventarissen*, no. 389 (1620), 440/1 (1624), 464 (1626), 474 (1628) en 489 (1629) en P. Em. VALVEKENS, *Een praemonstratenzer abdij*, p. 203-204.

gemeenschappelijk-beschouwende leven. Pas op de tweede plaats waren zij voorbestemd voor het actieve, vaak solitaire leven in de zielzorg. Waarschijnlijk werd er dagelijks in de abdijschool lesgegeven⁴⁰). Als leidraad voor het theologisch onderwijs werd de *Summa theologiae* gebruikt, een commentaar van de dominicaan Thomas van Aquino (†1274) op de *Libri IV sententiarum* van Petrus Lombardus (†1160).

Inzake de genadeleer die met name sedert de jaren tachtig van de 16de eeuw de gemoederen heftig in beroering bracht, volgde de Brabantse kring de kerkvader Augustinus. Dit uitgangspunt werd in 1620 in de provinciale statuten vastgelegd. De Brabantse abten wilden op deze wijze voorkomen, dat de professoren in de abdijen meer dan nodig de nadruk zouden leggen op de eigen vermogens van de mens om tot heil te komen. Stalpaerts geneerde zich daarom niet om in 1621 een bewering van een Tongerloos handschrift te doen drukken, dat de voorbeschikking en de vrije wil van de mens tot onderwerp had. De publikatie van dit soort werken, zowel voor als tegen een bepaalde opvatting van de genadeleer, was immers verboden. Het theologisch onderwijs stond zonder twijfel centraal, maar ook de humanistische studies werden niet verwaarloosd. Vanaf 1615 doceerde Joseph Barbato van Memphis Grieks en Hebreeuws in de abdij⁴¹).

Wichmans' intellectuele en spirituele vorming zal in de eerste plaats in het teken hebben gestaan van zijn priesteropleiding. In welke geest deze opleiding werd voltrokken is moeilijk te achterhalen en de inhoud ervan kan slechts vaag worden geschetst. In zijn boekinventarissen verschijnen collegedictaten, die de vrucht zijn van de door hem gevolgde theologielessen. Deze aantekeningen betreffen de *Summa theologiae* van Thomas van Aquino, die misschien door confrater Willibrordus Bosschaerts werd gedoceerd⁴²). In 1620 had hij vrijwel de gehele *Summa*

⁴⁰) AAT IV 72 *Kloosterobservantie*, ongenummerde omslag *Juniores admoneant* (1609-1629) en omslag M *De usibus et consuetudinis liturgicis*, pak 2, no. 2 'Quaestio' (tussen 1596 en 1611). *Statuta ordinis Praemonstratensis*, fol. 16^{r-v} (Dist. I, cap. IX). Zie ook M. KOYEN, 'Prelaat Stalpaerts en de parochies van Tongerlo', p. 174, *Statuta candidi ordinis*, p. 24 (Dist. I, cap. VIII, no. 26) en J.E. STEYNEN, 'Capitula provincialia', p. 11 (1620). Zie ook W. VAN SPILBEECK, *De abdij van Tongerlo*, p. 433-438.

⁴¹) J. CONEN, *Honorii Augustodunensis presbyteri Inevitabile sive de praedestinatione et libero arbitrio dialogus*, Antwerpen, 1621 en W. VAN SPILBEECK, *De abdij van Tongerlo*, p. 434. Betreffende de genadestrijd, zie J. ORCIBAL, *Jansénius d'Ypres (1585-1638)*, Parijs, 1989, p. 15-56 en J.H. WALGRAVE, *Geloof en theologie in de crisis*, Kasterlee, [1966], p. 159-212.

⁴²) L. GOOVAERTS, *Ecrivains* 1, p. 75 en N.J. WEYNS, 'Bosschaerts, Willibrordus Peterszoon, kerkelijk geschiedschrijver'. In *NBW* 5, kol. 129-133.

doorlopen. Deze studie van de 'doctor angelicus' werd aangevuld met commentaren van onder anderen de dominicaan Dominicus de Soto (†1560) en de jezuïet Leonardus Lessius (†1623). Het werk van Lessius was voor een koorheer van Tongerlo 'verplichte' stof. Zijn *De iustitia et iure* komt dan ook in menig boekinventaris van de Tongerloze koorheren voor. Het was een commentaar op het tweede deel van het tweede boek van Thomas' *Summa* en wijst in de richting van een mystiek-asceetische vorming⁴³). Ook las frater Wichmans een aantal andere werken van Thomas en tevens de *Libri IV sententiarum* van Petrus Lombardus. Op deze manier werd hij terdege op zijn theologiestudie te Leuven voorbereid, waar Petrus Lombardus immers werd bestudeerd aan de hand van de *Summa*. Hij maakte ook gebruik van theologische naslagwerken zoals de *Summa casuum conscientiae aurea armilla* van de dominicaan Bartholomaeus Fumus (†1445). Het betreffende boek behandelt een aantal 'casus conscientiae', dat wil zeggen concrete moraaltheologische problemen die zich in de zielzorg konden voordoen⁴⁴).

Waarschijnlijk heeft Wichmans ook les gehad van Barbato van Memphis. Zo bezat hij geruime tijd een Grieks leerboek. Sporen van zijn studie van het Grieks worden in zijn werken teruggevonden. Te oordelen naar de inventarissen tussen 1616 en 1620 vormde echter de bestudering van de klassieke Latijnse auteurs veruit het belangrijkste onderdeel van zijn humanistische vorming. Met name Cicero, Martialis en Horatius moeten hem veel plezier hebben bezorgd, want deze auteurs voerde hij tot zijn benoeming als parochiezielzorger in 1629 keer op keer in zijn boekinventarissen op. Naast de eerder genoemde vroomheidsliteratuur beschikte hij over werken als *De bono silentii* van de jezuïet Andreas Schottus (†1629), de brieven van de benedictijner abt Johannes Trithemius (†1516), een leven van Jezus van de franciscaan Bonaventura (†1274) en vitae van gelukzaligen van de orde. De interesse voor deze schrijvers kan wijzen op beïnvloeding vanuit de Spaanse kring⁴⁵).

⁴³) L. LESSIUS, *De iustitia et iure caeterisque virtutibus cardinalibus*, Leuven, 1605¹ en D. DE SOTO, *In quartam sententiarum commentarii*, Salamanca, 1557¹. Vgl. AAT IV 136 *Inventarissen*, no. 468/1-2, 4, 7 (1626) en 9 (28 januari 1626) en 473/7 (1626).

⁴⁴) Vgl. I.J.J. VON DÖLLINGER en F.H. REUSCH, *Geschichte der Moralstreitigkeiten in der römisch-katholischen Kirche seit dem sechzehnten Jahrhundert* 1, Nördlingen, 1889, p. 13 en 16.

⁴⁵) AAT II 135/2 *Inventarissen*, no. 306 (1616), 353/1 (1618), 369/2 (1619) en 136 *Inventarissen*, no. 389 (1620), 440/1 (1624), 464 (1626), 474 (1628) en 489 (1629), A. WICHMANS, *Apotheca spiritualium pharmacorum contra luem contagiosam aliosque morbos*, Antwerpen, 1626, p. [9] en *Brabantia Mariana Tripartita*, p. 143 en 177 en A.K. HUBER, 'Spanien und die Prämonstratenserkultur des Barocks', p. 363.

In deze periode stond frater Augustinus nog onder de tucht van de novicenmeester. Hij was immers een 'junior', dat wil zeggen dat hij nog niet tot priester was gewijd. Pas op het moment dat een norbertijn van Tongerlo de priesterwijding ontving, werd hij als een volwaardig geoeffend en opgeleid koorheer beschouwd. Op 20 mei 1617 werd hij door bisschop Zoesius te 's-Hertogenbosch tot subdiaken gewijd en op 9 mei 1618 tot diaken. Tot slot ontving hij op 19 maart 1620 te Mechelen de priesterwijding uit handen van aartsbisschop Matthias Hovius. Vanwege zijn leeftijd werd hem voor al deze drie wijdingen dispensatie verleend, want hij was steeds een jaar te jong. Volgens de ordesstatuten van 1505 veronderstelde de priesterwijding de bekwaamheid om de H. Schrift en de 'kerkelijke boeken' te lezen en daarover te preken. Dit hield blijkbaar een bepaald niveau van intellectuele vorming in. Daartoe had Wichmans gestudeerd en zich in de preekkunst geoefend. Ook was hij door de bisschop, die de wijdingen toediende, op zijn intellectuele geschiktheid onderzocht, tenminste zo schreef het Concilie van Trente het voor. Waarin dit onderzoek bestond is echter onbekend⁴⁶).

De hierop volgende fase van Augustinus Wichmans' leven is — waar het de periodisering betreft — enigszins in het duister gehuld. Zo staat het vast dat hij op 19 juli 1620 naar Leuven werd gestuurd, maar in de inschrijvingsregisters van de Leuvense universiteit komt zijn naam pas op 14 februari 1622 voor. Dit zou betekenen, dat hij anderhalf jaar te Leuven heeft doorgebracht om andere redenen dan studie. Mogelijkerwijs is er sprake van een verschrijving in het voornoemde register en is hij reeds in 1620 aan zijn theologische studies begonnen. Dit is minder onaannemelijk dan op het eerste gezicht lijkt: de scholastieke theologie werd immers eens in de zeven jaar door de beide daarvoor aangewezen professoren in het geheel voorgelezen, maar gedurende drieëneenhalf jaar doceerde de een het eerste en het derde deel van de *Summa theologiae* en de ander het tweede deel. Daarna wisselden zij van lesstof.

⁴⁶) AAT II 89-91 *Lijsten betreffende inkledingen*, p. 3, fol. 43^v en p. 11, *Decrees of the ecumenical councils*, p. 748-749 (Sessio XXIII - 'Decretum super reformatione [de sacramento ordinis]', can. XII - 15 juli 1563), *Statuta ordinis Praemonstratensis*, fol. 22^v (Dist. I, cap. XVI), J.E. STEYNEN, 'Capitula provincialia', p. 14-15 (1620) en P. Em. VALVEKENS, *Een praemonstratenzer abdij*, p. 163 en 165-166. Vgl. AAT II 91 *Lijsten betreffende inkledingen*, p. 42 (1628) en *Statuta candidi ordinis*, p. 55 (Dist. I, cap. XVII, no. 26 en 28) en 65 (Dist. I, cap. XXI, no. 3). Zie ook F. RAPP, *L'église et la vie religieuse en Occident à la fin du Moyen Age*, Parijs, 1971, p. 341. Onder de 'kerkelijke boeken' werd waarschijnlijk verstaan: de kerkvaders, de concilies, de gezaghebbende theologen en het *Corpus iuris canonici*.

Zodoende kwam iedere drieëneenhalf jaar de gehele *Summa* aan bod. Blijkens de celinventaris van 1624 bevond hij zich in dat jaar weer te Tongerlo. Als hij in de zomer van 1620 met zijn studies te Leuven is begonnen, heeft hij de gehele theologiecursus kunnen volgen⁴⁷).

De theologische faculteit van Leuven — volgens Nicolaas Vernulaeus ook wel het “goddelijk orakel” genoemd en in de ogen van de aartsheer-togelijke visitatoren “een groot cieraet van Godts Kercke, en eene sterckte, ende beschermenisse van het geloof” — had een bewogen geschiedenis achter zich liggen⁴⁸). De genadestrijd, die de gemoederen aan het einde van de 16de eeuw zo had verhit, was inmiddels tot rust gekomen. De handhaving van deze rust was zonder twijfel de reden, waarom het verslag van de visitatie van 1617 aan de professoren enige praktische richtlijnen voor het onderwijs meegaf. Treffend illustreren zij het positief- en controverstheologische klimaat, dat toentertijd aan de theologische faculteit heerste. De professoren voor exegese moesten begrijpelijk en zonder uitweidingen doceren. Zij behoorden met name die schriftplaatsen uit te leggen, waarmee de Reformatie haar leerstellingen onderbouwde. Daarbij dienden zij — in overeenstemming met het voorschrift van het Concilie van Trente — te allen tijden de interpretatie van de kerk, de ‘sensus ecclesiae’, volgen. De professoren voor de scholastieke theologie waren gehouden geen overbodige filosofische vragen te behandelen. De filosofie was immers de ‘ancilla theologiae’ en een al te wijsgerige benadering betekende derhalve een reductie van het geloof en gaf aanleiding tot dwalingen. Ook hier diende de leer van de Reformatie te worden weerlegd, niet met filosofische argumenten, maar met behulp van de H. Schrift en de kerkvaders. Nieuwlichterij en scherp-slijperij waren uit den boze. Trouw aan de traditie en het theologisch leer-gezag stonden daarentegen hoog in het vaandel⁴⁹).

⁴⁷) AAT II 89-91 *Lijsten betreffende inkledingen*, p. 3, fol. 43^v en p. 11 en IV 136 *Inventarissen*, no. 440/1 (1624). Vgl. AAT IV 87/2 *Leuven: Refugiehuis en college*, no. 291-292 (16 juli en 19 juli 1622). *De visitatie van de universiteyt van Loven*, p. 24-26 en A. SCHILLINGS, *Matricule de l'université de Louvain* 5, p. 100 (14 februari 1622). Zie ook N. VERNULAEUS, *Academia Lovaniensis*, p. 44. De archivalia betreffende het norbertijns college, die berusten bij de abdij van Averbode, kunnen wellicht opheldering verschaffen.

⁴⁸) N. VERNULAEUS, *Academia Lovaniensis*, p. 46 en *De visitatie van de universiteyt van Loven*, p. 21-22.

⁴⁹) *De visitatie van de universiteyt van Loven*, p. 25-26. Zie ook N. VERNULAEUS, *Academia Lovaniensis*, p. 43. Vgl. *Decrees of the ecumenical councils*, p. 664 (Sessio IV - ‘Decretum secundum: recipitur vulgata editio bibliae praescribiturque modus interpretandi sacram scripturam etc.’ - 8 april 1546).

Het theologieonderwijs te Leuven was sedert de invoering van de vier zogenaamde 'koninklijke leerstoelen' door Karel V en Filips II in 1546, 1567 en 1596 nogal van richting veranderd. De professoren, die deze leerstoelen bekleedden, hadden de bestrijding van de 'ketterij' tot hun bijzondere leeropdracht. Zij doceerden het gehele jaar door en gaven iedere dag les. Een professor doceerde de H. Schrift, twee de scholastieke theologie en een de catechismus. Al spoedig na de instelling van de koninklijke leerstoelen overvleugelden de bekleeders ervan de oude gewone hoogleraren en daarmee veroorzaakten zij een geleidelijke verschuiving van de aandacht voor de filologische bijbelstudie naar een grotere interesse voor het scholastiek-theologisch onderwijs. Blijkens het verslag van de visitatie van 1617 was de deelname aan de lessen van de koninklijke professoren voor de H. Schrift en voor de scholastieke theologie voldoende om de academische graden van 'baccalauraeus' en 'licentiatius' te verkrijgen. Volgens de statuten van het norbertijns college van 1572 diende Wichmans zowel de lessen van de koninklijke als van de gewone hoogleraren te bezoeken. Het herziene reglement van 1628 schreef echter enkel nog de colleges van drie koninklijke hoogleraren voor. Hij heeft dus voorzeker de lessen van de koninklijke professoren gevolgd. Toen hij de theologische faculteit bezocht, doceerden Jacobus Jansens de H. Schrift en Willem Mercherus en Johannes Wiggers scholastieke theologie⁵⁰). Vermoedelijk bestudeerde hij in dat kader ook een aantal controverstheologische werken van onder anderen Johannes Cochlaeus (†1552) en Dominicus de Soto. Via Cochlaeus nam Wichmans kennis van de argumenten tegen de 'ketterijen' van de Reformatie. Bij De Soto vond hij een uiteenzetting van de Tridentijnse genadeleer en een bestrijding van die van Luther⁵¹).

⁵⁰) *De visitatie van de universiteit van Loven*, p. 28, A. WICHMANS, *Sabbatismus Marianus*, Antwerpen, 1628, p. 5, Pl. LEFEVRE, 'Le collège des Prémontrés à Louvain', p. 53 en 61 en *550 jaar universiteit Leuven*, p. 360. Zie ook N. VERNULAEUS, *Academia Lovaniensis*, p. 43. Voor de inrichting en de aard van de theologiestudie in de 17de eeuw, zie E.J.M. VAN EIJL, 'De theologische faculteit te Leuven in de XVe en XVIe eeuw. Organisatie en opleiding'. In *Facultas S. Theologiae Lovaniensis. 1432-1797. Bijdragen tot haar geschiedenis*, ed. E.J.M. VAN EIJL, Leuven, 1977, p. 69-153, R. GUELLEY, 'L'évolution des méthodes théologiques d'Érasme à Jansénius'. In *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 37(1941)46-51 en J. ROEGIERS, 'De achttiende-eeuwse Faculteit der Theologie te Leuven vóór de verlichte hervormingen'. In *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 86(1971)363-394.

⁵¹) AAT IV 136 *Inventarissen*, no. 440/1 (1624). Deze controverstheologische werken waren waarschijnlijk J. COCHLAEUS, *Speculum antiquae devotionis*, Monza, 1549¹ en D. DE SOTO, *De natura et gratia*, Venetië, 1547¹.

Er werden dagelijks vier lessen gegeven. Om acht uur 's ochtends volgde Augustinus Wichmans de colleges H. Schrift, om tien uur en om twee uur 's middags de lessen scholastieke theologie en vervolgens een voorlezing, die waarschijnlijk door een van de gewone hoogleraren werd verzorgd. Op zon- en feestdagen werd de catechismus gedoceerd, waarbij de hoofdpunten van de leer werden behandeld met aandacht voor het godsdienstonderwijs en het pastoraat. De hoogleraar voor exegese diende eerst een boek van het Nieuwe Testament en daarna één groot boek of twee kleine boeken van het Oude Testament uit te leggen, waarop hij wederom met het Nieuwe Testament verder ging. De professoren voor de scholastieke theologie behandelden sedert 1596 de *Summa theologiae* als de normatieve interpretatie van de sententiën van Petrus Lombardus. Ook was Wichmans verplicht de dagelijkse en zaterdagse disputen in het 'Collegium theologicum' en het Pauscollege bij te wonen. Deze disputen werden zeer belangrijk gevonden, want er moest streng toezicht worden gehouden op de aanwezigheid van alle studenten — ook door de president van het norbertijns college. Hij discussieerde er over controverstheologische thema's en zijn argumenten moest hij ontleen aan de H. Schrift, de concilies en de kerkvaders. Waarschijnlijk volgde hij ook lessen en disputen in het norbertijns college.

De baccalaureaatsstudie werd door Wichmans in twee etappes afgelegd. Eerst werkte hij het exegetische lesprogramma af en ontving hij de titel 'Sacrae theologiae baccalauraeus biblicus'. Vervolgens rondde hij de scholastieke theologie af, waarna hem de titel 'Sacrae theologiae baccalauraeus formatus' werd toegekend. De examens die hiervoor noodzakelijk waren, werden op dezelfde wijze afgelegd. Eerst overlegde hij de getuigschriften betreffende de bijgewoonde colleges en disputen en vervolgens werd in een besloten en een openbaar dispuut een eigen these bediscussieerd. Daarna werd hij plechtig uitgeroepen tot baccalauraeus. In het eerste geval verdedigde theologant Wichmans een commentaar op een bijbelboek en in het tweede geval een commentaar op een boek van de sententiën van Petrus Lombardus, waarschijnlijk het derde boek over de incarnatie, de verlossing, de theologale deugden, de gaven van de H. Geest en de Tien Geboden. De inhoud van dit deel was vergelijkbaar met die van Thomas' *Summa theologiae*, deel 2, boek 2. De verdedigde theses kunnen wellicht in het *Algemeen Rijksarchief* te Brussel worden teruggevonden. Afgaande op de celinventaris van 1624 werd hij vermoedelijk aan het begin van dat jaar uitgeroepen tot 'baccalauraeus formatus'⁵²).

⁵²) AAT IV 136 *Inventarissen*, no. 440/1 (1624), *De visitatie van de universiteit van Loven*, p. 22-24, 26-27 en 29-30, N. VERNULAEUS, *Academia Lovaniensis*, p. 42-45, 111-112

Wederom keerde Augustinus Wichmans naar Tongerlo terug. Dat hij niet te Leuven bleef om daar zijn studies voort te zetten is eigenlijk vreemd, want hij had zich doen kennen als een goed student. Daarnaast schreven de statuten van het norbertijns college voor, dat de studenten — tenzij hiervoor door hun abt gedispenseerd — minstens de licentiaatsstudie moesten volgen. Zijn terugkeer naar de abdij betekende een definitief afscheid van de academische studies. In plaats daarvan wijdde hij zich aan de vervaardiging van een aantal boeken. Vanaf 1625 tot en met 1628 publiceerde hij vijf werken. Ook vervulde hij vanaf 1626 enige functies binnen en buiten de abdij. Bovendien trad hij in deze periode op als reisgenoot van abt Stalpaerts. Afgaande op de celinventarissen behield de theologische studie zijn aandacht. Daarbij legde hij zich vooral toe op de controverstheologie, de exegese en de preekliteratuur. De preekbundels werden wellicht bestudeerd voor de preken, die frater Wichmans moest afsteken bijvoorbeeld in de kapittelvergadering of wanneer hij de mis deed. Daarnaast blijkt uit dezelfde bron, dat hij ook nogal wat tijd moet hebben besteed aan de studie van het Frans en het Spaans. Tot en met 1629 had hij verschillende hulpmiddelen in zijn bezit zoals grammatica's, woordenboeken, franstalige preek- en exempelboeken en een vertaling in het Spaans van de *Navolging van Christus*. Deze talenstudie hield wellicht verband met zijn rol van 'socius viae' van abt Stalpaerts, die als kerkelijk hoogwaardigheidsbekleder in contact kwam met allerlei wereldlijke personen⁵³).

Wichmans' spirituele vorming in de periode na zijn terugkeer uit Leuven kan maar moeilijk worden gereconstrueerd. In ieder geval zal hij de jaarlijkse retraite hebben verricht, die het provinciaal kapittel sedert 1620 verplichtend voorschreef aan alle abdijen van de Brabantse kring. Deze retraite — ontleend aan een jezuïetenpraktijk — had plaats rond de verjaardag van de professie. Gedurende drie dagen bezon men zich dan onder andere op het kloosterleven, de eigen intenties, de vooruitgang in het geestelijke leven en de houding ten opzichte van de medekoorheren.

en 114 en R. GUELLY, 'L'évolution des méthodes théologiques', p. 46-47 en H. DE VOCHT, *Inventaire des archives de l'université de Louvain 1426-1797 aux Archives Générales du Royaume à Bruxelles*, Leuven, 1927, n° 488 *Libelles de thèses: Quaestiones Theologicae défendus de 1575 à 1782*.

⁵³) AAT II 89-91 *Lijsten betreffende inkledingen*, p. 3, fol. 43^v en p. 11, IV 136 *Inventarissen*, no. 440/1 (1624), 464 (1626), 474 (1628) en 489 (1629), *hs. Tongerlo*, no. AAT V 69 (= Corthouts, no. 133), A. WICHMANS, *Syntagma pastorale. De antiquitate et necessitate catechismi, de instructione pauperum, rudium agricolarum, ac puerorum. Ad omnes pastores ecclesiasticos eorumque vicarios*, [Alphen, 1641], fol. 23^v en Pl. LEFEVRE, 'Le collège des Prémontrés à Louvain', p. 48.

Dit gebeurde aan de hand van overwegingen over de dood, de volharding, het eeuwig leven, de vreedzaamheid en de verdraagzaamheid. De voornemens die men het jaar tevoren had gemaakt, werden geëvalueerd en er werden nieuwe gemaakt. Tot slot volgden een algemene biecht en de vernieuwing van de gelofte — gebruiken die ook door de jezuiten werden gepropageerd. Voor deze jaarlijkse retraite werd in ieder geval vanaf 1626 gebruik gemaakt van het boek *Via vitae aeternae* van de jezuïet Antonius Sucquet (†1627). Volgens de bepalingen van de algemene kapittels van 1618 en 1622 moest iedere kanunnik ook elke dag na de priemen een half uur meditatie verrichten. Tijdens de retraite was dit een heel uur. Deze overwegingsvorm was eveneens ontleend aan een praktijk bij de jezuiten⁵⁴). Ook frater Wichmans zal deze godsdienstoefeningen hebben verricht.

Daarnaast moet hij werken van eigentijdse vroomheidsauteurs hebben gelezen, zoals daar waren de jezuïet Jacobus Alvarez de Paz (†1620), de stichter van de Lotharingse kring, Servais de Lairuelz, en confrater Laurentius Landtmeter. Alvarez de Paz — evenals De Lairuelz en Landtmeter door abt Stalpaerts ter lezing aanbevolen — beschouwde het 'vita mixta' als het meest verheven religieuze ideaal. Stalpaerts had een bewerking van zijn werken doen uitgeven bij H. Verdussen te Antwerpen, zodat Wichmans net als zijn medekanunniken over een zeer recente en aangepaste uitgave van deze auteur kon beschikken⁵⁵). De andere twee auteurs becommentarieerden de regel van de H. Augustinus en boden hem langs die weg de mogelijkheid zich op de betekenis van zijn roeping te bezinnen. Ook las hij vitae van onder andere de H. Norbertus, de H. Augustinus en de Spaanse jezuïet en mysticus Balthasar Alvarez⁵⁶).

⁵⁴) AAT IV 72 *Kloosterobservantie*, omslag A *Recollectio annua*, no. 2 (29 april 1624-14 mei 1626) en 3 'Praxis annuae recollectionis' (voor 1661); A. SUCQUET, *Via vitae aeternae*, Antwerpen, 1620¹ en J.E. STEYNEN, 'Capitula provincialia', p. 1-2 (1620) en 35-36 (1624). Zie ook S. AXTERS, *Geschiedenis van de vroomheid* 4, p. 26 en 227.

⁵⁵) E. HEYNEN, 'Jan van Gorcum. Leven en werken'. In *Ons Geestelijk Erf* 24 (1950) 381-382. Vgl. AAT IV 136 *Inventarissen*, n° 468/2-8 (1626) en 9 (28 januari 1626) en 473/7 (1626).

⁵⁶) Vgl. AAT IV 72 *Kloosterobservantie*, ongenummerde omslag *Juniores admoneant* (1609-1629), IV 81 *Juridische kwesties betreffende de pastoors en zielzorg*, omslag 4 *De visitandis pastoribus*, 'Proponenda, inculcanda, praecipienda pastoribus et alijs foribus habentibus' (kort na 12 juni 1626) en IV 136 *Inventarissen*, no. 440/1 (1624) en 464 (1626), J. ALVAREZ DE PAZ, *De vita religiosa instituenda*, Lyon, 1608¹, *De vitiorum extinctione*, Lyon, 1613¹, *De adeptione virtutum*, Lyon, 1613¹, S. DE LAIRUELZ, *Optica regularium* en L. LANDTMETER, *Commentarius brevis ad regulam*. Zie ook L. COGNET, *Histoire de la spiritualité* 3.2: *La spiritualité moderne*¹, p. 188-200 (J. Alvarez de Paz) en 208-211 (B. Alvarez).

Het schrijverschap nam in deze fase van zijn leven zoals vermeld een centrale plaats in⁵⁷⁾. Reeds in 1621 had hij twee gedichten geschreven in het commentaar op de ordesregel van confrater Laurentius Landtmeter alsmede in 1622 een gedicht in de kerkgeschiedenis van confrater Dionysius Mudzaert. Dit laatste gedicht was bedoeld als een eerbetoon aan wijlen de kardinaal-protector van de orde, de historicus Caesar Baronius (†1607). Baronius die de continuïteit van de katholieke leer vanaf de apostelen tot aan de 17de eeuw wilde aantonen, was door Mudzaert tot voorbeeld van zijn kerkgeschiedenis gekozen⁵⁸⁾. Na zijn terugkeer uit Leuven kon frater Wichmans zich aan langlopende werk wijden. In 1625 verscheen zijn eersteling, de *Rosa candida et rubicunda* ('De witte en rode roos'). Het betrof een 'martelaarsgeschiedenis' van de Tongerloëns Petrus Janssen van Kalmthout, pastoor van het Noordbrabantse Haaren, die in 1572 door een roversbende zou zijn vermoord. In een veertigtal pagina's beschreef hij de betekenis van de martelaren voor de kerk en hoe Petrus Janssen — waarschijnlijk een vorm van vroom bedrog — door de Geuzen werd vermoord. Dit laatste element was wellicht om apologetische redenen ingevoerd, maar of hij dit bewust heeft gedaan is onbekend. De titel van dit boek verwees naar het rode bloed dat over het witte ordeskleed vloeide en was ontleend aan een passage in het oudtestamentische boek *Hooglied*, die fungeerde als een voorafschaduwing van Christus' kruisoffer. Daarmee had de titel ook betrekking op de Tridentijnse offerpriester die 'in persona Christi' optreedt, hetgeen ook in de eigenlijke tekst duidelijk werd. Bovendien was het een zinnebeeld voor deugden, zoals de kuisheid, de opofferingsgezindheid en de christelijke liefde, die een norbertijn diende te beoefenen⁵⁹⁾. Na de voltooiing van deze publikatie was Augustinus Wichmans een korte tijd in

⁵⁷⁾ Voor een verdergaande bespreking van de werken van Wichmans, zie **Bijlage 1**.

⁵⁸⁾ L. LANDTMETER, *Commentarius brevis ad regulam*, p. 6 en D. MUDZAERT, *De kerkelycke historie van de gheboorte onses Heeren Jesu Christi tot het tegenwoordich ier M.DC.XXII*, Antwerpen, 1622¹, p. [15]. Voor Baronius, zie 'Baronius, Caesar'. In *Winkler Prins encyclopedie* 3, Amsterdam-Brussel, 1979, p. 377. C. BARONIUS, *Annales ecclesiastici*, Rome, 1588-1609¹. Voor Mudzaert, zie N.J. WEYNS, 'Mudzaerts, Dionysius, kerkelijke geschiedschrijver'. In *NBW* 5, kol. 621-627.

⁵⁹⁾ A. WICHMANS, *Rosa candida et rubicunda, id est: Venerabilis Petrus Calmpthoutanus, ex canonico norbertino ecclesiae Tungerloensis pastor in Haren, crudelissimo martyrio a Geusis interemptus anno M.D.LXXII*, Antwerpen, 1625, p. 8. "...inviolabili voto sacram hostiam se Deo in perpetuo obtulit". Zie *Hooglied* 5,10: "Dilectus meus, candidus et rubicundus, electus ex milibus". Vgl. G. VAN HERDEGOM, *Diva virgo candida*, p. 62 en A. WICHMANS, *Brabantia Mariana Tripartita*, p. 776-777 en *Sabbatismus Marianus*, Antwerpen, 1628, p. 231.

de zielzorg werkzaam. In juni 1626 verbleef hij in ieder geval te Alphen bij zijn confrater pastoor Justus Antonii. Waarschijnlijk fungeerde hij daar als tijdelijk assistent, nadat twee confraters ten gevolge van een pestepidemie (1625-1626) waren gestorven⁶⁰).

Terug in de abdij vormden zijn ervaringen met de gevolgen van de pest de inspiratie voor het voorwoord van een tweede boek, dat werd opgedragen aan de nieuwe bisschop van 's-Hertogenbosch, Michaël Ophovius (1626-1637). Het betrof de *Apotheca spiritualium pharmacorum* ('De bewaarplaats van spirituele medicijnen'), dat samen met een ander daaraan verwant werk, het *Diarium ecclesiasticum de sanctis contra pestem tutelaribus* ('De kerkelijke kalender van schutsheligen tegen de pest'), in 1626 werd gepubliceerd. In de *Apotheca spiritualium pharmacorum* onderzocht hij de oorzaken van besmettelijke ziekten zoals de pest. Zonder de natuurlijke geneesmiddelen uit te sluiten, probeerde hij een beschrijving te geven van de voor de mens noodzakelijke boven-natuurlijke medicijnen, zoals de aanroeping van heiligen en het gebed. In het *Diarium ecclesiasticum* somde Wichmans de pestheiligen op, die doorheen het kerkelijk jaar voor de gelovigen tot bijzondere voorspraak konden zijn. In deze publikaties kwam zijn historische gerichtheid duidelijk naar voren. Bijbels, patristisch en kerkhistorisch materiaal, maar ook de eigentijdse leefwereld, vormden een belangrijke onderbouwing van het betoog. Hierbij diende de kerkgeschiedenis van Baronius, de *Annales ecclesiastici*, als een belangrijke bron van informatie⁶¹).

Twee jaar later, in 1628, zagen wederom twee geestekinderen van Augustinus Wichmans het licht. Allereerst kwam de *Sabbatismus Marianus* ('De zaterdag van Maria') in druk, die in het najaar van 1627 door de censoren werd goedgekeurd. Naast confrater Landtmeter schreef ook zijn naamgever Franciscus Sweertius een lofdicht in dit werk. In het boek riep hij de lezers op tot de bevordering van de bijzondere zaterdagse devotie tot de Moeder Gods, waarbij controversale thema's zoals de heiligenverering en de zichtbare kerk een belangrijke rol speelden. Tevens had hij een afzonderlijk hoofdstuk gewijd aan een weerlegging van de denkbeelden van de Reformatie ten aanzien van de Mariaverering. Zijn

⁶⁰) AAT II 89-91 *Lijsten betreffende inkleding*, p. 3, fol. 43^v, p. 11. Vgl. M.A. ERENS, *Alphen in de Baronie van Breda 1: Het kerkelijk leven van de oudste tijden tot 1648*, z.p., z.j., p. 80-81 en 92.

⁶¹) A. WICHMANS, *Apotheca spiritualium pharmacorum*, p. [9-11 en 406-407] gevolgd door A. WICHMANS, *Diarium de sanctis contra pestem tutelaribus*, p. [111-112].

historiserende werkwijze werd ook hier toegepast. Deze bestond mede daarin, dat hij allerlei kerkelijke praktijken zoals de dracht van een schouderkleed bij voorkeur probeerde terug te voeren tot de apostolische tijd. De *Sabbatismus Marianus* werd in opdracht van abt Stalpaerts door confrater Matthaeus Drunaeus in het Nederlands vertaald als *Den saterdagh van Onze Lieve Vrouwe* en onder abt Verbraecken in 1633 gepubliceerd. Blijkens zijn oproep aan de lezers om hem van materiaal te voorzien, werkte Wichmans in deze periode reeds aan wat zijn 'opus magnum' werd: de *Brabantia Mariana Tripartita*. In dit verband correspondeerde hij onder andere met de premonstratense abt van Sint-Michiël te Antwerpen, J.-C. vander Sterre, en de latere abt van Park, Johannes Masius die een oud studiegenoot was⁶²). Ten tweede werd eind 1628 een geschiedenis van de abdij van Postel gepubliceerd met een opdracht aan abt Johannes du Chesne. Het betrof het boek *Dissertatio historica de origine ac progressu coenobii Postulani* ('Een historische verhandeling over de oorsprong en de voortgang van het Postelse klooster'). In dat jaar namelijk werd Du Chesne geïnstalleerd als tweede abt van Postel. De losmaking van Postel van het gezag van de abdij van Floreffe in 1621 werd aangegrepen om te polemiseren tegen het oppergezag van de vader-abt van Tongerlo, de abt van Sint-Michiël. Zo voerde Wichmans een valse stichtingskroniek ten tonele, waarin de onafhankelijkheid van de abdij van Tongerlo werd aangetoond⁶³).

Het is interessant te zien hoe zijn boekinventarissen gaandeweg steeds omvangrijker worden. In de inventarissen van 1628 en 1629 nemen vooral historische werken, vroomheidstraktaten en boeken betreffende het kloosterleven een belangrijke plaats in. Ook worden titels aangetroffen, die betrekking hebben op de pastoraatsuitoefening⁶⁴). Uit het voor-

⁶²) AAT IV 109 *Bundels van correspondentie*, omslag C *Brieven van en aan prelaat Aug. Wichmans (1644-1661)*, no. 1 (24 juli 1628) en A. WICHMANS, *Brabantia Mariana Tripartita*, Antwerpen, 1632, p. 702-703, *Den saterdagh van Onze Lieve Vrouwe*, Antwerpen, 1633, p. 7 en *Sabbatismus Marianus*, p. [16], 21-23, 247-248 en [262]. Voor Masius en Vander Sterre, zie resp. N.J. WEYNS, 'Masius (Maes), Joannes, abt, lid van de Staten van Brabant'. In *NBW* 5, kol. 552-556 en 'Jean Chrysostôme, abbé de Saint-Michel d'Anvers'.

⁶³) A. WICHMANS, *Dissertatio historica de origine ac progressu coenobii Postulani*, Antwerpen, 1628, p. [8-15, 20 en 39]. Zie ook AAT IV 43 *Controverse over de paterniteit van de abt van Sint-Michiels van Antwerpen*, W. BOSSCHAERTS, *Cort verhael vanden oorspronck ende eerste fondatie des godts-huys van onser L. Vrouwe tot Tongerlo*, [Antwerpen, 1625] en A. ERENS, 'De valsche stichtingskronijk der abdij Tongerlo'. In *APraem* 5(1929)344-373.

⁶⁴) Bijv. J. CHAPEAUVILLE, *Tractatus de necessitate et modo ministrandi sacramenta tempore pestis*, Luik, 1586¹, H. VAN CUYCK, *Speculum concubinariorum sacerdotum, monachorum ac clericorum*, Keulen, 1599¹ en F. SYLVIVS, *Pastorum instructiones ad concionandum, confessionesque et eucharistiae sacramenta ministrandum utilissimae*, Douai, 1616¹.

afgaande kan worden afgeleid, dat hij al deze werken nodig had voor zijn eigen onderzoek. Gezien het tempo waarin zijn publikaties elkaar opvolgden, mag worden geconcludeerd dat het schrijverschap een zeer belangrijke deel van zijn beschikbare tijd opeiste. Hierin kwam in 1628 verandering. In dat jaar werd Wichmans namelijk benoemd tot novicenmeester⁶⁵). Het novicenmeesterschap zal hem niet veel ruimte hebben overgelaten voor andere bezigheden en de reeds genoemde geschiedenis van Postel was dan ook voorlopig zijn laatste pennevrucht. Volgens Franciscus Sweertius en blijkens het voorwoord van het *Diarium ecclesiasticum* en de *Sabbatismus Marianus* had hij zich nog enkele werken voorgenomen, maar die werden nooit geschreven of voltooid. Zo had hij onder andere het plan opgevat een geschiedenis van de H. Dymrna te schrijven⁶⁶).

Ter verbetering van de opleiding van de novicen schreef de orde sedert 1618 een gemeenschappelijk noviciaat van twee jaar voor. In de Brabantse kring werd dit voorschrift echter nooit uitgevoerd, hetzij uit onwil hetzij uit onvermogen. Wel streefden de abten naar een zo groot mogelijke uniformiteit binnen de afzonderlijke opleidingen door een aantal bepalingen daaromtrent in de provinciale statuten op te nemen. Ook schreef de vicaris van de abt-generaal van de Brabantse kring, abt Johannes Drusius van Park, in 1621 een regel ten behoeve van de vorming en de oefening van de novicen. Het novicenmeesterschap was een belangrijke functie binnen de abdij, want volgens de statuten van 1630 hing de hervorming en de instandhouding van de orde van Prémontré af van de opvoeding en de kwaliteit van het aan te werven 'nageslacht'. Daarom moest de novicenmeester met zorg worden uitgekozen. Hij had immers een voorbeeld- en spiegelfunctie voor de novicen, die vaak een nog onrijpe en daarom kwetsbare leeftijd bezaten. Om deze redenen moest de novicenmeester een ijverige, ervaren en goed geoefende en opgeleide koorheer zijn, die in staat was om als een moeder voor zijn kroost te zorgen⁶⁷).

⁶⁵) AAT II 89-91 *Lijsten betreffende inkleding*, p. 3, fol. 43^v, p. 11 en IV 136 *Inventarissen*, no. 474 (1628) en 489 (1629).

⁶⁶) A. WICHMANS, *Diarium de sanctis contra pestem tutelaribus*, p. [3] en *Sabbatismus marianus*, p. [7], F. SWEERTIUS, *Athenae Belgicae*, p. 149-150 en L. GOOVAERTS, *Ecrivains* 2, p. 391 en 392.

⁶⁷) S. DE LAIRUELZ, *Catechismi novitiorum* I, kol. 3-8, *Statuta candidi ordinis*, p. 46-47 (Dist. I, cap. XXIII, no. 10), 56-57 (Dist. I, cap. XVIII) en 58-60 (Dist. I, cap. XIX, no. 1-2, 6 en 14), J. DRUSIUS, *Exhortatio ad provinciae Brabantiae religiosos*, p. 5 en J.E. STEYNEN, 'Capitula provincialia', p. 3, 13-15 (1620), 36 (1624), 103-107 (1643) en 167-170 (1656).

Toen frater Wichmans op 23 april 1628 als novicenmeester werd aangesteld, zag hij de zwaarte en de ernst van zijn opdracht duidelijk in. De eerste notitie van zijn hand in het novicenmeestersboek sluit immers met een “helpe mij God”. Deze hulp had hij zeker nodig, daar in het voorafgaande jaar en tijdens zijn werkzaamheid als novicenmeester een groot aantal postulanten hun weg naar de abdij van Tongerlo vond. Deze aanwas was zo groot — er waren negentien ‘juniores’ — dat hij eind 1628 in zijn boek noteerde dat dit nooit eerder in de geschiedenis van de abdij was voorgekomen. In 1628 en 1629 werden elf postulanten ingekleed en werden achttien novicen geprofest. Een van hen, uit Bergen op Zoom afkomstig, ontving de kloosternaam Petrus Calmpthoutanus. Zij allen stonden onder Wichmans’ toezicht. Niet alleen moest hij als eerste de geschiktheid van de postulanten onderzoeken, die zich bij de abdij meldten. Ook moest hij hen — indien aangenomen — op hun weg naar de professie en het priesterschap begeleiden. En wanneer hij met toestemming van de abt, de functionarissen en de oudsten van het convent iemand voordroeg om te worden toegelaten tot de abdij of om te worden geprofest, dan werd vervolgens het gehele convent om zijn mening gevraagd. Met dit adviesrecht waren de conventualen bij machte om op zijn doen en laten kritiek uit te oefenen. Bij de inkleding van de postulanten tijdens de kapittelvergadering assisteerde novicenmeester Wichmans zijn abt. Tevens reisde hij meerdere malen als begeleider naar ’s-Hertogenbosch, Leuven en Mechelen om daar zijn ‘juniores’ te doen wijden tot subdiaken, diaken of priester. In die hoedanigheid ontmoette hij aartsbisschop Boonen van Mechelen en bisschop Ophovius van ’s-Hertogenbosch. De laatstgenoemde diende eenmaal te Tongerlo de wijdingen toe⁶⁸).

Wichmans droeg in de eerste plaats zorg voor de spirituele en monastieke vorming van de novicen en ‘juniores’. Hierbij heeft hij zeker gebruik gemaakt van het handboek voor novicen en novicenmeesters, de *Catechismi novitiorum* uit 1623 van Servais de Lairuelz, waarvan hij reeds bij zijn studies voor de *Sabbatismus Marianus* kennis had genomen. De hierboven geconstateerde uitbreiding van de boeken die hij in gebruik had, kan wellicht ook met zijn nieuwe functie in verband worden gebracht. Blijkens de statuten van 1630 moest veel zorg uitgaan naar de biechtpraktijk, die diende als voorbereiding op de communie. Wichmans

⁶⁸) AAT II 89 en 91 *Lijsten betreffende de inkleding*, p. 61-62 en p. 9, 17 en 17-19 en *Statuta candidi ordinis*, p. 40-44 (Dist. I, cap. XV) en 58 (Dist. I, cap. XIX, no. 3).

leerde zijn novicen, hoe zij het berouw om de begane zonden moesten opwekken, hoe een oprechte biecht te doen en ongeveinsde voornemens te maken. Naast deze aandacht voor de biecht springt met name de communiepraktijk in het oog. Hij onderwees de wijze, waarop de novicen waardig te communie konden gaan, welke eerbied, godsvrucht en aandacht zij daarbij moesten tonen en welke genadegaven zij uit de communie konden verwachten. De biecht en de communie waren voor de novicen een wekelijkse praktijk. Ook werd hij geacht toe te zien op de spirituele oefeningen. Hij leerde zijn novicen de versterving van de zintuigen en de passies, de manier waarop zij zich de deugdzaamheid konden verwerven en het inwendig gebed en de innerlijke overweging. Hierbij werd de novicen goed ingeprent, dat zij in het aanschijn van God handelden en onder Zijn oordeel stonden. Met name de veelvuldige schriftlezing werd aanbevolen als een middel om de 'oude mens' af te leggen en om te komen tot de deugdbeoefening. Ten behoeve van een voorspoedige vooruitgang moest de lezing van de H. Schrift en de 'gewijde boeken' vergezeld gaan van goede intenties, zoals de wil om te leren. Hiertoe diende hij zijn novicen eveneens te vormen. Hij onderwees hen bovendien aangaande de betekenis van de geloften, de ordesregel en -statuten en de liturgische ceremonieën zoals die in de abdij in gebruik waren. Ook filosofische en theologische teksten werden behandeld. Zij konden dienen ter illustratie van de weg der volmaaktheid, die het kloosterleven werd verondersteld te zijn. Ook kregen de novicen catechismusonderricht, wellicht van de novicenmeester zelf, "opdat zij" — zo drukken de statuten van 1630 het uit — "tot een beter geloofsbegrip komen dan dat zij in de wereld hadden"⁶⁹).

Wichmans diende verder aandacht te besteden aan het gedrag van de novicen binnen het convent. Wanneer de statuten van 1630 een opsomming geven van een aantal aspecten van het kloosterleven, zoals de kapittelvergadering, de omgang met de functionarissen, medebroeders en vreemden, de studie, het gebed of de ontspanning, dan worden deugden als bescheidenheid, terughoudendheid, gehoorzaamheid, nederigheid, gematigdheid en ernst als zeer belangrijk naar voren gebracht.

⁶⁹) *Statuta candidi ordinis*, p. 58-60 (Dist. I, cap. XIX, no. 1-4, 8 en 12), 60-65 (Dist. I, cap. XX, no. 1-20 en 22) en 64 (no. 21). "et adlaboret magister, ut clariorem, quam in saeculo, eius [catechismi] habeant intelligentiam". Zie ook AAT IV 72 *Kloosterobservantie*, ongenummerde omslag *Juniores admoneant* (1609-1629), S. DE LAIRUELZ, *Catechismi novitiorum* I, kol. 1-4, A. WICHMANS, *Sabbatismus Marianus*, p. 117-118 en S. AXTERS, *Geschiedenis van de vroomheid* 4, p. 225.

Kortom, de novicen moesten zich gedragen alsof zij reeds in de hemel waren. Novicenmeester Wichmans leerde hen, hetzij vrijwillig hetzij onder zekere dwang, een nieuwe levenshouding aan. Hij zorgde ervoor, dat de novicen op tijd in de mis, bij een preek of in de school waren. Voor overtreders van de kloostertucht moest hij in het schuldkapittel om vergeving vragen, hij onderzocht de tegen hun ingebrachte beschuldigingen en vervolgens bestrafte hij hen en deed hen om vergeving vragen in het schuldkapittel⁷⁰). Hij vervulde de belangrijke rol van middelaar tussen het convent en de novicen en fungeerde tevens als een buffer tussen beide. Aan de ene kant moest hij de afstand tussen het convent en de novicen bewaren en aan de andere kant droeg hij de verantwoordelijkheid jegens de conventualen voor de opvoeding van de novicen.

Op 22 juli 1629 werd Wichmans in nog een andere functie benoemd. Hij werd namelijk 'circator', dat wil zeggen dat hij het ambt van tucht-opziener moest uitoefenen. Met deze aanstelling werd hij uit het midden van de conventualen gepromoveerd tot de rangen van de functionarissen. Dit betekende een zekere verhoging van zijn status: hij kreeg een meer voorname plaats in het kapittel en het koor en tevens een zekere mate van medezeggenschap in het bestuur van de abdij. Mogelijk zat hij in deze hoedanigheid op gezette dagen de kapittelvergadering voor en oefende hij, indien de prior en subprior afwezig waren, het bestuur over het convent uit. Eventueel kon de abt de sleutels van de slaapzaal bij hem in bewaring geven. Deze functie werd ook nadien vaker in combinatie met het novicenmeesterschap of het toezicht op de 'juniores' uitgeoefend. Voor deze taak vroegen de statuten eveneens een voorbeeldig koorheer. Op gezette tijden moest Wichmans in de abdij rondgaan om na te zien of iedereen zijn werkzaamheden naar behoren en in alle eerzaamheid verrichtte. Overtreders van de regels werden vermaand en vervolgens door hem in het dagelijkse schuldkapittel ter verantwoording geroepen. Daar had hij als eerste het woord en moest hij zonder onderscheid des persoons, zonder afkeuring of persoonlijke voorkeur en zonder hardvochtigheid zijn taak volbrengen⁷¹). Hoe hij deze functie in feite heeft uitgevoerd is bij gebrek aan aanvullende bronnen helaas niet na te gaan.

⁷⁰) *Statuta candidi ordinis*, p. 48 (Dist. I, cap. XVI, no. 17 en 18), 58-60 (Dist. I, cap. XIX, no. 4-5, 8 en 12) en 62-65 (Dist. I, cap. XX, no. 13, 15-18 en 22). Zie ook S. DE LAIRUELZ, *Catechismi novitiorum* I-II.

⁷¹) AAT II 90 *Lijsten betreffende de inkleding*, fol. 77r, *Statuta candidi ordinis*, p. 101-102 (Dist. II, cap. XII, no. 1-9) en J.E. STEYNEN, 'Capitula provincialia', p. 3, 7, 8 en 11 (1620) en 37, 40, 41 en 45 (1624). Zie ook S. DE LAIRUELZ, *Catechismi novitiorum* I, kol. 27-34 en *Statuta candidi ordinis*, p. 15-19 (Dist. I, cap. VII).

De dood van abt Stalpaerts op 25 oktober 1629 en de installatie van zijn opvolger Theodorus Verbraecken op 15 december daaropvolgend, betekende een ommekeer in Wichmans' loopbaan⁷²). Net als zijn voorganger en directe opvolgers had hij de functie van novicenmeester slechts enkele jaren uitgeoefend en juist zoals degenen die na hem kwamen, werd hij na zijn novicenmeesterschap in de parochiezielzorg tewerkgesteld. Blijkbaar vond abt Verbraecken deze overgang voor de hand liggend. Eind 1629 droeg hij frater Augustinus Wichmans voor als pastoor te Mierlo. In vergelijking met zijn confraters was zijn leeftijd van 34 jaar niet uitzonderlijk. Een aantal medekanunniken, die ongeveer even oud waren en onder Stalpaerts waren geprotest, verliet het klooster tussen hun 29ste en 36ste levensjaar. Hij onderscheidde zich van zijn confraters in zoverre, dat de meesten van hen rond het tiende jaar van hun professie in de actieve zielzorg werden ingezet. Augustinus Wichmans daarentegen had met twee onderbrekingen van twee en drie jaar meegerekend meer dan 17 jaar in de abdij van Tongerlo doorgebracht⁷³).

2.3. Conclusie.

Over Franciscus Wichmans' jongste jaren (1596-1612) vertelt het bronnenmateriaal weinig, zodat over zijn jeugd maar weinig met zekerheid kan worden gezegd. Pas vanaf zijn intrede (1612) is het mogelijk om meer zicht op hem te krijgen. De reden echter waarom hij voor de orde van Prémontré in het algemeen en voor de abdij van Tongerlo in het bijzonder koos, blijft helaas in het ongewisse. Opmerkelijk was de jonge leeftijd van 17 jaar, waarop hij in de premonstratense orde intrad. De gemiddelde leeftijd bij intrede lag immers rond de 22 jaar. Dit wijst erop, dat Wichmans werd gezien als een zeer geschikte kandidaat. Zijn carrière verliep vanwege zijn jeugdige leeftijd anders dan die van zijn confraters. Na zijn noviciaat studeerde hij eerst aan de artesfaculteit te Leuven (1613-1615) en vervolgens ontving hij zijn vorming tot priester (1615-1620). Daarna volgde de strikt theologische studie te Leuven, die overigens niet met een licentiaat werd afgesloten (1620/1622-1624).

⁷²) AAT II 159 *Registrum beneficiorum*, fol. 36^v en IV 77 *Toekenning van beneficijs*, omslag I *Praesentationes*, no. 4, fol. 2^r (29 december 1629). Voor Verbraecken, zie L.C. VAN DYCK en M. KOYEN, 'Abbaye de Tongerlo', p. 336-338.

⁷³) AAT II 90 *Lijsten betreffende de inkledingen*, fol. 77^r en W. VAN SPILBEECK, *De abdij van Tongerlo*, p. 446 en 464. Vgl. *Necrologium Ecclesiae B.M.V. de Tongerlo*, p. 79, 102, 107, 155 en 217.

De spirituele vorming en activiteiten van frater Wichmans zullen vooral na zijn definitieve terugkeer uit Leuven een verdere verdieping hebben gekregen. Hij nam deel aan het 'opus Dei', de spirituele oefeningen en las meerdere auteurs, die aandacht besteedden aan de beleving en de vormgeving van het kloosterleven. De inspiratie hiertoe werd veelal gevonden in praktijken en werken van schrijvers uit de orde der jezuïeten, die eveneens probeerden te komen tot een afstemming van het contemplatieve leven op het actieve leven. Hier wordt onder andere de invloed zichtbaar, die van Servais de Lairuelz en zijn hervormingen in Lotharingen is uitgegaan. In hoeverre de strenge variant van Augustinus' genadeleer op dat moment te Tongerlo ingang had gevonden is moeilijk te zeggen. Wel schreven de provinciale statuten deze kerkvader als norm voor de studie van de genadeleer voor. Te Tongerlo werd Augustinus Wichmans gevormd met het oog op het priesterschap en tevens kon hij zich zo voorbereiden op zijn studies te Leuven. Waaruit de specifieke op het priesterschap gerichte vorming bestond, bleef helaas onduidelijk. Blijkens zijn studie over Petrus van Kalmthout was hij doordrongen van het Tridentijnse offerpriesterschap. Tijdens het abbatiaat van Stalpaerts zal vooral de monastieke vorming centraal hebben gestaan. Deze was toegespitst op de geloofsverdieping en de vervolmaking van de kloosterroeping van de Tongerloze koorheer. Het motto van dit hoofdstuk — een vermaning van abt Stalpaerts aan zijn junioren — kan deze veronderstelling bevestigen. Over de wetenschappelijke opleiding werd meer bekend en blijkens één enkele mededeling was frater Augustinus een goed student. De theologische scholing ging in eerste instantie uit van Thomas van Aquino's *Summa theologiae*. Zijn spirituele en intellectuele vorming kon hij na de voltooiing van zijn studies vruchtbaar maken, omdat hij in de gelegenheid werd gesteld om zich als literator te ontplooien (1621-1628). Omtrent het spirituele en intellectuele klimaat binnen de abdij van Tongerlo is slechts weinig bekend geworden en dit aspect behoeft zeker nadere bestudering. Dan pas kan Wichmans — en met hem zijn medekanunniken — goed worden geplaatst binnen de context van de vroege Katholieke Reformatie, zoals die in de orde van Prémontré in het algemeen en de Brabantse kring en de abdij van Tongerlo in het bijzonder werd uitgewerkt en doorgegeven.

De historische oriëntatie en de mariale vroomheid binnen de abdij en het overwegend positief- en controverstheologisch klimaat te Leuven, dat Augustinus Wichmans vooral tijdens zijn universitaire studies leerde kennen, vond zijn neerslag in zijn boeken. Dit blijkt uit zijn aandacht

voor het bijbels, maar vooral het patristisch en historisch gedachtengoed en zijn interesse voor controverstheologische thema's. Desalniettemin is hij in de eerste plaats een vroomheidsauteur. (Zie **Bijlage 1.**) Zijn literaire produktie was in deze periode zeer omvangrijk en werd nadien niet meer geëvenaard. Binnen het bestek van drie à vier jaar verscheen een vijftal werken en was in ieder geval een ander in voorbereiding. Met de levensbeschrijving van Petrus van Kalmthout beantwoordde hij aan de interesse van de norbertijnen voor hun 'geloofshelden' uit het verleden. De geschiedenis van de abdij van Postel was daarentegen een gelegenheidswerk, dat een aspect van de institutionele ordesgeschiedenis behandelde. De *Sabbatismus Marianus* geeft rekenschap van het patronaat van Maria over de abdij en haar betekenis voor de Katholieke Reformatie. Dit boek moet enig succes hebben gekend, want het werd enkele jaren later in het Nederlands vertaald. De *Apotheca spiritualium pharmacorum* en het *Diarium ecclesiasticum* zijn in heel deze context goed te plaatsen. Het geloof in de bovennatuurlijke middelen, bijvoorbeeld de heiligen, het gebed en de goede werken, stond in contrast met het wantrouwen van de Reformatie voor de onfeilbare werking van Gods genadebemiddeling en haar veroordeling van de zelfwerkzaamheid van de mens. Zonder twijfel voorzag hij met deze publikaties in een bestaande behoefte. Wichmans was gedurende een korte periode in het pastoraat werkzaam, maar of hier sprake was van een gewilde voorbereiding op de pastorale zielzorg is onduidelijk. Waarschijnlijk deed hij te Alphen enkel dienst als 'invalkracht' (1626).

Dat abt Stalpaerts frater Wichmans benoemde tot de verantwoordelijke en delicate ambten van novicenmeester (1628) en circator (1629), doet vermoeden dat hij een voorbeeldige kanunnik was. Als novicenmeester onderwees en begeleidde hij immers de novicen van de abdij op hun eerste schreden binnen de abdij en deze eerste contacten van de nieuwe garde met de oude werden als van wezenlijk belang beschouwd. De functie van circator veronderstelde, dat hij als aanklager in het schuldkapittel en als medebestuurder van het convent een voor allen aanvaardbare, onbevooroordeelde positie kon innemen. De aanstelling tot deze ambten wekken de indruk dat hij een goed geoefende, intelligente en vrome norbertijn was, die enige diplomatieke gaven en een goed aanvoelingsvermogen voor zijn novicen en confraters had.

Waarschijnlijk koesterde Stalpaerts een bijzondere genegenheid tot Augustinus Wichmans. De kloosternaam, waarmee hij hem bedacht, zijn voorkeur voor hem als reisgenoot en de keuze om hem tweemaal als

gelegenheidsauteur te laten optreden, wijzen in die richting. Misschien ligt hier de reden, waarom hij zo lang binnen de abdij als literator en functionaris werkzaam bleef. Pas met het aantreden van abt Verbraecken, werd hij in het pastoraat tewerkgesteld (einde 1629/begin 1630).

3. Het pastoraat te Mierlo en Tilburg (1630-1643)

“U hebt het volk vermenigvuldigd, maar U hebt de blijdschap niet doen groeien”⁷⁴).

Tijdens zijn optreden in 1626 als vicaris te Alphen had frater Augustinus Wichmans klaarblijkelijk zijn geschiktheid bewezen voor de moeilijke taak van zielzorger. Eind 1629, vierendertig jaar oud, werd hij door abt Verbraecken voorgedragen als pastoor van Mierlo. Nu was voor hem de tijd aangebroken om zelfstandig deze zeer belangrijke opdracht op zich te nemen. Naast het monastieke ideaal beschouwde de orde van Prémontré de uitoefening van de parochiezielzorg immers als haar belangrijkste roeping, waarvan Wichmans zelf zei dat dit het enige erfgoed was van de H. Norbertus. De aandacht van de norbertijnse zielzorgers ging met name uit naar de arme, eenvoudige boerenbevolking, waarbij de verspreiding en vergroting van de devotie tot de H. Maagd centraal stond. De belangrijkste eigenschap van een parochieherder was volgens pastoor Wichmans die van toezichthouder op de orthodoxe beleving van het rooms-katholieke geloof door de parochianen⁷⁵).

Binnen de orde wist men maar al te goed, dat dit werk buiten de kloostermuren een zware en gevaarlijke taak was. Onder verwijzing naar de pauselijk privileges om het pastoraat uit te oefenen, verordonneerden de norbertijnse ordesstatuten van 1630, dat de pastoors goed van leven, zeden, tucht en (theologische) kennis moesten zijn. Daarom verlangden zij van de abten, dat zij hun kanunniken adequaat zouden opleiden en goed zouden onderzoeken of zij geschikt waren voor de pastoraatsuitoefening.

⁷⁴) AAT II 878 *Manuale pastorum*, (fol. 44^r). “Multiplicasti gentem, sed non magnificasti laetitiam”. Parafrase van *Jesaja* 9,2. Vgl. AAT II 89 *Lijsten betreffende inkleding*, p. 10 (eind 1628). Een variant bezigde Wichmans als novicenmeester: “Multiplicasti gentem, magnifica laetitiam”.

⁷⁵) A. WICHMANS, *Brabantia Mariana Tripartita*, p. [9], 680 en 681-683 en *Rosa candida et rubicunda*, p. 6.

In het hoofdstuk 'De pastoribus' gaven de nieuwe statuten zich terdege rekenschap van de besluiten van het Concilie van Trente (1545-1563). Met opmerkingen aangaande de opleiding, benoeming, residentieplicht en tucht van de zielzorgers en de ernst van hun ambt trad de orde in het voetspoor van de Tridentijnse vernieuwing⁷⁶). Daarnaast had abt Stalpaerts van Tongerlo reeds eerder maatregelen genomen om de zielzorg in de aan hem onderworpen parochies zo goed mogelijk te regelen. Hij deed dit evenwel vanuit een geheel ander perspectief, namelijk de overtuiging dat de norbertijnen, die als koorheren in een gemeenschappelijk verband behoorden te leven, in de eerste plaats in de abdij thuishoorden⁷⁷). En als zij dan toch daarbuiten actief moesten zijn, diende tenminste een aantal voorzorgsmaatregelen te worden genomen om te voorkomen dat het canoniale leven verloren ging. De absentie van de abdij werd ook door hem ervaren als een ernstig gevaar voor de handhaving van het monastieke leven.

De bedreigingen waaraan de norbertijnse pastoors en vicarissen en vanaf 1630 ook Wichmans blootstonden, waren verschillend van aard. Vooral werd het solitaire leven in de parochie als een groot gevaar gezien, want de kans was niet ondenkbeeldig dat deze 'buitenheren' zich onledig hielden met andere dingen dan hun ambtsvervulling. Hierbij valt te denken aan drankmisbruik, ontucht en ruziemakerij. Hiertegen trachtte de orde haar pastoors te wapenen door een of meerdere confraters als 'socius' aan hen toe te voegen⁷⁸). Tijdens het abbatiaat van abt Stalpaerts was deze maatregel reeds in de meeste parochies van Tongerlo toegepast door de bediening van een aantal hiervan aan seculiere priesters over te laten en op de resterende plaatsen een 'socius' naast de pastoor aan te stellen. Stalpaerts' motivatie hiertoe was drieledig van aard: het ging om het zieleheil van de buitenheren, de observantie van de ordesregel — zo werd het gemeenschappelijke leven nog enigszins in stand gehouden — en tot slot de goede naam van de abdij. Daarnaast speelden voor hem ook nog financiële motieven een rol, die leidden tot deze maatregel⁷⁹). Te Mierlo bleef pastoor Wichmans alleen, omdat de

⁷⁶) *Statuta candidi ordinis*, p. 123-124, 124, 125, 126, 130 en 131 (Dist. II, cap. XXIII, no. 1-2, 5-6, 9, 30 en 36-37).

⁷⁷) M. KOYEN, 'Prelaat Stalpaerts en de parochies van Tongerlo', p. 174. Zie ook AAT IV 81 *Juridische kwesties*, omslag 4 *De visitandis pastoribus*, 'Proponenda, inculcanda et praecipienda pastoribus et aliis foris habentibus' (kort na 12 juni 1626).

⁷⁸) *Statuta candidi ordinis*, p. 126 (Dist. II, cap. XXIII, no. 13).

⁷⁹) M. KOYEN, 'Prelaat Stalpaerts en de parochies', p. 173 en 184. Zie ook A.A.J.M. VAN DE MEERENDONK, 'Zielzorg in de branding. Het priesterbestand in 's-Hertogenbosch

inkomsten uit de parochie te weinig opleverden om een confrater als socius aan te stellen. In Tilburg evenwel zag hij meerdere keren oudnovicen als zodanig aan zijn zijde gesteld.

Het provinciale kapittel van 1620 voorzag in de wijze, waarop pastoors en vicaris-confraters zich tot elkaar dienden te verhouden. De laatsten waren gehoorzaamheid verschuldigd aan hun pastoor, zoals de kloosterling aan zijn prior. Om problemen enigszins te voorkomen moest eerst de pastoor worden gehoord, voordat een kanunnik als vicaris werd aangesteld. Daarnaast hadden de kapittels van 1620 en 1624 een dagindeling ontworpen om onder andere te verhinderen, dat de buitenheren zich teveel met elkaar bemoeiden en dat tussen hen ruzie ontstond. Deze 'distributio temporis' deelde de dag op in een aantal dagdelen met verplichte activiteiten, maar liet ook ruimte over voor studie, samenspraak of voor voorkomende bezigheden. Voorts voorzagen de provinciale en ordesstatuten in een aantal concrete gedragsregels met betrekking tot het dagelijks leven. Zo werd de deelname aan de feestmalen van bijvoorbeeld broederschappen, het onnodig herbergbezoek en de niet noodzakelijke bemoeienis met de dorpszaken verboden. Ook de residentieplicht van de pastoor en de vicaris werd nader omschreven.

Een ander thema, dat van de christelijke armoede, werd opnieuw ingescherpt. De pastoors werden verplicht om jaarlijks een rekening en een inventaris op te maken. Daaruit moest enerzijds een goed financieel bestuur van de parochie en anderzijds een verantwoording van de persoonlijke bestedingen blijken⁸⁰). Van Wichmans zijn er slechts twee bewaard gebleven, beide uit zijn Tilburgse periode. Om zich op hun leven buiten de abdij te bezinnen moesten de buitenheren jaarlijks, en wel vanaf de tweede zondag na Pasen, voor tenminste drie dagen terugkeren naar de abdij voor een retraite. Door middel van deze 'geestelijke vernieuwing' sterkten zij zich opnieuw voor het leven op de pastorie. Ook keerden zij ieder jaar naar de abdij van Tongerlo terug voor het feest van de H. Norbertus (11 juli) of van de H. Augustinus (28 augustus). Bij die gelegenheid disputeerden de parochieherders met hun medebroeders over enkele theologische stellingen. Tevens legden zij verantwoording af

en zijn Meierij tussen ca. 1565 en ca. 1630'. In *Feestbundel bij gelegenheid van honderd jaar gymasiaal onderwijs te Heeswijk-Dinther 1886-1986*, Heeswijk-Dinther, 1986, p. 81.

⁸⁰) *Statuta candidi ordinis*, p. 127, 128, 128-129 en 130-131 (Dist. II, cap. XXIII, no. 14, 20, 22-27, 30-33 en 34-35) en J.E. STEYNEN, 'Capitula provincialia', p. 31, 32, 32-33 (1620) en 55 en 56 (1624).

van hun inkomsten en uitgaven ten overstaan van de abt en overhandigden zij hem hun inventaris⁸¹).

3.1. Het pastoraat te Mierlo (januari 1630-24 november 1632)

Ruim drie maanden na de val van 's-Hertogenbosch op 29 december 1629 ontving frater Wichmans de bisschoppelijke instemming om het pastoraat te Mierlo uit te oefenen. Eerst legde hij in de handen van abt Theodorus Verbraecken een eed af en beloofde desgewenst op diens bevel naar de abdij terug te keren en de pastorele goederen goed te beheren. Vervolgens moest hij ten overstaan van de lokale bisschop, Michaël Ophovius van 's-Hertogenbosch, de geloofsbelijdenis doen en beloven de sacramentele zielzorg naar behoren te vervullen. Hierna kon hij overgaan tot de inbezitname van de kerk en parochie van Mierlo. Zijn intrede te Mierlo had in ieder geval plaats vóór 29 januari 1630. Hij volgde pastoor Verbraecken op, die kort tevoren was geïnstalleerd als abt van de abdij van Tongerlo⁸²).

De parochiekerk van Mierlo, toegewijd aan de H. Lucia, was een 'ecclesia media', dat wil zeggen dat de pastoor vanwege de armoede van de kerk slechts de helft van het 'cathedraticum' betaalde. Deze geringe welstand blijkt ook uit het gegeven, dat er ten tijde van Wichmans' pastoraat tinnen kelken in gebruik waren, wat de diocesane statuten alleen om die reden toestonden. De veelvuldige reparaties van het kerkgebouw, dat dateerde van 1496, vormden dan ook een zware en blijvende last voor de parochie⁸³). Blijkens het verslag van de 'reconciliatio ecclesiae'

⁸¹) *Statuta candidi ordinis*, p. 127-128 en 129 (Dist. II, cap. XXIII, no. 19 en 26) en J.E. STEYNEN, 'Capitula provincialia', p. 56 (1624) en 71 (1633). Vgl. *hs. Tongerlo*, no. AAT V 71 (= Corthouts, no. 134), A. WICHMANS, *Syntagma pastorale*, fol. 70^v, C. HOUTHEMIUS, *Conclusiones theologicae ex universo tractatu de virtutibus cardinalibus disputandae*, Leuven, 1641, T. VERDONCK, *Norbertus Boanerges id est filius tonitruï*, Leuven, 1647 en L. GOOVAERTS, *Ecrivains* 1, p. 75-76.

⁸²) AAT II 159 *Registrum beneficiorum*, fol. 36^v, IV 77 *Toekenning van beneficies*, omslag 1 *Praesentationes*, no. 4, fol. 2^r (29 december 1629), *Rijksarchief in Noord-Brabant*, DTB Mierlo I.1, fol. 151^v en *Decrees of the ecumenical council*, p. 748 (Sessio XXV - 'Decretum de regularibus et monialibus', cap. XI - 3-4 december 1563), *Statuta candidi ordinis*, p. 131 (Dist. II, cap. XXIII, no. 7 en 36-37), M. STEYARTUS, *Synodi II diocesanæ Silvaeducensis*, Leuven, [1692], p. 100-101 (Titulus XVII, cap. IV (1612)) en J.E. STEYNEN, 'Capitula provincialia', p. 54 (1624). Zie ook W. VAN SPILBEECK, *De abdij van Tongerlo*, p. 446.

⁸³) AAT IV 350/1 Mierlo (16 dec. 1617), G. BANNENBERG, e.a., *De oude dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek in de 15de- en 16de eeuwse registers van het aartsdiakonaat Kempenland* 1, Nijmegen, 1968, p. 60-61, A.M. FRENKEN, 'De latere kerkvisitaties

in 1608 (de zuivering van de kerk na een voorafgaande profanering, door 'kettters' waarschijnlijk) werden zes altaren opnieuw ingezegend. Dit waren het hoogaltaar gewijd aan de H. Lucia, vier altaren respectievelijk gewijd aan de H. Nicolaas, de HH. Maria en Andreas, de HH. Gregorius en Sebastiaan en de H. Agatha, en het Drievuldigheidsaltaar. Ook andere niet genoemde altaren zoals het H. Kruisaltaar en het Sacramentsaltaar bleven als zodanig functioneren. Naast het pastoorsbeneficie beschikte de parochiekerk over een aantal beneficiés, die tot de voornoemde altaren behoorden. Aan de inkomsten daaruit was een aantal wekelijkse missen verbonden, die in de parochiekerk moesten worden opgedragen⁸⁴). Bij 'uniones beneficiorum' in 1601, 1612 en 1628 was een aantal van hen samengevoegd. Op deze wijze probeerde men te voorkomen dat de afzonderlijke beneficiés, die te klein waren om de bedienaars ervan in voldoende mate te kunnen onderhouden, onbezet bleven. Bij gelegenheid van die samenvoegingen werden nieuwe voorwaarden vastgesteld, waaronder de beneficiant zijn ambt moest vervullen. Zo werd in 1628 bepaald, dat de bedienaar van het verenigde beneficie van Johannes-Baptist, Agatha en Nicolaas de pastoor op bepaalde feestdagen moest bijstaan. Aldus kon Wichmans over een hulpkracht beschikken al naargelang hij dit nodig achtte⁸⁵).

De parochie Mierlo telde nog een aantal andere kerkelijke stichtingen. Naast de parochiekerk bestond er ten tijde van Wichmans' pastoraat in ieder geval één afzonderlijke kapel en een armenhuis voor mannen, dat ook een eigen kapel bezat. Dit waren de Sint-Jacobuskapel op 't Broeck, die verbonden was met het beneficie van de HH. Gregorius en Sebastiaan

(na die der eerste Bossche Bisschoppen)' en 'Het dagboek van Michaël Ophovius, 4 augustus 1629-einde 1631'. Resp. in *BB* 27(1963-1964)187 (1623) en 15(1937-1938)255 (6 november 1631) en P.F.X. DE RAM, *Nova et absoluta collectio synodorum* I, Mechelen, 1828, p. 384 (Tit. XII, cap. XIV (1607)). Zie ook H. VAN BUSSEL, *Mierlo. Sprokkelingen*, z.p., z.j., p. 7 en W. NOLET en P.C. BOEREN, *Kerkelijke instellingen der Middeleeuwen*, Amsterdam, 1951, p. 215 en 335 (trefwoord 'cathedraicum').

⁸⁴) AAT II 797 *Registers uit het kerkarchief van de parochie Mierlo*, fol. 12^r en IV 135/1 *Inventarissen*, no. 115 (18 juni 1610 en 1617), fol. 2^{r-v}, A.M. FRENKEN, 'Aanvullingen op Schutjes "Kerkgeschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch"'. In *BB* 23(1956-1957)81 (29 augustus 1613) en 'De latere kerkvisitaties', p. 67 en C. DU FRESNE DU CANGE, *Glossarium mediae et infimae latinitatis* VII, Niort, 1889, p. 53 (artikel 'reconciliari'). Zie ook A.M. FRENKEN, *Helmond in het verleden* 2, ['s-Hertogenbosch], 1929, p. 67.

⁸⁵) AAT IV 135/1 *Inventarissen*, no. 115, fol. 2^{r-v} en 350/1 *Mierlo* (12 juli 1595-31 maart 1601; 31 maart 1612; 30 mei 1626-4 mei 1628; 4 mei 1628). Zie ook J. LAENEN, *Introduction à l'histoire paroissiale du diocèse de Malines. Les institutions*, Brussel, 1924, p. 410-411, 413 en 427.

in de parochiekerk, en de kapel van het '12 Apostelshuis'. Dit huis was gesticht uit een legaat van de uit Mierlo-Hout afkomstige curiekardinaal Willem van Enckenvoirt. De kapel werd bij de herwijding in 1616 toegewijd aan de H. Wilhelmus en de bediening ervan was sinds 1625 verbonden met het Drievuldigheidsbeneficie van de H. Lucia. Het huis zelf diende als onderkomen voor twaalf mannen, ook wel 'apostels' genaamd, die vanwege hun ouderdom en armoede niet meer voor zichzelf konden zorgen. Het rectoraat van dit armenhuis werd sedert 1627 bediend door Willem Stappaerts, oud-kanunnik van de Sint-Maarten te Emmerik en oud-pastoor van Orthen⁸⁶).

Toen Augustinus Wichmans te Mierlo aankwam, waren een vicaris en een beneficiant in functie. Dit waren Gerardus Verdonck en Paulus Artse van Hoeck, die reeds oudgedienden waren in de parochie Mierlo. Verdonck, magister artium, was op 13 oktober 1617 aangesteld voor het beneficie van het altaar van de HH. Gregorius en Sebastiaan en de Sint-Jakobuskapel op 't Broeck. Naast zijn zielzorgerlijke taken was hij in elk geval in 1635 ook belast met het kosten- en schoolmeesterambt. Hij werd in 1636 pastoor te Someren, waar de parochieherder afstand had gedaan van zijn ambt en de deservitor voor de pest was weggevlucht. In dat jaar werd hij tevens deken van Helmond. Hij overleed waarschijnlijk in 1673⁸⁷). Van Hoeck was eveneens in 1617 in dienst getreden en overleed op 25 augustus 1653 te Boekel, waar hij in 1641 beneficiant was. Hij verrichtte sporadisch hand- en spandiensten voor de pastoor zoals uit een doopboek blijkt⁸⁸). Koster ten tijde van Wichmans was een zekere

⁸⁶) AAT IV 135/1 *Inventarissen*, no. 115, fol. 2^v, PAL, no. 24 (23 juli 1624, 28-29 maart 1629-1630 en ná 14 september 1629), A. WICHMANS, *Brabantia Mariana Tripartita*, p. 52, G. BANNENBERG, e.a., *De oude dekenaten* 1, p. 215, H. VAN BUSSEL, *Mierlo. Sprokkelingen*, p. 11, A.M. FRENKEN, 'Aanvullingen op Schutjes', p. 82, 'Altaarstichtingen in de Kerk en Kasteelkapel van Mierlo'. In *BB* 13(1933-1934)34-49 en 'De latere kerkvisitaties', p. 66 (1608) en 124 (1616) en 134 (1617), L.H.C. SCHUTJES, *Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch* 5, Sint-Michiëlsgestel, 1876, p. 96, 98, 99 en 434. Voor Van Enckenvoirt, zie W.A.J. MUNIER, 'Enckenvoirt, Willem van, Romeins curiaal en kardinaal'. In *NBW* 4, kol. 237-245.

⁸⁷) AAT IV 350/1 *Mierlo* ('Inventarium traditum 1620'; 30 mei 1626-4 mei 1628; 8 januari 1636), BA's-H, *Parochiearchief Helmond* (10 juli 1636), *hs. Tilburg, Bibliotheek der Theologische Faculteit*, no. 47 (= Van de Ven, no. 40.IV), *Memoriale Monasterii Postellense*, p. 89 en L.H.C. SCHUTJES, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch* 5, p. 664-665.

⁸⁸) AAT IV 77 *Toekenning van beneficies*, omslag 2 *Presentatie voor en afstand van beneficies* (brief van Th. Verbraecken - 18 september 1620), 135/1 *Inventarissen*, no. 115, fol. 2^v, PAL, no. 25 *Register van het beneficie van het altaar Sanctae Agathae* (1641-1653), fol. 1^r, DTB Mierlo I.1 en L.H.C. SCHUTJES, *Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch* 3, Sint-Michiëlsgestel, 1872, p. 292.

Theodorus Bogaerts⁸⁹). Ofschoon sommige Mierlose priesters aan het begin van de 17de eeuw niet zonder gebreken waren — visitatieverslagen noemen ondeugden zoals veelvuldig cafébezoek, slechte ambtsvervulling, verwaarlozing van de paramenten en ongewenste omgang met jongelingen — zijn Verdonck en Van Hoeck nooit in een kwaad daglicht gesteld. Met name de loopbaan van vicaris Verdonck werd gekenmerkt door een grote toewijding aan het priesterambt. Blijkens een brief van Wichmans' voorganger was ook Van Hoeck een uitstekende, vrome en godsdienstige hulpkracht⁹⁰).

De parochiezielzorg betrof vooral de toediening van de sacramenten van de doop, biecht, eucharistie, huwelijkssluiting en ziekenzalving. Deze taken waren in Mierlo verdeeld onder de pastoor en zijn vicaris. Tezamen droegen zij zorg voor ongeveer 1200 communicanten. Pastoor Wichmans moest dagelijks een mis doen met het oog op de jaargetijden voor de overleden parochianen en misschien verzorgde hij ook nog de wekelijkse mis voor het H. Sacrament, zoals zijn voorganger Verbraecken dit gedaan had. Verdonck op zijn beurt diende de missen te doen, die verbonden waren aan zijn beneficies. Waarschijnlijk verzette hij het meeste werk, want van alle dopen en huwelijkssluitingen die tijdens Wichmans' pastoraat werden verricht, deed hij drievierde deel. Wellicht werd op deze wijze het inkomen van de vicaris vergroot. Ook verleende bisschop Ophovius op 20 november 1630 aan Verdonck de biechtbevoegdheid en de toestemming om de 'casus reservati' te absolveren⁹¹). Het ging hierbij om zonden, die enkel door hogere kerkelijke autoriteiten konden worden vergeven. Daarmee werden zijn werkzaamheden verder uitgebreid. Naarmate Wichmans' deelname aan het diocesaan bestuur groter werd, zal Verdoncks bijdrage aan de dagelijkse zielzorg te Mierlo verder zijn toegenomen.

Naast de uitoefening van de zielzorg droeg pastoor Wichmans ook zorg voor de rozenkransbroederschap, die kort tevoren door zijn voorganger te

⁸⁹) DTB Mierlo I.I.

⁹⁰) AAT IV 77 *Toekenning van beneficies*, omslag 2 *Presentatie beneficies* (brief van Th. Verbraecken - 18 september 1620) en A.M. FRENKEN, 'De latere kerkvisitaties', p. 66-67 (1608), 134 (1617), 174-175 (1619), 183 (1621) en 187 (1623). Zie ook [A.M. FRENKEN], 'Onderzoek ingesteld door bisschop Nic. van Zoes naar het laten branden van de godslamp in de kerken van het Bossche Bisdome, anno 1622'. In BB 22(1953-1955)304 (1622).

⁹¹) AAT II 797 *Registers uit het kerkarchief van de parochie Mierlo*, fol. 1^r en IV 135 *Inventarissen*, no. 115, fol. 2^r, 2^v en 4^r, DTB Mierlo I.I., G. BANNENBERG, e.a., *De oude dekenaten* 1, p. 210 en A.M. FRENKEN, 'Het dagboek van Ophovius', p. 161 (20 november 1630).

Mierlo was opgericht. Misschien werd zij op gezag van abt Stalpaerts gesticht, die in 1621 erin had toegestemd zo'n broederschap te Diessen op te richten. De rozenkransbroederschap rekende ongeveer 1000 van de 1200 communicanten van Mierlo tot haar midden en had qua intentie een overwegend religieuze bedoeling. Deze broederschap had tot taak de bijzondere zaterdagse devotie tot de H. Maagd te stimuleren en haar deugden aan de gelovigen voor te houden. De leden beloofden trouw aan Maria, haar nooit in woord of daad te kwetsen en dit ook niet aan anderen toe te staan. Zij droegen zich op aan Maria en verzochten haar om bijstand in leven en in sterven. De broederschap beoogde tevens de communie uit te breiden tot een maandelijks praktijk. Wichmans zag dit instituut als een geestelijk leger, dat de boosdoeners van Maria afweerde⁹²). Naar het schijnt viel dit type broederschap bij het kerkvolk in goede aarde. Voor hem was de rozenkransbroederschap duidelijk onderscheiden van de 'sacro-profane' Mariabroedersschappen, die eerder dienden tot tijdverdrijf, gewapende verdediging en lichamelijke oefening. Onder het toezicht van de kerkelijke overheid kon ook de laatste soort broederschap worden gezien als gewapende verdedigers van God en Zijn Moeder tegen hun vijanden. Onwaardige leden, maar vooral ketters dienden ervan te worden uitgesloten⁹³).

De Mariadevotie werd ook op andere manieren gestimuleerd. In de parochiekerk van Mierlo werd Maria vereerd met een eigen kapel en een beeld, dat rechts op het hoogaltaar van de H. Lucia stond. De kapel en het altaar vormden ongetwijfeld een bijzondere zorg voor Wichmans, die in zijn *Sabbatismus Marianus* zijn lezers voorhield speciale aandacht aan deze devotieplaatsen te besteden door de altaren op zaterdag met

⁹²) A. WICHMANS, *Apotheca spiritualium pharmacorum*, p. 375, *Brabantia Mariana Tripartita*, p. [11-12] en 88-90, *Sabbatismus Marianus*, p. 107 en *Den Saterdag van Onse Lieve Vrouwe*, p. 12. Zie ook L.H.C. SCHUTJES, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch* 3, p. 443. Voor de achtergrond van dit broederschap, zie A. DUVAL, 'Rosaire'. In *Dictionnaire de Spiritualité* 13, Parijs, 1988, kol. 937-980 en K. HOFMANN, 'Rosenkranz'. In *Lexikon für Theologie und Kirche* 9, Freiburg, 1964, kol. 45-49.

⁹³) G. VAN HERDEGOM, *Diva virgo candida*, p. 124 en A. WICHMANS, *Brabantia Mariana Tripartita*, p. 96-98. Zie ook M. CLOET, 'Het gelovige volk in de zeventiende eeuw'. In *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 8, Haarlem, 1979, p. 409, A. DEBLON en A.M.P.P. JANSSEN, 'Broedersschappen in de zeventiende en achttiende eeuw in het bisdom Luik en in de omgeving van Sittard in het bijzonder'. In *Munire Ecclesiam. Opstellen over 'gewone gelovigen'*, ed. J.C.P.A. VAN LAARHOVEN, Maastricht, 1990, p. 153-174, A.M. FRENKEN, 'Oprichting van broedersschappen in Brabant'. In *BB* 1(1917-1918)266-267, D. DE KOK, 'De Broederschap van de Rozenkrans te Megen'. In *BB* 20(1951-1952)100-117 en J.A.F. KRONENBURG, *Maria's heerlijkheid in Nederland* 7, Amsterdam, 1911, p. 326.

bloemen, zijden bloemenkransen, kaarsen en andere kleinoden te versieren. Naar zijn eigen zeggen leefde haar verering volop, want op de Mariafeestdagen kwamen 200 à 300 en soms wel 500 à 600 gelovigen naar de kerk. Rondom Mierlo lag een aantal plaatsen, waarheen de inwoners van Mierlo op Mariabedevaart konden gaan, te weten Handel, Ommel en Aarle. Het regelmatige bezoek aan bedevaartplaatsen zag Wichmans als een zeer aanbevelenswaardige praktijk, die hij wellicht ook te Mierlo heeft bevorderd. In zijn ogen was een gepaste Mariadevotie een blijk van orthodoxie en van trouw aan de overgeleverde tradities⁹⁴).

Tussen de bedrijven door werkte pastoor Wichmans aan de voltooiing van zijn *Brabantia Mariana Tripartita*. In de zomer van 1630 had hij een eerste manuscript aan bisschop Ophovius ter lezing aangeboden en in 1631 werd een bijgewerkte versie opnieuw door hem doorgezien. Tevens voorzag hij zijn geleerde pastoor van Mierlo van nieuw materiaal. Dat deed ook de Utrechtse jurist-historicus Gisbertus Lappius, met wie Augustinus Wichmans correspondeerde. Op zijn beurt verrichtte hij onderzoek voor deze Lappius. Hoewel hij sedert 1628 aan dit boek had gewerkt, bleef de publikatie ervan door allerlei omstandigheden langer uit dan gewild. In het voorwoord van het boek, dat in het najaar van 1632 verscheen, excuseerde hij zich bij de lezer voor dit oponthoud dat hij toeschreef aan de kwade tijden en de beslommeringen rond de pastoraatsuitoefening te Mierlo. Mogelijk werd deze vertraging ook in de hand gewerkt door zijn streven naar volledigheid. Zo bevindt zich tussen de inhoudsopgave en de index het relaas van een wonder, dat op het allerlaatste moment werd ingevoegd⁹⁵).

Beperkten de 'nevenactiviteiten' van Wichmans in verband met het diocesaan bestuur zich aanvankelijk tot het regelmatige bezoek aan bisschop Ophovius te Geldrop, later werden zij gestructureerd in het ambt van landdeken. De redenen van zijn toch wel intensieve omgang met Ophovius, die hij kende uit zijn tijd als novicenmeester, zijn meestal onduidelijk. Wel staat vast dat hij de bisschop in een aantal gevallen assisteerde bij het onderzoek naar de geschiktheid van kandidaten voor een wijding of bij de toekenning van een van de 'facultates', de preek- of

⁹⁴) A. WICHMANS, *Brabantia Mariana Tripartita*, p. [9], 84-85, 162-165 en 168-171.

⁹⁵) A. WICHMANS, *Brabantia Mariana Tripartita*, p. [16-17, 18 en 970-972] en 97, A.M. FRENKEN, 'Het dagboek van Ophovius', p. 122 (17 juni 1630), 264 (3 december 1631) en 267 (16 december 1631) en H.M.J. MÜTER, 'Gijsbertus Lap van Waveren. Historicus te Utrecht. 1596-1647'. In *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 1(1959)169-239.

biechtbevoegdheid of de toestemming tot exorciseren. Andermaal adviseerde hij bij de benoeming van een moeder-overste voor het regularisenklooster Zoeterbeek te Nuenen en werd hij door Ophovius belast om een novice van dat klooster te examineren⁹⁶). Op verschillende manieren dus wist de Bossche bisschop gebruik te maken van de eruditie van de pastoor van Mierlo.

Na de dood van Thomas Stricken, pastoor van Asten en landdeken van Helmond, koos bisschop Ophovius frater Wichmans tot diens opvolger. Begin 1632 trad hij aan als 'decanus ruralis'. Daarmee kreeg hij het toezicht op een zestiental parochies (Mierlo inclusief) en de kapel van Sterksel, waaraan geen pastorale dienst was verbonden. Wellicht ook omdat de meeste parochies door regulieren en in het bijzonder door norbertijnen werden vergeven of bediend én omdat hij waarschijnlijk de enige norbertijnse pastoor was, die op dat moment in het dekenaat Helmond werkzaam was, zal de keuze van Ophovius op pastoor Wichmans zijn gevallen⁹⁷). Blijkbaar toonde hij zich een voorbeeldig parochieherder en zullen vooral zijn rechtzinnige levenswandel en zijn bestuurskwaliteiten de keuze van Ophovius hebben vergemakkelijkt. Volgens het Concilie van Trente was een landdeken-visitator voorzien van eigenschappen als christelijke ijver, vaderlijke liefde, bescheidenheid, dienstbaarheid en had hij een open oog voor de omstandigheden waarin de gelovigen verkeerden. Blijkens de diocesane statuten was zijn voornaamste taak om als eerste onder zijn gelijken, de parochies van het dekenaat Helmond onder begeleiding van een notaris of een priester te visiteren. Het doel van deze visitatie was vooral het behoud van de orthodoxie en de uitstoting van de 'ketterij', de bevordering van de goede zeden en de correctie van de ondeugden, de stichting van de parochianen en de stimulering van de werken van het geloof⁹⁸).

⁹⁶) A.M. FRENKEN, 'Het dagboek van Ophovius', p. 165-166, 170, 198 en 221 (10 en 20 december 1630, 1 april en 13 juni 1631) en 122 en 234 (17 juni 1630 en 2 augustus 1631).

⁹⁷) AAT II 878 *Manuale pastorum in Tilburg*, fol. 44^r en 45^r, A.M. FRENKEN, 'Het dagboek van Ophovius', p. 266-267 (15 december 1631) en L.H.C. SCHUTJES, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch* 3, p. 11-15, 46, 153-154, 178, 202-203, 372, 428 en 684, (Aarle, Asten, Bakel, Beek, Budel, Deurne en Gemert) en *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch* 4, Sint-Michielsgestel, 1873, p. 116, 125-127, 701, 706, 713 en 715 (Helmond, Lierop, en Lieshout), 5, p. 2, 7, 580, 659, 663, 684 en 823 (Maarheze, Sterksel, Rixtel, Someren, Stiphout en Vlierden).

⁹⁸) Voor deze en de volgende alinea, zie AAT IV 81 *Juridische kwesties*, omslag 4 *De visitandis pastoribus*, 'Punctae quaedam in visitatione pastorum interrogandae' (na 1643), BA's-H, *Parochiearchief Helmond* (10 juli 1636), *Analecta Gijsberti Coeverincx* I, ed. G. VAN DEN ELZEN en W. HOEVENAARS, z.p., z.j., p. 309-318, *Decrees of the ecumenical*

Vanwege de provinciale synode van het aartsbisdom Mechelen van 1607 was Wichmans gehouden ieder jaar alle parochies, kerken, kapellen, gestichten van liefdadigheid (zoals het Apostelhuis te Mierlo), broederschappen en devotieplaatsen te bezoeken en daarna een schriftelijk verslag bij de bisschop uit te brengen. Daartoe was een uitgebreide vragenlijst samengesteld, die hij moest afwerken. Zijn aandacht diende daarbij uit te gaan naar het geloof en de leefwijze van de parochiegeestelijken en hun kudde, de koster, de schoolmeester en de kerk- en H. Geestmeesters in het bijzonder. Hierbij stonden de zielzorg en de prediking, de toestand van de kerk en pastorie en de administratie van de kerkfabriek en H. Geesttafel centraal. Ook moest hij alle kosters en schoolmeesters op hun orthodoxie en kennis van zaken toetsen. Tevens behoorde hij alle schoolboekjes in te zien en te controleren op hun rechtzinnigheid. Kortom, landdeken Wichmans werd geacht erover te waken, dat de verordeningen van het Concilie van Trente en van de lokaal-kerkelijke vergaderingen werden nageleefd. Daarnaast was hij gehouden ieder jaar op de dinsdag na Maria-geboorte (8 september) de pastoorsvergadering voor te zitten. Ook bewaarde hij de heilige olie en zalf en verstreekte die aan zijn pastoors. Hij moest de parochieherders van de laatste sacramenten voorzien, hun uitvaart doen en als executeur van hun sterfhuis optreden. Het toezicht op deze zestien parochies betekende waarschijnlijk een aanzienlijke lastenverzwaring voor Wichmans, maar het is onduidelijk hoe hij deze taak heeft vervuld daar ieder spoor van zijn activiteiten als deken vooralsnog ontbreekt.

De politieke en kerkelijke toestand van de Meierij van 's-Hertogenbosch kwam na de val van haar hoofdstad op 14 september 1629 ter discussie te staan. De Staten-Generaal meenden vanaf dat tijdstip aanspraak te kunnen maken op het bezit van de gehele Meierij, omdat de onderhoorigheid van dit gebied naar hun overtuiging samenhangt met die van zijn hoofdstad. De Spaanse overheid bestreed deze aanspraken. Een conferentie, die deze zaak moest beslechten maar vanuit het Spaanse kamp enkel de bedoeling had een concrete oplossing te vertragen, had met onderbrekingen plaats te Tilburg van januari 1630 tot en met 21 maart 1631. Het gevolg hiervan was, dat de status quo 'in religiosis' voorlopig

councils, p. 761-763 (Sessio XXIV - 'Decretum de Reformatione', canon III - 11 november 1563), A.M. FRENKEN, 'Aanvullingen op Schutjes', p. 136-139, P.F.X. DE RAM, *Nova et absoluta collectio synodorum* I, p. 392-393 (Tit. XVII, cap. X-XIV (1607)) en M. STEYARTUS, *Synodi II dioecsanæ Silvaeducensis*, p. 90-99 (Tit. XVI, cap. I-VIII (1612)), 105 (Tit. XVII, cap. II (1612)) en 108 (Tit. XIX, cap. V (1612)).

werd gehandhaafd. Er werden dan ook geen wezenlijke maatregelen van de zijde van de Staten-Generaal genomen, zolang deze conferentie voortduurde. Zo bleven de plakkatens van 3 januari en 3 augustus 1630 inhoudende het verbod om de katholieke eredienst uit te oefenen en het bevel om de parochiekerken te sluiten zonder uitwerking. Bovendien werden zij terstond door Spaanse plakkatens beantwoord, die het tegendeel daarvan bevalen⁹⁹).

Na de opschorting van de vredesconferentie te Tilburg werd op 13 mei 1631 opnieuw een bevel tot kerksluiting uitgevaardigd. Het plakkaat werd op 2 juni daaropvolgend in de Meierij verspreid en kort daarna, op 27 juni, volgde een Spaanse ordonnantie die het tegendeel beval. Waarschijnlijk werd dit Staatse plakkaat in de Meierij en ook te Mierlo nageleefd. Dit betekende dat pastoor Wichmans en zijn vicaris voortaan de missen en andere plechtigheden buiten de parochiekerk moesten voltrekken. Na een aanvankelijk strikte naleving van het bevel tot kerksluiting gingen zij van lieverlede er toch weer toe over om van de kerk gebruik te maken. Dat mogen we tenminste afleiden uit het feit, dat op 12 december 1631 een geschokte Augustinus Wichmans bij bisschop Ophovius kwam melden, dat zijn vicaris door een troep ruiters was weggevoerd toen hij in de kerk de mis deed¹⁰⁰). Het was zijn eerste tastbare contact met de repressieve machtsuitbreiding van de Staten-Generaal over de Meierij.

Met een ander aspect van de calvinisering, namelijk het optreden van predikanten, had hij reeds vanuit de verte kennisgemaakt. Te Eindhoven, dat vanaf 1601 overwegend onder Staats gezag stond, werd sedertdien door predikanten dienst gedaan. In 1631 was predikant Van der Hagen te Eindhoven beroepen en op 4 februari 1632 was hij er ook in functie. In het voorwoord van zijn *Brabantia Mariana Tripartita* hekelde Wichmans waarschijnlijk deze predikant als een "pestbrengend vuur". Daarbij prees hij de vruchten van het werk van zijn voorganger — en wellicht onbedoeld ook zijn eigen inspanningen —, omdat tot dan toe geen van de inwoners van Mierlo zich van het aloude geloof had afgekeerd en zich tot het calvinisme had bekeerd¹⁰¹). Mocht het verlangen van zijn parochianen

⁹⁹) C. CAU, *Groot plaacet-boeck* 1, 's-Gravenhage, 1658, kol. 239-240 en 241-242 en V.A.M. BEERMANN, *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1648. Een episode uit het laatste stadium van den Tachtigjarigen oorlog*, ['s-Hertogenbosch], 1940, p. 3-5, 12-26 en 130 en 132.

¹⁰⁰) *Groot plaacet-boeck* 1, kol. 241-244, A.M. FRENKEN, 'Het dagboek van Ophovius', i.h.b. p. 266 (12 december 1631) en *Helmond in het verleden* 2, p. 73.

¹⁰¹) A. WICHMANS, *Brabantia Mariana Tripartita*, p. [9], V.A.M. BEERMANN, *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch*, p. 1 en W. MEINDERSMA, *De Gereformeerde Gemeente te 's-Hertogenbosch 1629-1635*, Zaltbommel, 1909, p. 235-236.

al naar de nieuwe religie zijn uitgegaan, het waren — althans in zijn waarneming — de bemoeienissen van hem en zijn voorganger geweest die hen voor het voorvaderlijke geloof hadden behouden.

3.2. Het pastoraat te Tilburg (29 november 1632-10 januari 1643)

In november 1632 werd Augustinus Wichmans door abt Verbraecken voorgedragen voor het pastoraat van Tilburg. Hij volgde Adrianus Eynhoudts (1625-1632) op, die te Enschoot 'met emeritaat' ging omdat hij niet langer goed functioneerde. Op 24 november sprak hij de geloofsbelijdenis uit en legde hij de eed af ten overstaan van aartsdiaken Franciscus van Gestel te Geldrop. Op 29 november daaropvolgend nam hij bezit van de kerk en parochie van Tilburg. Hij werd binnengeleid door de deservitor van Enschoot, confrater Thomas Cocx die hem te Mierlo opvolgde, vicaris Valerius Hessels, beneficiant Jacobus Gravius en kosten Guilielmus Theodori van Son, magister artium¹⁰²). Geen van hen was een vertrouwde verschijning in Tilburg, daar zij pas sedert korte tijd te Tilburg in dienst waren. De overplaatsing van Mierlo naar Tilburg betekende een aanzienlijke lastenverzwaring en een grotere verantwoordelijkheid jegens zijn lastgevers en onderdanen. Telde Mierlo slechts 1200 communicanten, nu werd aan hem de zorg voor zo'n 3000 personen toevertrouwd. Bovendien waren de pastorele goederen zeer omvangrijk, ongeveer 50 hectaren, zodat hij veel meer aandacht moest besteden aan de administratie daarvan¹⁰³). Deze wijziging van standplaats werd dan ook met gemengde gevoelens door pastoor Wichmans ervaren. Weliswaar had hij zich verplicht tot gehoorzaamheid aan zijn abt, maar hij liet zijn parochianen te Mierlo slechts met tegenzin 'alleen'. In het pastoorsboek van Tilburg gaf hij daaraan op de volgende wijze uiting:

"Wegens de gehoorzaamheid die ik aan hem verschuldigd ben en — in zoverre de gehoorzaamheid dit toestaat — met tegenzin en weerwil én met grote pijn van mijzelf en van mijn onderdanen, riep de abt van Tongerlo, de hoogwaardige heer Theodorus Verbraecken, mij, frater Augustinus Wich-

¹⁰²) AAT II 159 *Registrum beneficiorum*, fol. 29^v en 36^v, 878 *Manuale pastorum*, (fol. 44^r en 45^r) en IV 77 *Toekenning van beneficies*, omslag 1 *Presentationes ad ordines et beneficia approbata*, no. 4, fol. 10^r (7 december 1632) en omslag 3 *Facultates*, no. 4 (24 en 29 november 1632).

¹⁰³) AAT IV 340/2 *Tilburg*, no. 327 (28 september 1717), p. 3 en A. WICHMANS, *Brabantia Mariana Tripartita*, p. 687.

mans weg uit Mierlo, dat ik gedurende bijna drie jaren had bestuurd (...), en heeft mij de zeer zware last van het pastoraat van Tilburg en Enschoot opgelegd"¹⁰⁴).

Zoals het een grootgrondbezitter betaamt, bewoonde hij zijn eigen 'kasteeltje', namelijk 'De Moerenburg'. Deze pastorie, gebouwd in 1358, was gelegen aan de oostgrens van de heerlijkheid Tilburg op ongeveer één uur lopen van de kerk! Het betekende, dat hij noodgedwongen een aantal pastorale bedieningen zoals de toediening van het H. Oliesel, het viaticum en de nooddopen maar moeilijk of helemaal niet kon uitoefenen. Naar een afbeelding van het gebouw te oordelen was het een ruime behuizing. De pastorie werd in de inventaris van 1635 uitvoerig beschreven. De verschillende kamers waren ruim voorzien van religieuze voorstellingen zoals schilderijen van gelukzalige norbertijnen, bijvoorbeeld de H. Norbertus, de Z. Herman-Jozef van Steinfeld en de Z. Siardus. De pastoriebibliotheek was zo omvangrijk, dat Wichmans zich bij zijn abt ervoor excuseerde niet alle werken te beschrijven. De Moerenburg was omgeven door een gracht, die was overspannen met een houten toegangsbrug. In de 'Omgracht' of 'Borchgracht' waren karpers uitgezet. Buiten dit complex stond nog een duiventoren en lag een karpervijver. Naar het schijnt hadden zijn voorgangers Van Emmerick (1616-1625) en Eynhoudts het gebouw nogal verwaarloosd, zodat hij zich beklaagde dat hij voortdurend reparaties moest laten aanbrengen. Tevens gaf hij een opsomming van de inrichting van de keuken en het erf. Daaruit blijkt duidelijk, dat de Moerenburg het midden hield tussen een landhuis en een boerderij. Het personeel bestond uit drie meiden en een boerenknecht. Zij verzorgden het huishouden en deden de pastorie-boerderij. Gezamenlijk hielden zij 's avonds een godsdienstoefening in de keuken, waar zij zonder twijfel de Loretaanse litanie van Onze Lieve Vrouw zeiden. Daartoe was een klein altaartje ingericht, een kast in de keuken met daarin een kruis, een beeld van Maria en van Sint-Jan en twee kandelaars¹⁰⁵). Aan de pastorie verschenen vaker soldaten en bedelaars, die

¹⁰⁴) AAT II 878 *Manuale pastorum*, (fol. 44^r). "Reverendus Dominus Theodorus Verbraecken Abbas Tongerloensis, per obedientiam quam eidem debeo evocavit me *Fratrem Augustinum* Wichmans invitum et reluctantem (quantum obedientia permittit) magno tum mei, tum subditorum meorum cum dolore e Pastoratu de Mierlo, quem ferme per triennium administraveram (...) et imposuit mihi grave nimis onus Pastoratuum Tilborch et Enschoot".

¹⁰⁵) AAT II 878 *Manuale pastorum*, (fol. 23^v), IV 137/1 *Inventarissen*, no. 513/5 (28 augustus 1635), fol. 1^r-4^r en 340/2 *Tilburg*, no. 152 (29 augustus 1629). Zie ook AAT IV 81 *Juridische kwesties*, omslag 4 *De visitandis pastoribus*, 'Punctae quaedam in visitatione pastorum interroganda' (na 1643), A. WICHMANS, *Apotheca spiritualium pharmacorum*,

van het nodige werden voorzien. Ook toen Wichmans niet langer op de pastorie verbleef, verstrekten de pachter op zijn kosten aalmoezen aan passerende armen¹⁰⁶).

De bouw van de parochiekerk die door Wichmans werd bediend, was in 1483 voltooid en toegewijd aan de H. Dionysius de Areopagiet. Nadien viel zij meerdere malen ten prooi aan het geweld van noodweer en oorlog. Zo ging de kerk op zaterdag 15 april 1595 samen met de daarin opgeslagen meubels van de Tilburgers in vlammen op, toen de soldaten van het Bossche garnizoen probeerden om een aantal Staatse soldaten uit de kerk te verdrijven¹⁰⁷). Terstond werd het herstel van de kerk ter hand genomen, hoewel pas na een juridisch steekspel van tien jaren een contract voor de herbouw kon worden afgesloten. Daarin werden de betalingsverplichtingen van de tiendheffers vastgelegd. Dit waren de heer van Tilburg, het kapittel van Hilvarenbeek en de abdij van Tongerlo. Daarnaast droegen ook de parochianen vrijwillig bij in de kosten¹⁰⁸). De kerkmeestersrekeningen en de 'gemeyntrekening' laten zien hoe de reparatie van het kerkgebouw langzamerhand gestalte kreeg. Zo werd in het hoogkoor een nieuwe 'Ave Maria-klok' opgehangen, waarmee de koster 's ochtends, 's middags en 's avonds de parochianen opriep tot het 'Wees gegroet'¹⁰⁹).

De H. Dionysius was voorzien van een groot aantal altaren. In het pastoorsboek gaf Wichmans een overzicht van de belangrijkste altaren op, die bij de altaarwijding, door bisschop Zoesius op 29 januari 1617 waren gewijd. Het hoogaltaar was opgedragen aan de H. Dionysius de Areopagiet en zijn martelaar-gezellen en de H. Georgius (Sint-Joris). Het Maria-altaar was gewijd aan de Moeder Gods en de HH. zusters Magdalena en Martha én het H. Kruisaltaar aan het Allerheiligste Kruis en de HH. Job en Hubertus. Het in 1566 opgerichte Sacramentsaltaar

p. 382-383 en *Sabbatismus Marianus*, p. 173 en A.J.A. VAN LOON, 'De huizinge Moerenburg en haar bewoners I (1358-1648)'. In *De Lindeboom* 2(1978)81-127.

¹⁰⁶ AAT IV 338 *Tilburg*, no. 30 (10 februari 1641).

¹⁰⁷ AAT IV 339 *Tilburg*, no. 206 (pm. 1560) en 207 (z.j.). Zie ook AAT IV 340/2 *Tilburg*, no. 327 (5 oktober 1717), p. 10 en G.J.W. STEIJNS, 'De geschiedenis van de parochie Tilburg 't Heike'. In *Tilburg* 8(1990)67.

¹⁰⁸ AAT IV 338 *Tilburg*, no. 134 (25 maart 1605), 339 *Tilburg*, no. 208-210 (18 januari 1597, 29 maart 1597 en 12 januari 1598), 215 (2 januari 1598) en 219 (19 september 1599) en OAT 674 *Kerkmeestersrekening (1595-1600)*, fol. 1^r en 678 *Kerkmeestersrekening (1613-1615)*, fol. 23^r.

¹⁰⁹ AAT IV 339 *Tilburg*, no. 116 (18 april 1621) en OAT 673-679 *Kerkmeestersrekening (1591-1600, 1607-1615, 1621-1624)* en 741 *Rekening en verantwoording van gelden verkregen door verkoop van 200 bunders gemeentegronnd (1595-1609)*.

werd opgedragen aan het Hoogwaardig Sacrament, de H. Norbertus, die door Wichmans "de ijverige beschermer van de Eucharistie" werd genoemd, en de H. kerkleraar Thomas van Aquino. Dit Sacramentsaltaar ademde de nieuwe, posttridentijnse en anti-reformatorische geest. Norbertus immers werd door de norbertijnen als een eucharistische en anti-ketterse heilige vereerd. Thomas van Aquino verwees op zijn beurt naar de transsubstantiatieleer en de doctrine van de 'realis praesentia', respectievelijk de verandering van brood en wijn in het lichaam en bloed van Christus en de daadwerkelijke aanwezigheid van Christus in de eucharistie. Daarnaast bestonden er nog vele kleinere altaren. De zeventiende-eeuwse parochie Tilburg kende een groot aantal broederschappen, die waarschijnlijk alle een eigen altaar in de kerk bezaten. Ten aanzien van een aantal altaren en in het bijzonder het H. Kruisaltaar merkte pastoor Wichmans op, dat hij ze liever in het schip van de kerk zag¹¹⁰). Wellicht vond hij dat deze altaren vanwege hun plaatsing in het transept of het koor teveel de aandacht trokken.

Naast de Sint-Dionysius bezat de parochie in ieder geval twee kapellen, namelijk de Hasseltse kapel, die aan Onze-Lieve-Vrouw gewijd was, en een kapel gewijd aan de H. Quirinus. In de Hasseltse kapel, die van voor 1530 dateert, werd iedere zaterdag en op feestdagen zoals Maria-ten-Hemelopneming (15 augustus), Allerheiligen en Kerstmis een mis opgedragen. De vicaris van de pastoor droeg hiervoor zorg. De Hasseltse kapel was in ieder geval nog in 1641 als zodanig in functie, want toen werd een geldbedrag aan de kapel geschonken. Of daar toen nog de mis werd gedaan, laten de bronnen evenwel in het midden. De kapel van de H. Quirinus, die in het noord-oosten van Tilburg aan Udenhout grensde, was waarschijnlijk een veldkapel met een heiligenbeeld en een offerblok. Daarvan bestonden er vermoedelijk meerdere in Tilburg. De Sint-Quirinus werd nog in 1650 vermeld, toen de kapelmeesters offergeld

¹¹⁰) AAT II 878 *Manuale pastorum*, (fol. 46^r) en IV 339 Tilburg, no. 73 (2 juni 1556), 116 (18 april 1621) en 123 (1628), OAT 674 *Kerkmeestersrekening (1595-1600)*, fol. 65^r, 677 *Kerkmeestersrekening (1610-1613)*, fol. 15^v, 679 *Kerkmeestersrekening (1621-1624)*, fol. 36^r en 741 *Rekening en verantwoording (1595-1609)*, fol. 65^r. Zie ook P.C. BOEREN, 'Uit de parochiegeschiedenis van Tilburg voor 1600'. In *Van heidorp tot industriestad*, Tilburg, 1955, p. 84 en 85-86, 'De invoering van de hervorming te Tilburg'. In *Taxandria* 15(1908)208, D. DE JONG, *Grenskapellen voor de katholieke inwoners der Generaliteitslanden*, Tilburg, 1963, p. 123 en 129-131 en G.C.A. JUTEN, 'Kerkelijke beneficiën in het voormalige dekenaat Hilvarenbeek: Consilium de Beke'. In *Taxandria* 30(1923)74-79.

afstonden aan pastoor Van Dijck ten behoeve van de bouw van de grenskerk te Poppel aan de zuidgrens van de Meierij¹¹¹).

Net als zijn voorgangers moest ook pastoor Wichmans zien af te rekenen met onwillige bestuursambtenaren. Zo wist hij de kerkmeesters van de Tilburgse parochiekerk, die onder zijn voorganger Eynhoudts zonder diens toestemming geld hadden uitgeleend aan het dorpsbestuur, opnieuw aan zich te binden door hen een nieuwe eed van trouw af te nemen. Voorzover de bronnen hiervan blijken geven, deden zich geen nieuwe conflicten meer voor, maar het geld werd pas ten tijde van pastoor Augustinus van Dijck (1643-1664) teruggegeven. Tijdens zijn pastoraat kwam Augustinus Wichmans evenals voor hem Eynhoudts en na hem Van Dijck, geregeld met schout en schepenen van Tilburg in conflict. De pastorele goederen, die min of meer van belastingheffing waren uitgezonderd, werden immers steeds hoger aangeslagen vanwege de contributiebetalingen die door de Staten-Generaal aan de heerlijkheid Tilburg werden opgelegd. Ook deinsde het dorpsbestuur er niet voor terug contributie te heffen op de akkers, die in beslag waren genomen door de rentmeester van de geestelijke goederen te 's-Hertogenbosch. Pastoor Wichmans beklagde zich meermalen in het pastoorsboek over het willekeurig optreden van de schepenenbank, maar vooral over schout Herman de Roy sprak hij erg bitter. Hij noemde hem onder andere een tyran en een kwelgeest. De Roy, een uitgetreden monnik van Tongerlo, was in zijn ogen de grootste boosdoener. Deze en andere notities geven blijk van een uitgesproken zelfbewustzijn als de beheerder van het pastorele goed, die zich in eerste instantie flexibel opstelde maar later rigoureuus het compromis weigerde¹¹²).

Ook op de parochie Tilburg daalde het door Wichmans gewraakte "pestbrengend vuur" van de calvinisering neer¹¹³). Zo werd de H. Dionysius al

¹¹¹) AAT II 878 *Manuale pastorum*, fol. 13^r (28 augustus 1650) en IV 339 *Tilburg*, no. 83 (1616), *Eeuwen en uren in de Hasseltse kapel*, red. F.J.M. PUJENBROEK, Tilburg, 1972, p. 10 en 32, A.M. FRENKEN, 'De latere kerkvisitaties', p. 81 (1615) en [A. VAN GILS], *Katholyk Meyerysch Memorieboek*, 's-Hertogenbosch, 1819, p. 503-504.

¹¹²) AAT II 878 *Manuale pastorum*, fol. 2^r, 16^r, 41^r, (11^r, 12^v en 69^r-70^r), IV 137/1 *Inventarissen*, no. 525 (8 juli 1641), fol. 1^v en 339 *Tilburg*, no. 121-123 (ná Allerzielen 1628). Vgl. AAT IV 339 *Tilburg*, no. 109-110 (5 november 1615).

¹¹³) Deze en de volgende alinea zijn vooral ontleend aan V.A.M. BEERMANN, *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch*, p. 139-150, 'De invoering van de Hervorming te Tilburg'. In *Taxandria* 15(1908)200-220, W. MEINDERSMA, *De Gereformeerde Gemeente te 's-Hertogenbosch*, p. 241, 248 en 251-252 en 'Pogingen tot Reformatie der Meierij in de jaren 1629 en 1633'. In *Taxandria* 17(1910)84-88. Zie ook J. LUTEN, 'De installatie van de eerste predikant in Oirschot'. In *Oog op Oirschot*, red. H.J.M. MIJLAND, e.a., Oirschot, 1991, p. 233-235.

spoedig na de val van 's-Hertogenbosch de inzet van incidentele reformatiepogingen. De Bossche kerkeraad zocht echter naar een reguliere en blijvende bediening van de gereformeerde godsdienst in de gehele Meierij van 's-Hertogenbosch. Op 1 september 1631 hechtten de Staten-Generaal hun goedkeuring aan het plan om predikanten aan te stellen en uiteindelijk werd op 2 mei 1633 onder anderen de predikant Petrus Arleboutius voor Tilburg uitgekozen. Om conflicten te vermijden ging pastoor Wichmans, sedert 3 februari 1633 landdeken van Hilvarenbeek¹¹⁴), met de kwartierschout van Oisterwijk, Jan Coomans, naar Brussel om vrijgeleiden te vragen voor de predikanten. Hun verzoek werd waarschijnlijk op 24 juni in de *Raad van State* behandeld, maar het beoogde effect werd niet bereikt. Integendeel, twee dagen later verscheen een plakkaat waarin de toelating van predikanten werd verboden. Op 7 augustus 1633 werd Paulus Arleboutius na een kerkdienst geïnstalleerd als de eerste predikant van Tilburg. Het verblijf van Arleboutius was kort en veel bewogen. Uit zijn dagboek aantekeningen blijkt, dat Wichmans en zijn parochianen hem en een tiental sympathisanten het leven danig zuur maakten¹¹⁵).

Naar het schijnt waren er geen pogingen ondernomen om de Tilburgse parochiezielzorgers uit Tilburg te verdrijven, want zij zetten hun werkzaamheden gewoon voort. Reeds op 10 augustus, drie dagen na de aankomst van Arleboutius, deed pastoor Wichmans de mis op het kerkhof. Daar bespote hij Luther en Calvijn. De eerste bestempelde hij als een kind en leerling van de duivel en de tweede werd door hem voor een gebrandmerkte 'sodomiet' uitgemaakt¹¹⁶). Ondertussen durfden de toehoorders van Arleboutius niet goed naar de kerk te komen, omdat zij werden bedreigd. Als reactie hierop ging op 10 oktober een plakkaat uit van de Staten-Generaal, dat het verbod inhield de predikant en zijn toehoorders nog langer lastig te vallen en op het kerkhof de mis te doen. Of pastoor Wichmans en zijn medewerkers aan dit verbod gehoor hebben gegeven, is onbekend. Op 21 december echter was het voor hem definitief uit met de pretenties van de predikant. In navolging van de Ossche pastoor Septius liet hij de kerk openbreken en ging daar opnieuw de mis

¹¹⁴) AAT II 878 *Manuale pastorum*, (fol. 45^r).

¹¹⁵) BA's-H, *Oud parochiearchief Hilvarenbeek*, 'Pastores alijque sacerdotes districtus Hilvarenbekensis', fol. 2^v en 4^r (rond 1615) en A.M. FRENKEN, 'De later kerkvisitaties', p. 80-81 (1615).

¹¹⁶) Vgl. T. BOZIUS, *De signis Ecclesiae Dei* I, Keulen, 1592, p. 537 en J. COCHLAEUS, *Historia de actis et scriptis Martini Lutheri Saxonis*, Keulen, 1568, p. 1-3.

doen. Bij resoluties van de Staten-Generaal in december 1633 en in januari en april 1634 werd hem bevolen de kerk aan de predikant terug te geven en ook werd hij door de hoogschout van 's-Hertogenbosch aangeschreven. Wichmans hield evenwel voet bij stuk. Zijn vrijmoedig optreden werd misschien ingegeven door de aanwezigheid in de Meierij van de beruchte Kroatische ruiters, die in Spaanse dienst waren¹¹⁷). Op 24 april werd pastoor Septius van Oss evenwel gevangengenomen. Op advies van Arleboutius haalden de kerk- en gildemeesters de H. Dionysius leeg en Wichmans nam waarschijnlijk de wijk naar Alphen, waar hij in ieder geval op 25 april verbleef. Nadat de rust was hersteld, keerde hij naar Tilburg terug. Wellicht was het in deze periode dat hij in diverse vermommingen het dorp bezocht en in private huizen de mis deed¹¹⁸). Nu echter viel Arleboutius ten slachtoffer aan een tegenmaatregel van Spaanse zijde: op 2 mei 1634 werd hij door Spaanse soldaten gevangen genomen. De kerk van Tilburg kwam opnieuw in gebruik voor de katholieke eredienst, maar was waarschijnlijk nog slechts provisorisch ingericht. Uit de pastorie-inventaris van 1635 blijkt namelijk, dat het kerkorgel op de pastorie was opgeborgen¹¹⁹).

Op nog een andere manier werd van Staatse zijde gepoogd de rooms-katholieke pastoraatsuitoefening te dwarsbomen. Door de pastorele goederen en beneficiën in de Meierij te onteigenen wilden de Staatse overheden namelijk de economische basis aan de parochiezielzorg ontnemen. Een groot gevaar vormde in dit verband de verplaatsing of het overlijden van een pastoor. De Staten-Generaal hadden immers bisschop Ophovius verboden zijn ambt in de Meierij uit te oefenen, zodat iedere nieuw aangestelde zielzorger zijn ambt wederrechtelijk uitoefende en de kans liep te worden gearresteerd. Bovendien trachtte de rentmeester van de geestelijke goederen namens de Staten-Generaal, Petrus Schuyl, zich meester te maken van het pastorele bezit, zodra een nieuwe zielenherder in functie trad. Alhoewel de statuten van 1630 benadrukten dat een koorheer na zijn dood moest worden teruggebracht naar het moederklooster, werd Wichmans' voorganger Eynhoudts toen hij op 20 februari 1634 overleed in het geheim te Enschoot begraven. Zijn zorg om Eynhoudts heimelijk

¹¹⁷) L.G.A. HOUBEN, *Geschiedenis van Eindhoven* 1, Turnhout, 1890, p. 363 en Fr. THEODARDUS, 'Een kerkplundering te Eersel'. In *BB* 14(1936-1937)164.

¹¹⁸) *Hs. Tongerlo*, no. AAT V 324 (= Corthouts, no. 80), N. VAN DER MEULEN, *Continuatio seu prosecutio Sanderi*, [Tongerlo, eerste kwart 18de eeuw], p. 1A en *DTB Tilburg*, no. 78 *Liber matrimonialis (1633-1690)*, p. 9.

¹¹⁹) AAT IV 137/1 *Inventarissen*, no. 513/5, fol. 2^v.

bij te zetten voorkwam, dat er aan diens dood enige ruchtbaarheid werd gegeven. Daarmee werd verhinderd dat beslag werd gelegd op de pastorele goederen¹²⁰).

Ook verschenen er plakكاتen, waarin de pachters en cijnsplichtigen van de dorpsgeestelijken werden verboden bij hen betaling te doen. Naar het parochiearchief en de plakkaatboeken te oordelen gingen vanaf 1633 resoluties van de Staten-Generaal en de Raad van State en dwangbevelen van regionale autoriteiten uit, waarin werd bevolen alle geestelijke renten, cijnsen en pachten aan te geven, en werden onder anderen pastoor Augustinus Wichmans en zijn pachters voor de Bossche hoogschout gedaagd. Voor zover kon worden nagegaan, gaven zij aan deze bevelschriften geen gevolg. Pachters, die wel aan deze dwangbevelen wilden gehoorzamen, werden door het Spaanse garnizoen te Breda gearresteerd. Schuyl van zijn kant probeerde de pachters van de pastoor gevangen te nemen. Daarom wilden zij pas de pastorie huren of de tienden en de boerderijen pachten, nadat Wichmans had toegezegd hen in geval van gevangennamen te zullen vrijkopen. Hij had overigens zijn zaken aan betrouwbare en loyale pachters toevertrouwd. Over Hendrick Janssen en zijn vrouw Catherina bijvoorbeeld, die eerder pastoorsknecht en -meid waren geweest, sprak hij zeer lovend¹²¹). Alhoewel de betaling van huren, pachten en renten vaak achterliepen, was hij erin geslaagd om het pastorele bezit grotendeels te vrijwaren voor vreemde inmenging. Ook wist hij de beneficijs uit handen te houden van rentmeester Schuyl¹²²). Pastoor Wichmans betoonde zich een bekwaam organisator en hij wist zijn greep op het pastorele goed te behouden.

¹²⁰) AAT II 878 *Manuale pastorum*, (fol. 45^r), *Statuta candidi ordinis*, p. 134 (Dist. II, cap. XXIII, no. 48) en *Romeinsche bronnen voor den kerkelijken toestand der Nederlanden onder de apostolische vicarissen 1592-1727 1: 1592-1651*, ed. J.D.M. CORNELISSEN, 's-Gravenhage, 1932, p. 462-463, no. 510 (15 mei 1634 - brief van bisschop Ophovius aan de kardinaal-prefect van de Romeinse congregatie 'De propaganda fide'). Zie ook AAT IV 338 *Tilburg*, no. 79 (voor 27 juni 1637 - copie na 1648).

¹²¹) AAT II 878 *Manuale pastorum*, (fol. 16^r-17^r, 49^r, 55^r, 58^r, 63^v en 64^v).

¹²²) AAT II 878 *Manuale pastorum*, fol. 2^r, (37^r-40^r, 47^v-48^r, 49^r, 52^r, 53^v-54^r, 56^r, 61^r, 62^v en 65^r), 880 *Registrum beneficiarum in Tilborch etcetera* (1604-1648) en 882 *Innekomsten van Sinte Catarijne Aultaer tot Tilborgh vernieuwt Anno 1638* (1604-1648 - notariële copie 169[?]), IV 137/1 *Inventarissen*, no. 525, fol. 1^v en 338 *Tilburg*, no. 23 (16 september 1633 en 1636), 48 (20 april 1635), 26 (25 maart 1636), 27 (6 april 1636 en 1642) en 30 (10 februari 1641), N. WILTENS, *Kerkelyk Plakaat-boek 1*, Den Haag, 1722, p. 220-221 (6 augustus 1636). Zie ook L.F.W. ADRIAENSSEN, *Hilvarenbeek onder de hertog en de generaliteit. Sociale en economische geschiedenis van een Kempens dorp tussen 1400 en 1800*, Amsterdam-Hilvarenbeek, 1987, p. 174 en V.A.M. BEERMANN, *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch*, p. 36 en 176-177.

Hoewel de parochie Tilburg veel groter was dan de oude standplaats Mierlo, waren Wichmans' zielzorgerlijke taken minder omvangrijk. Naast de administratie van het pastorele bezit diende hij vijf missen per week te zeggen, waarvan hij de dinsdagse en donderdagse mis kon afstaan aan iemand anders. De ordesstatuten schreven immers slechts drie wekelijkse missen verplicht voor. Op alle zon- en feestdagen moest hij preken en de hoogmis verzorgen. Met de hoogtijdagen van Pasen, Pinksteren, Allerheiligen en Kerstmis behoorde hij bovendien de vespers te zingen. Iedere week moest hij eenmaal de jaargetijden zeggen. De bediening van de sacramenten van doop, biecht en huwelijk kon hij naar believen overlaten aan zijn vicaris. Pastoor Wichmans voelde zich in zijn geweten bezwaard door de bediening van de parochie Enschoot, die deel uitmaakte van die van Tilburg. De belangrijkste reden was, dat de zielzorg voor de ongeveer 200 communicanten van Enschoot amper naar behoren kon worden gedaan. Zijn pastorale verplichtingen werden daar weliswaar door een confrater-deservitor waargenomen, maar laatstgenoemde moest op zijn beurt regelmatig te Tilburg bijspringen. Zo deed hij iedere maandag in de H. Dionysius met de vicaris en beneficiant de jaargetijden, die blijkbaar nogal omvangrijk waren. Daarom drukte Wichmans in de inventaris van 1635 de hoop uit, dat de pastorele bediening van Tilburg en Enschoot van elkaar zouden worden gescheiden. Deservitor te Enschoot waren allereerst Matthaeus Drunaeus, die zijn *Sabbatismus Marianus* vertaalde, en vervolgens twee oud-novicen, Adrianus van Schaluijnen en Hroznata Richard. Waarschijnlijk wist hij zich van geschikte hulpkrachten te voorzien, want Van Schaluynen en Richard fungeerden nadien als prior van de abdij¹²³).

Naast zijn pastorale activiteiten vervulde Wichmans nog enige andere functies. Op 3 februari 1633 werd hij door bisschop Ophovius aangesteld als landdeken van Hilvarenbeek. In die hoedanigheid volgde hij de pastoor van Arendonk, Petrus van Rijsingen, op, die kort tevoren was overleden. Afgezien van zijn aangetoonde geschiktheid voor dit ambt moet goed voor ogen worden gehouden, dat het pastoraat van negen van de achttien parochies in het dekenaat door norbertijnse abdijen werd gecollationeerd. Vijf pastoorsplaatsen werden door de abdij van Tongerlo vergeven. Gezien dit numerieke overwicht lag de keuze voor een

¹²³) AAT II 91 *Lijsten betreffende inkleding*, p. 17-18, II 878 *Manuale pastorum*, fol. 3^r, 67^v en (67^v), IV 137/1 *Inventarissen*, no. 513/1, fol. 3^v-4^r, IV 339 *Tilburg*, no. 126 (22 mei 1626, 18 februari 1629 en 17 mei 1635) en *Necrologium Ecclesiae B.M.V. de Tongerlo*, p. 40 en 52.

norbertijn van die abdij voor de hand. Ook enkele van zijn opvolgers in het pastoraat van Tilburg werden als landdeken van Hilvarenbeek aangesteld¹²⁴). Wichmans verwachtte niet dat zijn taak eenvoudig zou zijn. Daarom smeekte hij in het pastoorsboek Gods genade af, opdat hijzelf en zij die hem toehoorden, bewaard zouden blijven. Hij werd regelmatig bezocht door ambtsdragers, die hem uit hoofde van zijn functie opzochten. Daarom excuseerde hij zich in de inventaris van 1635 voor de vele huishoudelijke uitgaven, die hij moest doen om deze gasten te kunnen ontvangen¹²⁵). Zeker in deze turbulente tijd zal hij zich veel moeite hebben moeten troosten voor het wel en wee van het dekenaat Hilvarenbeek. Naarmate de druk op de Meierij echter toenam en zeker na de val van Breda, zal het dekenschap veel lossere vormen hebben aangenomen. Ook fungeerde frater Wichmans als tussenpersoon van de norbertijnse abdij van Berne 'in diaspora' en die van Tongerlo. Eenmaal bemiddelde hij in een verzoek van de abt van Berne, Johannes Moors, om twee novicen van Berne te Tongerlo te plaatsen. Tevens trad hij op als reisgenoot van bisschop Ophovius. Zo vergezelde hij hem van 5 tot en met 9 mei 1636 naar Moors, die te Heeswijk verbleef. Na hun terugkeer bleef Ophovius tot en met Pinksteren te Tilburg. Bestaande vriendschapsbanden werden wellicht vernieuwd en misschien diende de Bossche bisschop bij deze gelegenheid ook het vormsel toe. Ook bezocht Wichmans hem meermalen voor hangende zaken betreffende de parochie¹²⁶).

De parochieherder van Tilburg werd door twee priesters bijgestaan, te weten een vicaris en een beneficiant die geen zielzorg hoefde te verrichten. Tilburg was naar het schijnt geen aantrekkelijke plaats voor een vicaris, niet zozeer vanwege de inkomsten uit het ambt — 450 rijnguldens — maar eerder vanwege de zware pastorale bediening. Pastoor Eynhoudts lukte het slechts met veel moeite om in 1628 een nieuwe vicaris te vinden. In een brief aan abt Stalpaerts schreef hij, dat een eerdere kandidaat

¹²⁴) AAT II 878 *Manuale pastorum*, fol. 45^r en L.H.C. SCHUTJES, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch* 3, p. 31. Zie ook p. 134-135, 283, 445-446, 597 en 768 (Arendonk, Bladel, Diessen, Enschoot en Goirle), 4, p. 593-595, 630 en 634 en 647-648 (Hilvarenbeek, Hooge Mierden en Hulsel) en 5, p. 89, 133 en 137, 178, 350 en 353, 402 en 404, 487 en 491, 571 en 574, 813, en 923 en 926 (Middelbeers, Moergestel, Nettersel, Oirschot, Oostelbeers, Poppel, Reussel, Vessem en Wintelre).

¹²⁵) AAT II 878 *Manuale pastorum*, (fol. 45^r) en IV 137/1 *Inventarissen*, no. 513/5, fol. 4^r.

¹²⁶) OAT 855bis *Voorstel van twee gewezen armmeester over 1624-1631 tot vinding van hun achterstal* (28 mei 1636) en *Het memoriaal van abt Jan Moors, 15 november 1634-23 juni 1637*, ed. G.M. VAN DER VELDEN, Averbode, 1980, p. 104 (30 maart 1635) en 185-186 (5-9 mei 1636).

voor deze zware opdracht had bedankt en dat hij na informatie in de universiteitssteden Leuven en Douai nog steeds met lege handen stond¹²⁷). Pas een half jaar later ondertekende de nieuwe vicaris zijn contract. Het was Wouter (Valerius) Alberts Hessels, 'artium licentiatius' en baccalaureus in de theologie. Hij bleef zes jaren tot medio 1635 in dienst, toen hij zijn broer als pastoor van Megen opvolgde. In zijn voetspoor trad Anthonius Thomas Verherent of Vecherent, die 'licentiatius artium' en baccalaureus in de theologie was (1635-1637). Hij was te Mierlo opgevoed. Beiden waren aldus in intellectueel opzicht zeer geschikte kandidaten¹²⁸).

Uit het contract van de vicaris blijkt, dat hij nogal wat taken had te vervullen. Hij behoorde de missen te zeggen die verbonden waren met zijn beneficie, en op de belangrijkste feestdagen moest hij om zes uur het lof doen. Bovendien moest hij alle pastorale, dat wil zeggen sacramentele bedieningen verrichten, inclusief het ziekenbezoek. Om de andere dag en op speciaal verzoek van de pastoor diende de vicaris te preken. Ook het godsdienstonderwijs was aan hem toevertrouwd. Op zondag, hoogtijdagen en op iedere woensdag en zaterdag in de Vasten en de Advent gaf hij catechese. Na de preek, maar vanaf de preekstoel, moest de vicaris het 'Onze Vader', het 'Wees gegroet', de geloofsbelijdenis, de Tien geboden en de voorschriften van de kerk in de landstaal langzaam en verstaanbaar voorlezen. In overeenstemming met de diocesane statuten was de inhoud traditioneel omschreven, maar de vicaris zal zeker de Mechelse catechismus hebben gebruikt die verplicht was voor het Bossche diocees¹²⁹). Beneficiant ten tijde van Wichmans' pastoraat was Jacobus Gravius (1631-1642), die in ieder geval voor 26 oktober 1631 in dienst van zijn voorganger Eynhoudts was getreden. Vicaris Hessels en ook Verherent werden bijgestaan door Gravius, hoewel hij op grond van zijn contract niet verplicht was om de actieve zielzorg uit te oefenen. Wanneer de vicaris afwezig was of in gebreke bleef in het

¹²⁷) AAT IV 340/1 *Tilburg*, no. 119-120 (15 mei 1625) en 340/2 *Tilburg*, no. 152 (29 augustus 1628). Vgl. AAT IV 339 *Tilburg*, no. 86 (19 december 1610), 85 (5 november 1613), 92 (1 februari 1614), 83 (1616) en 111 (16 november 1617), P.F.X. DE RAM, *Nova et absoluta collectio synodorum* I, p. 392 (Tit. XVII, cap. VI (1607)) en A.A.J.M. VAN DE MEERENDONK, 'Zielzorg in de branding'.

¹²⁸) AAT IV 339 *Tilburg*, no. 126 (22 mei 1626, 18 februari 1629 en 17 mei 1635). Zie ook AAT IV 77 *Toekenning van beneficies*, omslag 1 *Presentationes*, no. 3, fol. 15^r (24 januari 1629), H. BOTS, e.a., *Noordbrabantse studenten 1550-1750*, Tilburg, 1979, p. 363 (no. 2150) en 717 (no. 5410) en D. DE KOK, 'De Broederschap van de Rozenkrans te Megen'.

¹²⁹) AAT IV 339 *Tilburg*, no. 126 (22 mei 1626, 18 februari 1629 en 17 mei 1635), M. STEYARTUS, *Synodi II diocesanæ Silvaeducensis*, p. 106-108 (Tit. XIX, cap. I-VI (1612)) en A. PASTURE, *La restauration religieuse aux Pays-Bas catholiques*, Leuven, 1925, p. 369.

bijstaan van de pastoor, stak hij een helpende hand toe. Hiervoor ontving hij van de pastoor een vergoeding in natura en in geld. Daarnaast trakteerde hij hem wekelijks op een maaltijd op de pastorie¹³⁰).

De uitoefening van de sacramentele zielzorg was dus verdeeld over de pastoor, zijn vicaris en de beneficiant. Pastoor Wichmans liet haar echter vrijwel geheel over aan zijn vicaris en beneficiant en voor 1640 had hij er op een enkele uitzondering na part noch deel aan. Tussen 1633 en 1640 zegende hij slechts vijfmaal een huwelijk in. In de doop- en trouwboeken van Tilburg verschijnen zijn naam en handschrift pas regelmatig vanaf 1642. Wel had hij ervoor gezorgd, dat de doop-, trouw- en begraafboeken werden vernieuwd. Van meet af aan dus namen vicaris Hessels en later Verherent en beneficiant Jacobus Gravius de zielzorg voor hun rekening. Aanvankelijk konden zij zonder al te veel belemmeringen hun werk doen, ofschoon enige voorzichtigheid in acht moest worden genomen. Zo merkte Gravius in 1633 in het doopboek op, dat hij heimelijk had moeten dopen en dat het hem niet mogelijk was geweest om de dopen meteen in te schrijven¹³¹). Toen het retorsieplakkaat van 2 december 1636 verscheen, werd het geruime tijd zeer problematisch om het pastoraat op adequate wijze uit te oefenen. Het plakkaat verklaarde immers alle geestelijken in de Nederlanden beneden de grote rivieren vogelvrij¹³²). Vermoedelijk vluchtten de Tilburgse parochiegeestelijken naar Breda om aan gevangenneming te ontkomen. Augustinus Wichmans verbleef in ieder geval te Breda, waar hij voor de Tilburgers preekte. Na de val van Breda op 10 oktober 1637 vertrok hij richting Antwerpen. Uit de periode van zijn ballingschap in de Scheldestad is enkel bekend, dat hij bij gelegenheid van de wijding van de kapel van O.L.V. van Bijstand te Duffel op 25 maart 1638 de mis opdroeg en preekte¹³³). Verherents verblijfplaats is onbekend gebleven en na 9 mei 1637 wordt niets meer van hem vernomen. Hij werd niet vervangen, waarschijnlijk omdat het in deze benarde omstandigheden onmogelijk was om een nieuwe vicaris aan te zoeken. Een beneficie, dat nog op diens naam stond, werd in 1639 overgedragen aan Johannes Appels, beneficiant te Oisterwijk. Te Tilburg echter heeft deze Appels geen zielzorgerlijke taken vervuld. Gravius tot

¹³⁰) AAT IV 137/1 *Inventarissen*, no. 513/5, fol. 4^r en A.M. FRENKEN, 'Het dagboek van Ophovius', p. 252-253 (26 oktober 1631).

¹³¹) DTB Tilburg, no. 1 *Liber baptizatorum* (1600-1635), p. 217-227.

¹³²) F. PRIMIS, 'De schrikkelijke jaren van de retorsie (1632-1642)'. In *Taxandria* 39(1932)84.

¹³³) G. VAN HERDEGOM, *Diva virgo candida*, p. 296-297.

slot bevond zich tussen 25 april en 13 mei 1637 te Breda, waar hij een aantal huwelijken voltrok. De doopplechtigheden werden in 1637 buiten Tilburg verricht, te weten in de Baronie van Breda die in het westen aan Tilburg grensde¹³⁴).

De zielzorg werd met de nodige inventiviteit zo goed en zo kwaad als mogelijk hernomen. Gravius keerde al spoedig naar Tilburg terug. Reeds in 1637 en ook in 1638 doopte hij te Tilburg kinderen uit Hilvarenbeek. Hij verrichtte tot circa 1640 alle voorkomende werkzaamheden, zoals biechthoren, preken en ziekenbezoek. Enkele notities in het trouwboek maken duidelijk, dat Gravius' situatie penibel was. Rond 1640 kwam de zielzorg te Tilburg vermoedelijk zwaarder onder druk te staan, want priesters uit de omliggende dorpen moesten hierin bijspringen. Zo werden tussen 1641 en 1643 te Loon op Zand ongeveer 200 kinderen uit Tilburg gedoopt. Een aantal van hen werd geherdoopt, nadat een vroedvrouw een nooddoop had toegediend. Gravius verbleef nu te Loon op Zand, waar de pastoor, Benedictus van Kessel, door Haagse vrienden in bescherming werd genomen. Toch verrichtte hij zijn werk nog steeds op Tilburgs grondgebied. Zo trouwde hij daar op 10 februari 1640 twee inwoners van Goirle. Zonder af te laten stond hij zijn pastoor bij, die hem met recht maar nogal bescheiden omschreef als "een trouwe werker en een ijverig dienaar in de wijngaard des Heren". Vanwege zijn werkzaamheden vanuit Loon op Zand werd Gravius door de Staten-Generaal in haar resoluties van 8 en 17 maart 1642 met f 1000,— beboet¹³⁵). Hij voegde zich nadien wellicht bij pastoor Wichmans, die zich toen reeds te Alphen bevond.

In het najaar van 1639 was Wichmans in de nabijheid van Tilburg teruggekeerd en had hij Alphen in de Baronie van Breda tot zijn woonstee gekozen¹³⁶). Hij richtte er een huiskapel in en voorzag zich van

¹³⁴) AAT IV 339 Tilburg, no. 129 (4 november 1639), DTB Tilburg, no. 2 *Liber baptizatorum* (1600-1652), p. 64 en no. 78 *Liber matrimonialis* (1633-1690), p. 38-40.

¹³⁵) AAT II 878 *Manuale pastorum*, (fol. 67^v). "Est interim fidelis operarius in vinea Domini et minister sedulus" en IV 340/1 Tilburg, no. 53 (24-25 juni 1643), DTB Tilburg, no. 83 *Dopen Tilburgers te Loon op Zand. 1619-1684*, fol. 2^v-15^v, no. 2 *Liber baptizatorum* (1600-1652), no. 78 *Liber matrimonialis* (1633-1690), p. 46 (januari of februari 1638) en 50 (november 1638), no. 63 *Liber matrimonialis* (1637, 1639-1810), p. [5], L.F.W. ADRIAENSSEN, *Hilvarenbeek onder de hertog en de generaliteit*, p. 172 en V.[A.M.] BEERMANN, 'Een avontuurlijk Brabantsch priester uit de 17e eeuw: Benedictus van Kessel'. In *Archief voor kerkgeschiedenis* 43(1943)33-60.

¹³⁶) Voor deze alinea, zie vooral AAT IV 137/1 *Inventarissen*, no. 525. Zie ook DTB Tilburg, no. 78 *Liber matrimonialis* (1633-1690), p. 57 (18 september 1639) en M. GROENEN-SCHILT, *Lust-hof der godt-vruchtige meditatie op het leven en lyden ons Heeren Iesu Christi*, Antwerpen, 1639, p. [17].

mistoebehoren. Wel bezat hij nog een aantal kazuifels in verschillende liturgische kleuren uit de kerk van Tilburg. Tevens verbleef het parochiearchief en een groot gedeelte van de bibliotheek onder zijn handbereik. Een aantal schilderijen waaraan hij blijkbaar gehecht was, was eveneens uit Tilburg weggehaald. Het betrof onder andere twee afbeeldingen van de H. Norbertus en een portret van de renaissance-kerkvorst kardinaal Willem van Enckenvoirt. Laatstgenoemde had in 1505 bijgedragen in de toekenning van de bevoegdheid aan het premonstratense ordesbestuur om zelfstandig wetten uit te vaardigen¹³⁷). Ook bezat hij enkele nieuwe schilderijen. Het betrof het portret van de in 1637 overleden bisschop Ophovius, een schilderij van Petrus Janssen van Kalmthout, wiens 'martelaarsgeschiedenis' hij had geschreven, en tevens twee portretten van zichzelf. Zij waren tussen 1635 en 1641 geschilderd, misschien te Antwerpen. Te Alphen werd hij verzorgd door zijn 'senior ancilla' Mechtildis Guilielmi, die hij als zeer betrouwbaar kenschetste — iets wat blijkbaar niet vanzelfsprekend was. Wichmans reisde zo nu en dan naar omliggende plaatsen zoals Diessen, Hilvarenbeek, Drunen en Moergestel. Langs deze weg hield hij waarschijnlijk contact met andere pastoors van Tongerlo en ontplooidde hij wellicht zijn dekenale activiteiten¹³⁸).

Vanuit Tilburg kwamen zijn parochianen naar hem toe om hun kinderen ten doop te houden of om zich te verloven of te huwen. Wichmans verleende vaker dispensatie, omdat het huwelijk niet zoals het kerkelijk recht dit voorschreef op drie achtereenvolgende zondagen was aangekondigd. Misschien omdat de missen niet altijd regelmatig werden gevierd, was dit toentertijd niet altijd mogelijk. Een aantal malen vulde hij het doopsel van kinderen met het vereiste exorcisme aan. Het betrof de dopelingen, aan wie de koster van Tilburg, Guilielmus Theodori van Son, de nooddoop had toegediend. Te Alphen konden zijn parochianen op zon- en feestdagen hun kerkgang maken. Maar sinds wanneer en hoe daar de mis werd gedaan, kan uit de bronnen niet worden afgeleid. Wellicht werd hiertoe van de parochiekerk van Alphen gebruik gemaakt. Betreffende de godsvrucht en de geloofsijver van de bevolking van de Meierij gaf hij de lezers van zijn *Syntagma pastorale* de inwoners van Tilburg tot voorbeeld. Iedere zondag en alle feestdagen gingen de Tilburgers naar Alphen, ongeacht het jaargetij. Deze gang naar Alphen

¹³⁷) L.C. VAN DYCK, 'Premonstratense leven en spiritualiteit', p. 76.

¹³⁸) AAT II 878 *Manuale pastorum*, fol. 19' (zomer 1643) en IV 338 *Tilburg*, no. 30 (10 februari 1641).

stopte in de loop van 1642, toen op 20 maart van dat jaar de Raad van State de kerkelijke bediening van de Meierij vanuit het omliggende gebied onder Staats gezag had verboden. Waarschijnlijk werd toen Aerle (Poppel, België) als de plaats van godsdienstoefening gekozen. Zijn opvolger Van Dijck althans deed daar van meet af aan de mis¹³⁹). Te Poppel verrees in 1650 de grenskerk van Tilburg. Pastoor Wichmans verzorgde vanuit Alphen een deel van het pastoraat van Tilburg, maar de parochiezielzorg kwam ook in deze periode vooral ten laste van Jacobus Gravius.

In de voorafgaande jaren was Wichmans ook als schrijver werkzaam geweest. Hij had een nieuwe uitgave verzorgd van een ascetisch werk van zijn overleden confrater Martinus Groenenschilt, namelijk de *Lust-hof der godt-vruchtige meditatie op het leven en lyden ons Heeren Iesu Christi*. Deze publikatie was opgedragen aan de nieuwe bisschop van Den Bosch, Bergaigne (1639-1647). Ook had hij een leven van de H. Dymrna voltooid, dat echter nooit het daglicht zag omdat het manuscript op een gegeven moment zoek raakte. In deze periode legde hij bovendien de laatste hand aan zijn *Syntagma pastorale* ('Een pastorale verhandeling'), een handboek voor plattelandszielzorgers. Dit werk was in zijn ogen een 'foetus abortivus', want bij ontstentenis van een goed deel van zijn bibliotheek had hij het werk niet tot volle wasdom kunnen laten komen. Het werk ontving weliswaar op 3 oktober 1641 de kerkelijke goedkeuring, maar werd desalniettemin niet uitgegeven¹⁴⁰). Misschien heeft hij later nooit meer de tijd gevonden om het te vervolmaken, vond hij dit niet langer zinnig of had hij de interesse erin verloren.

Gegeneerd wellicht door zijn meer dan tweejarige afwezigheid van de parochie Tilburg vergeleek pastoor Wichmans zich in de *Syntagma pastorale* met onder anderen Johannes van Patmos, die was verbannen "vanwege het woord Gods en het getuigenis van Jezus", en op het eiland, dat hem zijn naam gaf, zijn *Apocalyps* schreef. Op gelijke wijze had hij zich aan het schrijverschap gewijd, toen hij uit zijn parochie

¹³⁹) AAT II 878 *Manuale pastorum in Tilburg*, (fol. 45^v) (januari 1643) en V 69, *Syntagma pastorale*, fol. 64^v, *Groot placaet-boeck* 1, kol. 255-256 en V.[A.M.] BEERMANN, 'Een avontuurlijk Brabantsch priester', p. 51.

¹⁴⁰) AAT V 69, *Syntagma pastorale*, 'Censura' (los ingelegd), fol. 7^{r-v} en 9^v en M. GROENENSCHILT, *Lust-hof der godt-vruchtige meditatie*, p. [5-17]. Voor Groenenschilt, zie N.J. WEYNS, 'Groenenschilt, Martinus, geestelijk schrijver'. In NBW 5, kol. 381-383. Zie ook L. VAN CRAYWINCKEL, *De triumpherende suyverheydt. Het leven, martelie ende mirakelen vande H. maeght ende martelaresse Dymrna*, Mechelen, 1658², p. [4-6 en 7-8]. Voor de werken van Wichmans, zie **Bijlage 1**.

werd verjaagd. De titel van het voorwoord verwijst naar de *Rosa candida et rubicunda* uit 1625. Zoals Petrus van Kalmthout het slachtoffer was geworden van de Geuzen, zo was hij door dezelfde 'kettters' uit zijn parochie verdreven. De uitoefening van het plattelandspastoraat door de norbertijnen ging inderdaad met inspanningen en vernederingen gepaard¹⁴¹). Deze studie kan worden beschouwd als de verwerking van de pastorale praktijk, zoals hij die had leren kennen. Het werk richtte zich vooral tot de zielzorgers, die hun pastoraat uitoefenden onder de ongeletterde, ruwe en arme boerenbevolking, en gaf onder andere praktische aanwijzingen aangaande de wijze, waarop de landelijke bevolking diende te worden benaderd. Omdat zij juist vanwege hun armoede meenden door iedereen te worden veracht, moesten de zielzorgers hen met respect tegemoet treden. Ook propageerde hij nieuwe kerkelijke gebruiken zoals een frequentere biecht- en communiepraktijk. Het voor hem belangrijke thema van de Mariadevotie werd in een afzonderlijk hoofdstuk behandeld¹⁴²). Rijk aan ervaring — hij stond immers reeds tien jaar borg voor de actieve zielzorg in een door retorsie en oorlog gekwelde Meierij — was hij in staat om een schets te maken van de wijze, waarop het norbertijnse pastoraat vorm diende te krijgen.

Het jaar 1642 betekende een nieuwe wending in Wichmans' leven. Op 12 maart en de daaropvolgende dagen werd hij te Mechelen gekozen tot coadjutor met recht van opvolging van abt Verbraecken, die oud en ziekelijk was geworden. Door zo'n hulpabt aan te stellen, wilde de abdij voorkomen dat een commende-abt werd opgedrongen, een geestelijk of wereldlijk persoon die enkel de inkomsten uit het ambt trok maar het aan een plaatsvervanger overliet. Na zijn verkiezing werd Wichmans bij koning Filips IV voorgedragen door de verkiezingscommissarissen, de vader-abt Johannes-Chrysostomus vander Sterre en de kanselier van de Raad van Brabant, Boisschot. Op 1 juli 1642 werd hij door de koning bevestigd en op 28 november werd de benoemingsbrief aan zijn abt ter hand gesteld. Hij ontving de bevestiging daarvan op 30 november, toen hij precies tien jaar pastoor van Tilburg was. Intussen was er een probleem ontstaan. Het was namelijk te doen gebruikelijk dat, wanneer een

¹⁴¹) AAT V 69, *Syntagma pastorale*, fol. 1^{r-v} en 5^v. Wichmans citeert *Apocalyps* 1,9d. "propter verbum Dei et testimonium Iesu". Fol. 1^v. "Lectori mei. intentione bona Candida, et adfectu meliori Rubicundo". Vgl. A. WICHMANS, *Brabantia Mariana Tripartita*, p. 680-684.

¹⁴²) AAT V 69, *Syntagma pastorale*, fol. 128^{r-v}, 154^r en 161^r-167^v. Zie ook A. WICHMANS, *Brabantia Mariana Tripartita*, p. 83-98 en *Sabbatismus Marianus*, p. 159-161.

abt werd gekozen, de landsoverheid een jaarlijkse vergoeding eiste voor de goedkeuring van de voordracht. Dit zogenaamde 'abdijsbrood' kende zij dan toe aan een persoon van haar keuze. In dit geval werd deze toelage aan bisschop Bergaigne van 's-Hertogenbosch vergeven, die door het verlies van een groot deel van zijn inkomsten uit het bisdom armlastig was geworden. Pas op 8 januari 1643 werd deze zaak definitief afgewikkeld. Omdat de ordesstatuten een jaarlijkse toelage niet toestonden, werd Bergaigne, die f 2000,— per jaar eiste, met f 16.000,— afgekocht¹⁴³). Achteraf gezien was de abdij erg duur uit, want Bergaigne werd enkele jaren later benoemd tot aartsbisschop van Kamerijk. Na de benoeming van zijn opvolger Van Dijck keerde Wichmans begin januari 1643 terug naar de abdij van Tongerlo. Zo kwam er een einde aan de zielzorgerlijke opdracht, die hij gedurende iets meer dan dertien jaar had uitgeoefend¹⁴⁴).

3.3. Conclusie

Zowel te Mierlo (1629/1630-1632) als te Tilburg (1632-1643) had pastoor Wichmans slechts in beperkte mate deel aan de actieve zielzorg. Waarschijnlijk besteedde hij de meeste tijd aan de administratie van de parochie, zijn dekenale activiteiten en het schrijverschap en liet hij de pastorale bedieningen veelal over aan zijn overigens bekwame en goed renommeerde medewerkers. Ook in de moeilijke retorsiejaren (vanaf 1636) wist hij de voortgang van de zielzorg te garanderen. De vicarissen Hessels en Verherent volgden elkaar immers vrij snel op en beneficiant Gravius bleek een zeer toegewijde en betrouwbare kracht te zijn, die garant stond voor de continuïteit van de praktische zielzorg. In Tilburg ontplooidde hij pas vanaf 1642 grotere pastorale activiteiten. Ondertussen zorgde hij tevens voor het behoud van de economische basis van de zielzorg door het pastorele goed nauwlettend te bewaken en de dwangbevelen van de Staatse overheden te weerstaan. In dit verband moest hij ook afrekenen met het dorpsbestuur van Tilburg. De felheid van woorden waarmee hij de schout van Tilburg, de ex-Tongerloënsis Herman de Roy omschreef,

¹⁴³) AAT II 878 *Manuale pastorum*, (fol. 45^v), IV 55/2 *Abtsverkiezingen*, omslag *Verbraecken*, no. 5 en 7-8 (1641/1642, 1641/1642, 8 december 1642) en omslag *Wichmans*, no. 1, 2, 3-4, 5-6, 7, 8, 9 en 10 (1 maart, 6 maart, 20 mei, 25 juni, 1 juli, 23 oktober, 27 november 1642 en 8 januari 1643) en W. VAN SPILBEECK, *De abdij van Tongerlo*, p. 473-476. Voor de verkiezingsprocedure en de abdijsbroden, zie ook A. PASTURE, *La restauration religieuse aux Pays-Bas catholiques*, p. 260-266.

¹⁴⁴) AAT II 159 *Registrum beneficiorum*, fol. 29^v (10 januari 1643).

waren wellicht niet ontdaan van enige naijver. Overigens liet hij het niet na om zijn getrouwen, bijvoorbeeld de beneficiant Gravius, zijn pachters en dienstmeid, met loffelijke woorden te noemen. Zijn verhouding tot de Reformatie geeft blijk van een pragmatische visie. Was hij van de ene kant gedwongen om de onontkoombaarheid van het calviniseringsstreven te aanvaarden, van de andere kant bestreed hij deze in woord, daad en geschrift. Zodra de mogelijkheid zich voordeed om tegenspel te geven, nam Wichmans het heft in handen. Echter, gaandeweg werd het steeds moeilijker om openlijk uiting te geven aan het eigen geloof. Eerst werd de kerk aan de parochie Tilburg ontnomen en later gesloten. Uiteindelijk werd de dorpsclerus uit het dorp verjaagd, waarna de zielzorg in het geheim plaatshad en de kerkgang eerst buiten Tilburg (vanaf 1636) en later in de Spaanse Nederlanden (vanaf 1642) moest plaatshebben.

De parochiezielzorg bracht niet de door pastoor Wichmans begeerde vreugde. Een notitie in het pastoorsboek mag hiervoor illustratief heten. "U hebt het volk vermenigvuldigd, maar U hebt de blijdschap niet doen groeien" luidde zijn enigszins laconieke aantekening. Toch moet hij zijn pastoraat ook als succesvol hebben ervaren, daar de calvinisering van de Meierij zonder tastbare resultaten bleef. Met genoegen constateerde hij zowel te Mierlo als te Tilburg, dat zijn parochianen standvastigheid in het rooms-katholieke geloof paarden aan geloofsijver. De belangrijkste taak van de pastoor, namelijk het toezichthouderschap op de orthodoxie had hij — tenminste naar zijn eigen maatstaf te oordelen — zeker met verve vervuld. Vooral de drie jaar van de pastoraatsuitoefening te Mierlo zag hij als een goedgeslaagde periode, want zowel de parochianen als hun pastoor gingen met verdriet en tegenzin uit elkaar. Dat hij van Mierlo naar de veel grotere parochie Tilburg werd overgeplaatst, wijst op zijn geschiktheid voor de administratie en het bestuur van een parochie. Wellicht werd Wichmans geïnspireerd door het voorbeeld van Petrus van Kalmthout, wiens schilderij hij in zijn ballingschap had verworven. Zijn taak van parochieherder aanvaarde hij als een opdracht, die voortkwam uit zijn roeping als norbertijn en gepaard ging met lijden en ontberingen. Blijkens het pastoorsboek van Tilburg ging deze roeping samen met een uitgesproken godsvertrouwen, daar hij meerdere malen Gods hulp inriep om hem en de zijnen bij te staan. Het is interessant te zien, dat hij bepaalde vroomheidspraktijken, zoals de invoering van de Loretaanse litanie, zelf ter hand nam. Dit getuigt van een persoonlijk streven bepaalde devoties aan de gelovigen voor te houden en van een vertrouwen in de geloofspraxis, die hij in zijn geschriften voorstond.

Zijn benoeming tot landdeken doet vermoeden, dat bisschop Ophovius tevreden was met zijn ambtsvervulling. Hij werd immers tweemaal tot dit ambt geroepen (1632 en 1633), wat hem eveneens tekent als een bekwaam bestuurder. Zijn relatie met Ophovius zal in deze context vorm hebben gekregen en verder zijn verdiept. Het schilderij van deze bisschop dat hij in zijn bezit had, is tekenend voor zijn genegenheid tot hem. Enige ijdelheid kan Wichmans niet worden ontzegd. Tijdens zijn afwezigheid van de parochie Tilburg liet hij immers twee portretten van zichzelf schilderen. Merkwaardig was zijn interesse voor een figuur als Van Enckenvoirt, die als typische Romeinse kerkvorst van de Renaissance, zeker niet als voorbeeld voor een plattelandszielzorger kon gelden. Wellicht was diens schilderij enkel een pittoreske herinnering aan het pastoraat te Mierlo. Van de andere kant kan het Wichmans' bekendheid met de ordesgeschiedenis illustreren. Zijn belangstelling voor de schone kunsten is wellicht te verklaren vanuit zijn familie-achtergrond.

Zijn hoofdwerk, de *Brabantia Mariana Tripartita*, werd tijdens het pastoraat te Mierlo voltooid. Dat hij in de laatste fase van zijn pastoraat opnieuw literaire activiteiten ontplooid, is ongetwijfeld het gevolg geweest van zijn gedwongen verblijf buiten de parochie Tilburg (1637-1639). Tijdens zijn ballingschap te Antwerpen kon hij op deze wijze toch een zinvolle invulling aan zijn leven geven. Eenmaal trad hij op als gelegenheidsschrijver. Zijn studie over de H. Dymrna was een project dat hij zich reeds binnen de abdij had voorgenomen, maar ook nu mondde dit voornemen niet uit in een publikatie. Inmiddels een ervaren zielzorger gaf Wichmans in zijn laatste werk, de *Syntagma pastorale*, zijn visie op de aard van de premonstratense pastoraatsuitoefening.

(wordt vervolgd)

Twentestraat 99
NL-5018 BD Tilburg

F.J.M. HOPPENBROUWERS

Miscellanea

Prémontrés et métallurgie dans la France médiévale

Il y a une trentaine d'années, Bertrand Gille formulait de fécondes hypothèses sur le rôle des moines, plus particulièrement des cisterciens, dans l'essor de la sidérurgie médiévale. A une production "communautaire et villageoise" se serait substituée, à partir des environs de 1140, une production monastique. Les cisterciens auraient notamment joué un rôle décisif dans la diffusion, sinon l'invention du marteau hydraulique. Leur domination sur le secteur se serait maintenue jusqu'à la crise du milieu du XIVe siècle¹).

Alors que l'étude des mines et de la métallurgie médiévales s'affirme en France comme un des domaines les plus dynamiques de la recherche²), il s'imposait de faire le point à la lumière d'enquêtes récentes ou en cours, de vérifier si les conclusions demeuraient valables hors du cadre géographique des premières investigations, en l'occurrence la Bourgogne et la Champagne, régions de vieilles traditions métallurgiques et de précoce implantation cistercienne. Le colloque *Moines et métallurgie dans la France médiévale*, organisé à Paris en mars 1987 par l'Équipe d'histoire des mines, des carrières et de la métallurgie dans la France médiévale (Université de Paris I/CNRS), s'y est activement employé et, spécialement en ce qui concerne les techniques, a combiné avec succès l'apport des sources écrites et des prospections archéologiques³).

Comme le constate Paul Benoît dans la conclusion des actes, "il est maintenant très difficile d'affirmer sans nuances que la sidérurgie a connu une ère monastique après avoir vécu le temps de la production

¹) [B. GILLE], *Les origines du moulin à fer*, dans *Revue d'histoire de la sidérurgie*, t. I/3, 1960, pp. 23-32; ID., *L'organisation de la production du fer au Moyen Age*, *Ibid.*, t. IX, 1968, pp. 95-121. Sur le rôle des cisterciens, voir aussi R. SPRANDEL, *Das Eisengewerbe im Mittelalter*, Stuttgart, 1968, pp. 43-52.

²) R.-H. BAUTIER, *L'histoire sociale et économique de la France médiévale de l'an Mil à la fin du XVe siècle*, dans *L'histoire médiévale en France. Bilan et perspectives*, édit. M. BALARD, Paris, 1991, pp. 76-78 [Collection "L'univers historique"].

³) *Moines et métallurgie dans la France médiévale*, Études réunies par P. BENOÎT et D. CAILLEAUX, Paris, Association pour l'édition et la diffusion des études historiques (A.E.D.E.H.), Paris, 1991, 367 pp.

communautaire" (p. 353). Peut-être plus précoce dans son développement que celle des laïcs, la métallurgie monastique s'inscrit en fait dans le cadre seigneurial, ne présente aucun trait spécifique avant le XIIe siècle. La situation change alors radicalement. La production du fer s'intègre au nouveau système d'exploitation mis au point par les cisterciens. À côté d'activités pastorales, des granges en faire-valoir direct développent leur propre métallurgie. Au moment où l'énergie hydraulique remplace peu à peu la force humaine, les moines blancs auraient été les premiers à adopter des innovations techniques. Mais, dès le XIIIe siècle, les laïcs leur font une rude concurrence, provoquant l'arrêt de la production dans plusieurs abbayes. Quand, dans la seconde moitié du XVe siècle, l'économie européenne sort d'une longue dépression, on assiste à la généralisation du procédé indirect. Les établissements monastiques, qui perçoivent un excellent moyen de valoriser leur patrimoine forestier, interviennent à nouveau activement dans le secteur, investissent dans la création de forges, mais amodient la gestion des usines et deviennent des rentiers du fer.

Les intervenants au colloque ont montré qu'à côté des cisterciens, d'autres ordres religieux ont été, plus ou moins tôt, parties prenantes dans la sidérurgie: chartreux dans les Alpes et en Franche-Comté, templiers en pays d'Othe, plus tard Ordre de Malte en Champagne et en Bourgogne...

A la lumière des communications présentées et de quelques autres travaux, le présent propos est de dégager, dans les limites de la France actuelle, la participation des prémontrés à ce mouvement.

Si l'on intègre l'acquis du dossier lorrain, celle-ci est moins limitée qu'il n'y paraît à la lecture des actes du colloque. Dans cette région de l'Est, où les exceptionnelles richesses du sous-sol ont tôt fixé des activités minières et métallurgiques, Alain Girardot a révélé, en 1970, la part prise par les monastères dans la mise en valeur des gîtes métallifères⁴). Aux XIIe et XIIIe siècles, parmi la vingtaine d'abbayes concernées, six appartiennent à l'ordre de Prémontré. A deux d'entre elles, Mureau et Flabémont, le comte Gérard II de Vaudémont concède, respectivement en 1161⁵) et vers

⁴) A. GIRARDOT, *Forges princières et forges monastiques, coup d'œil sur la sidérurgie lorraine aux XIIe et XIIIe siècles*, dans *Revue d'histoire des mines et de la métallurgie*, t. II/1, 1970, pp. 3-20.

⁵) Acte mentionné par B. GILLE, *Cartulaire de la sidérurgie française*, dans *Revue d'histoire de la sidérurgie*, t. III, 1962, p. 248, n° 13. Des diplômes de Gérard II de Vaudémont (1189) et d'Hugues II de Vaudémont (1197) concernent pareillement la cession de ces droits à l'abbaye de Mureau (*Ibid.*, pp. 250-251, n°s 27 et 31).

1172⁶), le droit d'extraire au ban de Chaligny, au sud de Nancy, le minerai nécessaire à leurs besoins (ou d'en acheter à ceux qui l'y exploitent). En 1212, Hugues II de Vaudémont confirme les prérogatives de la première maison et lui donne en sus un emplacement à Conflans-sur-Moselle pour y ériger une forge⁷). Alors que le cartulaire de Justemont mentionne de nombreuses possessions dans la vallée de l'Orne, haut lieu du travail du fer dans le Barrois, il ne renseigne aucune usine aux mains des religieux. En 1292, ceux-ci détiendraient toutefois des droits indivis avec le comte de Bar dans une forge à Haméwillers⁸). Aux confins de la Lorraine et de la Champagne, les vallées de la Saulx et de l'Ornain constituent une importante zone d'extraction de minerai de fer fort et, en liaison avec l'essor métallurgique champenois, voient l'implantation au XIIe siècle de plusieurs établissements. En 1179, le minerai de Vernancourt et de Chenevières y est donné aux religieux de Jandeures. Il est probable également que leurs confrères de Jovilliers aient des forges ou extraient du minerai dans cette région. Enfin, dans le massif vosgien, les prémontrés d'Étival se livrent à de semblables activités. En 1335 en effet, le duc Raoul de Lorraine est accusé par le chapitre de Saint-Dié de méconnaître ses devoirs d'avoué en laissant les religieux d'Étival établir des forges dans des bois dont l'usage appartient aux chanoines déodatens⁹).

Tout en reconnaissant que la plus grande abondance documentaire aux XIIe et XIIIe siècles est en partie responsable du rôle assigné aux cisterciens et aux prémontrés dans la sidérurgie lorraine, Alain Girardot attribue aux deux ordres la pénétration au XIIe siècle de l'influence des industries bourguignonne et champenoise, "cette influence étant renforcée par les liens familiaux établis à la même époque par les dynasties champenoise et bourguignonne avec les maisons princières lorraines". Pour cet auteur en effet, "apparaissent (des) relations étroites entre expansion religieuse, liaisons familiales et rapports économiques".

La thèse de doctorat de Koichi Horikoshi sur *L'industrie du fer dans la Lorraine pré-moderne*, soutenue à l'Université de Nancy II en juillet

⁶) Confirmation de la donation en 1172 par l'évêque de Toul (*Ibid.*, p. 249, n° 20).

⁷) B. GILLE, *Cartulaire de la sidérurgie française (II)*, dans *Revue d'histoire de la sidérurgie*, t. IV, 1963, p. 29, n° 5.

⁸) A. GIRARDOT, *Forges et législation forestière: l'exemple de la forêt de Briey au début du XIVe siècle*, dans *Mémoires de la Société pour l'histoire du droit et des institutions des anciens pays bourguignons, comtois et romands*, fasc. XLI, 1984, p. 166, n. 4.

⁹) P. BOUDET, *Le chapitre de Saint-Dié en Lorraine, des origines au XVIe siècle*, dans *Annales de la Société d'émulation du département des Vosges*, Épinal, 1921, p. 52, cité par A. GIRARDOT, *Forges princières...*, p. 12, n. 4.

1992, confirme l'implication des cisterciens et, davantage qu'ailleurs, des prémontrés dans l'essor de la sidérurgie au XIIe siècle¹⁰). On ne peut oublier que les fondations des deux ordres y suivent une voie extraordinairement parallèle: treize monastères cisterciens de 1131 à 1151, quinze prémontrés de 1135 à 1145 environ¹¹). L'exploitation monastique décline en Lorraine à partir du milieu du XIIIe siècle, alors que les seigneurs laïcs marquent un intérêt nouveau pour cette activité. L'affermage des établissements se substitue alors au faire-valoir direct.

Dans le pays d'Othe, vaste massif forestier à la rencontre de l'Ile-de-France, de la Champagne et de la Bourgogne, prémontrés et grandmontins ont, à la fin du XIIe siècle et au XIIIe, des possibilités identiques à celles des cisterciens pour exploiter les gîtes ferrières. Aucun document n'atteste en fait cette activité avant le milieu du XVe siècle chez les prémontrés de Dilo, pourtant amplement dotés en bois et droits d'usage dans des secteurs riches en minerai¹²). Ceux-ci font appel, en 1456, à un maître de forges régional pour construire un fourneau à proximité du monastère et le lui laissent à bail. Suite à l'épuisement des gisements, l'établissement sera abandonné en 1521¹³).

L'intervention des prémontrés dans la métallurgie est plus précoce, quoique fort modeste, dans le massif pyrénéen. Dès 1254, l'abbaye de Combelongue (dans l'actuel département de l'Ariège) possède une forge à Campagne-sur-Arize¹⁴).

Sans prétendre à quelque exhaustivité, on mentionnera encore la forge de Belval, au sud de Mouzon (dans l'actuel département des Ardennes),

¹⁰) M. BUR et M. PARISSE, *Histoire et archéologie médiévales à l'Université de Nancy II*, dans *Annales de l'Est*, 5e sér., t. XLV, 1993, pp. 303-306 (compte rendu de la soutenance par Patrick Corbet).

¹¹) M. PARISSE, *La Lorraine monastique au moyen âge*, Nancy, 1981, p. 75 [Collection "Lorraine"]. Voir aussi ID., *Les chanoines réguliers en Lorraine. Fondations, expansion (XIe-XIIe siècles)*, dans *Annales de l'Est*, 5e sér., t. XX, 1968, pp. 347-388.

¹²) D. CAILLEAUX, *Les religieux et le travail du fer en pays d'Othe (XIIe-XVIe siècle)*, dans *Moines et métallurgie...*, pp. 195-196.

Tant cet auteur que G. GILLE, *L'industrie métallurgique champenoise au Moyen Age*, dans *Revue d'histoire de la sidérurgie*, t. I/1, 1960, p. 14, inclinent toutefois en faveur d'une participation des prémontrés à l'exploitation du bassin.

¹³) D. CAILLEAUX, *L'industrie du fer en Sénonais et forêt d'Othe à la fin du Moyen Age*, dans *Actes du 109e Congrès national des Sociétés savantes. Dijon, 1984. Section d'histoire médiévale et de philologie*, t. II: *Études bourguignonnes. Finance et vie économique dans la Bourgogne médiévale. Linguistique et toponymie bourguignonnes*, Paris, 1987, pp. 151-152 et 154-156.

¹⁴) C. VERNA-NAVARRÉ, *Esquisse d'une histoire des mines et de la métallurgie monastiques dans les Pyrénées (IXe-première moitié du XVIe siècle)*, dans *Moines et métallurgie...*, pp. 48 et 51.

propriété de l'abbaye locale au début du XVIe siècle mais dont l'ancienneté n'est pas établie¹⁵). En débordant le territoire français, on signalera enfin que les prémontrés de Floreffe, près de Namur (Belgique), détiennent semblable établissement au XVe siècle¹⁶), peut-être même dès la fin du XIII^e¹⁷).

Les données glanées et sommairement présentées ici permettent mal de cerner la place de la métallurgie — plus particulièrement du travail du fer — dans les revenus des abbayes de prémontrés. L'ordre est né dans la même conjoncture économique et spirituelle que celui de Cîteaux, prône comme lui le retour au travail manuel, dispose pareillement de convers. Tous deux s'engagent, dès le XIIe siècle, dans les circuits de production de denrées de subsistance et de matières négociables¹⁸). En Lorraine, les forges monastiques alimentent vraisemblablement un commerce du fer. Ailleurs, dans l'état présent des travaux et des sources, il serait hasardeux de se prononcer. Aux XVe et XVIe siècles, à l'instar d'autres ordres religieux, les prémontrés deviennent rentiers du fer. L'enquête est à poursuivre. Ses résultats devront être interprétés en étroite corrélation avec l'implantation régionale de l'ordre.

Archives générales du Royaume
Rue de Ruysbroeck, 2-6
B-1000 Bruxelles

Jean-Marie YANTE

¹⁵) L. ANDRÉ, *Aspects de la métallurgie ardennaise au 16e siècle*, dans *La métallurgie du fer dans les Ardennes (XVIe-XIXe)*, (1987), p. 28 [Cahiers de l'Inventaire, 11]; Id., *L'inventaire des sites de la métallurgie du fer dans les Ardennes*, *Ibid.*, p. 53.

Les actes des XIIe et XIIIe siècles ne révèlent aucun établissement sidérurgique aux mains des religieux (J.-M. LALANNE, *Le domaine des Prémontrés de Belval aux XIIe et XIIIe siècles d'après le cartulaire*, dans *Annales de l'Est*, 5e sér., t. XXXVI, 1984, pp. 287-305).

¹⁶) Un octroi de 1603 autorise un bourgeois de Floreffe à pouvoir faire ériger une forge à faire fer et se servir du coup d'eau... ou ci devant et passé plus de deux cents ans les abbés et couvent de Floreffe ont eu continuellement et successivement diverses usines comme forge, moulin, dernièrement un stordoir pour faire huile (A. GILLARD, *L'industrie du fer dans les localités du comté de Namur et de l'Entre-Sambre-et-Meuse de 1345 à 1600*, Bruxelles, 1971, pp. 87, 185 et 193-194 [Pro Civitate. Collection Histoire, sér. in-8°, n° 29]).

¹⁷) Un acte de 1284 mentionne un fief gisans entre Busei et le forge de Floreffe. Un autre, rédigé à la même date, désigne cet établissement comme *fabrica ecclesie Floreffensis*, que vulgo dicitur *Folerechmoulin* (V. BARBIER, *Histoire de l'abbaye de Floreffe de l'ordre de Prémontré*, 2e éd., Namur, 1892, t. II, pp. 165-166, n°s 354-355). S'agirait-il dès lors d'un moulin à fouler le drap plutôt que d'une forge? Cf. L. GENICOT, *Le Namurois politique, économique et social au bas moyen âge*, dans *Annales de la Société archéologique de Namur*, t. LII, 1964, p. 218. Il est possible que ces deux usines se soient succédé au même emplacement.

¹⁸) G. DESPY, *Les richesses de la terre: Cîteaux et Prémontré devant l'économie de profit aux XIIe et XIIIe siècles*, dans *Problèmes d'histoire du Christianisme*, t. V, Bruxelles, 1974-75, p. 79.

**Abt Josephus vander Achter van Tongerlo en de *Discours moraux*
van de Italiaanse dominicaan I.C. Ghisi**

Opzoekingen in de handschriften van de trappistenabdij te Westmalle met het oog op een, naar aanleiding van tweehonderd jaar aanwezigheid van trappisten in Westmalle, in 1994 verschenen boek over het boeken- en handschriftenbezit aldaar, brachten me bij handschrift 329 (olim B 539): twee velletjes papier met autografische, in het Latijn gestelde nota's van frater Josephus vander Achter, die van 1723 tot 1745 abt van de premonstratenzers te Tongerlo is geweest¹). Zij mogen hier uitgegeven worden, eerst omdat ze alweer bevestigen dat *habent sua fata libelli*, vervolgens omdat ze inzicht verschaffen in de intellectuele bedrijvigheid van abt Josephus.

De aantekeningen handelen over het werk van Innocentius Cibo GHISI O.P., *Discours moraux sur les sept pseumes penitentiels. Composez en Italien, par R.P.M. Innocent Cibo Ghisi de l'Ordre des Freres Prescheurs. Revues & corrigez par R.P.M. Augustin Barette, Religieu du mesme Ordre*, 3 delen, Parijs, 1630. Abt Josephus erkent gewillig dat hij uit de *Discours moraux* geput heeft voor zijn eigen sermoenen en geschriften die hij alfabetisch wilde ordenen, doch waartoe hij blijkbaar de tijd niet vond. Uit de tekst van het eerste velletje²) blijkt duidelijk dat hij een systeem van verwijzingen toepaste dat de *Discours moraux* en zijn eigen sermoenen haast tot een geheel maakte. De wens van abt Josephus, dat zijn *scripta singularia* en de drie delen van de *Discours moraux* in de abtsbibliotheek te Tongerlo zouden bewaard blijven is niet vervuld. Aansluitend bij de tekst tekende zijn opvolger, abt Siardus vanden Nieuweneynde, immers aan dat deze geschriften toen reeds ontbraken.

De drie delen van de *Discours moraux* bevinden zich, evenwel zonder de *scripta singularia* van abt Josephus, wel met diens *marginalia* en *interlinearia*, in de reeds vermelde abdijsbibliotheek Westmalle, nr. 9. 175. Het aanwinstnummer is 16338, doch is niet relevant met betrekking tot het tijdstip waarop de *Discours moraux* verworven zijn.

¹) Guido HENDRIX, *Handschriftenbezit en boekengebruik Trappisten van Westmalle 1794-1994*, (Bibliotheca auctorum, traductorum et scriptorum Ordinis Cisterciensis, dl. III), Leuven, 1994, XXII-303 pp. Hs. 329 wordt beschreven p. 278.

²) Zie bijlage 1.

Op het tweede velletje merkt abt Joseph op dat de commentaar ontbreekt voor de laatste vier verzen van psalm 101. Bovendien stelt hij vast dat op deze plaats de pagina's 469-544 ontbreken³⁾.

Met de *Discours moraux* nu in Westmals bezit in de hand stellen we vast dat de paginering inderdaad een sprong van 468 naar 545 vertoont. Uit de correcte «alfabetische» opeenvolging van de katernen, namelijk

katern Ee, 16 bladzijden: 431 tot 446,

katern Ff, 14 bladzijden: 447 tot 460,

katern Gg Hh Ii Kk Ll: slechts 8 bladzijden: 461 tot 468,

katern Mm, beginnend met pagina 545,

blijkt spoedig dat er geen *vitium compactoris*, geen fout van de boekbin-der is geweest. En ook geen materiële vergissing aan de zijde van de drukker. Die heeft bij het zetten van de kopij vastgesteld dat in de Franse ver-taling tekst ontbrak, namelijk wat I.C. Ghisi over de laatste vier ver-zen van de vijfde boetepsalm geschreven had. In de verwachting het ont-brekende deel door de Franse vertaler toegeleverd te krijgen of op enige andere wijze in het bezit ervan te kunnen komen, voorzag hij ruimte voor het teksthiaat, namelijk de bladzijden 469 tot en met 544, dit wil zeggen: de resterende bladzijden van katern Gg (waarvan alleen pp. 461-468 bedrukt waren) en de katernen Hh, Ii, Kk en Ll. Intussen ging hij door met het zetten van de tekst vanaf bladzijde 545. Toen zijn ver-wachting niet vervuld werd, had hij als drukker twee mogelijkheden. Hij kon vanaf bladzijde 545 de reeds gezette paginering herzetten zodat 545 469 werd en aansloot bij 468. Het hernummeren van 84 bladzijden vergde zeker meer tijd dan nodig zou zijn voor de tweede mogelijke oplossing: de katernenummers Hh, Ii, Kk en Ll liet hij op de eerste bladzijde van katern Gg op dit Gg volgen. Zo werden die vijf katernenummers tot een enkele herleid en gaf hij op drukkers wijze te kennen dat er tussen 468 en 545 geen bladzijden ontbraken. Over het hem bekende teksthiaat zweeg hij vroom. Zijn pragmatische oplossing kon niet verhinderen dat een attente lezer als abt Josephus het quasi-herstelde hiaat in de tekst toch vaststelde.

Abt Josephus was inderdaad een attente lezer zoals blijkt uit een derde nota van zijn hand, nu evenwel niet als Westmals handschrift bewaard,

³⁾ Zie bijlage 2.

doch gekleefd op de binnenzijde van het voorplat van de ex-Tongerlose, nu Westmalse *Discours moraux*⁴⁾.

Nederpolder 25 Guido HENDRIX
B-9000 Gent

⁴⁾ Zie bijlage 3.

BIJLAGE 1

Nota. Tres tomi Discours moraux R.P. Innocentii Cigo Ghisi debent semper manere in manibus eiusdem possessoris, apud quem erunt scripta mea in eundem authorem, quia scripta mea per modum concionum compendiata semper remittunt ad hos tres tomos in individuo, atque ideo hi tomi sunt marginati aliquibus litteris et numeris. Atque scripta mea descripta sunt ex hoc authore qui sine illis modicae est utilitatis ut patebit insipienti. Cum ergo hic author habeat in praefatis tomis valde pulchra, sed aliis immixta et neque per indicem reperibilia, hinc laborem assumpsi, scripta mea concionatoria seu discursiva ex hoc authore ordinate colligendi.

Deberent illa mea scripta alphabetice poni, exprimi adeoque sic de novo exscribi, sed hactenus mihi defuit tempus.

Dum aliqua ex hoc authore ad conciones vel discursus alibi habendos desumpto, tunc illa annotantur in predictis meis scriptis ad marginem; idque ideo ne numquam eadem bis repeterem.

Cum vero illa mea scripta sint singularia, ita ut nullus in mundo neque nullus author illa habeat, hinc rogo successorem meum, ut illa cum praefatis tribus tomis maneant et relinquant in bibliotheca Abbatum Tongerloensium.

Fr. Josephus Abbas Tongerl.

Usque ad 25 Aprilis 1761 non inveni praefata scripta. Fr. Siardus Abbas Tongerl.

BIJLAGE 2

In libro discursuum moralium R.P. Innocentii Cibo Ghisi super 7. psalmos penitenciales, constante ex tribus tomis, desunt aliqui versus in meo libro editionis parisiensis de a° 1630.

Scilicet ex psalmo 101, id est quinto psalmo penitentiali, desunt quatuor ultimi versus, id est, non inveniuntur illi in meo libro per ipsum explicati, unde a pagina 468 transilitur ad paginam 545, ut videre est tomo 3., adeoque videndus est alius liber alibi, in quo verosimiliter habebuntur, adeoque vitio compactoris folia intermedia, ubi illi versus sunt explicati, erunt neglecta adeoque praestat inspicere alium librum eiusdem editionis a° 1630, forte nusquam extant, cum folium 468 in fine

habet De profundis *id est* 545. Si nec in alio libro editionis eiusdem inveniantur, restat inquirendum, unde id proveniat, aut inquirendum, an non inveniatur alia editio gallica aut italica.

Item in mea editione dicitur immortalis septimo psalmo penitentiali explicans versum Notam fac mihi viam etc., quem non absolvit atque ibidem desunt quator versus ultimi propterea.

Inquirendum, an forte in alia editione nullus alius Author opus hoc compleverit.

BIJLAGE 3

Hi discursus fuerunt ut totidem sermones ab Authore proclamati, ut sepe fatetur signanter vide tom. 2. fol. 363 ubi patet non fuisse omnes eadem civitate proclamatos, saltem id ibidem probabiliter insinuat inter alia, ut videre est tom. 3. fol. 65, 66 et 67, aliquos si non omnes discursus fecit in civitate Genuensi in qua natus erat, ut patet ex epistola dedicatoria. Facti sunt autem coram utroque sexu, id est, presentibus etiam foeminis, ut patet tom. 3 fol. 218, ubi eas alloquitur. Item ibidem fol. 323. Author unum ex his discursibus fecit a^o 1614 ut patet tom. 1 fol. 660, imo approbatio huius libri sicut tomi, facta est a^o 1614, uti et tomi 2i est, tomi tertii 1621.

Bij het overlijden van Anthonius Josephus Fiocco ex-norbertijn van de abdij te Ninove

In 1954 publiceerde G. Van Herreweghen een 25 juni 1736 gedateerde brief van Godefridus de Drooghe, een voormalig norbertijn uit de abdij te Ninove¹). Deze Godefridus was begin 1736 naar La Grande Trappe vertrokken om er trappist te worden. Hij kon het er niet langer dan een half jaar uithouden. In de bedoelde brief aan zijn broers en zusters beschreef hij de blijkbaar zeer harde kanten van het trappistenleven aldaar.

In zijn brief vermeldde pater Godefridus ook een zekere «mijnheer Fiocco» die hij dodelijk ziek had aangetroffen, doch die nu vrijwel genezen was²). G. Van Herreweghen heeft deze «mijnheer Fiocco» geïdentificeerd als Anthonius Josephus Fiocco, die op 11 oktober 1725 bij de norbertijnen te Ninove ingetreden was, waar hij de naam Petrus kreeg en op 8 oktober 1730 priester werd gewijd³).

Deze identificering wordt bevestigd door twee teksten nu in de trappistenabdij Westmalle bewaard als handschrift 241 A, papier, 1 fol., 32,5 x 21 cm⁴). De eerste tekst is een afschrift van een in het Frans gestelde brief van Fr. Théodore Chambron, die van 1766 tot 1783 abt van La (Grande) Trappe is geweest⁵), aan Ferdinand vander Eecken, van 2 mei 1754 tot 6 oktober 1783 abt van de norbertijnenabdij te Ninove⁶), waarin het overlijden op 23 januari 1774 van Dom Pierre (Antoine Joseph) Fiocco, prior van La Trappe en, zoals gezegd, voorheen norbertijn in Ninove, meegedeeld wordt. De tweede tekst beschrijft de deugden en kwaliteiten van de overledene. Hij was gevoegd bij de genoemde brief

¹) G. VAN HERREWEGHEN, *Een Brabantse monnik in de abdij van La Trappe*, in *Eigen Schoon en De Brabander*, XXXVII, 1954, pp. 377-387.

²) *Ibidem*, p. 380.

³) *Ibidem*, pp. 378-379.

⁴) Guido HENDRIX, *Handschriftenbezit en boekengebruik Trappisten van Westmalle 1794-1994*, (Bibliotheca auctorum, traductorum et scriptorum Ordinis Cisterciensis, dl. III), Leuven, 1994, XXII-303 pp. Hs. 241 A wordt beschreven p. 268.

⁵) DE CHARENGEY, *Histoire de l'abbaye de La Grande Trappe*, Mortagne, 1896, pp. 357-360.

⁶) G. MERSCH en J. WAUTHOZ-GLADE, *Abbaye de Ninove*, in *Monasticon belge*, deel VII, Luik, 1988, p. 534.

en bedoeld om voor de familie te worden gekopieerd. De expliciete verwijzing naar Fiocco's vroege periode in de Sint-Cornelisabdij te Ninove moge volstaan om beide teksten integraal in dit tijdschrift af te drukken.

Nederpolder 25
B-9000 Gent

Guido HENDRIX

TEKST 1

Monsieur et très révérend père Abbé,

Je ne viens pas vous apprendre que *celui que vous aimez est malade*, mais qu'il est mort. Notre cher père Prieur nommé dom Pierre Fiocco, qui avait l'honneur d'être profès de votre abbaye, vient de consommer son sacrifice par une mort précieuse devant Dieu, après une maladie des plus douloureuses dont vous trouverez, Monsieur, quelque détail dans l'abrégé ci-joint. Je vous prie de vouloir bien faire tirer des copies de ce petit mémoire et de les adresser aux personnes de la famille du cher défunt que vous connaissez, afin qu'elles soient informées de ce triste événement. Vous pouvez cependant assurer tous ceux qui s'y intéressent, que ce vénérable prieur, après avoir vécu très saintement dans notre désert durant trente-huit ans, a terminé sa carrière dans des sentiments si élevés et si supérieurs à la nature, que nous n'avons point lieu de douter que son âme, au sortir de son corps, ne soit entrée sans aucun délai en possession du Souverain Bien. Vous savez, néanmoins, Monsieur, que cette âme, toute pure qu'elle fût, a dû paraître au Souverain Tribunal de Celui qui juge la justice et, en conséquence, je me persuade que vous aurez la charité de vous intéresser devant le Seigneur pour ce cher défunt, et de lui procurer tous les secours qui peuvent hâter son bonheur, s'il n'en jouit pas encore.

Je vous prie de vouloir recommander en même temps à Dieu celui, qui a l'honneur d'être, avec un respect sans bornes, Monsieur et très révérend Abbé,

votre très humble et très obéissant serviteur,

f: Théodore, abbé de la Trappe.

TEKST 2

Dom Antoine Joseph Fiocco, prêtre, prieur de l'abbaye de La Trappe de l'observance de l'ordre de Cîteaux au diocèse de Séez, sous le nom de dom Pierre, natif de Bruxelles en Flandre, au diocèse de Malines, ci-devant religieux profès de l'abbaye de Saint Corneille de Ninove, ordre de Prémontré, en la dite province de Flandre, diocèse aussi de Malines, a pris l'habit de novice en la dite abbaye de La Trappe le 28 novembre 1735, il a fait profession le 7 décembre 1736, il est mort âgé de 68 ans le 23 janvier de cette année 1774 muni des sacrements, de l'absolution

de l'ordre et de tous les autres secours spirituels que l'Eglise et la Religion fournissent aux mourants; tour à tour chantre, hôteUier, maître des novices, président, sous-prieur, prieur et deux fois mis sur le rang pour la place d'abbé.

Il a pratiqué constamment, dans les divers offices qu'il a remplis, et dans un éminent degré, toutes les vertus chrétiennes et religieuses qui font les justes et les saints. D'une foi supérieure à tous les obstacles qu'il a rencontrés dans la voie du salut: ni la délicatesse de sa complexion, ni les infirmités cruelles dont il fut attaqué dès le temps de ses épreuves, ne purent l'ébranler dans son pieux dessein de vivre et de mourir à La Trappe. D'une espérance ferme en la miséricorde de Dieu: le tentateur, dans aucune occasion et pas même dans sa dernière maladie, n'osa se présenter pour arracher de son âme cette entière confiance et la paix, exempte de présomption, dont elle jouissait. D'une charité toujours égale: il rendait à ses frères tous les services qui dépendaient de lui, sans autres bornes que celles qu'il trouvait posées par la règle et les constitutions. D'une piété singulière: il mit fidèlement en usage les lectures saintes, la prière et toutes les pratiques de dévotion, qui pouvaient nourrir et faire croître dans son coeur et son esprit cette heureuse disposition. D'une attention imperturbable dans l'office divin: il ne se faisait aucune erreur, aucune faute au chœur qu'il ne reprît et qu'il ne relevât aussitôt qu'elle était échappée. D'un goût décidé pour les choses de Dieu: l'Ecriture Sainte lui fut si familière qu'on ne pouvait en citer aucun passage, et surtout du Nouveau Testament, qu'il ne fût en état d'en continuer le texte; et sa mémoire en était tellement enrichie que dans les circonstances de ses douleurs même les plus aiguës et jusqu'à son dernier soupir, il en eut toujours dans la bouche les endroits les plus beaux et les plus relatifs à ses souffrances. D'une fidélité rare aux moindres observances: il montra toujours dans sa démarche, sa contenance et toute sa conduite la modestie et l'extérieur bien composé du plus fervent novice. D'une douceur admirable: dans les contradictions qu'il avait à essuyer, il savait prévenir la chaleur qui naît quelque fois de la dispute, par sa retraite ou sa modération, ne perdant jamais de vue cet avis du Sage: *responsio mollis frangit iram*. D'une patience à toute épreuve: malgré la faiblesse de son tempérament il a soutenu, avec une constance héroïque, les croix et les souffrances dont il fut chargé depuis son noviciat jusqu'à la mort, sans se refuser aux opérations de chirurgie, aux ouvertures d'ulcères et aux incisions réitérées qu'on a jugé à propos sur différentes parties de son corps. Tout ce qu'il a souffert avec une tranquillité parfaite,

dans sa dernière maladie, d'un gosier ulcéré et d'une partie de ses membres couverte de plaies et infectée de gangrène, paraît surtout inconcevable.

Pour tout dire en un mot, si la vie de dom Pierre était écrite, elle surpasserait en édification toutes celles de nos prédécesseurs qui sont imprimées, avec d'autant plus d'avantage que son martyr a été plus long que celui de tous les solitaires [... onleesbaar ...] depuis la réforme de cette abbaye.

Recensiones

B.J.P. VAN BAVEL, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)*, (Werken uitgegeven door Gelre, vereniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht, dl. XLIV), Verloren, Hilversum, 1993, 628 pp. Tevens verschenen als proefschrift Universiteit Utrecht 1993.

Van de twee grote middeleeuwse premonstratenzerabdijen in het Middennederlandse rivierengebied, Berne en Mariënweerd, is de laatste zonder twijfel het minst goed onderzocht. Of liever gezegd: was het minst goed onderzocht, want met zijn eind 1993 in Utrecht verdedigde dissertatie heeft Bas van Bavel in één klap een grote leemte gevuld. En dat ook nog in een helder geschreven en oogstrelend boek.

Alvorens hij aan de slag kon gaan, moest Van Bavel echter eerst de geest van Otto Oppermann uitbannen. Deze gezaghebbende Utrechtse hoogleraar had namelijk in de jaren '20 het oudste cartularium van Mariënweerd tot *falsum* verklaard. Volkomen onterecht, zo is nu voor eens en altijd gebleken. Van Bavel rekent genadeloos af met Oppermanns geforceerde hyperkritiek en levert *en passant* een onvervalst bewijs van zijn eigen diplomatische vakmanschap. Van Bavel weerlegt de bezwaren van Oppermann tegen de oudste Mariënweerdse oorkonden stuk voor stuk, al moet hij toegeven dat hier en daar wel eens iets — vooral plaatsnamen — is geïnterpoleerd. De auteur moet natuurlijk in dit deel van zijn boek erg in detail treden, maar de fijnproevers zullen ervan smullen en onderwijl menigmaal gnuiven.

Overigens heeft Van Bavel nog een aantal andere mythen doorgeprikt waarmee de eigenlijke ordegeschiedenis al sinds tijden is opgezaagd: de premonstratenzers zouden zich bij voorkeur in verlaten gebieden hebben gevestigd en een pioniersrol hebben vervuld bij ontginningen en bedijkingen. Van Bavel heeft er geen bewijs voor gevonden. Ook de sobere levenswijze van de norbertijnen moet het ontgelden, want er gaat een pittig boekje open over de spilzucht van sommige abten, zoals Peter van Zuyren (1545-1561).

In het deel over de goederenverwerving heeft Van Bavel niet beoogd om een compleet overzicht van alle aankomsten van grond en zakelijke rechten te geven. Hij koos ervoor om de rol die bepaalde invloedrijke geslachten en/of ambtsdragers hebben gespeeld in de opbouw van het omvangrijke Mariënweerdse bezit nader te belichten. Op die manier weet hij de materiële geschiedenis van Mariënweerd op een zinnige manier 'aan te sluiten' bij de algemeen-politieke geschiedenis van het Middennederlands rivierengebied in de hoge en late middeleeuwen.

Vanuit dat oogpunt is vooral interessant de inbreng van de twee machtigste territoriale heren uit de omgeving van Mariënweerd, de graven van Holland en Gelre. Op het totaal van haar bezit had de abdij niet veel Hollandse goederen, maar opvallend genoeg waren ze wel zonder uitzondering afkomstig van de Hollandse graven. Van Bavel voert voor deze vrijgevigheid een aantal mogelijke redenen aan, waarvan hij het streven van de graven om hun invloed in het nog lange tijd vage grensgebied met Gelre te consolideren de meest waarschijnlijke acht. Uiteindelijk mislukte deze opzet en pas dan, aan het begin van de veertiende eeuw, gaan de graven van Gelre Mariënweerd begunstigen, niet met grondbezit, maar met gezagsrechten en privileges. Opmerkelijk in dit verband is Van Bavel's constatering (183) dat de graven van Gelre nooit de voogdij over Mariënweerd hebben geclaimd — sterker nog: de abdij zou in het geheel nooit een voogd hebben gehad (195). Wel beschikten ze over de twee belangrijkste constituerende elementen van de voogdij: het algehele beschermheerschap van Mariënweerd en de hoge rechtsmacht over de waard waarin de abdij lag en het aanpalende Mariënweerdse Veld. Voogd of niet, ook voor hen paste de uitoefening van dergelijke rechten in een streven «om te komen tot de vorming van een territoriale 'Flächenstaat'» (197).

Naar Nederlandse maatstaven was Mariënweerd een 'rijke' abdij. Met een grondbezit van ongeveer 3500 hectare in de veertiende en 3000 hectare in de vijftiende eeuw bleef zij vermoedelijk alleen bij de abdijen van Aduard en Rolduc ten achter. Het leeuwedeel verwierf Mariënweerd via koop of schenking — terecht merkt Van Bavel op dat het onderscheid niet zo gemakkelijk is te maken als lijkt — in de eerste twee eeuwen van zijn bestaan. Of beter is het te spreken van drie betrekkelijk korte 'golven' van relatief omvangrijke goederenverwerving: het stichtingsjaar, de eerste decennia van de dertiende eeuw en de eerste helft van de veertiende eeuw. Van Bavel heeft helder uiteengezet dat de laatste verwervingsgolf vooral door een gunstige economische conjunctuur werd ingegeven. In een tijd van stijgende grondprijzen stegen de pachtinkomsten van Mariënweerd waardoor kapitaal werd geaccumuleerd voor nieuwe grondaankopen. Toen de conjunctuur na het midden van de eeuw omsloeg, gebeurde het omgekeerde. De abdij zag haar inkomsten dalen en haar kosten stijgen, zodat ze genooddaakt was om haar Utrechtse en Hollandse landerijen te verkopen. Sindsdien was het grondbezit sterk geconcentreerd in de zes Lingedorpen in de directe omgeving van Mariënweerd. Hier bezat de abdij naar schatting één derde van het cultuurareaal. De enige excentrisch gelegen bezittingen waren toen nog de uithoven van Weurt (bij Nijmegen), Kessel en Mill. Wat Van Bavel niet verklaart — zelfs niet eens aanroert — is waarom de abdij er niet in is geslaagd een nieuwe 'verwervingsronde' van de grond te krijgen toen de conjunctuur zo omstreeks het midden van de vijftiende eeuw andermaal omsloeg. Ongetwijfeld zijn toen echter veel vrijkomende middelen gestoken in de lossing van panden, terwijl ook de tamelijk strenge amortisatie-edicten verdere aanwas van grondbezit verhinderd

kunnen hebben — een relatie die Van Bavel wat al te vlug omkeert: Mariënweerd werd niet geraakt door amortisatie-maatregelen in de vijftiende eeuw omdat het toch nauwelijks nog onroerend goed verwierf (555).

Buiten zijn grondbezit had Mariënweerd betrekkelijk weinig inkomstenbronnen, zoals tiend- en tijnsrechten. Dit betekende dat het economische wel en wee van de abdij nauw samenhing met de wijze waarop zij haar grondbezit uitbaatte. Wat dat betreft is over de eerste twee eeuwen slechts weinig bekend, maar we mogen aannemen dat Mariënweerd zijn grondbezit in het begin organiseerde in (uit)hoven die rechtstreeks werden uitgebaat met arbeid van conversen en horigen. Van Bavel heeft ook de nodige relictten van dergelijke exploitatievormen blootgelegd. Rond 1300 veranderde het regime drastisch. De meeste grond werd van toen af in tijdpacht uitgegeven. Van Bavel brengt dat in verband met zowel een algemene maatschappelijke tendens, de emancipatie van onvrijen, als met een factor die uitsluitend met de premonstratenzer- (en cisterciënzer)orde had te maken: de terugloop van het aantal lekebroeders. Dat deze ontwikkelingen voortzetting van directe uitbating uitsloten omdat (vrije) loonarbeid te schaars en te duur was, zoals Van Bavel stelt (218), waag ik evenwel te betwijfelen, in elk geval voor de periode tot het midden van de veertiende eeuw. Van Bavel draagt hiervoor ook geen empirisch bewijs aan. Was het niet gewoon zo, dat uitgifte in tijdpacht onder de gegeven omstandigheden een veel rationelere exploitatievorm was dan rechtstreekse uitbating, die een actieve betrokkenheid van de kanunniken bij het landbouwbedrijf zou hebben gevergd?

Hoe dit ook zij, in de late middeleeuwen was Mariënweerd voor zijn inkomsten sterk afhankelijk van de pachtprijsontwikkeling. Wat Van Bavel te berde heeft te brengen over de tijdpacht in de vijftiende en zestiende eeuw kent zijn weerga in de Nederlandse geschiedschrijving niet: de pachtvorm, de samenstelling van de pachtsom, de wijze van verpachting en van betaling, de pachtermijn, de verrekening van bijkomende lasten: over al deze zaken bevat zijn boek nieuwe en waardevolle informatie. Bijzondere aandacht verdienen de zeldzame gegevens over werkelijke pachtbetalingen in de rekeningen van Mariënweerd over de jaren 1530-1560 (p. 361 en volgende). Er valt uit op te maken dat men het niet zo nauw nam met de contractuele pachtsom. Naar believen werd in munten van allerlei soort en herkomst, in geld of natura betaald. Daarnaast bewijzen de rekeningen vooral dat pachten lang niet altijd op tijd werden betaald en dat Mariënweerd betrekkelijk hoge betalingsachterstanden ook gewoon tolereerde. In feite was dit een verkapte vorm van kredietverschaffing, die de verpachter, zo becijferde Van Bavel, als gevolg van geldontwaarding ongeveer 3% van de pachtinkomsten kostte. Deze lankmoedigheid (of laksheid?) krijgt nog meer reliëf als men bedenkt dat de Mariënweerdse pacht prijzen in dezelfde periode in reële termen (dat wil zeggen: uitgedrukt in hoeveelheden elementaire consumptiegoederen) een stuk achterbleven bij, bijvoorbeeld, de Hollandse. Dit brengt Van Bavel deels in verband met regionaal-economische factoren, voor een

ander deel echter met zijn constatering dat de «totale» (pacht)inkomsten van Mariënweerd wèl (redelijk) in de pas bleven met de groeiende uitgaven, eenvoudig omdat het areaal dat de abdij in pacht uitgaf, in het begin van de zestiende eeuw door de lossing van panden — waarover zo dadelijk nog wat meer — behoorlijk toenam. Dat Mariënweerd andersom gestreefd zou hebben naar «maximalisatie» van pachtinkomsten wanneer het economische tij tegenzat (bijvoorbeeld door hogere pacht prijzen te bedingen en betalingsachterstanden terug te dringen), zoals Van Bavel in navolging van de Vlaamse historicus E. Thoen suggereert (386-387), wordt echter met geen enkel gegeven onderbouwd.

Voor het relatieve achterblijven van de Mariënweerdse pacht prijzen in de zestiende eeuw geeft Van Bavel nog een mogelijke reden: de concentratie van pachtgoed in grote pachthoeven zou remmend hebben gewerkt op de prijsontwikkeling. Daarmee raakt hij aan een voor de plattelandsgeschiedenis belangwekkend fenomeen. Een voorzichtige tendens in de richting van concentratie tekende zich reeds af in de tweede helft van de vijftiende eeuw, maar op de keper beschouwd zette het verschijnsel pas echt door rond het midden van de zestiende eeuw. In 1580 pachtten tien «superpachters» de helft van het totale in pacht uitgegeven areaal. Niet alleen kleine, maar ook middelgrote pachters waren toen getalsmatig weggedrukt. Of dit op het Betuwse platteland van de zestiende eeuw een radicaal proces van proletarisering in gang zette, zoals Van Bavel ons een beetje wil doen geloven (414-417), is nog maar de vraag. De bewijzen blijven al met al wat mager.

Van Bavel verklaart de concentratie van pachtgoed uit twee factoren. Ten eerste stegen de graan- (en grond)prijzen gedurende een groot deel van de zestiende eeuw sterker dan de arbeidslonen en dat werkte in het voordeel van grote verpachters, die aangewezen waren op landarbeid en vooral voor de markt produceerden. Dit is niet onaannemelijk maar (opnieuw) ontbreekt het toch aan een solide empirische onderbouwing — Van Bavel produceert bijvoorbeeld geen regionale loongegevens die zijn 'koopkrachtplaatje' onderbouwen. De tweede factor vormden de grote risico's die vooral kleine en middelgrote pachtboeren liepen in de eerste, destructieve fase van de Tachtigjarige Oorlog. Zij beschikten nauwelijks over reserves om eventuele tegenslagen door oorlogsgeweld te boven te komen. Wat Van Bavel hier niet noemt maar in dit verband zeker zoveel gewicht in de schaal legde, was de stijgende belastingdruk die met de chronische staat van oorlog gepaard ging en die veel (kleinere) boeren in moeilijkheden bracht. Jammer is tenslotte, dat niet is nagegaan — zo dat mogelijk is — in hoeverre ook bij andere grootgrondbezitters in de streek, zoals de heren van Buren en Culemborg en de hertogen van Gelre, sprake was van concentratie van pachtgoed.

Men zou zeggen dat de 1500 hectare land welke Mariënweerd in het begin van de zestiende eeuw verpachtte, samen met de 350 hectare die het zelf in de buurt van de abdij uitbaatte, ruimschoots voldoende moet hebben opgebracht voor het onderhoud van een dertigtal kanunniken. Toch blijkt dat niet altijd het geval te zijn geweest. Regelmatig verkeerde de

abdij in geldnood en dan was zij genoodzaakt kredieten op te nemen door goederen te verpanden of te bezwaren met renten. Alleen in het uiterste geval werd grondbezit verkocht. Van Bavel zet het verschil tussen verpanden en bezwaren duidelijk uiteen. Met een effectieve interest van 6 à 10 % was verpanding voor kredietnemers duurder dan renteverkoop waarvan het jaarlijkse rendement voor de koper zo tussen 5 en 6 % lag. Een belangrijk tweede nadeel van verpanding tegenover bezwaring, dat Van Bavel over het hoofd heeft gezien, was dat de debiteur bij verpanding niet kon profiteren van abrupte prijsstijgingen, maar bij bezwaring wel. Hoe dit ook zij, Mariënweerd heeft dankzij beide kredietinstrumenten de ernstige en langdurige financiële crisis waarin het aan het einde van de veertiende eeuw verzeild is geraakt het hoofd kunnen bieden. In de tweede helft van de zestiende eeuw lukte dat niet meer, maar dat had veel minder met economie dan met politiek, religie en oorlog te maken.

Behalve veel lof heb ik tot slot ook nog enige punten van kritiek. Om te beginnen wekt de titel van het boek een verkeerde suggestie; de twee hoofdthema's van het boek, goederenverwerving en goederenbeheer, zijn nauwelijks met elkaar geïntegreerd. In feite bevat het boek twee losstaande verhandelingen. Wat we over goederenverwerving te horen krijgen gaat vrijwel uitsluitend over de twaalfde, dertiende en veertiende eeuw; over het goederenbeheer is er alleen informatie uit de vijftiende en zestiende eeuw. Vervolgens mist het deel over het goederenbeheer hier en daar toch wel wezenlijke informatie, zoals over de organisatie van de Mariënweerdse goederen in verschillende 'tafels' — waarvan Van Bavel het bestaan slechts één keer terloops aanstipt (253). Evenmin geeft hij inzicht in de (economische) relaties tussen de abdij en haar 'buitenheren'. Af en toe zijn analyses empirisch onvoldoende onderbouwd, waardoor er weinig verklarende kracht vanuit gaat of interpretaties al te veel blijven hangen in speculaties. Ik heb hierboven al wat voorbeelden gegeven en noem verder nog de lange excurs over de herkomst van de wastijnzen (248-264) en de paragraaf over de sociale gevolgen van de concentratie van pachtgoed voor de plattelandsbevolking (411-417). Spijtig tenslotte is de geringe zorg die aan de presentatie van tabellen en grafieken is gegeven. In de inhoudsopgave ervan ontbreken paginaverwijzingen (wat snel opslaan erg lastig maakt), bij veel tabellen en grafieken ontbreekt een duidelijke legenda of toelichting (de tabellen in de eerste helft van het boek zijn zelfs helemaal niet genummerd) en soms is een verkeerde grafiekvorm gekozen. Maar het zijn kleine smetjes die men een getalenteerde jonge historicus als Bas van Bavel graag zal vergeven.

Vakgroep Geschiedenis
Rijksuniversiteit Leiden
Doelensteeg 16
NL-2300 RA Leiden

P.C.M. HOPPENBROUWERS

Erhard SCHMIDT und Gilbert VOGT (Hrsg.), *Das Stift Tepl und die Prämonstratenser in Obermedlingen*, Verlag Ludwig Auer, D-86609 Donauwörth 1993, 183 Seiten, ISBN 3-403-02385-0.

Erhard SCHMIDT, Studiendirektor i.R. (München), beschreibt das Stift Tepl von den Anfängen im Jahr 1193 bis in unsere Tage und würdigt seine religiöse und kulturelle Bedeutung in Westböhmen (S. 16-98). Peter RUMMEL stellt die Geschichte des Klosters Obermedlingen kurz vor: Dominikanerinnen 1260-1651, Dominikaner 1651-1804, Oblaten 1924-1970 (S. 99-110). Abt Gilbert VOGT verfolgt S. 111-138 den Weg der aus Tepl vertriebenen deutschen Mitbrüder von der ersten Niederlassung in Schönau (1947) über Villingen nach Obermedlingen (1987/88). Erhard SCHMIDT würdigt das Kloster Obermedlingen als Haus der Begegnung für «Kirche in Not», wobei Leben und Wirken des seligen Hroznata von Tepl einen breiten Raum einnehmen (S. 139-156). Clement EDATHUMPARAMPIL, ein indischer Mitbruder des Stiftes Tepl, schreibt über die Gründung und Entwicklung des Klosters Mananthavady im südindischen Bundesstaat Kerala, einem Kloster, das in der Liturgie dem syro-malabarischen Ritus folgt (S. 157-176).

Insgesamt vermitteln alle Artikel in übersichtlicher Weise eine Vielzahl wichtiger Informationen und laden aufgrund der zitierten Literatur zum weiteren Forschen ein. Erfreulich ist die große Zahl von fast 150 Fotos, Skizzen und Dokumenten, die über das ganze Buch verteilt sind, wobei allerdings die Qualität mancher Fotovorlagen nicht besonders gut ist.

An der Abtei 4
D-47166 Duisburg

Ludger HORSTKÖTTER, O. Praem.

Lexikon des Mittelalters, Band V (Hiera-Mittel bis Lukanien), Herausgeber und Berater: Robert-Henri BAUTIER u.a., Redaktion: Gloria AVELLA-WIDHALM u.a., Artemis Verlag München 1991, VIII Seiten + 2221 Spalten.

Die positive Beurteilung dieses Lexikons, die beim Rezensieren der ersten vier Bände zum Ausdruck gebracht wurde (*Anal. Praem.* LX, 1984, 119f; LXI, 1985, 158; LXIII, 1987, 122f; LXV, 1989, 177f; LXVI, 1990, 89f), kann nach dem Erscheinen des fünften Bandes erneut unterstrichen werden, aber ebenso der bisher mehrfach geäußerte Wunsch nach einer stärkeren Berücksichtigung des Prämonstratenser-Ordens in den Artikeln und bei der Auswahl der Stichworte.

Im ganzen fünften Band ist keine Persönlichkeit aus dem Prämonstratenser-Orden mit einem eigenen Artikel bedacht worden. Dazu hätte sich bei den Ratzeburger Bischöfen Isfried und Ludolf die Gelegenheit ergeben, ebenso bei Hugo von Fosses, dem ersten Abt von Prémontré, der während seiner Amtszeit die organisatorischen Grundlagen für die sich schnell ausbreitende Reformbewegung von Prémontré schuf und ohne

den es wohl nicht zur Ausbildung des Prämonstratenser-Ordens gekommen wäre.

Eigene Artikel erhielten die Prämonstratenser-Klöster *Ilbenstadt* (Sp. 377) und *Lac de Joux* (Sp. 1604f mit Erwähnung der Tochterabteien) sowie *Lorsch* (Sp. 2118 mit einem einzigen Satz innerhalb eines zweiseptigen Beitrags, der sich fast nur mit der Frühzeit dieses ehemaligen Benediktinerklosters beschäftigt). Angemessen und wünschenswert gewesen wären eigene Artikel über die Klöster *Jerichow/Elbe* (Backsteinbaukunst), *Justemont*, *Knechtsteden* (romanische Kirche mit figürlicher Ausmalung des Westchores) und *Leitzkau* (Mission bei den Slaven).

Die bloße Nennung des Namens oder kurze Hinweise finden sich u.a. zu folgenden Klöstern: *Ilfeld* als Hauskloster der Grafen Ho(h)nstein (Sp. 86), *Selau* mit seiner Patronatskirche St. Jakob in Iglau (Sp. 366), *Wilten* im Zusammenhang mit der Gründung der Stadt Innsbruck (Sp. 441), *Cappel* mit seinem Familiaren Justinus von Lippstadt (Sp. 824), *Kaiserslautern* bei der Stadtgründung neben der gleichnamigen Kaiserpfalz (Sp. 860), *Leitomischl* mit den erhaltenen Resten der romanischen Klosterkirche (Sp. 1864f) und *Averbode* als Gründung der Grafen von Looz (Sp. 2109). Das anonyme Lobgedicht *vom Himelriche*, entstanden in der 2. Hälfte des 12. Jahrhunderts, wird dem Kloster *Windberg* zugeschrieben (Sp. 21f).

Im Artikel *Livland* fehlt die Nachricht, daß das Domstift Riga im Jahre 1209 in ein Prämonstratenserstift umgewandelt wurde (siehe *Anal. Praem.* LXVI, 1990, 92); von daher läßt sich die Information, daß das Rigaer Domkapitel im Jahre 1229 den *Prämonstratenser* Nikolaus zum Bischof wählte (Sp. 2047), nicht richtig einordnen.

Im Artikel *Laon* wird Bischof Barthélemy de Joux und sein Engagement für *Norbert von Xanten* bei der Gründung *Prémontrés* (1121) gewürdigt, das auf die Diözese Laon mit den Klöstern St. Martin (Laon), Cuissy, Clairfontaine, und Thénailles sowie auf das nördliche Europa ausstrahlte (Sp. 1711). Papst Honorius II. bestätigte die prämonstratensische Bewegung im Jahre 1126 (Sp. 120). *Norbert von Xanten* wird als Vertrauter König Lothars von Süplingenburg bezeichnet (Sp. 2125). Norbert half, die Anhängerschaft des aus der strittigen Papstwahl 1130 hervorgegangenen Innozenz II. in Deutschland zu festigen (Sp. 433). Seinen durch zwei päpstliche Bullen gestützten Versuch, das Bistum Posen und später die ganze polnische Kirche dem Magdeburger Metropolitanverband einzugliedern, habe Erzbischof Jakob von Gnesen erfolgreich abzuwehren vermocht (Sp. 288).

Wichtig sind die Artikel *Kanoniker* (Sp. 903f) und *Kanonissen* (Sp. 907f); in beiden werden die Prämonstratenser erwähnt. Das zweite Laterankonzil im Jahre 1139 sprach sich unter anderem gegen das gemeinsame Chorgebet von Mönchen und Nonnen aus (Sp. 1740). Dies hatte wohl auch Auswirkungen auf den Verband von *Prémontré*; denn um die gleiche Zeit beginnt die Trennung der Doppelklöster.

Chronicon

GENERALIA

B. M. V.

220. — Bernard ARDURA, *Prämonstratenser*, in: R. BÄUMER und L. SCHEFFCZYK (Hg.), *Marienlexikon*, Band 5, St. Ottilien 1993, S. 289-292. (H.J.)

Norbertus

221. — *Consuetudines canonicorum regularium Rodenses*. Die Lebensordnung des Regularkanonikerstiftes Klosterrath, lateinisch-deutsch, übersetzt und eingeleitet von Helmut DEUTZ (Fontes Christiani XI), Herder-Verlag Freiburg 1993, Band I (352 Seiten) und Band II (240 Seiten) mit Register. Der Bearbeiter vertritt S. 25 die Ansicht: «Man darf zu Recht vermuten, daß er (= Abt Richer von Klosterrath) die Ausarbeitung des Textes, die gewiß auch Norbert von Xanten bei seinen Besuchen in Klosterrath zwischen 1115 und 1118 verfolgen konnte, bis 1119 zum Abschluß gebracht hatte ...» — S. 101 rühmt der Bearbeiter die Persönlichkeit Abt Richers und seine «im eigenen kanonikalen Lebensvollzug erworbene Kompetenz, die Persönlichkeiten wie Norbert von Xanten und Erzbischof Konrad I. von Salzburg anerkannten und schätzten» und S. 102 stellt er fest, daß die *Consuetudines Rodenses* im 12. Jahrhundert «zum wichtigsten Normtext der deutschen Regularkanoniker» (R. SCHIEFFER) wurden und daß ihre Bedeutung für Norbert von Xanten (Anal. Praem. LXVIII, 1992, 5-16) und für die Statuten der Prämonstratenser (Anal. Praem. LVI, 1980, 177-193) feststehe. (L.H.)

222. — Pascal GAYE, *Norbert, voyageur malgré lui, de Magdebourg à Strahov*, dans M. PLOUVIER (éd.), *Actes* (cf. n° 223), pp. 6-9. L'auteur décrit en bref la translation des reliques de Norbert, de Magdebourg à l'abbaye de Strahov en 1626-1627. (H.J.)

C.E.R.P.

223. — Martine PLOUVIER (éd.), *Actes officiels du 18e colloque du Centre d'Études et de Recherches Prémontrées. Charleville-Mézières, 1992, Laon, 1993, 132 pp.* Les thèmes du colloque, tenu du 9 au 11 octobre 1992, étaient: «Les Prémontrés pèlerins, voyageurs et missionnaires» et «Les abbayes des Ardennes françaises et belges». Contributions générales des prémontrés pèlerins: Xavier LAVAGNE D'ORTIGUE, *Pérégrinations norbertines*, pp. 37-39;

Evelyne HUMANN, *Les prémontrés en Amérique*, pp. 60-61.

Le second auteur donne les noms de six prémontrés espagnols, évêques dans les diocèses du Nouveau Monde aux dix-septième et dix-huitième siècles. Puis elle parle de la mission de l'abbaye de Wilten aux Etats-Unis (1842-1890) et du début de la mission de Berne au même pays en 1893.

Les actes donnent également le texte des nouveaux statuts du C.E.R.P., votés en assemblée générale le 10 octobre 1992, pp. 84-85. (H.J.)

Jindřich Zdik

224. — Kurt A. HUBER, *Bischof Heinrich Zdik (†1150), ein Prämonstratenser?* in: *Archiv für die Kirchengeschichte von Böhmen-Mähren-Schlesien* XII, 1993, Seite 38-48. Unbestritten war Zdik Augustiner-Chorherr, eingekleidet in Jerusalem. Sicher ist auch, daß er freundschaftliche Beziehungen zu den Prämonstratensern unterhielt. Aber keine der reichlich herangezogenen Quellen belegt eine Mitgliedschaft bei den Prämonstratensern. (L.H.)

Hugues Farsit

225. — L.C. VAN DYCK, art. *Hugues Farsit ou de Soissons*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXV, col. 224-226. Hugues Farsit était chanoine régulier de Saint-Jean-des-Vignes à Soissons. Cet ancien compagnon de Norbert fit parvenir un urgent appel à l'unité aux factions de l'ordre — celle de Prémontré et celle de Magdebourg — qui se trouvaient réunies à Coblenz en 1143 dans le but de surmonter leurs divergences de vues. (H.J.)

PARTICULARIA

Abbecourt

226. — Fabienne DUVAL et Pierre-Yves LOUIS, *L'abbaye d'Abbecourt (Yvelines)*, dans M. PLOUVIER (éd.), *Actes* (cf. n° 223), pp. 88-92. (H.J.)

227. — Alain VOLAT, *A propos d'un abbé de Laval-Dieu, Michel Charles Brodé (1679-1702)*, dans M. PLOUVIER (éd.), *Actes* (cf. n° 223), pp. 63-67. L'auteur publie en annexe deux actes ainsi que la traduction, du 2 septembre 1675 et du 25 décembre 1679, dans lesquels Jean-Baptiste Pénillon, abbé d'Abbecourt, nomme Michel Brodé, religieux profès de son abbaye, à la chapelle ou chapellenie de Sainte-Radegonde près Saint-Germain; puis le père abbé accepte la démission volontaire de M. Brodé de cette charge après qu'il était devenu abbé de Lavaldieu. En 1702, M. Brodé (†1714) devint abbé d'Abbecourt. (H.J.)

Aguilar de Campóo

228. — R. AUBERT, art. *Herrera de Pisuerga (S.-Augustin)*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 190. Herrera de Pisuerga était un monastère double, fondé vers 1152. En 1169, la communauté put acquérir l'église collégiale voisine d'Aguilar de Campóo. Herrera demeurait une grange dépendante d'Aguilar. (H.J.)

Amiens, Saint-Jean

229. — Martine PLOUVIER, *Le journal du R.P. Pierre Postel (1708-1733)*, dans IDEM (éd.), *Actes* (cf. n° 223), pp. 24-28. Le ms. 532 de la Bibliothèque municipale d'Amiens, en cinq volumes, est plutôt un journal historique qu'un journal de voyage, écrit à l'abbaye Saint-Jean d'Amiens. En plus d'informations intéressantes, il contient des fragments de récits de voyage. (H.J.)

Antwerpen, Sint-Michiel

230. — Bernard ARDURA, art. *Vander Sterre (Jean-Chrysostome)*, dans *Dictionnaire de Spiritualité*, t. XVI, col. 247. J.-C. Vander Sterre était abbé de l'abbaye de Saint-Michel de 1629 à 1652. La bibliographie ne mentionne pas l'article de N. WEYNS dans *Nationaal Biografisch Woordenboek*, t. IV, Bruxelles, 1970, col. 783-789 ainsi que l'article en langue française du même auteur dans les *Anal. Praem.*, XLVIII, 1972, pp. 94-123. (H.J.)

231. — L.C. VAN DYCK, art. *Hertoghe (Polycarpe [Corneille] De)*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 222-223. Le chanoine P. de Hertoghe (1591-1668) était un écrivain ecclésiastique. (H.J.)

Ardenne

232. — J. FOURNÉE, art. *Hermitage (l')*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 110-111. L'Hermitage, à Saint-Martin-des-Besaces (canton du Bénv-Bocage, départ. Calvados), était l'un des quatre prieurés de l'abbaye d'Ardenne. Il fut fondé à la fin du XIIe siècle. (H.J.)

Arnstein (Lahn)

233. — Annette SCHOMMERS, *Rheinische Reliquiare*, Rheinbach 1993, S. 179, 304f und 332f. Hingewiesen wird auf das Reliquiar des hl. Fabian und das des hl. Sebastian. (L.H.)

Averbode

234. — E.A. OVERGAUW, *Martyrologes manuscrits des anciens diocèses d'Utrecht et de Liège; étude sur le développement et la diffusion du*

Martyrologe d'Usuard, 2 volumes, Hilversum, 1993, 1169 pp., ISBN 90-6550-013-8. Pp. 194-249: Le Martyrologe prémontré (les manuscrits du groupe OPrem), analyse hagiographique et description des manuscrits de Prémontré, d'Averbode, du Parc et de Berne. (H.v.B.)

235. — Placide LEFEVRE (†), Philippe GODDING et Françoise GODDING-GANSHOF, *Chartes du Chapitre de Sainte-Gudule à Bruxelles 1047-1300*, (Université de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie, t. VI, 45), Louvain-la-Neuve, Bruxelles, 1993, LV-375 pp. (H.J.)

236. — Hans NIEUWDORP (ed.), *Antwerpse retabels 15de—16de eeuw*, dl. I: *Catalogus*, Antwerpen, 1993. Deze prachtig geïllustreerde tentoonstellingscatalogus beschrijft pp. 108-117 het passieretabel uit circa 1540, bewaard in de Sint-Trudokerk te Opitter (gem. Bree), eertijds een kerk bediend door de abdij van Averbode. Oorspronkelijk stond het retabel in de kapel van Onze Lieve Vrouw aan de rand van het dorp, de voormalige parochiekerk. In de zeventiende eeuw zou het zijn overgebracht naar de nieuwe parochiekerk. De auteur verwerpt de eertijds door Pl. Lefèvre geformuleerde stelling dat het retabel uit de abdij van Averbode afkomstig zou zijn.

De catalogus bevat tevens een *Repertorium van Antwerpse retabels*, pp. 193-195. Behalve het hierboven genoemde worden er nog vermeld de retabels uit de abdij van Averbode die zich momenteel bevinden in het Museum Vleeshuis te Antwerpen en het Musée de Cluny te Parijs. Beide waren niet op de tentoonstelling aanwezig. H. NIEUWDORP (ed.), o.c., dl. II: *Essays*, geeft p. 19 en p. 21 een afbeelding van deze retabels. (H.J.)

237. — L.C. VAN DYCK, art. *Hooghlant (Nicolas), Nikolaus (de Altaterra)*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 1079-1080. Une chronique de la vie du premier abbé de l'abbaye, André et du religieux Arnikius, mort en odeur de sainteté (AVERBODE, Archives de l'abbaye, IV, ms. 67), est présentée par N. Hooghlant, soi-disant abbé de l'abbaye de Middelburg. La critique a démontré qu'il s'agit d'un écrit apocryphe du XVIIe siècle. (H.J.)

238. — Herman JANSSENS, *Le séjour forcé en Allemagne de Trudo Salé, second proviseur de l'abbaye d'Averbode, otage des troupes alliées (5 juillet au 27 septembre 1758)*, in M. PLOUVIER (ed.), *Actes*, cfr. nr. 223, pp. 29-36. We hebben hier bondig het verhaal samengevat van T. Salé, gijzelaar tijdens de Zevenjarige Oorlog, door hemzelf neergeschreven in het bewaarde handschrift: AVERBODE, Abdijarchief, IV, hs. 141: *Diarium rerum maximi memorabilium quae acciderunt obsidibus, anno 1758 ex aliquibus Brabantiae locis per delectam exercitus Confoederati manum, sublatis*. De archivaris van Tongerlo, Cyriel van Eyxsel, werd eveneens meegenomen. Ook hij liet hiervan een relaas na: AVERBODE, Abdijarchief, IV, hs. 197, pp. 1-102. (H.J.)

239. — Kristina FEREMANS, *De maatschappelijke opstelling van Hooger Leven, algemeen weekblad 1927-1938, onuitgegeven licentiaatsverhandeling*, K.U. Leuven, 1993, V-199 pp. Promotor: prof.dr. E. LAMBERTS.

«*Hooger Leven* was een weekblad dat in 1927 door de Abdijs van Averbode werd opgestart. De trefwoorden waren 'Vlaams', 'Katholiek' en 'Cultureel'. Initiatiefnemer was de schrijver Gerard Walschap (1898-1989), die toen nog niet in onmin leefde met de katholieke Kerk. Mede-hoofdredacteur was de norbertijn Emiel Paul Valvekens (1897-1944), [mede-oprichter en secretaris van de Historische Commissie van de premonstratenzer orde en van het tijdschrift *Anal. Praem.*]. In 1935 zou E. Valvekens het blad vaarwel zeggen, G. Walschap bleef aan het tijdschrift verbonden tot 1938, het laatste levensjaar van *Hooger Leven*.

In het begin streefde het weekblad een strikte politieke neutraliteit na, in 1935 kwam daarin een radicale ommekeer: *Hooger Leven* werd overgenomen door N.V. Altiora [een door de Abdijs gecontroleerde naamloze vennootschap], ging een nieuwe, meer populaire, koers varen en besteedde veel aandacht aan binnenlandse en buitenlandse politiek, daarbij een duidelijk standpunt innemend» (p. 1).

De auteur kon beschikken over de bewaarde briefwisseling tussen beide hoofdredacteurs, bewaard in het Archief Carla Walschap (privé-bezit). In Averbode werd alle archiefmateriaal hierover vernietigd door J.B. Valvekens. (H.J.)

240. — Frans DANEELS, *The Right of Defence*, in *Studia canonica*, XXVII, 1993, pp. 77-95. (H.J.)

Bellelay

241. — Jean-Claude REBETEZ, *L'abbaye prémontrée de Belleley (1140-1420), histoire socio-économique d'une abbaye prémontrée jurassienne (précédée d'une analyse archivistique et diplomatique)*. Thèse soutenue à l'École des Chartes à Paris en mars 1993. (H.J.)

242. — Compte-rendu: Alfred WYSS et Daniel DE RAEMY, *L'ancienne abbaye de Bellelay*, Moutier, 1992, par Martine PLOUVIER, dans IDEM, (éd.), *Actes* (cf. n° 223), pp. 124-126. (H.J.)

Belval

243. — Martine PLOUVIER, *Trois abbayes ardennaises prémontrées: Belval, Laval-Dieu et Septfontaines*, dans IDEM, (éd.), *Actes* (cf. n° 223), pp. 68-79. L'auteur attire l'attention sur le fait que de l'abbaye de Belval sont conservés un cartulaire inédit de 226 actes (partiellement étudié par J.-M. Lalanne) et 103 manuscrits (du XIIe au XVe siècle) conservés par la Bibliothèque municipale de Charleville-Mézières. (H.J.)

Berne

244. — E.A. OVERGAUW, *Martyrologes manuscrits des anciens diocèses d'Utrecht et de Liège; étude sur le développement et la diffusion du Martyrologe d'Usuard*, 2 volumes, Hilversum, 1993, 1169 pp., ISBN 90-6550-013-8. Pp. 194-249: Le Martyrologe prémontré (les manuscrits du groupe OPrem), analyse hagiographique et description des manuscrits de Prémontré, d'Averbode, du Parc et de Berne. (H.v.B.)

245. — Mart VAN SLUISVELD, *Abdij van Berne. Nederlands oudste kloostergemeenschap. Geschiedenis, leven, werken*, Heeswijk, [1993], 32 pp. (H.J.)

Blanchland (GB)

246. — Robert BINDEL, *L'abbaye Sainte-Marie de Blanchland*, dans M. PLOUVIER (éd.), *Actes* (cf. n° 223), pp. 93-100. De toutes les fondations de l'ordre en Angleterre, cette abbaye est la seule dont l'église, bien que mutilée, soit restée jusqu'à présent ouverte au culte. (H.J.)

Bohemiae circaria

247. — Compte-rendu: Bernard ARDURA et Karel DOLISTA, *Prémontrés en Bohême, Moravie et Slovaquie*, Prague, 1993, par Cécile SOUCHON, dans M. PLOUVIER (éd.), *Actes* (cf. n° 223), p. 128. (H.J.)

Bonne-Espérance

248. — Philipp von Harvengt, geb. um 1100, Abt von Bonne-Espérance von 1156 bis 1182, gest. um 1183, wird im *Lexikon des Mittelalters*, Band 6 (1993) Sp. 2076, als «zu den bedeutendsten asketisch-theologischen Schriftstellern» des Ordens gehörig vorgetsetzt (Artikel von M. GERWING). (I.H.P.)

249. — La *Société de Recherche Historique et Folklorique de Seneffe* a consacré sa *Revue Trimestrielle*, 1993, n° 3, à Familleureux, la paroisse desservie par l'abbaye de Bonne-Espérance. L'abbé DEBUISSETER parle de la cure: *Les avatars du presbytère de Familleureux*, et Daniel MASSART, secondé par l'abbé DEBUISSETER, traite de la ferme Grand Courrière: *Les censiers de la ferme Grand Courrière à Familleureux*. La belle cure fut construite en 1726 aux frais de l'abbaye, selon les règles de l'époque, style classique, type hennuyer. La ferme avec ses grandioses édifices, comptant 136 bonniers, fut exploitée jusqu'au XIVe siècle par les religieux de Bonne-Espérance; puis, on appliquait les baux de ferme suivant de conditions bien établies. (D.D.C.)

Brandenburg

250. — Art. *Hieronymus Sculteti*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 424-425. H. Schultz (†1522)

était évêque de Brandenbourg de 1507 à 1521, au moment que M. Luther commença son attaque à l'église de Rome. L'électeur de Brandenbourg le força à échanger son siège contre celui de Havelberg. (H.J.)

Cappenberg

251. — R. AUBERT, art. *Hermann* (n° 12), dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 41. Hermann était le quatrième prévôt de Cappenberg et mourut en 1210. Il était le fils de Hildegonde, fondatrice et prieure du couvent des norbertines de Meer. (H.J.)

Csorna

252. — Tibor Antal HORVATH, *Szombathely a XV-XVIII. században* (Steinamanger im XV.-XVIII. Jahrhundert), in *Acta Savariensia*, Nr. 8, Szombathely, 1993, 450 Seiten, ISBN 963-04-3409-1, ISSN 1216-4038.

Den Band redigierte Gábor Kiss unter Mitwirkung von Gyula BENCZIK, László MAYER, Endre TOTH und Balázs ZAGORHIDI CZIGANY.

Tibor Antal Horváth (1889-1964) ist im Jahre 1913 in den Prämonstratenserorden in Csorna eingetreten. Er betätigte sich als Gymnasiallehrer in Szombathely (1921-1936) und Keszthely (1914-1921, 1936-1948). Außerdem war er Museologe und Numismatiker. Seine Publikationen erschienen in verschiedenen Fachzeitschriften, darunter in den *Anal. Praem.* (Jahrgang 1927-1937). Nach der Aufhebung des Ordens im Jahre 1950 wohnte er in Budapest, wo er im Staatsarchiv, in der Universitätsbibliothek und in der Széchényi-Bibliothek forschte und Aufzeichnungen in grosser Menge sammelte. Sein Manuskriptnachlaß ist in den Besitz der Ungarischen Akademie der Wissenschaften gelangt, ein Teil der Sammlung wird im Archiv von Szombathely verwahrt. T. Antal Horváth plante, die Geschichte der Stadt Szombathely zu schreiben, sein Werk aber blieb unvollendet. Der Redaktor Gábor Kiss und seine Mitarbeiter haben nun aus den Manuskripten T. Antal Horváth's diese Monographie vollständig herausgegeben. (A.E.K.)

253. — *Emlékkönyv KUNC ADOLF premontrei prépost születésének 150. évfordulója alkalmából* (Gedenkbuch bei Gelegenheit der 150. Jahresfeier der Geburt des Prämonstratenser-Propstes Adolf Kunc), Szombathely, 1993, 160 Seiten, einschließlich 25 Abbildungen und Textillustrationen. Das Buch enthält einen Teil der Vorträge, die an den Adolf-Kunc-Gedenktagen am 28./29. November 1991 in Szombathely gehalten wurden. Ordensgeschichtliche Themen sind folgende: Ödön L. HORVATH, *Szombathely és a premontreiek* (Steinamanger und die Prämonstratenser), Seite 27-36; Imre KOVACS, *A Premontrei Rend története* (Die Geschichte des Prämonstratenserordens), Seite 11-25. (A.E.K.)

De Pere

254. — Bernard ARDURA, *A century of pastoral service and educational work in USA. Norbertines arrived in Wisconsin 100 years ago*, in

L'Osservatore Romano (English edition), 12.1.1994. (H.v.B. and H.J.)

255. — The Community of St. Norbert Abbey, De Pere, rejoices in the election of Father Evermode Thomas De Wane (°1932), who was elected Abbot on April 14, 1994. He was elected for 9 years.

He was vested at St. Norbert Abbey August 28, 1950 and ordained May 31, 1958. He has served as Principal of Premontre High School, Professor at St. Norbert College and Novicemaster at St. Norbert Abbey.

Abbot De Wane received the Abbatial Blessing from the Most Reverend Robert J. Banks, Bishop of Green Bay, on June 6, 1994.

Dielegem

256. — L.C. VAN DYCK, art. *Huys (Henri-Ferdinand)*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXV, col. 494. H. Huys (1645-1720) devint abbé de l'abbaye de Dielegem en 1689. (H.J.)

Dormans, Sainte-Croix

257. — Des recherches ont permis de repérer des vestiges de la demeure construite sur l'emplacement de l'ancien monastère par l'abbé Vittement, vice-précepteur de Louis XV. Bernard BOLLER, *La mémoire du sol de La Chapelle-Monthodon*, Association pour la sauvegarde et la protection du patrimoine historique et culturel de la commune de la Chapelle-Monthodon, La Chapelle-Monthodon, 1992, 190 pp., ill. (B.A.)

Drongen

258. — R. AUBERT, art. *Hulsterloo*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXV, col. 325-326. Hulsterloo était une importante *curia* de l'abbaye de Tronchiennes, qui avait probablement le statut de monastère aux XIIe-XIIIe siècles. La chapelle était un lieu de pèlerinage marial. La maison fut supprimée en 1578, la statue de la Vierge fut transférée à Tronchiennes. (H.J.)

Ellen (Niederzier)

259. — A. SCHOMMERS (wie oben Nr. 233), S. 145 und 285f (Abbildung 43) über das Armreliquiar des hl. Thomas Becket in der Pfarrkirche zu Ellen. (L.H.)

Étival

260. — Art. *Hugo (Charles-Louis)*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXV, col. 153. L'historien de l'ordre C.-L. Hugo (1667-1732) était abbé de l'abbaye d'Étival et évêque titulaire de Ptolémaïs. (H.J.)

Floreffe

261. — L.C. VAN DYCK, art. *Hugues de Floreffe*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXV, col. 229. Hugues était religieux de l'abbaye de Floreffe, il écrivit la biographie de sa parente, la veuve et recluse Ivette de Huy (†1228). (H.J.)

262. — IDEM, art. *Honoré (Barthélemy)*, *Ibidem*, t. XXIV, col. 1045. B. Honoré, alias Van Eersel (Eerselius) (†1589), était curé de Helmond, historien et écrivain. (H.J.)

Frigolet

263. — Aline DEBERT, *Les missions des abbayes Saint-Michel de Frigolet et Saint-Martin de Mondaye à Madagascar*, dans M. PLOUVIER (éd.), *Actes* (cf. n° 223), pp. 40-50. Ces missions se situaient dans la période 1901-1935. L'auteur cite surtout des lettres des missionnaires. Elle parle aussi de l'Institut des Soeurs missionnaires de Saint-Norbert, du tiers-ordre régulier. Voir l'article *Saint-Victoret*, dans B. ARDURA, *Abbayes, prieurés et monastères de l'ordre de Prémontré en France*, Nancy, 1993, pp. 487-488. (H.J.)

Füssenich (Zülpich)

264. — A. SCHOMMERS (wie oben Nr. 233), S. 126-128 und S. 199 handelt über den Aldericus-Schrein (Farbtafel IV; Abbildung 27 und 105) und S. 183, 195 und 216-218 über Reliquienfassungen (Abbildung 106). (L.H.)

Genlis

265. — Abbé DE RANCÉ, *Correspondance*, Édition originale par Alban John KRAILSHEIMER, Préface du Cardinal HUME, 4 vol., Les Éditions du Cerf, Paris/Commentarii Cistercienses, Cîteaux, 1993.

Lettre n° 780 711, 11 juillet 1678, au Père Bruno Ferrand de Grandmaison, prieur de Genlis, qui en 1684, âgé de soixante-trois ans, entra à la Trappe, fit profession en janvier 1685, sous le nom de Dom Paul: L'abbé de Rancé lui confirme son propos de se retirer pour se vouer à la seule contemplation. Il lui confirme son amitié. Selon la *Relation* de sa mort, Rancé aurait connu le Père Ferrand «dans le monde».

Lettre n° 780 717, 17 juillet 1678, au Père Ferrand de Grandmaison: L'abbé de Rancé lui confirme son propos et lui renouvelle son amitié. Lettre n° 781 126, 26 novembre 1678, au Père Bruno Ferrand de Grandmaison: L'abbé de Rancé lui rappelle que l'idéal du religieux est d'être là où Dieu veut, ne rien donner de soi-même au monde. Il exalte l'excellence de la solitude et lui confirme son amitié.

Lettre n° 891 116, 16 novembre 1680, au Père Bruno Ferrand de Grandmaison: Suite à une maladie du Père Ferrand, l'abbé de Rancé lui écrit que les maladies sont des visites de Dieu, une purification du coeur, un

moyen pour se détacher du monde. Il dénonce la vanité des biens de ce monde, ainsi que les religieux qui continuent à traiter les affaires du monde. Il lui confirme son amitié.

Lettre n° 831 206a, 6 décembre [1683?], à Nicolas Pinette, ancien Trésorier de Gaston d'Orléans, converti, lié à l'Oratoire, et ami intime de l'abbé de Rancé. Il écrit au sujet du Père Éloi Le Mosle, prieur de la maison de Gendres, filiale de Genlis. Le Père Le Mosle fit profession à la Trappe sous le nom de Dom Bernard, le 22 janvier 1685, à l'âge de 64 ans, et mourut en 1690: Au cours d'une maladie, le Père Le Mosle, qui désirait depuis longtemps entrer à la Trappe, a fait vœu de se retirer auprès de l'abbé de Rancé. S'il a promis une telle chose à Dieu, il est obligé en conscience d'exécuter son vœu. D'ailleurs l'Église permet le passage des religieux à un ordre plus austère. Le Père Le Mosle doit garder sa liberté de réaliser son vœu malgré les pressions et les oppositions de ses supérieurs. Dieu lui en demandera compte. Qu'il vienne à la Trappe, on y jugera sa vocation et ce sera la réponse de Dieu.

Lettre n° 85/2, [1685], à l'abbé général des Prémontrés, Michel Colbert. Devant le départ de ces deux religieux pour la Trappe, les autorités de Prémontré portèrent plainte d'abord à l'abbé de Cîteaux, puis, en 1684, à l'assemblée de l'Antique Rigueur de Lorraine dont faisait partie l'abbaye de Genlis, enfin à Rome, mais l'affaire fut en fait traitée par l'archevêque de Paris, qui permit aux transfuges de rester à la Trappe, mais qui engagea Rancé à ne plus accepter de religieux sans la permission de leurs supérieurs: Rancé accepte l'accord conclu en 1147 entre Cîteaux et Prémontré, visant à empêcher les fréquents passages d'un ordre à l'autre. Toutefois il considère cette mesure comme contraire à la liberté. Les religieux concernés se doivent d'examiner le fait, et de se plaindre de cette entrave à cette liberté que l'Église a toujours protégée. Rancé avoue avoir ainsi reçu une quinzaine de religieux venus d'autres ordres: leurs supérieurs ont fait pour les entraver, mais Rome les a déboutés. Rancé écrit à Michel Colbert: «En un mot, si tous les supérieurs, Monsieur, vous ressemblaient, je serais de votre avis, mais la plupart n'ont que leur congrégation devant les yeux et sont persuadés qu'ils doivent tout sacrifier à ses intérêts, et quand il est question ou de lui éviter quelque dommage ou de lui procurer quelque bien, ils comptent pour rien la perfection, le repos et le salut des particuliers». (B.A.)

Gödöllő

266. — Bernát L. KUMOROVITZ, *A magyar pecséthasználat története a középkorban* (Der Gebrauch von Siegeln in Ungarn im Mittelalter), zweite vermehrte und verbesserte Auflage, in *Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico digesta*, Serie Nr. IX, Budapest, 1993, 135 Seiten, I-X. Tafeln, ISBN 963-7421-68-X.

Die erste Auflage des Werkes ist im Jahre 1944 erschienen. Die ausgedruckten Exemplare wurden infolge der Kriegsergebnisse fast total

vernichtet. Die wissenschaftlichen Ergebnisse des Werkes haben sich als zeitbeständig erwiesen, doch auf die vermehrte und neu bearbeitete Auflage mußte man fast ein halbes Jahrhundert warten. Der Verfasser arbeitete an seinem Werk beinahe bis zu seinem Tode. Die zweite Auflage hat der Redaktor Gábor NÉMETH nach den Manuskripten des Verfassers redigiert.

Bernát L. Kumorovitz (1900-1992) ist im Jahre 1918 in den Prämonstratenserorden in Jászó eingetreten. Seit 1926 war er Oberschullehrer am Prämonstratenser-Gymnasium in Gödöllő, von 1939-1943 auch Direktor des Gymnasiums. Ab 1934 war er Lehrbeauftragter an der Pázmány-Peter-Universität in Budapest. Er wurde 1946 korrespondierendes Mitglied der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Seine Publikationen erschienen in der Thematik der geschichtlichen Hilfswissenschaften: der Diplomatik, der Siegelkunde und der Heraldik. Sehr ansehnlich ist auch sein Manuskriptnachlaß. (A.E.K.)

267. — Gábor BARNÁ und Egyed HERMANN, *A bátaszékiek máriacelli búcsújárása* (The Pilgrimage by the Population of Bátaszék to Mariazell), in *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* (Essays in Church History in Hungary), V, 1993, Nr. 1-2, Seite 155-173, mit einer englischen Zusammenfassung.

Im ersten Teil der Abhandlung bespricht und leitet Gábor Barna die bisher unveröffentlichte Abhandlung Egyed Hermann's ein, die er im zweiten Teil mit dem Titel *Bátaszék — Máriacell* im vollen Umfang publiziert.

Egyed (= Ägidius) Hermann (1895-1970) ist im Jahre 1914 in den Prämonstratenserorden in Jászó eingetreten. Ab 1924 war er Gymnasiallehrer in Gödöllő und von 1938-1949 ordentlicher Professor der ungarischen Geschichte an der Universität von Szeged. Ansehnlich ist seine Tätigkeit in der Kirchen- und Ordensgeschichte. In dieser Thematik hat er viele Bücher, Abhandlungen und Rezensionen geschrieben. Sein Hauptwerk ist: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig* (Die Geschichte der katholischen Kirche in Ungarn bis 1914), Aurora Könyvek, München 1973, XI-582 Seiten. Die Abhandlung *Bátaszék — Máriacell* verfaßte er im Jahre 1956. (A.E.K.)

268. — Der Präsident der Ungarischen Republik verlieh auf Vorschlag des Ministerpräsidenten aus Anlaß des ungarischen Nationalfestes am 23. Oktober 1993 das Offizierskreuz des Ungarischen Republikordens (bürgerliche Abteilung) dem regierenden Prior des Prämonstratenserpriorats Gödöllő und Gymnasialdirektor Joseph Ottó Fényi als Anerkennung seiner für den Orden geleisteten überragenden Tätigkeit. Kultusminister Ferenc Mádl überreichte die Auszeichnung am 10. November 1993. (A.E.K.)

Grimbergen

269. — Mohan SAWHNEY, *Le père De Sany (1819-1869). Premier missionnaire prémontré en Afrique du Sud*, dans M. PLOUVIER (éd.), *Actes*

(cf. n° 223), pp. 55-59. Le texte est écrit d'après le livre H. VAN HEESCH, *Pater De Sany, eerste norbertijn-missionaris in Zuid-Afrika*, Bruxelles, 1949. (H.J.)

Havelberg

270. — Jay T. LEES, *La lettera di Anselmo di Havelberg a Pietro il Venerabile: Frederico Barbarossa e Baume-les-Messieurs*, in *Benedictina*, XL, 1993, pp. 49-56. (H.J.)

Helvetia

271. — Paul A. BÜHLER, *Les maisons des Prémontrés sur le territoire de la Suisse actuelle*, dans M. PLOUVIER (éd.), *Actes* (cf. n° 223), pp. 109-120. (H.J.)

Herentals, Besloten Hof

272. — Jaak JANSEN, *Het kunstpatrimonium van het O.C.M.W.-Herentals*, (Fotoinventaris van het Belgisch kunstbezit. Openbare centra voor maatschappelijk welzijn, Provincie Antwerpen), Brussel, Herentals, 1992. Nr. 155: J.J. VERSTYLEN, *Klooster van de Norbertinessen te Herentals*, burijngravure op papier, 18,5 x 25,5 cm, midden 19de eeuw, afb. nr. 55. Nr. 176: *Portret van Martinus Groenenschilt (1586-1629), proost van het klooster Besloten Hof*, olieverf op doek, 1ste kwart 17de eeuw, afb. nr. 60. M. Groenenschilt was wiftheer van Tongerlo. Nr. 188: *Schilderij van de H. Norbertus*, doek, 17de eeuw, afb. nr. 63. Nr. 197: *Portret van Gilbertus vander Schilden (1707-1793), proost van het klooster Besloten Hof*, olieverf op doek, 1767, afb. nr. 66. G. vander Schilden behoorde tot de abdij van Tongerlo. Nr. 202: *O.-L.-Vrouw, genoemd «Onze-Lieve-Vrouw van Gratie»*, doek, 15de eeuw? Volgens de overlevering zou het schilderij een kopie zijn van een gelijknamig werk bewaard in de Ara Coeli-kerk te Rome, toegeschreven aan de H. Lucas. Het schilderij zou in 1465 geschonken zijn aan de norbertinessen van O.-L.-Vrouw Besloten Hof te Herentals. Indien deze gegevens correct zijn, dateert de kopie van voor 1461. Het schilderij werd omstreeks 1850 door de laatst levende norbertines te Herentals geschonken aan het Sint-Elisabethgasthuis aldaar. (H.J.)

Hermokastron

273. — R. AUBERT, art. *Hermokastron*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 118. Le lieu s'appelle aujourd'hui *Erimokastron*. *Hermokastron* était un monastère éphémère de l'ordre de Prémontré en Grèce, à l'ouest de Thèbes. (H.J.)

Heylissem

274. — C. OPSOMER-HALLEUX, art. *Heylissem*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 360-361. (H.J.)

Himmelspforte

275. — L.C. VAN DYCK, art. *Himmelspforte*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 585-586. Himmelspforte était une petite abbaye près de Wyhlen en Allemagne, à l'est de Bâle. (H.J.)

Holme Lacy

276. — R. AUBERT, art. *Holme Lacy*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 864. En ce lieu du comté de Hereford en Angleterre, une abbaye fut projetée vers 1235. Le projet n'a jamais été mis à exécution. (H.J.)

Hollywood

277. — L.C. VAN DYCK, art. *Hollywood*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 913-914. (H.J.)

Homberg

278. — N. BACKMUND (†), art. *Homberg*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 927-928. (H.J.)

Hopels

279. — N. BACKMUND (†), art. *Hopels*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 1091-1092. (H.J.)

Hornby

280. — R. AUBERT, art. *Hornby (St. Wilfrid)*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 1133. (H.J.)

Horpács

281. — L.C. VAN DYCK, art. *Horpács*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 1157. (H.J.)

Houthem, Sint-Gerlach

282. — L.C. VAN DYCK, art. *Houthem (Saint-Gerlac)*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 1282-1284. (H.J.)

Hradisko

283. — L.C. VAN DYCK, art. *Hradisko*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 1346-1347. (H.J.)

284. — *Autographen aus allen Gebieten*. Auktion in Berlin am 26. und 27. März 1992. Katalog 651. Antiquariat J. A. Stargardt, Marburg-Berlin

1992, S. 500, Nr. 1541: Bulle des Papstes Johannes XXII., Avignon, 1. Nov. 1330: Der Papst nimmt das Kloster Hradisch in seinen besonderen Schutz und bestätigt ihm den Besitz von Einkünften, Ländereien, Gebäuden, Weingärten und anderen Gütern. (W.M.G. und H.J.)

285. — R. AUBERT, art. *Hildegard, Hildegardus Gradicensis*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 492-493. Hildegard était le soi-disant chroniqueur du monastère de Hradisko au XIIe siècle. Il fut inventé par A. Boczek au XIXe siècle. (H.J.)

Humilimont

286. — L.C. VAN DYCK, art. *Humilimont*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXV, col. 372-373. (H.J.)

Huveaune

287. — L.C. VAN DYCK, art. *Huveaune*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXV, col. 476-477. (H.J.)

288. — IDEM, art. *Huenes (Ste-Marie), Ibidem*, col. 92-93. Selon N. Backmund Huenes est une déformation du nom «Huveneau». D'après S. de Lairuelz et J. Le Paige c'était l'abbaye de Pudagla, C.L. Hugo et R. Van Waefelghem y ont vu celle de Balna Insula en Frise. (H.J.)

Jamtara

289. — On December 4th of 1993, father Rocky D'Souza (°1953) has been elected as *Prior de regimine* of the canonry of Jamtara for a period of six years. In June 1985, he was appointed as the Principal of Cardinal Gracias High School in Bombay. (H.v.B. and H.J.)

Jerichow (Elbe)

290. — Rolf NAUMANN, *Romanische Dorfkirchen im Umfeld des Prämonstratenserstifts Jerichow*, in *Altmärkische Heimatblätter*, I, 1993, Nr. 1, S. 8-19. Es geht um Fragen der Backsteinarchitektur der etwa 30 romanischen Dorfkirchen im Umkreis des Klosters. (L.H.)

Köln, Weiherkloster

291. — Irene GÜCKEL, *Das Kloster Maria zum Weiher vor Köln (1198-1474) und sein Fortleben in St. Cäcilien bis zur Säkularisation*, Janus-Verlag Köln 1993, 430 Seiten. In dieser Dissertation werden zahlreiche Quellen (vor allem aus dem Historischen Archiv der Stadt Köln) erschlossen. Die zitierte Literatur hinsichtlich der Prämonstratenser ist nicht auf dem neusten Stand. Der Begriff «Mönche» als Bezeichnung für Prämonstratenser befremdet. Die Autorin hält die Schwestern im Kloster Weiher nicht für Prämonstratenserinnen, sondern für Augustinerinnen. Lediglich die seelsorgliche Betreuung habe der Kölner

Erzbischof 1198 dem Abt von Knechtsteden übertragen. Letzterer habe ab etwa 1220 versucht, das Kloster Weiher in den Prämonstratenser-Orden zu integrieren, was aber durch den Kölner Erzbischof — nach Ansicht der Autorin: zu Recht — verhindert wurde. Der Erzbischof habe im Jahre 1325 dem Abt von Knechtsteden die Seelsorge der Schwestern entzogen und dadurch (und nicht erst 1474, wie oft behauptet) die Verbindung zu den Prämonstratensern endgültig abgebrochen. — Es ist zweifellos ein Verdienst der Autorin, Fakten gesammelt und aufbereitet zu haben. Doch über die Auswertung dürfte noch nicht das letzte Wort gesprochen sein. (L.H.)

Laon, Saint-Martin

292. — Bernard ARDURA, art. *Zacharie de Besançon (Chrysopolitanus)*, dans *Dictionnaire de Spiritualité*, t. XVI, col. 1581-1583. (H.J.)

Lavaldieu

293. — Martine PLOUVIER, *Trois abbayes ardennaises prémontrées: Belval, Laval-Dieu et Septfontaines*, dans IDEM, (éd.), *Actes* (cf. n° 223), pp. 68-79. De l'abbaye de Lavaldieu, les lieux réguliers furent pratiquement détruits en mai 1940 à l'exception de l'église et des vestiges du logis abbatial qui ont été classés parmi les monuments historiques le 18 juin 1963. (H.J.)

Leliëndaal

294. — L.C. VAN DYCK, art. *Hombeek, Leliëndaal*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 923-926. (H.J.)

295. — Willy DE JONGE, *Opgravingsverslag 1991 in Leliëndaal te Hombeek*, in *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, XCVI, 1992, afl. 1, pp. 173-177. Verslag van de opgraving van het klooster te Hombeek dat in 1580 verwoest werd. Enkel bijgebouwen werden onderzocht. Vooral de afvalputten leverden vele vondsten op. (H.J.)

296. — Paul VANDENBROECK, e.a., *Hooglied. De beeldwereld van religieuze vrouwen in de Zuidelijke Nederlanden, vanaf de 13de eeuw*. Tentoonstelling Paleis voor Schone Kunsten Brussel 25 februari — 22 mei 1994, (Creatrices, dl. I), s.l., 1994, 312 pp., 216 afb. Cat. nr. 83 (p. 236): MECHELEN, Stedelijk Museum Hof van Busleyden: P. SONNEMANS, *Portret van Elisabeth van Beeck*, priorin van het klooster Leliëndaal te Mechelen (1651-1673), olieverf op doek, 1663, afb. 158 (p. 174). (H.J.)

La Lucerne

297. — Marcel LELÉGARD, *Un religieux prémontré, voyageur et pèlerin: le bienheureux Tancrede, initiateur de l'abbaye de La Lucerne*, dans M.

PLOUVIER (éd.), *Actes* (cf. n° 223), pp. 10-16. L'auteur fait le rapport entre le pèlerinage de Tancrède en Terre Sainte et la fondation de l'abbaye de Gratterri en Sicile. (H.J.)

298. — Danièle DUCOEUR, *L'abbaye Sainte-Trinité de la Lucerne d'Outremer: évocation de quelques cérémonies religieuses dans l'église en restauration*, dans M. PLOUVIER (éd.), *Actes* (cf. n° 223), pp. 101-108. L'auteur évoque les grands moments de la restauration, disons reconstruction de l'église abbatiale à partir de 1959, quand Monsieur l'abbé Lelégard est devenu propriétaire du site. (H.J.)

Magdeburg, U.L. Frauen

299. — Alain KORDEL, art. *Wichmann d'Arnstein (de Ruppin)*, dans *Dictionnaire de Spiritualité*, t. XVI, col. 1419-1422. Fils de Walther, comte d'Arnstein, Wichmann fut confié assez jeune aux prémontrés du monastère de Notre-Dame à Magdebourg. Depuis 1210, il était prévôt du couvent. En 1221, il fut élu évêque de Brandebourg, mais il ne fut pas confirmé. En 1229 (ou 1228), Wichmann renonça à sa dignité de prévôt. Plus tard, il passa à l'ordre des prêcheurs. Il mourut en 1270. (H.J.)

Marienstern (Swisttal)

300. — Wolf D. PENNING, *Ein rheinischer Kohlhaas?*, in: *Rheinische Heimatpflege*, 31. Jg. (1994), 98-114. Es geht um einen Rechtsstreit zwischen dem Kloster Marienstern und Otto Wallraff Freiherr von Quadt zu Landskron in den Jahren 1670-1673 wegen der Rechte des Runkelsgutes in Miel. (L.H.)

Meer (Meerbusch)

301. — L.C. VAN DYCK, art. *Hildegonde*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 498-499. Hildegonde était la prieure fondatrice du couvent des norbertines de Meer, elle mourut en 1186. (H.J.)

302. — Peter DOHMS (Hg.), *Meerbusch. Die Geschichte der Stadt und der Altgemeinden*, (Verlag der Stadt) Meerbusch 1991, 736 Seiten, mit einigen Hinweisen auf das Kloster Meer, z. B. Seite 87ff. (L.H.)

Milevsko

303. — In der Staatlichen Bibliothek (Provinzialbibliothek) Amberg befinden sich aus der Bibliothek von Milevsko: Charles L. HUGO, *Sacri Ordinis Praemonstratensis Annales*, 2 Bde., Nancy 1743/46. Diese kamen nach der Aufhebung Milevskos im 18. Jhd. an das Kloster Reichenbach und sind mit zahlreichen handschriftlichen Notizen des dortigen Bibliothekars versehen. (U.G.L.)

Monthodon

304. — Des vestiges de cet antique monastère de moniales prémontrées, éteint dans le courant du XIIIe siècle, et déjà identifiés par Souillac Boileau en 1824, demeurent au lieu-dit «Les Launais». Actuellement, les recherches ont conduit à repérer sous le couvert forestier trois des quatre bâtiments construits sur un plan cruciforme. La localisation précise est: Dép. Aisne, arr. Château-Thierry, cant. Condé-en-Brie, com. La Chapelle-Monthodon. Bernard BOLLER, *La mémoire du sol de La Chapelle-Monthodon*, Association pour la sauvegarde et la protection du patrimoine historique et culturel de la commune de la Chapelle-Monthodon, La Chapelle-Monthodon, 1992, 190 pp., ill. (B.A.)

Mont-Sainte-Odile

305. — T. DE MOREMBERT, art. *Sainte-Odile (Mont)*, dans *Catholicisme. Hier, aujourd'hui, demain*, t. XIII, col. 637-638. (H.J.)

Oberzell

306. — Art. *Herlet (Johann-Georg; en religion Friedrich)*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 1. F. Herlet (†1718) était prévôt des norbertines d'Unterzell. (H.J.)

Osterhofen

307. — Die Bücher dieses Stiftes, die nach der Aufhebung 1803 in die Staatliche Bibliothek Passau gelangten, werden in einem Aufsatz von Helmut WAGNER aufgelistet. Demnach haben sich aus Osterhofen nur 11 Bände, gedruckt nach 1500, in Passau erhalten. Der Aufsatz ist publiziert in: *Ostbairische Grenzmarken*, XXXV, 1993, 212-233. (I.H.P.)

Park

308. — E.A. OVERGAUW, *Martyrologes manuscrits des anciens diocèses d'Utrecht et de Liège; étude sur le développement et la diffusion du Martyrologe d'Usuard*, 2 volumes, Hilversum, 1993, 1169 pp., ISBN 90-6550-013-8. Pp. 194-249: Le Martyrologe prémontré (les manuscrits du groupe OPrem), analyse hagiographique et description des manuscrits de Prémontré, d'Averbode, du Parc et de Berne. (H.v.B.)

309. — Joseph DE KEMPENEER, *Six paroisses wallonnes au doyenné de Louvain (1632)*, dans *Revue d'histoire religieuse du Brabant wallon*, VII, 1993, pp. 225-239. L'auteur a traduit du latin au français les données de six paroisses wallonnes figurant dans le rapport de la visite décanale du doyenné de Louvain en 1632. Le doyen était Henri Paridanus (†1635), chanoine au chapitre de Saint-Pierre à Louvain. Le prémontré Marc Vaes desservit la petite paroisse d'Archennes (com. Grez-Doiceau) (pp. 227-228). (H.J.)

310. — Bernard ARDURA, art. *Wennius* (Wennen; François), dans *Dictionnaire de Spiritualité*, t. XVI, col. 1365. F. Wennen vivait de 1599 à 1647. Il était maître des novices et publia ses cours. Ajouter à la bibliographie: N.J. WEYNS, *Wennen, Franciscus*, dans *Nationaal Biografisch Woordenboek*, t. VI, Bruxelles, 1974, col. 1009-1012. (H.J.)

Pont-à-Mousson

311. — Compte-rendu: Pierre LALLEMAND, *Les Prémontrés. Pont-à-Mousson*, Sarreguemines, 1990, par Martine PLOUVIER, dans IDEM (éd.), *Actes* (cf. n° 223), pp. 126-127. (H.J.)

312. — Pierre LALLEMAND, *La bibliothèque des Prémontrés de Pont-à-Mousson*, dans *Le Pays Lorrain*, oct.-déc. 1992, 89e année, vol. 73, pp. 225-230. (W.M.G.)

Postel

313. — Luc VIENNE, *Rumoldus Colibrant, eerste abt van Postel (1545-1626)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, K.U. Leuven, 1993, XVII-147 pp. Promotor: prof.dr. M. CLOET.

Het leven van Rombout Colibrant bevatte meerdere invalshoeken: het «*peculium- en communitas bonorum*»-probleem», zijn rol bij de drie abtskeuzen te Floreffe, zijn plannen tot herstel en onafhankelijkheid van het godshuis van Postel, de verheffing tot abdij en zijn betekenis als figuur uit de premonstratenzer reformatie. We hebben ervoor gekozen eerst kennis te maken met de premonstratenzerorde en haar problematiek in de zestiende eeuw, een rijk patrimonium van leven en werken, haar herbronning en het Concilie van Trente, conflicten en separatistische verschijnselen en vervolgens het leven van Colibrant chronologisch te beschrijven aan de hand van de overgebleven archiefbescheiden.

De gebruikte bronnen waren vooreerst de registers van de *Papiers d'Etat et Audience* en de *Enquêtes Ecclésiastiques* uit het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Daarnaast de correspondenties en visitatierechten in het Bisschoppelijk Archief te 's-Hertogenbosch. In het archief van de Parkabdij te Heverlee vonden we een lias «Postel» evenals veel correspondentie. In Postel zelf gebruikten we de oorkondenverzameling, de verzameling liassen en correspondentie en het *Necrologium*.

Rumoldus Colibrant werd geboren te Leuven in 1545. Na zijn intrede en wijding in de abdij van Floreffe werd hij novicenmeester en subprior. Na een conflict in de gemeenschap over de armoedebeleving, werd Colibrant verbannen naar de parochie Solre-Saint-Géry. In ere hersteld, bediende hij later nog de parochies van Floreffe en Oerle. Geliefd door zijn confraters was hij driemaal een ernstige kanshebber voor het abbatiaat te Floreffe, maar door de onterechte inmenging en manipulaties van de regering, en de *mensa*-conflicten met het bisdom Namen, ging deze waardigheid aan hem voorbij. Na zijn benoeming tot provisor van het godshuis te Postel (1597), slaagde hij er niet alleen in het vervallen

klooster te herstellen en te voorzien van nieuwe gebouwen, maar ook om met de medewerking van de bisschoppen Masius en Zoesius van Den Bosch, prelaat Drusius van Park, en met de goedkeuring van de aartsher-togen, Postel onafhankelijk te maken en tot abdij te laten verheffen (1616-1618). Colibrant werd er de eerste abt (1616-1626). Zijn leven van ascetisch traditionalisme en toch krachtig streven naar vernieuwing, verliep tegen de achtergrond van herbronning en een nieuwe bloei in de premonstratenzerorde. (L.V.)

314. — Philibert COENEN, *Minderbroederskloosters in de Zuidelijke Nederlanden. Kloosterlexicon. 53. Rekem (1707-1992)*, in *Franciscana. Bijdragen tot de geschiedenis van de minderbroeders in de Nederlanden*, XLVIII, 1993, pp. 27-76. In 1840 kochten de overgebleven norbertijnen van Postel het voormalige minderbroedersklooster te Rekem en herstelden er de abdijgemeenschap. Ze restaureerden de kloostergebouwen en de kerk waarin ze een Clerinxorgel plaatsten. In 1847 kon de gemeenschap naar Postel terugkeren. Rekem werd opnieuw een minderbroedersklooster. (H.J.)

315. — Le 18 janvier 1994, le premier prieur zaïrois a été installé à la tête de la quasi-canonie de Notre-Dame de l'Assomption à Kinshasa (Zaïre). Ce prieuré est une maison dépendante de l'abbaye de Postel. C'était pendant les vêpres que M. Lasters, prieur de l'abbaye de Postel, a installé Léopold Kamundu, prieur de la quasi-canonie, pour un terme de trois ans. M. Lasters a agi au nom de son supérieur, le prélat P.M. Broeckx. On vient de conférer au confrère Kamundu, le grade de docteur *Lovaniensis* en philosophie. (C.C.)

Prémontré

316. — E.A. OVERGAUW, *Martyrologes manuscrits des anciens diocèses d'Utrecht et de Liège; étude sur le développement et la diffusion du Martyrologe d'Usuard*, 2 volumes, Hilversum, 1993, 1169 pp., ISBN 90-6550-013-8. Pp. 194-249: Le Martyrologe prémontré (les manuscrits du groupe OPrem), analyse hagiographique et description des manuscrits de Prémontré, d'Averbode, du Parc et de Berne. (H.v.B.)

317. — Art. *Hugues de Fosses*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXV, col. 229-230. Hugues (†1161 ou 1164) était le premier abbé de l'abbaye de Prémontré. (H.J.)

318. — Bernard ARDURA, art. *Vivien de Prémontré*, dans *Dictionnaire de Spiritualité*, t. XVI, col. 1081. Cet écrivain prémontré a vécu au XIIe siècle. (H.J.)

319. — L.C. VAN DYCK, art. *Hubert de Monthermé*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXV, col. 13-14. Hubert

de Monthermé était abbé de l'abbaye de Laval Dieu, ensuite de 1471 jusqu'à sa mort en 1497, abbé de l'abbaye mère de l'ordre. A partir de 1482, il était également abbé de l'abbaye de Saint-Paul à Verdun. (H.J.)

320. — Lettre n° 85/2, [1685], à l'abbé général des Prémontrés, Michel Colbert. Cf. n° 265. (B.A.)

Roggenburg

321. — Adolf HERMANN und Anton H. KONRAD, *Roggenburg*. Pfarrkirche »Mariä Himmelfahrt«, Prämonstratenser-Klosterkirche, (Schwäbische Kunstdenkmale, Heft I), Weißenhorn 1994, 20 Seiten. (H.J.)

Rommersdorf (Neuwied)

322. — Ulrich STÖHR, *Engers, Rommersdorf, Sayn. Rheinische Kulturdenkmäler im Bild*, Geiger-Verlag Horb am Neckar 1993. Darin S. 48-69 mehrere Abbildungen des heutigen Baubestandes mit Erläuterungen. (L.H.)

323. — Reinhard LAHR, *900 Jahre Heimbach-Weis*, in *Heimat-Jahrbuch 1994 des Landkreises Neuwied*, S. 36-43. Dabei wird die Bedeutung der Abtei Rommersdorf für das benachbarte Heimbach-Weis gewürdigt. (L.H.)

Rot

324. — Winfried ABFALG, *Ein Künstlerschicksal*, in *Kath. Sonntagsblatt* (Bistum Rottenburg-Stuttgart), Nr. 51/52 (1993), Seite 31. Es geht um das Lebensschicksal von Andreas Etschmann, der 1693 das Chorgestühl in Rot schuf. (L.H.)

Sankt Salvator

325. — Die Bücher dieses Stiftes, die nach der Aufhebung 1803 in die Staatliche Bibliothek Passau gelangten, werden in einem Aufsatz von Helmut WAGNER aufgelistet. Demnach haben sich aus St. Salvator vier Inkunabeln in 14 Bänden, und 52 Bücher aus der Zeit nach 1500 in Passau erhalten. Der Aufsatz wurde publiziert in: *Ostbairische Grenzmarken*, XXXV, 1993, 212-233. (I.H.P.)

Sayn (Bendorf)

326. — Ulrich STÖHR, *Engers, Rommersdorf, Sayn. Rheinische Kulturdenkmäler im Bild*, Geiger-Verlag Horb am Neckar 1993. Darin S. 93-103 ein paar Abbildungen des heutigen Baubestandes nach der Restaurierung. (L.H.)

Scheda

327. — Art. *Hermann de Cologne, ou de Cappenberg, Hermannus Iudaeus*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*,

t. XXIV, col. 43-44. Hermann Iudaeus, juif converti, était le troisième prévôt de Scheda. (H.J.)

Schussenried

328. — Die Festschrift *175 Jahre Kirchenchor Sankt Magnus Bad Schussenried 1818-1993*, hrsg. vom Kath. Kirchenchor Bad Schussenried 1993, enthält S. 10f eine kurze Einleitung: *Die Kirchenmusik zur Klosterzeit 1183-1803*. (L.H.)

329. — Johannes MAY, *Le voyage de l'abbé Augustin Arzet de l'abbaye de Schussenried au chapitre général à Prémontré en 1657*, dans M. PLOUVIER (éd.), *Actes* (cf. n° 223), pp. 52-54. Résumé d'après Karl KAUFMANN, *Abt Arzet von Schussenried reist im Jahre 1657 zum Generalkapitel nach Prémontré*, dans *Anal. Praem.*, LXVIII, 1992, pp. 314-327. (H.J.)

330. — Compte-rendu: Johannes MAY, *Bibliotheksaal Schussenried. Kleinod des Rokoko und geistvoller Bilderkosmos*, Bad Buchau, 1991, par Jacqueline DANYSZ, dans M. PLOUVIER (éd.), *Actes* (cf. n° 223), pp. 122-123. (H.J.)

Schwaben

331. — Ulrich G. LEINSLE, *Prämonstratenserkultur in Schwaben*, Neu-Ulm 1991, 30 Seiten. Vortrag am 17. Juni 1991 bei der Jahreshauptversammlung des Vereins der Freunde des Klosters Roggenburg. Der Autor unterscheidet Prämonstratenserkultur als gelebte Ordenskultur, als gelehrte Kultur und schöne Künste und schließlich als Herrschaftskultur, wobei die gelebte Ordenskultur die wichtigste ist. (H.J.)

Septfontaines-en-Bassigny

332. — J. DAoust, art. *Septfontaines*, dans *Catholicisme. Hier, aujourd'hui, demain*, t. XIII, col. 1112-1113. (H.J.)

Septfontaines-en-Thiérache

333. — Martine PLOUVIER, *Trois abbayes ardennaises prémontrées: Belval, Laval-Dieu et Septfontaines*, dans IDEM, (éd.), *Actes* (cf. n° 223), pp. 68-79. Ce qui reste de l'abbaye de Septfontaines est aujourd'hui transformé en hôtel-restaurant de luxe, entouré d'un golf. Le 12 juin 1980, l'abbaye a été inscrite dans l'Inventaire supplémentaire des Monuments historiques. (H.J.)

Speinshart

334. — Anja HEIDENREICH, *Die Ausgrabungen im Klostergarten zu Speinshart*, in *Heimat Eschenbach*, XVI, 1993, S. 23-25. Bei dieser Untersuchung konnten östlich der heutigen barocken Abteikirche die

Fundamente der Haupt- und der nördlichen Seitenapsis verifiziert werden. Damit liegen wichtige Ergebnisse zur bisher wenig erhellten mittelalterlichen Baugeschichte von Speinshart vor. (B.Sch.)

335. — Robert BIRSACK, *Heribert von Grafenstein. Analyse der Bibliothek eines katholischen Aufklärungsphilosophen*, Diplomarbeit Kath. Theol. Fakultät der Universität Regensburg, Typoskript, 1994, 182 S., Betreuer Prof. DDr. U.G. LEINSLE.

In Zuge der Forschungen wurden neu gefunden:

Vorlesungsnachschrift: *Allgemeine Praktische Philosophie aus den Vorlesungen des Tittl. Herrn Professors Grafenstein nach Herrn Auktor Feder gesamlet für das Jahr 1787* (Stadtarchiv Ingolstadt A XXII/12). N.N., *Kleines Ehrenndenkmal für Heribert von Grafenstein errichtet von einem seiner Verehrer*, Ingolstadt o.J. (1793) (Bay. Staatsbibliothek München Biogr. 496). (U.G.L.)

Steinfeld

336. — Art. *Hermann-Joseph (Saint)*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 58. Ce saint chanoine de Steinfeld a vécu au XIIIe siècle. (H.J.)

337. — A. SCHOMMERS (wie oben Nr. 233), S. 102 und 128f über den Potentinus-Schrein und S. 194 und 215f über Reliquienfassungen im Alterraum (Abbildung 104). (L.H.)

Strahov

338. — Jaroslav ČECHURA, *Břevnov und Strahov am Anfang des 15. Jahrhunderts*, in Miloslav POLÍVKA und Michal SVATOŠ (Hg.), *Historia docet. Sborník příspěvků k počtě šedesátých narozenin Ivana Hlaváčka* (Festschrift für Ivan Hlaváček zum 60. Geburtstag), Prag 1992, S. 35-45. (W.M.G.)

339. — Art. *Hirnhaim (Hieronymus)*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 659. H. Hirnhaim était abbé de Strahov de 1670 à 1679. (H.J.)

Teplá

340. — L.C. VAN DYCK, art. *Hroznata*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 1351-1352. Hroznata était le fondateur de l'abbaye de Teplá. Il devint frère convers dans son abbaye et mourut martyr en 1217. (H.J.)

341. — Am 10. Dezember 1993 starb in Marienbad Hermann Josef Tyl (geboren 1914). Nach seinem Eintritt in Neureisch war er viele Jahre lang Prior, Administrator und von 1989 bis 1992 Abt des Stiftes Teplá.

Er wurde am 17. Dezember 1993 in Marienbad beige­setzt, nachdem zuvor in der Stiftskirche Teplá die Begräbnisliturgie gefeiert worden war. (C.C. und H.J.)

342. — Abt J.B. Frantze, Abt von Teplá seit dem 13. März 1993, hatte bereits nach wenigen Monaten den Generalabt gebeten, auf sein Amt resignieren zu dürfen, was ihm der Generalabt und die Ordensdefinitoren erlaubten. Am 20. November 1993 ernannte der Generalabt den Strahover Mitbruder Thaddaeus Rehák (geboren 1923) zum Administrator des Stiftes Teplá, und zwar für zwei Jahre. (H.J.)

Tongerlo

343. — Godelieve DE BETHUNE, *Het Spijker te Diest*, in *De Woonstede door de eeuwen heen*, (1991) nr. 92, pp. 2-10. Naar een studie voorgedragen door Godelieve DE BETHUNE en Jan Jonas SZATANSKI aan het *Centre for the Conservation of Historic Towns and Buildings* te Leuven. Het Spijker, gebouwd in de zestiende eeuw, was refugehuis, opslagplaats voor graantienden en zetel van het gerechtshof van de abdij van Tongerlo in de stad Diest. Tijdens de periode van de Franse overheersing kwam het in privé-bezit. De noodzakelijke, ingrijpende restauratie van dit prachtige gebouw laat nog steeds op zich wachten. (H.J.)

344. — L.C. VAN DYCK, *Le voyage à Rome de Jean Coomans, prémontré de Tongerlo, président du collège Saint-Norbert (1637)*, dans M. PLOUVIER (éd.), *Actes* (cf. n° 223), pp. 17-23. (H.J.)

345. — Bernard ARDURA, art. *Wichmans (Augustin, François)*, dans *Dictionnaire de Spiritualité*, t. XVI, col. 1422-1423. A. Wichmans était abbé de l'abbaye de Tongerlo de 1644 à 1661. (H.J.)

346. — P. VANDENBROECK, e.a., *Hooglied*, cfr. nr. 296.

Cat. nr. 105 (p. 238): TONGERLO, Norbertijnenabdij: *Besloten Hof met Maria en Kind omringd door enkele religieuzen*, olieverf op doek, 17de-18de eeuw. (H.J.)

347. — L.C. VAN DYCK, art. *Hermans (Godefroid; dans le monde Pierre, François)*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 84-85. G. Hermans (1725-1799) était le dernier abbé de Tongerlo avant la dispersion de la communauté après l'annexion des Pays-Bas autrichiens à la République française. (H.J.)

348. — IDEM, art. *Heylen (Adrien; dans le monde Jean-François)*, *Ibidem*, col. 351-353. Le chanoine A. Heylen (1745-1802) était un historien érudit. (H.J.)

349. — A. HAQUIN, art. *Heylen (Thomas-Louis)*, *Ibidem*, col. 353-357. Après avoir été abbé de l'abbaye de Tongerlo à partir de 1887, T. Heylen était le 26e évêque du diocèse de Namur (1899-1941). (H.J.)

350. — Op 22 december 1993 koos de abdijgemeenschap van Tongerlo prior Paul Meyfroot (°1932) tot abt, voor het leven tot 70 jaar. De nieuwe abt ontving de abtszegening op 2 februari 1994. (H.J.)

Tongland

351. — R. AUBERT, art. *Herries (James)*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 198. J. Herries était abbé de l'abbaye de Tongland en Ecosse de 1411 à 1429 (?). (H.J.)

Tønsberg

352. — Jan E.G. ERIKSSON und Kari SCHEI (Hg.), *Seminaret «Kloster og By» 11.—13. november 1992. Omkring Olavklosteret, premonstratenserordenen og klostervesenet i middelalderen*, (Tverrfaglige seminarer i Tønsberg, rapport nr. 1), Tønsberg Bibliotek og Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Tønsberg, Tønsberg 1993, 196 Seiten.

Das Staatsinstitut für Archäologie und Altertumskunde in Tønsberg veranstaltete vom 11. bis 13. November 1992 Studientage zum Thema «Kloster und Stadt». Man wollte nähere Aufschlüsse gewinnen über den Zusammenhang: Orden der Prämonstratenser, das Kloster Tønsberg und die allgemeinen kulturellen Beziehungen zwischen Städten und Klöstern. Es nahmen 80 Personen aus verschiedenen wissenschaftlichen Disziplinen teil, in der Mehrzahl Historiker. Von den 14 Vorträgen sind 13 in den obenstehenden Bericht aufgenommen. Für den Prämonstratenser-Orden und seine Geschichte in Skandinavien sind bedeutsam: Jan E.G. ERIKSSON, *Olavklosteret i Tønsberg — en introduksjon* (Das Olavkloster in Tønsberg. Eine Einführung), S. 5-8; Øivind LUNDE, *Premonstratenserens kloster i Tønsberg — kirken og klosteranlegget* (Das Kloster der Prämonstratenser in Tønsberg, Kirche und Klosteranlage), S. 9-22.

Poul HVIID, *Den tidlige Klostertid i Børglum og Vrejlev* (Die früheste Geschichte von Børglum und Vrejlev), S. 55-66;

Tore NYBERG, *Børglum, Tønsberg, Dragsmark*, S. 67-77;

Jan E.G. ERIKSSON, *Tønsberg og omlandet — Olavsklosterets økonomiske grunnlag i Vestfold* (Tønsberg und Umgebung. Die ökonomische Grundlage des Olavklosters im Gebiet Vestfold), S. 94-111.

Raymond Albert MINNAERT O.Praem., *Præmonstratenserne i dag* (Prämonstratenser heute), S. 44-54. (R.M.)

Türje

353. — In *Türjei Kalendárium 1993* (Kalender von Türje 1993), herausgegeben von der Gemeinde Türje, ist die folgende kurze Biographie erschienen: Imre KOVACS, *Türjei prépostok. Walthum Lipót (?-1741)*

(Pröpste von TÜRJE: Leopold Walthum, ?-1741), Seite 46-48.

Gleichfalls erschien im *Türjei Kalendárium 1994* (Kalender von TÜRJE 1994): Imre KOVACS, *Türjei prépostok. Schrábl Tádé (1757-1766)* (Pröpste von TÜRJE: Thaddäus Schrábl, 1757-1766), Seite 46-47. (A.E.K.)

Vermand

354. — Dirk VAN DE PERRE et Rik VAN HAUWE, *De geschiedenis van Denderwindeke*. T. III: *Parochie en kerkelijk grondbezit tijdens de middeleeuwen, inzonderheid de aanwezigheid van de abdijen van Vermand (Fr.), Vicoigne (Fr.) en Ninove (1138-1490)*, dans *Het Land van Aalst*, XLVI, 1994, pp. 73-129, carte.

Deux abbayes prémontrées françaises dominaient la scène ecclésiastique à Denderwindeke (commune de Ninove). D'abord l'abbaye de Vermand qui était en possession de l'église, de 1138 à 1490. Ensuite l'abbaye de Vicoigne qui, à partir de 1214, s'était acquis de nombreuses possessions. En plus elle reprit l'église en 1490. A la fin du 13e siècle les deux abbayes vidaient une querelle douloureuse à propos des dîmes novales. En 1484 l'abbaye de Vermand voulait transférer l'église de Denderwindeke à l'abbaye de Ninove. A ce moment-là celle-ci était à fond de cale. En 1490 les abbayes de Vicoigne et de Vermand arrivèrent à un accord: les possessions à Denderwindeke furent échangées contre des biens en Picardie. Après 1490 l'abbaye de Vicoigne était de loin l'institution la plus riche et la plus puissante à Denderwindeke.

A côté des abbayes premontrées mentionnées, beaucoup d'autres institutions ecclésiastiques ont exercé leur influence à Denderwindeke. Sous ce rapport les auteurs mentionnent un différend (1401) entre le monastère de Saint-Jacques sur Coudenberg et l'abbaye de Vermand à propos de la chapellenie de Hunnegem. L'abbaye de Ninove n'a jamais pris pied à Denderwindeke. (H.J.)

Veurne, Bethanië

355. — P. VANDENBROECK, e.a., *Hooglied*, cfr. nr. 296.

Cat. nr. 30 (p. 229): VEURNE, Zwartzusters van Bethel: Victor BOUCQUET (?), *Sint-Augustinus geeft zijn regel aan Sint-Norbertus, omringd door vijf heilige Norbertinessen*, olieverf op doek, 17e eeuw.

Cat. nr. 112 (p. 239): IEPER, Sint-Maartenskathedraal: Victor BOUCQUET, *Maria tussen zes maagden*, olieverf op doek, 1665; herkomst: norbertinessenklooster, Veurne. (H.J.)

Veurne, Hof ter Vrouwen

356. — L.C. VAN DYCK, art. *Hof ter Vrouwen*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 763. Lors du transfert de l'abbaye S.-Nicolas, monastère double situé en plein centre de Furnes, dans la campagne environnante, l'abbé Hugues (1167-'79) plaça la communauté des religieuses dans l'une des fermes du domaine abbatial, transformée en couvent. On trouve des documents prouvant l'existence de

cette communauté dans la paroisse de 's-Heerwillemskapelle, jusqu'en 1218. (H.J.)

Veurne, Sint-Nicolaas

357. — Bernard ARDURA, art. *Waghenare (Pierre de)*, dans *Dictionnaire de Spiritualité*, t. XVI, col. 1289. Le chanoine De Waghenare vivait de 1599 à 1662. Ajouter à la bibliographie: N.J. WEYNS, *Waghenare, Petrus de*, dans *Nationaal Biografisch Woordenboek*, t. XI, Bruxelles, 1985, col. 819-822, bibliographie détaillée. (H.J.)

Vicoigne

Voir Vermand, n° 354.

Weißenau

358. — Un compte-rendu du livre de Solange MICHON, *Le Grand Passionnaire enluminé de Weissenau et son scriptorium autour de 1200*, Slatkine, Genève, 1990, 264 pp., de la main de Herrad SPILLING, a paru dans *Historische Zeitschrift*, Dez. 1993, Band 257, Heft 3, S. 743-744. (W.M.G.)

Wilten

359. — Über die beiden dem Stift Wilten inkorporierten Pfarreien Amras und Vill sind in den letzten Jahren historische Monographien von bestechender Qualität erschienen. Sie bilden die Bände 4 und 5 der Reihe «Die Stadtteile Innsbrucks». Dem 1989 erschienenen Amras-Band (444 Seiten, 5 Farbtafeln) folgte 1992 der Vill-Band (228 Seiten, 5 Farbtafeln). Die Herausgeberschaft des Innsbrucker Stadtarchivs unter der Schriftleitung des Chefs Dr. Franz Heinz HYE garantiert die hochstehende wissenschaftliche Qualität. Die Bände enthalten Darstellungen der Kunst- und Kirchengeschichte und bieten wertvolle Beiträge über Leben und Werk vieler Prämonstratenser des Stiftes Wilten. (I.H.P.)

360. — *Vill, vom Dorf zum Stadtteil in Geschichte, Kunst und Leben.* Festschrift zum 200. Weihejubiläum des Rokoko-Umbaues der St.-Martins-Kirche 1792-1992, hrsg. vom Stadtmagistrat Innsbruck, Innsbruck 1992, 228 Seiten. Darin unter anderem: Klemens HALDER O.Praem., *Die Pfarre Vill in unserer Zeit*, S. 173-182. (L.H.)

Windberg

361. — Articles de N. BACKMUND (†) dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV: *Hertlinghausen*, col. 220, *Himmelkron*, col. 581-582, *Himmelspforten*, col. 586-588, *Himmeltal*, col. 589-590, *Himmelthron*, col. 590-591, *Hoerdt*, col. 753-754. (H.J.)

362. — Thomas HANDGRÄTINGER (Hrsg.), *Der hl. Augustinus als Seelsorger.* Augustinus-Colloquium 20.-24. Mai 1991, EOS Verlag St.

Ottilien 1993, 163 Seiten, ISBN 3-88096-632-X mit zwölf Beiträgen aus dem Leben und Wirken des hl. Augustinus. (L.H.)

363. — Die Klostersgemeinschaft in der Abtei Windberg wählte am 4. März 1994 (zum ersten Mal seit 191 Jahren) wieder einen Abt. Thomas Handgrätinger (geb. 1943), Prior de regimine seit 1976, wurde für einen Zeitraum von 10 Jahren zum Abt gewählt und vom Regensburger Bischof am 21. Mai 1994 in Windberg zum Abt geweiht. (H.J.)

Hisce chronicis conscribendis contribuere: A.E.K. (A.E. Kovács, Csorna); B.A. (B. Ardura, Roma); B.Sch. (B. Schuster, Speinshart); C.C. (C. Caals, Roma); D.D.C. (D.F. De Clerck, Bois-Seigneur-Isaac); H.J. (H. Janssens, Averbode); H.v.B. (H. van Bavel, Heeswijk); I.H.P. (I.H. Pichler, Schlägl); L.H. (L. Horstkötter, Hamborn); L.V. (L. Vienne, Postel); R.M. (R. Minnaert, Vejle, DK); U.G.L. (U.G. Leinsle, Regensburg); W.M.G. (W.M. Grauwen, Meise).

INDEX

(Numeri indicantur marginales)

- Abbecourt*: 226, 227
Adam of Dryburgh: 65
Adelberg: 7-9
Adrianus van Hilvarenbeek (S.): 101
Aerts, Willem: 18
Affholderbach: 162
Affligem: 62
Agatha van Gent: 138
Aguilar de Campóo: 10, 228
Al, P.: 36
Alba, Fernando Álvarez de Toledo, Duque de: 135
Aldericus (S.): 264
Alexander III: 62
Alken: 25, 148
Allerheiligen: 11
Altaterra, Nikolaus de: 237
Altenberg: 12, 13
Altenburg: 46
Alveringem: 204
Amberg: 303
America: 223
Amiens: 229
Amiens, Saint-Jean: 14, 229
Amiet, R.: 4
Amras: 359
Amsterdam: 151
Andreas (Averbode): 237
Androco: 99
Anselm von Havelberg: 87, 270
Antodroco: 99
Antwerpen: 1, 17-20, 236
Antwerpen, Sint-Michiel: 15-20, 140, 230, 231
Appelt, Heinrich: 7, 12, 15, 23, 42, 46, 50, 58, 70, 72, 74, 81, 85-87, 91, 95, 100, 102, 107, 115, 118, 123, 128, 130, 131, 133, 142, 147, 155, 164, 168, 170, 172, 173, 179, 182, 184, 198, 207, 213
Archennes: 152, 309
Ardenne: 232
Ardura, Bernard: 38, 39, 75, 77, 220, 230, 247, 254, 263, 292, 310, 318, 345, 357
Arendonck, Embrecht van: 189
Arnikius (Averbode): 237
Arnim, Achim von: 9
Arnsberg: 21, 59
Arnstein: 22, 59, 162, 233, 299
Arras: 14, 45, 52, 57, 112, 132, 137, 200, 203, 205
Arzet, Augustin: 329
Aßfalg, Winfried: 324
Aubert, R.: 228, 251, 258, 273, 276, 280, 285, 351
Augustinus (S.): 6, 355, 362
Aulne: 73
Ava (Tongerlo): 188
Averbode: 6, 18, 23-27, 79, 101, 121, 134, 140, 149, 206, 234-240, 352
Avignon: 53, 106, 157, 211, 284

Backmund, N.: 278, 279, 288, 361
Backx, E.: 193
Bad Schussenried: 328
Baetens, R.: 33
Bakonygyepes: 219
Balberghe, Émile Van: 149
Baldram von Brandenburg: 46
Balen: 101, 206
Balna Insula: 288
Bamberg: 87
Banks, Robert J.: 255
Barbara (S.): 101
Barbaraberg: 181

- Barletta*: 99
Barna, Gábor: 267
Basel: 30, 80, 275
Bátaszék: 267
Baudouin, Frans: 18
Baume-les-Messieurs: 270
Bäumer, R.: 220
Bavel, B.J.P. van: 134
Bavel, H. van: 34, 126
Beaulieu: 2
Beaurepart: 27, 130
Becket, Thomas: 259
Becuwe, F.: 134, 204
Bedburg, U.L. Frauen: 28, 162
Beeck, Elisabeth van: 296
Beeleigh: 29
Belchamp: 30
België: 33
Belgique: 33
Bellapais: 31
Bellelay: 30, 32, 241, 242
Belval: 243
Benczik, Gyula: 252
Bendorf: 326
Benoît, Paul: 61
Bény-Bocage: 232
Berchem: 18
Bergh, Jan Van den: 19
Berlin: 284
Bernard (Clairvaux): 2, 3, 166
Berne: 33-36, 101, 135, 140, 223, 244, 245
Bertrand, Yves: 63
Besançon: 30, 87, 114, 292
Beselich: 37, 162
Best, Elisabeth van: 101
Béthune: 57
Bethune, Godelieve de: 343
Biermann, Felix: 181
Biersack, Robert: 335
Bindel, Robert: 246
Blanchelande: 38
Blanchland (GB): 246
Blauzac, Jean de: 29
Boczek, A.: 285
Bodeker, Stephan: 48
Boeck, Jean-Baptist De: 18
Bohatta, H.: 4
Bohemiae circaria: 39, 247
Bohuslav (Želiv): 106
Boileau, Souillac: 304
Boller, Bernard: 257, 304
Bolsward: 40
Bombay: 289
Bonfays: 30, 41
Bonifatius IX: 68, 89, 109, 110, 160
Bonne-Espérance: 42-44, 248, 249
Boone, Marc: 189
Borchtlombeek: 139
Børglum: 352
Boucquet, Victor: 355
Bourbon, Isabelle de: 18
Bouttats, F.: 101
Bouvaert, Godefridus Jan Balthazar: 192
Brabant: 238
Brackeniers, Joseph: 169
Braine, Saint-Yved: 45
Bral, Guido Jan: 64
Brandenburg: 46-48, 250, 299
Breda: 144
Bree: 236
Bremen: 46, 89
Brentano, Clemens: 9
Breviarium: 4
Břevnov: 338
Brindisi: 99
Brodé, Michel Charles: 227
Broeckx, P.M.: 315
Brunnenburg: 162
Bruno von Köln: 2
Brussel: 4, 20, 138, 150, 151, 296, 313
Brussel, Sint-Goedele: 235
Brussel, Sint-Jacob op Koudenberg: 354
Brustem: 25
Bruxelles: 4, 20, 138, 150, 151, 296, 313
Bruxelles, Sainte-Gudule: 235
Bruxelles, Saint-Jacques sur Coudenberg: 354
Budapest: 252, 266
Buenos Aires: 10
Bühler, Paul A.: 271
Bujedo: 49
Burton, Janet E.: 67
Buycx, Jean: 152
Bijsterveld, Jan-Arnoud: 140

- Cailleaux, Denis: 61
 Calmels, Norbert: 76
 Cambrai: 1, 60, 138
 Camerota: 99
 Canada: 169
 Canterbury: 29, 109
 Capitulum generale: 5, 57, 329
 Cappenberg: 50, 51, 162, 251
 Carlé, M. del C.: 10
 Carleer, I.: 26
 Čechura, Jaroslav: 338
 Čechy: 39, 154, 247
 Ceulaer, Roeland De: 18
 Chambre, abbaye de La: 92
 Chapelle-Monthodon, La: 257, 304
 Charleville-Mézières: 223, 243
 Chartres: 2, 3
 Château-Dieu: 52
 Château-Thierry: 304
 Chaumont-Gistoux: 44
 circaria Austriaca: 177
 circaria Bohemica: 39, 247
 circaria linguae Germanicae: 177
 Cîteaux: 3, 265
 Clairvaux: 2, 3, 166
 Clarholz: 59
 Clemens V: 89
 Clemens VI: 53
 Clerinx: 314
 Cleynaerts, Nicolaes: 190
 Cloet, M.: 313
 Cluny: 270
 Cockersand: 53
 Coelestinus III: 62
 Coenen, Philibert: 314
 Colbert, Michel: 265, 320
 Colibrant, Rombout: 313
 Condé-en-Brie: 304
 Conradin von Schwaben: 9
 Cools, Jean: 152
 Coomans, Joannes: 344
 Corneux: 30, 54
 Corthouts, J.: 192
 Cossé-Durlin, Jeannine: 113
 Cothem, Jacob van: 18
 Coutances: 38
 Croxton: 53, 55
 Csorna: 56, 79, 252, 253, 353
 Cuissy: 2, 57
 Cyprus: 31
 Dalhem: 27
 Dambruyne, Johan: 64
 Daneels, Frans: 240
 Danmark: 121
 Danysz, Jacqueline: 330
 Daoust, J.: 332
 Darricau, R.: 77
 Debert, Aline: 263
 Debuissereet, M.: 249
 Dekker, C.: 33
 Dekkers, P.J.V.: 26
 Delville, Jean-Pierre: 27
 Denderleeuw: 206
 Denderwindeke: 354
 De Pere: 219, 254, 255
 Despy, Georges: 93
 Deurne: 20
 Deutschland: 58, 59, 151, 238
 Deutschsprachige Zirkarie: 177
 Deutz, Helmut: 221
 Dewulf, Anne: 17
 Didron, Edouard: 18
 Diederik van Tuldel: 151
 Dielegem: 60, 62, 138, 139, 206, 256
 Diepenbeeck, Abraham van: 18, 20
 Dierckx, N.: 26
 Diest: 151, 189, 190, 343
 Dijon: 3
 Dilo: 61
 Dionysius de Kartuiser: 150, 166, 210
 Dionysius de Montina: 150
 Dirk (Grimbergen): 62
 Dohms, Peter: 302
 Dolista, Karel: 39, 247
 Dormans, Sainte-Croix: 257
 Dragsmark: 352
 Drogon (Reims, Saint-Nicaise): 113
 Drongen: 62-64, 258
 Druon, Maurice: 76
 Drusius, J.: 313
 Dryburgh: 65
 D'Souza, Rocky: 289
 Ducoeur, Danièle: 298

- Dünnwald*: 66, 162
Durham: 68
Duval, Fabienne: 226
Dyck, L.C. Van: 36, 140, 193, 195, 225, 231, 237, 256, 261, 262, 275, 277, 281-283, 286-288, 294, 301, 319, 340, 344, 347, 348, 356
Easby: 67, 68
Eersel, Bartholomeus van: 262
Egbert (Grimbergen): 138
Egidius (Beeleigh): 29
Eindovia, Mattheus de: 189
Elisabeth van Best: 101
Ellen: 162, 259
Elsene, Ter Kameren: 92
Embrecht van Arendonck: 189
Emery Jr., Kent: 150, 166, 210
Ename: 19, 62
Engelport: 69
Engels, Odilo: 46, 121
Engers: 322
England: 246
Enkenbach: 162
Epp, G.K.: 40
Eppes, Jean d': 24, 43, 73, 78, 92, 116, 148, 163
Erens, A.: 144, 188
Erfurt: 46, 80, 89
Eriksson, Jan E.G.: 352
Erimokastron: 273
Eskillus (Lund): 121
España: 10, 177
Essen: 162
Étival: 70, 71, 260
Etschmann, Andreas: 324
Eyken, K.J. Vander: 17
Eyxsell, Cyriel van: 238

Fabianus (S.): 233
Faenza: 87
Familleureux: 249
Farsit, Hugues: 225
Fauconnier, A.: 206
Felten, Franz J.: 162
Fényi, Ottó: 268
Feremans, Kristina: 239

Ferrand de Grandmaison, Bruno (Paul): 265
Fez: 190
Fiene, Eckart: 31
Flabémont: 30
Flaesheim: 162
Floreffe: 72, 73, 115, 140, 155, 210, 261, 262, 313
Fontaine-André: 30
Forceville, J.B.: 206
Forgeur, Richard: 27
Fosses: 2, 158, 317
Fournée, J.: 232
Fourvière, Xavier de: 75
France: 33, 99
Frankfurt: 46
Frantze, J.B.: 342
Frauenbreitungen: 74
Freiburg im Breisgau: 80
Friedrich I. Barbarossa: 7, 12, 15, 23, 42, 46, 50, 58, 70, 72, 74, 81, 85-87, 91, 95, 100, 102, 107, 115, 118, 123, 128, 130, 131, 133, 142, 147, 155, 164, 168, 170, 172, 173, 179, 182, 184, 198, 207, 213, 270
Frigolet: 38, 39, 75-77, 99, 218, 220, 230, 254, 263, 292, 310, 318, 345, 357
Fritzlar: 1
Fulda: 46
Füssenich: 162, 264

Gabriel, Astrik L.: 80
Garin (Vicoigne): 205
Gaßner, Hyazinth: 186
Gastaldelli, Ferruccio: 2
Gaston d'Orléans: 265
Gaussin, Pierre-Roger: 75
Gauthier, Ricardus: 169
Gautier de Saint-Maurice: 2
Gaye, Pascal: 99, 222
Gelnhausen: 46
Gempe: 78
Gendres: 265
Geniets, Ulrik E.: 6, 79
Génisson, V.: 101
Genlis: 265
Gent: 17, 63, 64, 138, 189

- Gent, Sint-Baafsabdij*: 16, 60, 62, 84, 138, 188
Gent, Sint-Pietersabdij: 62
Gent, Sint-Veerlekapittel: 16
 Geoffroy de Chartres: 2, 3
 Geraldus (Vicoigne): 112
 Gerard (Ninove): 62, 138
 Gérard (Vicoigne): 205
Geras: 218
 Gertrudis (S.): 101
 Gerung (Roggenburg): 164
 Gerwen, Ch. van: 101
 Gerwing, M.: 248
 Gheevaerts, Jan: 189
 Gheyn, J. Van den: 150
 Gielis, M.A.M.E.: 191
Giengen: 164, 198
 Giselbertus (Tongerlo): 101
 Giselbrecht de Molenare: 62
 Giselbrecht ver Trunenz.: 16
 Gislebertus (Mont-Saint-Martin): 112
Glabbeek: 92
 Godding, Philippe: 235
 Godding-Ganshof, Françoise: 235
 Godefroid (Vicoigne): 205
 Godescalc d'Arras: 57
Göddöllö: 79, 80, 266-268
 Goetz, Hans Werner: 3
Gommersheim: 162
 González de Fauve, María Estela: 10
Göppingen: 87
Gorcum: 101
Goslar: 46, 87
Gottesgnaden: 81, 82
Gottstadt: 30
 Gouw, J.L. van der: 33
 Grâce, Thierry de: 27
 Grafenstein, Heribert von: 335
Grand Courrière: 249
Grandgourt: 30, 83
Gratteri: 99, 297
 Grauwen, W.M.: 1
 Grave, De: 151
's-Gravenhage: 35
's-Gravenwezel: 19
Green Bay: 255
Greifswald: 80
Grez-Doiceau: 152, 309
 Grieten, Stefaan: 18
Grimbergen: 62, 84, 138, 218, 269
 Grimo (Ursberg): 198
 Groenenschilt, Martinus: 272
 Gschwind, Ludwig: 186
 Gückel, Irene: 291
 Gui (Reims, Saint-Nicaise): 113
 Gui (Soissons): 113
 Guido (Cuissy): 57
Güstrow: 89
Hachborn: 162
Haguenau, Saint-Nicolas: 85
Halberstadt: 46
 Halder, Klemens: 360
Halle: 139
Halloy: 116
Hamborn: 125, 162, 177, 215
Hamburg: 89
 Hammer, Regina: 2
 Handgrätinger, Thomas: 362, 363
Hane: 86, 162
Hannover: 160
 Haquin, A.: 349
Hasselt: 25
 Hauwe, Rik Van: 354
Havelberg: 87, 88, 250, 270
 Heeringa, K.: 35
's-Heerwillemskapelle: 356
 Heesch, H. Van: 269
Heeswijk-Dinther: 33, 35, 101
Heeze: 26
Heidelberg: 80
 Heidenreich, Anja: 181, 334
Heiligenthal: 89, 90
Heimbach-Weis: 323
Heinsberg: 162
Hellas: 273
Hellenthal: 162
Helmond: 262
 Hemptinne, Thérèse de: 189
 Hemspach, Nicolaus Robe von: 119
 Hendrik (Gent, Sint-Veerlekapittel): 16
 Hendrik Kempe: 189
 Hendrix, Guido: 156, 192
Hereford: 276

- Herentals*: 272
Herentals, Besloten Hof: 101, 272
Herkenrath, Rainer Maria: 58
Herlet, Friedrich Johann-Georg: 306
Hermann (Cappenberg): 251
Hermann (Scheda): 175, 327
Hermann Joseph (S.): 336
Hermann, Adolf: 321
Hermann, Egyed: 267
Hermans, Godefridus Petrus Franciscus: 101, 347
Hermitage, l': 232
Hermokastron: 273
Herrera de Pisuerga: 228
Herries, James: 351
Hertlinghausen: 361
's-Hertogenbosch: 20, 26, 35, 313
Hertoghe, Polycarpus Cornelius de: 231
Heusden: 34
Heylen, Adrianus Joannes Franciscus: 348
Heylen, Thomas Ludovicus: 194, 349
Heylissem: 91-93, 274
Hildebrand (Dielegem): 62, 138
Hildegard (Hradisko): 285
Hildegonde (Meer): 251, 301
Hilvarenbeek: 101
Himmelkron: 361
Himmelspforte: 275
Himmelsporten (o.cist.): 361
Himmeltal: 361
Himmelthron: 361
Hirnhaim, Hieronymus: 339
Hlaváček, Ivan: 338
Hoerd: 361
Hofkens, J.: 151
Holme Lacy: 276
Hölter, Achim: 9
Hollywood: 277
Hombeek, Leliëndaal: 138, 294, 295
Homberg: 278
Honoré, Barthélemy: 262
Hooghlant, Nikolaus: 237
Hopels: 279
Hoppenbrouwers, F.J.M.: 191
Hoppenbrouwers, P.C.M.: 34
Hornby: 280
Horpács: 281
Horstkötter, Ludger: 125, 215
Horváth, Ödön L.: 253
Horváth, Tibor Antal: 252
Houterenbosch (Tessenderlo): 25
Houthem, Sint-Gerlach: 282
Hradisko: 283-285
Hroznata (B.): 340
Huber, Kurt A.: 224
Hubert de Monthermé: 319
Hubert von Havelberg: 87
Huenes: 288
Hugo (Veurne, Sint-Nicolaas): 356
Hugo, Charles Louis: 260, 288, 303
Hugues (Floreffe): 261
Hugues de Fosses: 2, 158, 317
Hugues III de Lusignan: 31
Hugues Farsit: 225
Hulsterloo: 258
Humann, Evelyne: 223
Hume, G.B.: 265
Humilimont: 30, 94, 286
Hungaria: 266-268
Hunnegem: 354
Huveaune: 287
Huy: 73, 92, 261
Huybens, G.: 151
Huys, Henricus Ferdinandus: 256
Hviid, Poul: 352
Hye, Franz Heinz: 359
Ieper: 355
Ilbenstadt: 95, 96
Ilfeld: 89, 97, 98
Illegems, M.: 190
Ingolstadt: 80, 335
Innocentius II: 2
Innocentius III: 35
Innocentius IV: 157
Innocentius VI: 106, 157
Innsbruck: 359, 360
Isabelle de Bourbon: 18
Italia: 99
Ivette de Huy: 261
Ixelles, Notre-Dame de La Chambre: 92
Jacobs, Hubert: 44
Jacobs, J.Y.H.A.: 191

- Jamtara*: 289
Jan Gheevaerts: 189
Jan I Vromund (Gent, Sint-Baafsabdij): 16
Jansen, Jaak: 272
Janssens, Elisabeth: 145
Janssens, Herman: 134, 149, 238
Jasov: 39, 79, 219, 266, 267
Jean de Blauzac: 29
Jean d'Eppes: 24, 43, 73, 78, 92, 116, 148, 163
Jean de Huy: 73
Jerichow: 290
Jerusalem: 2, 224
Jesus Christus: 192
Jindřich Zdík: 224
Joannes XXII: 211, 284
Joannes de Ecclesia (Beeleigh): 29
Jonge, Willy De: 295
Jørgensen, Kaare Rübner: 121
- Kaiserslautern*: 100
Kammin: 89
Kamundu, Leopold: 315
Kaufmann, Karl: 329
Kayna: 46
Keizersbosch: 140
Kempe, Hendrik: 189
Kempen: 101
Kempeneer, Joseph De: 152, 309
Keresztesy-Parker, Ladislaus: 56, 79
Keszthely: 252
Keszthelyi, Franz: 79
Kinshasa: 315
Kiss, Gábor: 252
Klein-Zundert: 188
Kloosterrade: 221
Kluger, Helmuth: 121
Knechtsteden: 59, 102, 103, 162, 291
Kobbegem: 138
Koblenz: 225
Köln: 1, 2, 80, 162, 291
Köln, Weiherkloster: 104, 162, 291
Konrad III. (Kaiser): 87
Konrad I. von Salzburg: 221
Konrad, Anton H.: 321
Konradsdorf: 105
Konstanz: 87
- Kordel, Alain*: 299
Kortenbos: 25
Kounice: 106
Kovács, Imre: 253, 353
Kozen: 25
Krailsheimer, Alban John: 265
Kraków: 80, 219
Krämer, Sigrid: 8, 11, 13, 21, 22, 28, 37, 47, 51, 59, 66, 69, 82, 88, 90, 96, 98, 103-105, 111, 117, 119, 120, 122, 124, 127, 129, 136, 141, 143, 146, 153, 159, 161, 165, 167, 171, 174, 176, 178, 180, 183, 185, 197, 199, 201, 202, 208-210, 214, 216
Krings, Bruno: 5
Külsövat: 219
Kumorovitz, Bernát L.: 266
Kunc, Adolf: 253
Kuringen: 25
- Laakdal*: 101
Lac-de-Joux: 30, 107, 108
Laffineur-Crepin, Marylène: 27
Lahr, Reinhard: 323
Lairuelz, S. de: 288
Lalanne, J.-M.: 243
Lallemant, Pierre: 311, 312
Lamberts, E.: 239
Langdon: 109
Langley: 110
Langwaden: 111, 162
Laon: 1, 2, 157
Laon, Saint-Martin: 112-114, 292
Lasters, M.: 315
Laterano: 62
Lausanne: 30
Lavagne d'Ortigue, Xavier: 223
Lavalldieu: 227, 293, 319
Leclercq, J.: 2, 3
Lecomte, Françoise: 24, 43, 73, 78, 92, 116, 148, 163
Ledeberg: 139
Leende: 26
Lees, Jay T.: 270
Lefèvre, Placide: 235, 236
Leffe: 115, 116
Leinsle, Ulrich G.: 331, 335

- Leipzig*: 80
Leitzkau: 117
Lelégard, Marcel: 297, 298
Lelesz: 79
Leliëndaal: 138, 294-296
Lemmers, T.: 134
Lenzenweger, J.: 106, 217
Léonard (Paris): 4
Lesegretain, Claire: 99
Leuven: 80, 135, 151, 152, 190, 239, 309, 313, 343
Liebroeck (Tessenderlo): 25
Liedekerke: 139
Liège: 23, 24, 27, 73, 91, 130, 163, 234, 308
Lier: 156
Lincoln: 53
List, Gerhard: 119
Lobosch (Tessenderlo): 25
Locatelli, René: 30, 32, 41, 54, 71, 83, 94, 108, 114
Lochgarten: 118
Lochristi: 62
Lodi: 46
London: 29, 53, 109
Longham: 211
Loon: 25
Lorraine: 265
Lorsch: 119, 120
Louis XV (France): 257
Louis, Pierre-Yves: 226
Louvain-la-Neuve: 315
Lübeck: 160
Luc (Cuissy): 2
Lucas (S.): 272
Lucerne, La: 297, 298
Lund: 121
Lunde, Øivind: 352
Lüne: 160
Lüneburg: 89, 157
Lusignan, Hugues III de: 31
Luther, M.: 250
Lutz, Robin: 212
Luxembourg: 33
Lyon: 3, 30, 157

Maarschalkerweerd-Descamps, S.: 33
Maastricht: 1

Macharen, Merselius van: 35
Madagascar: 263
Mádl, Ferenc: 268
Magdeburg: 46, 87, 225
Magdeburg, U.L. Frauen: 46, 122, 222, 299
Magnovarad: 79
Mai, Paul: 215
Mainz: 89, 119
Marchtal: 123-125
Marguerite-Marie (S.): 77
Maria (S.): 220, 258, 355
Máriacell: 267
Máriánské Lázně: 341
Marienroth: 162
Mariënschoot: 33
Marienstern: 300
Marienthal: 162
Mariënwierd: 33, 35, 126, 140
Maroc, Le: 190
Martin, Jacques: 76
Martinus IV: 62
Martyrologium: 234, 244, 308, 316
Masius, G.: 313
Massart, Daniel: 249
Mattheus de Pomerio, alias de Eindovia: 189
May, Johannes: 329, 330
Mayer, László: 252
Mechelen: 296
Mechelen, Leliëndaal: 296
Meer: 127, 162, 251, 301, 302
Meerbeke: 139
Meerbusch: 301, 302
Merseburg: 46, 87
Merselius van Macharen: 35
Metz, Sainte-Croix: 128
Meyfroot, Paul: 350
Michon, Solange: 358
Middelburg, Onze-Lieve-Vrouw: 101, 237
Miel: 300
Mierlo: 191
Mildenfurt: 129
Mildert, Hans van: 18
Milevsko: 303
Minnaert, Raymond Albert: 352
Mistral, Frédéric: 75

- Modena*: 87
Molin, Jean-Baptiste: 4
Mondaye: 99, 218, 222, 263
Mont-Cornillon: 27, 130
Monthermé: 319
Monthodon: 304
Montina: 150
Mont-Sainte-Odile: 305
Mont-Saint-Martin: 112, 131, 132
Morava: 39, 247
Morembert, T. de: 305
Mortroux: 27
Mosle, Eloi (Bernard) Le: 265
Müller, Max: 125
München: 166, 335
Münster: 59
Münsterdreisen: 133, 162

Namur: 158, 194, 210, 313, 349
Napoléon I (France): 27
Naumann, Rolf: 290
Nazareth (o.cist.): 156
Nederland: 33
Nederlanden: 134
Németh, Gábor: 266
Neustift: 136
Neuwied: 322, 323
Nicolaus Robe von Hemspach: 119
Niederehe: 162
Niederilbenstadt: 162
Niederzier: 259
Niemeyer, G.: 175
Nieuwdorp, Hans: 18, 236
Nieuwenhuizen, Jos Van den: 18
Nikolaus de Altaterra: 237
Nikolaus Hooghlant: 237
Ninove: 62, 121, 137-139, 206, 354
Nivelles: 1, 73
Noord-Brabant: 140
Noorden: 151
Norbertus (S.): 1-3, 18, 20, 30, 40, 99, 219, 221, 222, 225, 272, 355
Norfolk: 110
Norwich: 110, 211
Nová Říše: 39, 341
Nyberg, Tore: 187, 352
Nijmegen: 126

Nijssen, R.: 25

Obermedlingen: 224
Oberndorf: 141, 162
Oberwesel: 162
Oberzell: 142, 143, 306
Odo (Beaulieu): 2
Odo de Cambrai: 60
Odrada (S.): 101
Oerle: 313
Olomouc: 224
Oosterhout, Sint-Catharinadal: 144, 145
Opitter: 236
Opsomer-Halleux, C.: 274
Orange: 56, 79
Ordinarium: 119
Ordo Canonicorum Regularium S. Augustini: 6
Orléans: 265
Orvieto: 62, 99
Osterhofen: 146, 307
Österreichischen Zirkarie: 177
Otto Wallraff Freiherr von Quadts zu Landskron: 300
Oudenaarde: 19
Overgaw, E.A.: 234, 244, 308, 316

Paige, Jean Le: 288
Palestina: 31, 297
Pamel: 139
Paray-le-Monial: 77
Paridanus, Henri: 309
Paris: 4, 80, 236, 241, 265
Park: 135, 147-152, 308-310, 313
Parker, Ladislaus Keresztesy: 56, 79
Passau: 307, 325
Pauli, Václav: 106
Paulus (S.): 18
Pavia: 46
Penceler, Christiaan: 206
Pénillon, Jean-Baptiste: 227
Penninck, Isabella Jacoba: 18
Penning, Wolf D.: 300
Pepijn, Marten: 18
Pereboom-Leyser: 27
Perre, Dirk Van de: 17, 63, 354
Peteghem, Pieter van: 206

- Petit, François: 99
 Petrus (S.): 18
 Pettersson, Dan: 196
 Peyrous, B.: 77
 Philippe d'Harvengt: 248
Picardie: 354
 Pichler, Isfried H.: 2, 177
 Pierre (Vicoigne): 205
 Pierre I d'Alsace, de Cambrai: 138
 Pierre le Vénérable: 270
 Pinette, Nicolas: 265
 Pius XI: 158
 Plouvier, Martine: 222, 223, 226, 227, 229,
 238, 242, 243, 246, 247, 263, 269, 271,
 293, 297, 298, 311, 329, 330, 333, 344
Pöhlde: 153
 Polívka, Miloslav: 338
Polska: 154, 177
 Pomerio, Mattheus de: 189
 Pompen, Adriaan: 26
 Pompen, Francis: 26
Pont-à-Mousson: 311, 312
Postel: 1, 155, 156, 313-315
 Postel, Pierre: 229
 Potentinus (S.): 337
 Powitz, Gerhardt: 119
Prémontré: 1, 2, 57, 157, 158, 225, 265,
 316-320, 329
 Pröll, Florian Josef: 177
Provins: 4
Ptolémaïs: 260
Pudagla: 288

 Quadt zu Landskron, Freiherr von: 300
Québec: 169
Quedlinburg: 87
*Quedlinburg, St. Wipertus und St.
 Jacobus*: 159
 Quellinus, Artus, de Jonge: 18
 Quellinus, Artus, de Oude: 18
 Quercu, Jean a: 27

 Radulf (Ninove): 138
 Raemy, Daniel de: 242
 Rajman, Jerzy: 154
 Rancé, abbé de: 265
 Raoul (Soissons, Saint-Jean-des-Vignes): 113

Ratzeburg: 89, 160, 161
Ravenna: 87
 Rebetez, Jean-Claude: 241
Regensburg: 87, 335, 363
 Rehák, Thaddaeus: 342
Reichenbach: 303
Reichenstein: 162
Reims, Saint-Nicaise: 113
 Reinhardt, Rudolf: 125
 Reisinger, Ferdinand: 6
Rekem: 314
Retters: 162
Rheinland: 162
 Richard II (England): 53
 Richer (Kloosterrade): 221
Richmond: 68
 Rieux, Albert: 75
Rivalba: 99
 Robert de Sorbonne: 80
Robion: 75
 Rochais, H.: 2, 3
Roelx, Le: 163
Roggenburg: 164-166, 321, 331
Rolduc: 221
 Rölleke, Heinz: 9
Roma: 29, 62, 68, 87, 89, 109, 110, 160,
 265, 272, 344
Roma, Collegio San Norberto: 99, 344
Roma, Sant'Alessio: 99
 Rombouts, L.: 151
Rommersdorf: 162, 167, 322, 323
 Roose, P.: 206
Rostock: 80
Rot: 168, 324
Rottenburg-Stuttgart: 324
 Rottiers, Bernard: 18
 Rubens, P.P.: 20
Rummen: 25
Ruppin: 299

Sailly: 57
Saint-Constant: 169
Sainte-Radegonde: 227
Saint-Étienne: 30
Saint-Germain: 227
Saint-Germainmont: 113
Saint-Jean-de-Losne: 46, 87

- Saint-Martin-des-Besaces*: 232
Saint-Quentin: 62
Saint-Victoret: 263
Saladin: 31
Salé, Trudo: 238
Salival: 170
Salzburg: 221
Sánchez-Albornoz, C.: 10
Sankt Pölten: 6
Sankt Salvator: 325
San Salvatore: 46
Sany, De: 269
Sawhney, Mohan: 269
Sayn: 162, 171, 326
Schäftersheim: 172
Schäftlarn: 173, 174
Schaik, Ton van: 212
Scheda: 175, 327
Scheffczyk, L.: 220
Schei, Kari: 352
Scherpenheuvel-Zichem: 27, 101
Schieffer, R.: 221
Schilden, Gilbertus vander: 272
Schillingskapellen: 162, 176
Schlägl: 2, 177, 331, 335
Schmitz, J.: 194
Schneiders, M.: 36
Schommers, Annette: 233, 259, 264, 337
Schöntag, Wilfried: 125
Schräbl, Tádé: 353
Schreckenberger, Heinz: 65, 175
Schultz, Hieronymus: 250
Schussenried: 178, 328-330
Schwaben: 9, 331
Schwarz, Brigide: 89, 97, 157, 160
Schweiz: 59, 271
Scior, Toussaint: 27
Sebastianus (S.): 233
Seneffe: 249
Sénicourt: 113
Septfontaines-en-Bassigny: 332
Septfontaines-en-Thiérache: 333
Sergeys, Constant: 151
Siegfried von Brandenburg: 46
Simon (Leliëndaal): 138
Simon (Ninove): 138
Simon (Soissons): 113
Simons, Menno: 40
Sint-Martens-Latem: 138
Siret, A.: 20
Slechten, G.: 121
Slovensko: 39, 247
Sluisveld, Mart van: 245
Soissons: 113
Soissons, Saint-Jean-des-Vignes: 113, 225
Solre-Saint-Géry: 313
Sonnemans, P.: 296
Souchon, Cécile: 247
South Africa: 269
Speinshart: 179-181, 334, 335
Speyer: 87
Spilling, Herrad: 358
Stade: 46
Stalbeem, Adriaan van: 18
Stargardt, J.A.: 284
Statuta: 5, 119
Steinfeld: 162, 182, 183, 336, 337
Steingaden: 184-186
Stenenbach: 162
Stephan Bodeker: 48
Sterksel: 26
Sterre, Joannes Chrysostomus vander: 230
Stöger, Alois: 212
Stöhr, Ulrich: 322, 326
Stoppenberg: 162
Strahov: 39, 222, 338, 339, 342
Streyters, Arnold: 190
Strijtem: 139
Suisse: 59, 271
Svatoš, Michal: 338
Sverige: 121
Swevelt (Tessenderlo): 25
Swisttal: 300
Szatanski, Jan Jonas: 343
Szeged: 267
Szombathely: 252, 253
Tajovský, Vít: 218
Tanchelm: 18
Tancrède (La Lucerne): 297
Ten Hove (Tessenderlo): 25
Tepl: 224
Teplá: 39, 340-342
Tessenderlo: 25

- Thebai*: 273
 Thomas Becket (S.): 259
Tiel: 33, 35
Tilburg: 191
Tintignano: 87
Tivoli: 87
 Tock, Benoît-Michel: 14, 45, 52, 57, 112,
 132, 137, 200, 203, 205
Tommarp: 187
Tongeren: 73
Tongerlo: 18, 36, 101, 134, 140, 188-195,
 225, 231, 237, 238, 256, 261, 262, 272,
 275, 277, 281-283, 286-288, 294, 301,
 319, 340, 343-350, 356
Tongland: 351
Tønsberg: 196, 352
 Tóth, Endre: 252
Toul: 30
 Toulorge, Pierre-Adrien: 38
 Tournoy, G.: 190
 Toussaint, J.: 38
Trappe, la: 265
Trento: 313
Trier: 162
 Truys, Jean: 44
 T'serstevens: 4
Tübingen: 80
 Tuldel, Diederik van: 151
 Tulkens, J.: 190
Türje: 353
Türkiye Cumhuriyeti: 31
Tusculum: 87
 Tyl, Herman Josef: 341

United States of America: 223, 254
Unterzell: 197, 306
 Urbanus III: 62
 Urbanus VI: 29
Ursberg: 198, 199
 Usuard (Saint-Germain-des-Prés): 234,
 244, 308, 316
Utrecht: 35, 244

Vác: 79
 Václav Pauli: 106
 Vaes, Marc: 309
Valenciennes: 205

Valkenswaard: 101
Valsecret: 200
 Valvekens, Emiel Paul: 239
 Valvekens, J.B.: 239
 Vandenbroeck, Paul: 296, 346, 355
Varlar: 201
 Veenstra, Paulina Elske: 145
 Velden, G.M. van der: 35, 135
 Ven, Marcel van de: 56, 79, 342
Venezia: 31
 Verbesselt, J.: 139
Verden: 89
Verdun, Saint-Paul: 319
Vermand: 354
Verona: 62
 Verstylen, J.J.: 272
Veßra: 202
Vestfold: 352
Veurne: 355, 356
Veurne, Bethanië: 355
Veurne, Hof ter Vrouwen: 356
Veurne, Sint-Nicolaas: 134, 203, 204, 356,
 357
Vicoigne: 112, 205, 354
 Vienne, Luc: 313
Vill: 359, 360
 Vittement: 257
 Vivien de Prémontré: 318
Vlaanderen: 206
 Vleeschouwers, Cyriel: 16, 60, 62, 84,
 138, 188
 Volat, Alain: 227
Vorst: 101
 Vos, Luc De: 27
Vrejlev: 352

 Waefelghem, R. Van: 288
 Waghenare, Petrus de: 357
 Wagner, Helmut: 307, 325
Wallhausen: 46
 Wallin, Curt: 187
 Walo von Havelberg: 87
 Walschap, Carla: 239
 Walschap, Gerard: 239
 Waltelm (Dielegem): 60
 Walter von Arnstein: 299
 Walthum, Lipót: 353

- Waltman (Antwerpen, Sint-Michiël): 20
 Wane, Evermode Thomas De: 255
 Warinus (Laon, Saint-Martin): 112
 Watelet-Cherton, Anne: 158, 194
 Wehr: 162
 Weinfurter, Stefan: 46, 121, 162
 Weißenau: 207, 208, 358
 Wenau: 162, 209, 210
 Wendling: 211
 Wennen, Franciscus: 310
 Wesel: 162
 Westerlo: 101, 192
 Weyns, N.J.: 230, 310, 357
 Wezemaal: 156
 Wichmann von Arnstein (von Ruppín): 299
 Wichmans, Augustinus Franciscus: 191, 345
 Wien: 80
 Wienberg, Jes: 196
 Wiesbaden: 59
 Wieskirche: 186
 Wigger von Brandenburg: 46
 Wigger, Annette: 48
 Willelmus (Beeleigh): 29
 Willems, Ursula: 156
 Wilmar von Brandenburg: 46
 Wilrijk: 16
 Wilten: 212, 223, 359, 360
 Windberg: 213-215, 278, 279, 361-363
 Winkler, Gerhard B.: 2
 Wint, Jean-Baptist Van: 18
 Wisconsin: 254
 Wittenberg: 80
 Wittewierum: 134
 Wolleber, David: 9
 Worms: 46, 87
 Wouter (Drongen): 62
 Wroclaw, Sw. Wincenty: 216
 Wülfersberg: 162
 Würzburg: 87
 Wyffelet (Embrecht van Arendonck): 189
 Wyfliet (Embrecht van Arendonck): 189
 Wyhlen: 275
 Wijnbergen, Christine van: 35, 126, 144
 Wyss, Alfred: 242
 Yernaux, J.: 27
 York: 53, 67, 68
 Yvelines: 226
 Zacharie de Besançon (Chrysopolitanus): 114, 292
 Zágorhidi Czigány, Balázs: 252
 Zapp, Hartmut: 35, 126, 144
 Zavřel, Miroslav: 218
 Zdík, Jindřich: 224
 Zeger (Drongen): 62
 Želiv: 39, 106, 217, 218
 Zellik: 138
 Zennewijnen: 33, 35
 Zeveneken: 62
 Zimmermann, Dominikus: 186
 Zoesius, N.: 313
 Zsámbék: 219
 Zülpich: 264
 Zutshi, P.N.R.: 29, 53, 55, 68, 109, 110, 211
 Zwierzyniec: 219
 Zyfflich: 162

INDEX TOMI LXX, 1994

ARTICULI

W.M. GRAUWEN, Bartholomeus van Laon en Norbert op zoek naar een vestigingsplaats, begin 1120	199-211
W.M. GRAUWEN, De handschriften van de Vitae Norberti	5-101
W.M. GRAUWEN, De vestiging te Prémontré, 1120-1121	212-225
F.J.M. HOPPENBROUWERS, Franciscus Augustinus Wichmans (1596-1661). Kanunnik, zielzorger en abt van de norber- tijne abdij van Tongerlo ten tijde van de vroege Katho- lieke Reformatie	226-293
Xavier LAVAGNE d'ORTIGUE, L'Eglise constitutionnelle et les prémontrés de France de 1790 à 1792	102-132

DOCUMENTUM

Litterae autographae Suae Sanctitatis Papae Joannis Pauli II occasione iubilaei Circariae Bohemicae Ordinis Prae- monstratensis	133-136
---	---------

MISCELLANEA

Guido HENDRIX, Abt Josephus vander Achter van Tongerlo en de <i>Discours moraux</i> van de Italiaanse dominicaan I.C. Ghisi.	299-303
Guido HENDRIX, Bij het overlijden van Anthonius Josephus Fiocco, ex-norbertijn van de abdij te Ninove	304-308
Luc JANSSENS, Dubbels van de typografieboeken A en B van de abdij van Park in het Algemeen Rijksarchief te Brussel: een vijfde groot kaartboek van de hand van Joris en Guiliam Subil?	147-152
G.M. VAN DER VELDEN, De plotselinge verandering van inkomsten van de abdij van Berne in 1648	137-146
Jean-Marie YANTE, Prémontrés et métallurgie dans la France médiévale	294-298

RECENSIONES

Bernard ARDURA, <i>Abbayes, prieurés et monastères de l'ordre de Prémontré en France des origines à nos jours</i> . Dictionnaire historique et bibliographique (D.F. De Clerck, O. Praem.)	153-155
<i>Lexikon des Mittelalters</i> . Band V (L. Horstkötter, O. Praem.)	314-315
Erhard SCHMIDT und Gilbert VOGT (Hrsg.), <i>Das Stift Tepl und die Prämonstratenser in Obermedlingen</i> (L. Horstkötter, O. Praem.)	314
B.J.P. VAN BAVEL, <i>Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)</i> (P.C.M. Hoppenbrouwers).	309-313
Chronicon	156-198, 316-342
Index	343-355
Index tomi LXX, 1994	356-357

ANALECTA

PRAEMONSTRATENSIA

edita a *Commissione Historica Ordinis Praemonstratensis*, cuius:
Abbas moderator:

C. STAPPERS, abbas em. Averbodiensis, Abdijstraat, 1, B-3271 Averbode.

Praeses:

W.M. GRAUWEN, Phil. et Litt. Dr., tabularius apud Archiva generalia Regni, Mankevosstraat 71, B-1860 Meise.

Secretarius:

D. DE CLERCK, I. Can. Lic., Abdijstraat, 1, B-3271 Averbode.

Membra:

A. VAN DEN HURK (†), Litt. Dr., Abdijstraat, 49, NL-5473 AD Heeswijk-Dinther.

N. WEYNS, S.T. Dr., Abdijstraat, 40, B-2260 Tongerlo (Antw.).

H. VAN BAVEL, archivarius abbatiae Bernensis, Abdijstraat, 49, NL-5473 AD Heeswijk-Dinther.

L.C. VAN DYCK, I.C. Dr., archivarius abbatiae Tongerloensis, Abdijstraat, 40, B-2260 Tongerlo (Antw.).

L. HORSTKÖTTER, S.T. Dr., Abtei Hamborn, An der Abtei, 4, D-47166 Duisburg.

H. JANSSENS, Hist. Lic., Abdijstraat, 1, B-3271 Averbode.

Socii:

J.C. RESCH, St. Joseph Church of Alverno, 2411 South Alverno Road, Manitowoc, Wisconsin 54220-U.S.A. — A.L. GABRIEL, Prof., P.O. Box 578, University, Notre Dame, Indiana 46556-U.S.A. — B. LUYCKX, S.T. Dr., Monastery, 17001 Tomki Road, Redwood Valley, Mt. Tabor California 95470-U.S.A. — C. CAALS, S. Lit. Drs., Viale Giotto, 27, I-00153 Roma. — I.H. PICHLER, S.T. Dr., Stift Schlägl, A-4160 Aigen i.M. — Th. ANTRY, M.A. et Ph. Dr., Daylesford Abbey, 220 South Valley Road, Paoli, Pennsylvania 19301 - U.S.A. — B. ARDURA, S.T. ac Hist. Dr., Viale Giotto, 27, I-00153 Roma. — U. LEINSLE, S. Th. et Phil. Dr., Friedrich-Ebert-Str., 12, D-93051 Regensburg. — A. KOVÁCS, S.T. Dr., Premontrei Prépostság, Soproni út 65, H-9300 Csorna. — R. ROMMENS, Prämonstratenser-Kloster, Klosterstrasse, 5, D-89297 Roggenburg. — C. LEIGHTON, M.A. et B. Div., Our Lady of Mount Carmel, Kirkton Road, Onthank, Kilmarnock KA3 3DF, Ayrshire, Scotland/England.

Tarif d'abonnement pour 1994:

1300 fr. belges pour la Belgique

1500 fr. belges pour les autres pays.

Utilisez de préférence:

Analecta Praemonstratensia, Averbode, Chèque Postal (Bruxelles)
000-0401110-15.

Pour la France: Analecta Praemonstratensia, Kredietbank France, 101 rue Nationale, F-59026 Lille, n° 00250.500356.04.01.1 (tarif pour 1994: 250 FF).

